

Издавач:

Центар за српске студије
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Главни и одговорни уредник:
Радош Љушић

Редакција:

Др Радош Љушић, Др Војин Дабић, Др Сузана Рајић, Др Милош Јагодић – (Филозофски факултет, Универзитет у Београду); Др Дејан Микавица, Др Владан Гавриловић – (Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду)

Иносјрани чланови редакције:

Др Људмила Васиљевна Кузмичева (Историјски факултет, Московски Државни универзитет М. В. Ломоносов, Москва), Др Венди Брејсвел (Школа за словенске и источноевропске студије, Лондон), Др Константин Владимирович Никифоров (Институт за славистику, Руска академија наука, Москва), Др Иван Парвев (Историјски факултет, Универзитет Св. Климент Охридски, Софија), Др Јан Пеликан (Филозофски факултет, Карлов универзитет, Праг), Др Иван Балта (Филозофски факултет, Свеучилиште Ј. Ј. Штросмајера, Осијек)

Секретар редакције:
Данко Леовац

Адреса редакције:

Центар за српске студије, Филозофски факултет, Одељење за историју, Чика Љубина 18-20,
11000 Београд
Телефон: 0113206270
e-mail: serbian.studies@gmail.com
is@f.bg.ac.rs

Publisher:

Center for Serbian studies
Faculty of philosophy
University of Belgrade

Editor in chief
Radoš Ljušić

Editorial Board:

Dr Radoš Ljušić, Dr Vojin Dabić, Dr Suzana Rajić, Dr Miloš Jagodić – (Faculty of philosophy, University of Belgrade); Dr Dejan Mikavica, Dr Vladan Gavrilović – (Faculty of philosophy, University of Novi Sad)

Foreign members of the Editorial Board:

Dr Ljudmila Vasiljevna Kuzmičeva (Faculty of history, Moscow State University M. V. Lomonosov, Moscow), Dr Wendy Bracewell (School of Slavonic and East European Studies, London), Dr Konstantin Vladimirovič Nikiforov (Institute of Slavic Studies, Russian academy of sciences, Moscow), Dr Ivan Parvev (Faculty of History, University St. Kliment Ohridski, Sofia), Dr Jan Pelikan (Faculty of Arts, Charles University, Prague), Dr Ivan Balta (Faculty of humanities and social sciences, J. J. Strossmayer University, Osijek)

Secretary of the Editorial Board:
Danko Leovac

Address:

Center for Serbian Studies, Department for history, Faculty of philosophy, Čika Ljubina 18-20,
11000 Beograd
Telephone: +381113206270
e-mail: serbian.studies@gmail.com
is@f.bg.ac.rs

УДК: 94(=163.41)

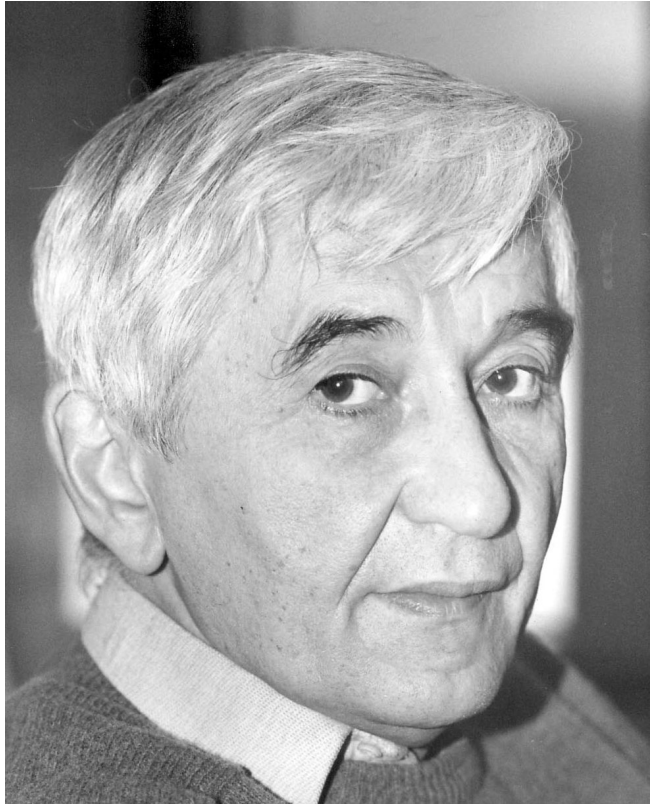
ISSN 2217-5678

СРПСКЕ СТУДИЈЕ SERBIAN STUDIES

Књ. 4, 2013 / Vol. 4, 2013

Београд
2013.

*У знак сећања на професора и колеџу
Андреја Мишровића (1937–2013)*

САДРЖАЈ / CONTENTS

Радош Љушић
АНДРЕЈ МИТРОВИЋ (1937–2013) – СЕЋАЊЕ НА ПРОФЕСОРА И КОЛЕГУ --- 11

Прилози проучавању српско-бугарских односа / Contributions to the study of the Serbo-Bulgarian relations

Тамара Стоилова
“СЛАВЕНО-СЕРБСКИЈА ВЈЕДОМОСТИ“
О ОСМАНСКОЈ ИМПЕРИЈИ ТОКОМ 1793. ----- 27

Tamara Stoilova
“SLAVENO-SERBSKIYA VEDOMOSTI” FOR THE OTTOMAN EMPIRE IN 1793.-- 27

Недељко Радосављевић
*МИТРОПОЛИТИ БУГАРСКОГ ПОРЕКЛА У ПРАВОСЛАВНИМ
ЕПАРХИЈАМА У БОСНИ И У ХЕРЦЕГОВИНИ (1766–1880) ----- 39*

Nedeljko Radosavljević
*THE BULGARIAN ORIGIN METROPOLITANS IN THE BOSNIA
AND HERZEGOVINA ORTHODOX EPARCHIES (1766-1880)----- 39*

Славиша Недељковић
КОСОВО И МЕТОХИЈА У ПЛАНОВИМА БУГАРСКЕ ПРОПАГАНДЕ (1870–1878) -- 61

Slaviša Nedeljković
*KOSOVO AND METOHIIJA IN THE PLANS OF BULGARIAN PROPAGANDA
(1870–1878)----- 61*

Урош Шешум
*ДРУШТВО ПРОТИВ СРБА 1897–1902. Методи и мере бугарске дипломатије,
Егзархије и Бугарско-македонско одринске револуционарне организације против
ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897–1902. ---- 73*

Uroš Šešum
*SOCIETY AGAINST SERBS 1897–1902. Methods and measures of the Bulgarian
diplomacy, the Exarchate and the Bulgarian-Macedonian Revolutionary Odrin
Organization in preventing the spread of the Serbian influence in the Southern
Old Serbia and Macedonia from 1897 to 1902. ----- 73*

Виктор И. Косик
НЕМНОГО О РУССКИХ МАСТЕРАХ СЦЕНЫ В БЕЛГРАДЕ И СОФИИ----- 105

Viktor I. Kosik
*A SHORT VIEW ON THE RUSSIAN MASTERS OF THE STAGE
IN BELGRADE AND SOFIA----- 105*

Чланци/Papers

Јасмина Милановић <i>ГЛАВНА КОНТРОЛА (1860–1914)</i> -----	119
Jasmina Milanović <i>GENERAL CONTROL (1860-1914)</i> -----	119
Кристиан Јерић <i>ДЕМОГРАФСКА КРЕТАЊА И РАЗВОЈ ПРИВРЕДЕ У СОМБОРУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА (1867–1890)</i> -----	149
Kristian Jerić <i>DEMOGRAPHIC TRENDS AND THE ECONOMIC DEVELOPMENT IN SOMBOR IN THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY</i> -----	149
Јелена Пауновић–Штерменски <i>ХЕНРИ БУЛВЕР И СТАЊЕ У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ 1861. ГОДИНЕ</i> -----	177
Jelena Paunović–Štermenski <i>HENRY BULWER AND THE SITUATION IN THE OTTOMAN EMPIRE IN 1861</i> ---	177
Данијел Радовић <i>ЈОВАН РИСТИЋ И ЛИБЕРАЛИ У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ (1858–1868) – ОД СУПАРНИКА ДО ПРЕДВОДНИКА</i> -----	189
Danijel Radović <i>JOVAN RISTIĆ AND THE LIBERALS IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA (1858–1868) – FROM A RIVAL TO A LEADER</i> -----	189
Небојша Вулићевић <i>ОДБОР ЗА ШКОЛЕ И УЧИТЕЉЕ У СТАРОЈ СРБИЈИ: ОСНИВАЊЕ, ОРГАНИЗАЦИЈА И ЦИЉЕВИ (1868–1876)</i> -----	209
Nebojša Vulićević <i>BOARD FOR SCHOOLS AND TEACHERS IN OLD SERBIA: FOUNDATION, ORGANISATION AND AIMS (1868–1876)</i> -----	209
Сузана Рајић <i>КРАЉИЦА НАТАЛИЈА И РУСИЈА – ОД РАЗВОДА ДО ПРЕБЕРАВАЊА</i> -----	231
Suzana Rajić <i>QUEEN NATALIA AND RUSSIA – FROM THE DIVORCE TO THE CHANGE OF FAITH</i> -----	231
Љиљана Чолић <i>СКАДАР У „ЦАРИГРАДСКОМ ГЛАСНИКУ” (1895–1905)</i> -----	253
Ljiljana Čolić <i>SKADAR IN CONSTANTINOPLE GAZETTE (1895–1905)</i> -----	253

Томислав Марковић	
<i>ПРОСЛАВА 1600 ГОДИНА МИЛАНСКОГ ЕДИКТА У СРБИЈИ</i> -----	267
Tomislav Marković	
<i>CELEBRATION OF 1600 YEARS OF THE EDICT OF MILAN IN SERBIA</i> -----	267

Горан Васин	
<i>НЕСТАНАК И СМРТ ПАТРИЈАРХА ЛУКИЈАНА БОГДАНОВИЋА</i> <i>У ПРЕЧАНСКОЈ ПОЛИТИЧКОЈ ЈАВНОСТИ</i> -----	285
Goran Vasin	
<i>DISAPPEARANCE AND DEATH OF THE PATRIARCH</i> <i>LUCIAN BOGDANOVIĆ IN THE VOJVODINA POLITICAL PUBLIC</i> -----	285

Боривоје Милошевић	
<i>ПРОГОН ПРАВОСЛАВНОГ СВЕШТЕНСТВА БОСАНСКЕ КРАЈИНЕ</i> <i>У ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ</i> -----	303
Borivoje Milošević	
<i>PERSECUTION OF THE ORTHODOX CLERGY IN BOSANSKA</i> <i>KRAJINA IN THE FIRST WORLD WAR</i> -----	303

Грађа / Unpublished Documents

Данко Леовац	
<i>ИЗВЕШТАЈ БАРОНА ЛИВЕНА О СИТУАЦИЈИ У СРБИЈИ (1840)</i> -----	323
Danko Leovac	
<i>THE BARON LIVEN'S REPORT ON THE SITUATION IN SERBIA (1840)</i> -----	323

Милош Јагодић	
<i>БЕЛЕШКА НИКОЛЕ ПАШИЋА О СРПСКО-БУГАРСКОМ</i> <i>УГОВОРУ О САВЕЗУ 10. МАРТА 1912.</i> -----	337
Miloš Jagodić	
<i>NIKOLA PAŠIĆ'S NOTE ON ALLIANCE BETWEEN SERBIA</i> <i>AND BULGARIA MADE ON 10 MARCH 1912</i> -----	337

Погледи, критике и прикази / Views, Critics and Reviews

Влада Станковић, <i>Конјроверзне теме у историографији</i> <i>о средњовековној Србији – неколико примера</i> -----	345

Ваня Рачева	
<i>Србија в края на 20-те и началото на 30-те години на XIX век: от османски</i> <i>пашалък към автономно наследствено княжество (Сборник с документи</i> <i>„Поречки магистрат“)</i> -----	353

<i>История Балкан: Век девятнадцатый (до Крымской войны), ответственный</i> <i>редактор В. Н. Виноградов, Красанд, Москва, 2012. (Данко Леовац)</i> -----	364

Историја и значај Призренске богословије (поводом 140. годишњице од оснивања), Зборник радова са научног скупа одржаног од 31. октобра до 1. новембра 2011 у Нишу, уредник Славиша Недељковић, Филозофски факултет, Призренска богословија Св. Кирила и Методија, Центар за црквене студије, Ниш, 2013. **(Александра Новаков)** ----- 367

Милош Јагодић, *Нови крајеви (1912–1915)*, Филозофски факултет, Београд, 2013. **(Нино Делић)** ----- 372

Владимир Јовановић, *Тајна полиција Кнежевине Србије (политичко насиље и управљачке стратегије у Србији 19. века)*, Историјски институт, Београд, 2012. **(Мирослав Поповић)** ----- 375

Душко М. Ковачевић, *Русија у међународним односима 1856–1894 (од Кримског рата до савеза са Француском)*, Службени гласник, Београд, 2012. **(Радомир Ј. Поповић)** ----- 378

Радош Љушић, *Кнегиња Љубица*, Завод за уџбенике, Београд, 2013. **(Александра Вулетић)** ----- 380

Дејан Микавица, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Историја Срба у Црној Гори 1496–1918*, Прометеј, Инс портал, Нови Сад, 2013. **(Драган Тубић)** ----- 383

Москва–Србија, Белград–Россија: сборник докумената и материјала, Том 3: Обществено-политическе и културне везе 1878–1917. гг. / Москва–Србија, Београд–Русија: докумената и материјали, Том 3: Друштвено-политичке и културне везе 1878–1917, аутори-составители/приређивачи А. Л. Шемякин, Е. В. Иванова, М. Перишић, А. Тимофејев, Г. Милорадовић, Архив Србије – Главно архивно управлење града Москве, Москва–Белград / Москва–Београд, 2012. **(Мирослав Поповић)** ----- 387

Недељко Радосављевић, *Стара црква у Миличници. Књига прихода и расхода 1846–1863*, Историјски институт – Међуопштински историјски архив Ваљево, Београд, 2012. **(Мирослав Радивојевић)** ----- 389

Славенко Терзић, *Стара Србија (XIX–XX век). Драма једне цивилизације: Рашка, Косово и Метохија, Скопско–тетовска област*, Историјски институт–Православна реч, Београд–Нови Сад, 2012. **(Урош Шешум)** ----- 391

Др Радош Љушић
редовни професор
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
rljusic@f.bg.ac.rs

АНДРЕЈ МИТРОВИЋ (1937–2013) СЕЋАЊЕ НА ПРОФЕСОРА И КОЛЕГУ

Био ми је и професор и колега, па сам имао прилику да га посматрам и као студент и као пријатељ историограф. Ово је део мојих сећања на човека који се толико разликовао од других, чак и од својих блиских колега. Те особености његове личности, другачије од других, данас су утисци које је живот записао, а његова их је смрт пробудила у мени. У мојим очима, које су представу о Андреју Митровићу сместиле у неком прикрајку моје подсвести, од 1968. године када сам га први пут видео, до пре једне деценије, када смо се сусрели на прослави Института за савремену историју у Аеро-клубу, био је и остао, и као човек и као историк, особен у свему и у сваком погледу. Пре свега, он је био необичан професор у учмалој комунистичкој универзитетској средини.

стигао сам у Београд у септембру 1968. године када је студентска револуција почела да јењава, препознајући се још једино по жагору у Капетан Мишином здању. За младића одрасла у метохијској забити до кога су стизале само цензурисане вести у штампи и јединој телевизији био је то, ипак, велик догађај. Имати индекс значило је као да имате пасош, само се са њим, једно време, могло ући у двориште Капетан Мишиног здања. А унутра, у студентско–професорском жагору могло се видети и чути све и свашта.

Још студентаски немир није сасвим утихнуо, а започела су предавања. Нисам био уредан у похађању наставе, више сам проводио време играјући

фудбал у Студењаку него слушајући предавања на факултету. Чини ми се да је то било зато што сам током целе прве године студија жалио што не студирам математику, већ историју, коју сам уписао последњег дана уписног рока, пошто су ме одбили на Природно-математичком факултету као ученика који је завршио гиманзију друштвено-језичког смера. Повремено сам посећивао Митровићева предавања из Увода у историјске студије.

Увод је био и први испит који сам полагао, у необично време, негде пред саму поноћ, јуна 1969., будући да је полагање испита започето око 18 часова. Својим одговором на једино постављено питање о синтези скренуо сам пажњу професора, на шта ме је подсетио приликом последњег сусрета у Аеро-клубу, већ оронуо и оболео. Збунио ме је тим подсећањем, које је скоро сасвим било избледело у мојој меморији. Био је то само један од затворених кругова у нашим односима, нешто тако мало а толико важно у мом животу. Професорова представа о мени, тада стечена и касније употпуњавана, оцена коју сам добио и његова помоћ у једном мом студентском кризном тренутку, омогућили су ми универзитетску каријеру, о којој као студент нисам ни сањао. Од последњег сусрета често сам се питао како је могуће да је професор боље од студента упамтио одговор на испиту, и да се тог догађаја дуже и потпуније сећао од мене. Ни он ни ја нисмо били свесни колико ће познанство са испита оставити упечатљив и неизбрисив траг. Тога сам постао накнадно свестан, много година касније, захваљујући професоровој импресији исказаној у Аеро-клубу, после скоро четири деценије. Да ли су то оне појаве које блесну и урежу се у сећање актера и постану саставни део њихова живота, важније од свих других међусобних и лепих и лоших тренутака?

Још два сусрета са њим битно су предодредила моје студије историје. Најбројнија генерација студената историје – више од хиљаду уписаних 1968. године, донела је својом бројношћу многе проблеме у настави. Један од њих је велики број студената на часовима, што је онемогућавало нормално извођење наставе, посебно на часовима страних језика. У основној школи учио сам француски, у средњој руски, и ни у једном нисам био добар. Одлучио сам да наставим са француским, али се професорка подсмевала свима нама који нисмо ништа знали или смо мало знали, што је било довољно да нас уклони са часова. Када је дошло време за полагање испита, последњи јесењи рок, иако сам претходно положио све испите из друге године са успехом, али неспреман да положим и француски језик, одлучио сам да одем у Париз. Већ сутрадан био сам на путу за Француску где сам остао шест месеци, уместо годину дана колико сам планирао. Морао сам да се вратим како бих сачувао универзитетску стипендију коју сам добио због доброг успеха.

Вратио сам се у Београд и нашао пред нерешивим проблемом, иако сам француски положио одмах. Требало је уписати трећу годину, а ја нисам слушао наставу цео зимски семестар и нисам имао ниједан потпис да бих уписао следећи летњи семестар. Обратио сам се двојици професора за потписе, али нисам наишао на њихово разумевање. Сетим се Андреја Митровића, и не слутећи да ћу ишта постићи, већ уверен да ћу изгубити годину и стипендију, одлучим да још и њега замолим за потпис. Потражим га у позним поподневним сатима у којима је држао наставу. Кажем му да сам одсуствовао цео претходан семестар и да ми је потребан потпис.

– Јесте ли и даље добар студент? упитао ме је.

Слежем раменима у знак неме потврде.

– Сачекајте да завршим час и да погледам индекс.

Одслушам предавање, приђем катедри, кажем му, с намером да бих га придобио, да сам пола године провео у Паризу учећи француски и бојажљиво сам чекао његов одговор док листа индекс и прегледа оцене.

– Драго ми је што сте и даље добри – и стави потписе и за предавања и за вежбе из предмета Општа историја новог века.

Тек тада схватих да ћу успети да упишем трећу годину студија и да ћу сачувати стипендију, без које не бих могао да довршим студије. Сутрадан поновим одлазак код оне двојице професора који су ме одбили да још једном потражим потписе, сада већ мало окуражен синоћним успехом. Обојица су, увидевши да ми је Митровић изашао у сурет, после краћег нећкања док су ослушкивали моју причу зашто сам изгубио семестар, дали своје потписе. Година студија је спасена, а моје симпатије и поштовање према професоровој личности нису никада више бледеле већ су се само употпуњавале.

Код професора Митровића започео сам студије и полагање испита, он ми је омогућио да студије наставим својим поверењем и датим потписима, те је сасвим разумљиво што је од мене очекивао пристojно знање на испиту из Опште историје новог века. Тог дана испитивао је у свом кабинету у Капетан Мишином здању, маленом по простору, са вратима отвореним да би прилично велик број студената у ходнику могао да слуша. Не знам ни данас чиме сам га одушевио својим казивањем из енглеске повеснице из доба Кромвела, али нечим сам дирнуо у његов историографски нерв, пошто је задржао мој индекс и уручио ми га лично и насамо. – Јуче сам обећао Дуњи Херцигоњи да ћу је примити за асистента. Жао ми је што ниси полагао пре ње и што немам друго асистентско место. Има на Одељењу још једно упражњено асистентско место на Историји народа Југославије код Милићевића и Крестића. Идите код њих и потражите да радите дипломски рад.

– Али ја сам већ узео да радим дипломски код професора Радована Самарџића. – Нови Пазар у 16. веку – подсетих га.

– Онда прво идите код Самарџића и кажите му да желите да радите дипломски код Милићевића – наставио је да ме убеђује.

– Не могу то да му кажем јер ме је преко лета водио као доброг студента у Дубровачки архив и тамо ми дао тему за дипломски рад, знате и сами да смо о томе једном разговарали на Страдуњу.

– Разумеће Вас и неће Вам замерити професор Самарџић – био је упоран да ме усмери у новом правцу и убеди у наклоност Самарџића.

Током једномесечног рада у Дубровачком архиву нисам могао да довршим истраживања за писање дипломског рада и то ми је послужило као ваљан изговор код професора Самарџића. Уљудно ме је примио, схватио да је заиста немогуће довршити дипломски рад без још једног боравка у Дубровачком архиву и пожелео ми срећу у раду на новој теми.

Не могу ни данас да проценим откуда Митровићу идеја да бих на предмету Историја народа Југославије у новом веку могао да постанем асистент. О тој могућности први пут сам чуо од њега и то одмах по полагању његовог испита. Шта сам друго могао бити него збуњен и ћутљив, јер нисам имао коме да поверим његову причу. Испит на предмету Историја народа Југославије положио сам без проблема, а за дипломски рад „Србија у Револуцији 1848“, написан на основу истраживања у Архиву Србије, добио сам Октобарску награду града Београда за студентске радове. Потом је уследила двострука понуда: да останем асистент на том предмету, као и да будем асистент у Историјском институту. Премишљао сам неко време будући да ме је привлачио позив у Историјском институту да се бавим повешћу Косова и Метохије. После разговора са академиком Владимиром Стојанчевићем, обесхрабрујућем у погледу моје заштите ако бих се залагао и писао шта се све дешава у мом вилајету, одлучио сам се за факултет. Професор Самарџић и колега из Историјског института, Милорад Радевић, развејали су и последњу дилему код професора Јована Милићевића – да ли да ме одмах узме за асистента или тек када довршим постдипломске студије. Његова дилема била је оправдана – први пут ме је видео у животу на испиту, други пут на одбрани дипломског рада.

* * *

Судбина зна да скроји и личну повест и каријеру. Да сам којим случајем полагао испит код Андреја Митровића пре Дуње Херцигоње, моја би животна прича пошла другим универзитетским правцем. Тешко је претпоставити да ли би такав однос био за њега или за мене бољи, али је сасвим сигурно

да би за обојицу био увелико другачији. Да ли би се у односима професора и асистента наше особености уклопиле и како, бог једини зна. Остали смо да живимо и радимо један поред другог у оквирима Одељења за историју Филозофског факултета, сасвим довољно да будемо колеге и пријатељи.

Не могу рећи да сам био довољно свестан његове улоге у креирању моје универзитетске каријере. Он није допуштао да се његово учешће у било ком послу истиче и да се томе придаје било какав значај, схватајући то као нешто обично, људско и нормално. Мало је у нас Срба таквих људи, знатно је више оних који вам пребацују, сваком приликом, шта су учинили за вас, инсистирајући на уздарју. Живахан и брз у мислима и покрету, вешто би избегавао сваку врсту захвалности. Када бисте му такву захвалност исказивали у ходнику факултета, он би одмахнуо руком и брзо ушао у свој кабинет, брже него што бисте довршили неколико пробраних речи. Такав је био и према млађим и према старијим.

Својим комотним облачењем изазивао је негодовање старијих колега. Када се појављивао још у Капетан Мишином здању у јапанкама на ногама, почетком седамдесетих година, измамио је негодовање угледног професора филозофије, али и других, који су знатичељно загледали у његове ноге и потајно коментарисали његову необичну плажну гардеробу на Филозофском факултету. Осим када је држао наставу, најчешће је долазио на факултет у фармеркама, с мајицом засуканом око тела од ташнице или неке књиге под мишком, и брзим ходом одлазио у кабинет. Увек је журио, чини ми се и када му се није журило. Нешто га је стално нагонило да иде брже и, ако је могуће, мало брже од других. Такав је био и кад смо играли баскет.

Када је добио Октобарску награду града Београда, престижно признање за књигу „Време нетрпељивих“, повукао је потез до тада неуобичајен за наше Одељење за историју, угледајући се на академика Васу Чубриловића, који је уобичајио да за свој рођендан окупи цело Одељење на вечери. Све нас са Одељења позвао је у чувени Клуб универзитетских наставника у Шафариковој, познатији као „Шаца“, на вечеру и потрошио сав новчани приход од награде. Био је то мој први сусрет са свим члановима Одељења, приватан и опуштен. Галантно нас је дочекао и почастио у друштву своје прве супруге. Међу званицама биле су и наше старије пензионисане колеге – Чубриловић, Острогорски и други. Памтићу ту вечеру целог живота, не због колегијалности и атмосфере доброг и непоновљивог дружења, већ по једној сцени, за мене неуобичајеној и непријатној.

Седео сам између двојице својих старијих колега, а преко пута једног асистента познатог по изванредном апетиту. Каже мој колега са леве стране колеги са моје десне стране, онако, изнебуха, показујући погледом на мене: – Још да га примимо у Партију и све је завршио!

Био сам збуњен непријатним питањем и вероватно сам поцрвенео. Нисам знао шта да одговорим. У Партију нисам хтео из мени разумљивих разлога, али не и колеги који је дао овај предлог. Мог оца су комунисти 1944. године, на Св. Јована Милостивог, ухапсили с намером да га лише живота, али га је бог спасао. Моја несналажљивост и затеченост је била очита. Ћутао сам. Племенити Приморац лако је запазио моје снебивање и брзо је реаговао. – Немој да се учлањујеш у Партију ако њој не верујеш.

Никада нећу заборавити његове речи које су ме ослободиле деликатног одговора. Била је то једна од три понуде да се учланам у Комунистичку партију од мог уписа на Филозофски факултет. Робијање мога оца, рођеног 1925. године, у три маха (1942–1943, 1944, 1952) било је непремостива препрека за такво опредељење.

Међу српским повесницима није било професора попут Митровића и не верујем да ће се такав ускоро појавити у српској историографији. Било је и бољих и горих историка од њега, али толико позитивног особењака није било. Био је добрица и оптимиста какав се ретко рађа. Често и радо сам подсећао на следећи пример. Професор Митровић и његова асистенткиња Дуња Херцигоња конкурисали су за неку стипендију или студијски боравак у Лондону. Он је добио позив, али не и његова асистенткиња. На седници Одељења за историју Филозофског факултета одрекао се боравка у Лондону у корист своје асистенткиње. Није ми познат сличан случај на нашем факултету, ни на Универзитету.

Када сам му се обратио да ми напише препоруку за Хумболтову стипендију, радо је то учинио. Написао ју је на немачком језику, којим је добро владао. Упамтио сам га како на досадним седницама Наставно-научног већа Филозофског факултета радо чита књиге на немачком језику, увек неку другу и, углавном, дела штампана у разним џепним издањима. Он и још два члана Одељења били су чланови Хумболтове комисије, која ми је ускратила ову значајну стипендију. Многе моје старије колеге су били њени корисници, ја сам био први повесник Одељења за историју који је био одбијен. Никада, ни њега ни оно двоје других колега, нисам упитао за разлоге одбијања, будући да ми је пријатељ из Историјског института, Милорад Радевић, с врата мог кабинета у две реченице саопштио зашто се тако збило. Био је то један од битних негативних момената у мојој универзитетској каријери, који је успорио и делимично предодредио моје усмерење бављења искључиво националном историјом. Тада сам коначно схватио да за боравке у иностранству немам ваљане препоруке, било ко да их пише.

Овај неуспех покушали смо да заједнички превазиђемо тако што смо потражили другу немачку стипендију. Андреј је успео својим личним везама

да ми обезбеди шестомесечну стипендију у чувеном институту у Мајнцу, али ја нисам био у могућности да је искористим.

Политика га дуго није занимала, можда од тренутка када је једна особа прецртала његово име на списку кандидата за председника партијске организације Београда. Учинила је то због његовог оца, и тако му усмерила животни пут искључиво ка историографији и ка Универзитету.

Политика ће га обузети још једном, уочи распада југословенске државе. У то га је посредно увукла његова друга супруга, можда више него што је он желео да политици поклони пажњу. У време чувене Осме седнице ЦК Србије, уочи Стамболићевог пада, радили смо на историји Крагујевачке гиманзије, ја као аутор а он као члан уређивачког одбора. Требало је да путујемо у Крагујевац на једну од седница редакције. Обећао сам му да ћу га возити својим колима, али тог јутра нисам могао да их покренем. Да не бисмо закаснили, замолио је супругу Љубинку да нам уступи своја кола, што је она и урадила. Често сам одлазио у Крагујевац, а он је рођени Крагујевчанин, па смо лежерно возили упустивши се у политичку дискусију која је тих дана сезала до врхунца, када је ужарена дебата прерасла у тежак партијски обрачун. Занесени дискусијом, у којој сам више слушао него говорио, стигли смо ауто-путем до Параћина, прошавши скретање за Крагујевац. Увидевши натпис на табли – „Параћин“, упитах Андреја:

– Где смо нас двојица пошли?

– У Крагујевац – одговори ми незаинтересовано.

– Али ми смо стигли у Параћин! – и он се тек тада тргао.

Изашли смо са ауто-пута, вратили се назад и стигли у Крагујевац са закашњењем. Андреј се извинио у име обојице и испричао им како смо промашили скретање за негдашњу престоницу Кнежевине Србије, правдајући се измаглицом на ауто-путу. Сви су нас гледали немо и нису нам веровали. Ни наша поновљена прича на следећој седници редакције, у опуштенијој атмосфери, а сви смо се добро знали, није их убедила и остали су неповерљиви према нашем исказу.

Наш последњи сурет био је у Дому ваздухопловства на дан Института за савремену историју. Било је много историографског света, углавном нововековаца. Знали смо већ да је оболео, знали смо и да је болест особе-на. Чини ми се да смо сви имали обзира према њему и да смо се коректно понашали. Наши односи били су захладнели из два сасвим неоправдана разлога, али нисмо никада кидали пријатељство. Први ми је пришао, као што и приличи великим људима, можда и због тога да ми, дискретно, стави до знања да још нисам досегао ниво његове људскости и професорске одговорности. Изненадио ме је својом тактичношћу и пријатношћу која се ретко виђа у нас кочоперних, али и немарних и заборавних Срба. Као

да му је бог сабрао последње атоме снаге и активирао покрет и бистрину ума, ишао је од стола до стола, као да је хтео да надокнади време које му је болест украла лишивши га кабинета и сусрета са колегама, и скоро са сваким прословио понеку реч.

– Зашто си љут на мене? – упитао ме је, седајући за сто поред мене.

– Нисам, немам прилику да Те сретнем – извлачио сам се, сасвим неуспешно, што сам приметити по његовом изразу који је подсећао на благ, али ироничан осмех.

– Немаш ваљан изговор – био је изричит, и као некада Бранко Петрановић у време његове прославе Октобарске награде у „Шаци“, узео ме је у необичну одбрану, од себе сама. Утолико ми је било теже, али је то стање трајало кратко, на сву срећу.

Био сам окамењен и недостојан тог тренутка његове узвишености над овоземаљским политичким глупостима нас историописаца. Одједном је претворио у ништавило све политичке несугласице бистрином свога ума. Било нас је седморо или осморо за столом када нам се обратио с причом о једном свом студенту који је давне 1969. године полагао Увод у историјске студије. Испричао је појединости са тог испита од којих сам ја неке већ заборавио. Додао је томе још неколико лепих речи, а све то казао је човек већ дубоко начет болешћу, што је и њих и мене изненадило. Мало је рећи да сам се тада осећао поласкано, али само у први мах, док је беседио. Мало затим, обузело ме је осећање постиђености професоровом лекцијом о пријатељству. Наш први сусрет на испиту усмерио ме је ка универзитетској каријери, наш последњи сусрет указао ми је да је зло пролазно а доброта вечна. Потом се, као сенка, удаљио од нашег стола и пришао другом, да настави своју последњу мисију међу колегама, као какав историографски апостол.

* * *

Од њега сам чуо да су његове књиге његова деца, те се стога и не усуђујем да о њима говорим, нити да их анализирам. Узимам слободу да само укажем на нека лична сазнања око њихова настанка.

Митровић је склопио са СКЗ уговор за писање биографије о Николи Пашићу. Можда је то једина књига коју је планирао а није написао. Нисам сигуран шта је све могло на њега да утиче, али ми се чини да је, поред рада Ђорђа Станковића на докторској дисертацији о Николи Пашићу, било пресудно још и идеолошко наслеђе о овом државнику. Када је Архив Србије урадио једну изложбу о Пашићу (1995) написао сам, по позиву, један предговор за

каталог, који је изазвао његово писмено негодовање и мој писмени одговор. Био је то једини стручни неспоразум који сам имао са њим.

Синтагма у једној од његових књига – „Време нетрпељивих“ – била је у тренутку када се појавила прави изазов, историографска посланица, неуобичајен искорак у насловљавању дела. Много се о њој дискутовало, чак и када смо играли баскет. Сећам се покојног Вука Винавера који се подухватио да пронађе откуда Андреју идеја за такав наслов. Нисам био довољно знатижељан да чујем његово казивање, али знам да је сваком историку којег је срео испричао повесникову довитљивост у избору доброг наслова за књигу. Оно у шта сам сасвим сигуран јесте његово казивање да је ову књигу написао из ината. Нисам упамтио ко је тај инат иницирао, ако је то урадио са лошом намером, верујем да тада и није био свестан колику и какву му је услугу учинио.

Тај инат, код њега лако уочљив, много је наудио његовом здрављу. Често је прихватао и газио у послове за које је било потребно више времена и бољи услови за рад. Додајмо томе да је с напором писао своје књиге и радове и да се у писању неизмерно трошио. Они који су одлазили у његов кабинет да би са њим о било чему попричали, најчешће су га затицали са Секом која је прекуцавала његове текстове, не из рукописа, већ из усменог казивања. И док се чекало да заврши диктирање започетог пасуса, ако сте били пажљиви и ако вас је занимао историк који ствара, није вам било тешко да запазите са колико је напора обликовао реченице и усклађивао их са својим осмишљеним идејама. Тај тренутек напрезања, трагања за одговарајућим речима и реченицама, који се осећао не само по тону изговора већ и по изразу лица испијеног од дугог и неумереног рада, погледу већ уморном и уснама које подрхтавају, слика су која ми стално лебди пред очима кад год сам западао у кризу нерада. Дешавало се да заврши пасус и одахне, скљока се у столицу и скоро нестане за тренутак, али се дешавало и то да, ометен вашим присуством не успе да доврши ни реченицу, ни пасус, и уморно каже Секи да се одмори. Они који су га разумели, посебно његову радну нервозу, брзо су завршавали разговор са њим о ономе због чега су дошли и још брже излазили из тог гостољубивог кабинета, а одморна Сека настављала је да преноси његове речи на хартију. Жао ми је што не знам какав је био за компјутером, али са Секом је остао незабораван.

Нисам сигуран да ли га је инат амбициозног истраживача терао да напише књигу „Устаничке борбе у Србији 1916–1918“, али она је била погубна по његово здравље. Слушао сам људе у СКЗ, с једне стране, и њега, с друге стране, и пратио ту драму око завршетка рукописа за Сајам књига те године. Прихватио је рок који је било тешко испунити, а Коло СКЗ није смело да касни. Носио је у Задругу под мишком поглавље по поглавље, а

они у штампарију, и није било могућности корекције, исправке, усаглашавања првих са каснијим поглављима. Био је присиљен да решава многе искрсле проблеме током писања књиге на путу од факултета до издавача. Ниједна његова књига није га истрошила као ова. А он је био спреман на сваку жртву да би је завршио у задатом року, посебно из искрене оданости Српској књижевној задрузи.

Нисам о његовим књигама са њим дискутовао, осим у ретким случајевима и никада дуго, сем једном. Написао сам приказ на ово његово дело под насловом *Немирна Србија. Андреј Миџровић, Устаничке борбе у Србији 1916–1918, Београд 1987*, Књижевне новине, бр. 759, 1. септембар 1988. Прочитавши приказ упитао ме је да ли заиста верујем да је идеализовао лик Косте Војиновића на уштрб личности Косте Миловановића Пећанца. – Да – рекао сам му отворено, а он се само замислио. И данас мислим да је то слабост ове добре књиге, а његова ћутња ме је уверила да је невољно подлегао идеолошком наслеђу којем је истинољубивост била страна. Иначе, герила Топличког устанка била му је омиљена тема за дуге разговоре са колегама, а Коста Војиновић узоран повеснички лик. Толико је о њему усмено исказао лепих речи да сам очекивао да напише његову биографију.

Ако изузмемо рад са студентима, постдипломцима и докторантима, дакле млађим колегама, Митровић није тежио нити испољавао неке посебне организаторске способности. Не залазећи у његов рад у институтима и историјским часописима, који је био несумњиво плодотворан, он се још исказао у два историјска библиотекама – прво у Нолиту, потом у СКЗ. Сујетне, завидљиве и никада добро организоване српске историографе било је тешко окупити око неке идеје, још теже истрајати у томе, а најтеже је било ангажовати их у било који заједнички рад. Андрејев покушај дао је резултате, у обема библиотекама појавиле су се вредне књиге, међу њима била је и једна његова, али домети које је предвидео били су неоствариви, али поучни онима који ће овај користан посао потом наставити. Био је поносан на Нолитову библиотеку „Историја“ и о њој је радо говорио.

Можда је овде место да само укажем да се српска историографија мало бавила методолошким питањима. Професор Радован Самарџић узорао је ледину, професори Ђирковић и Митровић наставили, и ту се стало. Неко би од млађих колега морао да овом проблему посвети више пажње, поучен радом претходно поменутих професора.

* * *

Андреј је био необично близак и особен у свакодневним контактима са студентима, свима који су слушали његова предавања или долазили на

вежбе. Увек спреман да напрегне и последњу своју сазнајну и физичку снагу да би објаснио сваки проблем, како на часу тако и у свом увек отвореном кабинету. Чини ми се, сада, после толико времена, да су његова предавања у Капетан Мишином здању имала нешто више дражи и смисла него у новој згради Филозофског факултета, бар онолико колико се у старом здању више осећао дух заједништва од духа усамљености у новом здању. Његов чувени кабинет, у оба здања, био је увек са неколико пепељара препуних опушача и дуванским димом који је стваро измаглицу која је машти присутног давала кураж да га следи у његовим необичним мислима и идејама. Сви разговори са њим били су занимљиви, а он се сав препуштао свом казивању, дајући тиме и обичној причи неку важност. Многе је задржавао и дуже него су планирали да остану, и сваког је уљудно отпратио до врата. У његов кабинет слободно су улазили и знани и незнани, и студенти и обични грађани, и према свима је био исти.

Нико из тог кабинета није изашао намргођен и незадовољан. А зашто би када је у домаћину наилазио на човека увек спремна за дискусију, отворена срца, вољна да саслуша и послуша, да понуди најискренији савет, да помогне уз осмех. Колико је тек био предусретљив према онима са којима је сарађивао и колико је у томе био несебичан и другачији од свих својих колега! И да је било среће да га следимо у образовном универзитетском процесу, нама никада и нико не би имао потребу да намеће „Болоњу“. Био је њена претеча у односима са студентима и у држању наставе, у ономе што је једино добро које нам је понудила, али насилно, народу који је на такве појаве нетрпељив.

* * *

Андреј Митровић је поседовао вишак амбиција још као млад повесник у средини која је обиловала формираним стереотипима с комунистичким идеолошким набојима. Како ускладити тај вишак амбиција и вишак радне енергије, које му је бог дао у изобиљу, односно како их испољити на најбољи начин у зачауреној и усмереној једнопартијској и једноумној средини? Колико га је ово мучило и колико се његов немиран дух рвао са овим проблемом? Никада о томе није хтео да говори, али они који су били у његовој близини, морали су да осете тај унутарњи немир који разара људско биће, а од њега, иначе причљивог, само да извуку благу, сетну и у пламичку његовог исказа констатацију тихог незадовољства.

Чудан склоп породичне трагедије и партијске оданости водио га је у неминовни сукоб са собом, нарочито после одлуке поменутог особе да га скине са листе партијских кандидата за председника партијског београд-

ског одбора. Колико је то утицало да се приближи или удаљи од мртвог оца, то нико и никада неће знати. Никада га нисам чуо да је оца поменуо, нити његово име изговорио, чак ни онда када смо заједно боравили у Крагујевцу. Били смо неколико пута у старој српској престоници, а син оцу никада није отишао да упали свећу. У тренуцима доколице посећивали смо његовог друга сајцију. Да ли је оданост партији била јача од родитељске љубави? Сигуран сам да није, као што сам сигуран да је ово био његов животни и људски проблем са којим се рвао свакодневно. Да ли је онај чувени вишак амбиције утицао да љубав према оцу гаји у себи и никада је не испољава ради остварења сопствених замисли у науци и у друштву, будући да је знао да обе појаве не могу ићи упоредо и унапред, а на раскорак се није усуђивао. Уверен сам да је та нимало лака дилема разарала његово биће, али он, за живота, никоме није допуштао да проникне у тај његов тајанствени породични забран. Сахрањен је без опела, историчар који је најбоље своје књиге посветио генерацији која је понела терет Првог светског рата и Дисове „Плаве гробнице“.

У много блажој варијанти суочавао сам се са сличном дилемом и зато сам потајно, какткад и несвесно, покушавао да проникнем у ову његову најтежу људску драму. Мој отац је захваљујући једној срећој околности остао жив, али ме је дуго, можда и данас, пратила и прати сенка српског националисте, као битан траг очевог наслеђа. Андреј је морао да живи и ради у сенци трагике свога оца и могу само да замислим, ако сам и за то способан, какав је кошмар стварало очево наслеђе у његовој и иначе немирној природи. У овом животном кругу, његовом и мом, обележеном наслеђем наших отаца, неспорно је да је њему било неупоредиво теже, али све више верујем да ме је и то трајно и искрено везивало за њега, али не и њега за мене, јер о мени и мом оцу никада ништа није сазнао, будући да се нисам усуђивао да му поверим своју тајну.

Андрејева партијска опредељеност за Стамболића утицала је да са своја два партијска друга дође у сукоб, који се разбуктао после избора за дописног члана САНУ. И тада је остао на партијској линији, али оној умереној – стамболићевској, док су она двојица, тих дана изузетно нетрпељиви према њему, били и остали тврди милошевићевци. Новосађанин је био мекши али невернији и непоузданији, и у животу и у науци, Београђанин је био упорнији и непопустљив, наизглед питом и углађен, у души бескрајно сујетан. Био је то најзанимљивији историчарски троугао у којем су увек двојица била против трећег. Сва тројица нису мењали своје црне бусије, стамболићевац је остао умерен, а друга двојица су црвену боју пресвукли српском тробојком. У игри међусобних односа пуној интрига, онај из Новог Сада подржавао је час једног час другог, и никада се није знало на чијој је

баш страни, док, на послетку, није рођеног Банаћанина у свему подржавао на уштрб све усамљенијег Шумадинца.

Против ове двојице модератора новије српске историографије наша се и једна дама, њихова колегиница. Њени добри живци, тактика подземног рада, у којој је превазилазила и најбоље макијавелистичке ликове, остављала је ову двојицу далеко иза себе, али без могућности да сломи њихову тврдокорну упорност и подршку коју им је давала тадашња политичка елита. Она је знала себе да сачува, да дочека тренутак последњег успона у науци, да потом ликује на исти начин како је умела да се савлађује када је морала да трпи сваковрсна понижења, а он, Андреј, на његову и нашу жалост, није умео, или није хтео, оставши горд и непопустљив у последњој животној низбрдици, каквих је иначе и раније било у овој највишој научној установи. И не само њих двојица, већ многи из његове генерације, ранијих и потоњих поколења, прошли су кроз слично сито, али су успевали да сузбију тај неуспех, у себи, пре свега. Њега је све то више болело од других, можда и зато што о томе ни са ким није хтео да говори.

Андреј Митровић се још као доцент наметнуо и млађем и старијем поколењу својим радом и идејама. Знам да су га поштовали, али и завидели му, и млађи и старији, а он на то није обраћао пажњу, са своје изолованости и одлучности да оствари своје намере, заборављајући где и са ким живи, заборављајући на средину која није трпела особе које су предњачиле, предводиле и отварале поља за слободнија научна искорачења. У његово време то отварање научних видика није баш било пожељно и тражило је човека подмукла, са више такта и скривених амбиција. Неки су се снашли у тој атмосфери интрига, он није.

Сви су му се дивили, и старији и млађи, и многи су га следили, и није им сметало то што су старији. Нажалост, он није имао снаге и способности да настави у том правцу и да остане наметнут и једним и другим. Убрзо су га старији почели напуштати, а он, увидевши то, посветио се искључиво млађим. Ишли смо за њим доста дуго, неки су били упорнији а неки мање доследни, али сви су били његови. И то је тако ишло док га нису сломили, она двојица, уз прећутну подршку његове генерације, која је све теже подносила његову популарност код млађих историчара. Чињеница да су се од њега опростила говорима на сахрани двојица његових ђака, а нико из генерације, најбољи је сведок мојих запажања. Он их није задужио ничим лошим, а они су заборавили или су били несвесни чињенице његових последњих тренутака на овоме свету, живећи још у страху од протеклих догађаја у којима су вољно и невољно учествовали. Сећам се радо његове генерације историчара, и као студент и као асистент, њихове дружељубивости, коректности и преданости послу и не могу да верујем да четири

деценије касније, окупљени око његових посмртних остатака, остављају утисак немих сведока прохујалог времена, ћутљивих другара и колега. Неспоран је утисак да је о нашој струци и нашем времену више казивало његово мртво биће од свих тих немих ликова.

Колико је бринуо и старао се о другима, пре свега студентима и сарадницима, толико је, ако не и више, био немаран према себи. Неразумевање на које је наишао код једног броја колега, сломили су његов дух и вољу и избацили га, пре времена, из друштвених збивања и струке којој је неизмерно био посвећен. Није се попео на кров академијине лествице из политичких разлога, иако је то место заслуживао пре свих повесника из своје и ранијих генерација. Андреј Митровић је по много чему био први међу свима нама, у претходном, 20. столећу, којем је посветио сва своја проучавања и дела велике вредности.

Напустио нас је велики историк који се трудио сваког да разуме и свакоме да помогне, али је међу нама било мало који смо га разумели а још мање оних који смо нешто за њега урадили. И у томе би требало тражити разлог његовог прераног изоловања из друштва и одласка к музи Клио, да на оном свету проведе вечност.

У овом свету био је у свему необичан човек и историограф и особен на свој начин.

**ПРИЛОЗИ ПРОУЧАВАЊУ СРПСКО-БУГАРСКИХ
ОДНОСА/ CONTRIBUTIONS TO THE STUDY OF
THE SERVO-BULGARIAN RELATIONS**

Др Тамара Стоилова
старији научни сарадник
Институт за историјска истраживања БАН,
Софија
tamarasto@abv.bg

„СЛАВЕНО-СЕРБСКИЈА ВЈЕДОМОСТИ“ О ОСМАНСКОЈ ИМПЕРИЈИ ТОКОМ 1793.

Апстракт: У раду је указано на *Славеносердске вједомости*, новине које је у Бечу издавао српски књижар Стефан Новаковић, као драгоцен извор за истраживање просветитељских утицаја код Срба у Хабзбуршкој монархији. Поред тога што је издавање овог гласила само за себе било вредно достигнуће, занимљиве су информације које су у њима објављиване о стању у Османском царству, које се нашло у великим проблемима да одржи неутралност у времену рата европских монархија против Француске републике. Дати су подаци које теме су биле заступљене у Вједомостима, али колико и како је о њима издавач био обавештен, што посредно указује и на интерес Срба у Хабзбуршкој монархији за европску дипломатску и војну ситуацију. Поред информација о Османском царству, дати су и подаци о томе како су о односима других држава са Портом писале Вједомости, посебно о Русији.

Кључне речи: *Славеносердске вједомости*, Стефан Новаковић, Хабзбуршка монархија, Османско царство, Русија, Европа, Француска револуција.

* * *

Многoйoчoшaеми чишaшeљи! Ево њред всеми морам исџoведиши да сам oш две сџрaне до сaд био обшужен, да новине весма на крашкo издајем, и да дисџe ви рaди чшo и више чишaши. Ова шужбa није ми бaш мила била, но oшeш зaшo ми је узрoковaлa весeље, јербo видим да се вкус чишaња џoошшрaвa, и зaшo ја добијaм вољу џрoсшрaније убудушчe џисаши, a и мањoм цeнoм

новине посилајти, само што се ојей пошужијти морам чшо досад весма мало имам читашеља, мало за шруд и шрошак који најред бива најражденија.¹

Ово обраћање Стефана Новаковића читаоцима *Славеносрбских вједомости* довољно је уверљиво срочено да не изискује додатни коментар. У њему су наведени циљ издавања новина, услови у којима се издају, али и интерес Срба у Хабзбуршкој монархији за вести које су у њима објављиване.

Године 1770. царица Марија Терезија дала је привилегију бечком универзитетском издавачу Јосифу Курцбеку, којом му одобрава штампање књига на српском језику у наредних двадесет година. У времену од 1771. до 1792. године, Курцбекова штампарија издала је више од 150 књига, углавном превода са немачког и француског језика. Штампање српских новина у Бечу, под именом *Сербскија поведневнија новини*, омогућено је након што је почетком 1791. цар Лополд II раздвојио српске послове од угарских и установио Илирску дворску канцеларију (Illyrische Hofkanzlei). Као резултат деловања Темишварског сабора 1790. Канцеларија је постојала у времену од 20. фебруара 1791. до 3. јуна 1792, једва нешто више од 15 месеци, али је била симбол политичког успеха који су постигли Срби у Хабзбуршкој монархији. О том успеху говори и чињеница да су у фебруару 1792. и Курцбекова штампарија и поменути новине постале власништво Стефана Новаковића, који је био учесник Темишварског сабора, и потом члан Илирске дворске канцеларије.²

У августу 1792. је одштампан један, још увек непериодичан, број *Славеносрбских вједомости*. Први редован број изашао је 28. децембра 1792. године, чиме је настављена традиција издавања *Србских поведневних новина*, које су излазиле 1791–1792. Међутим, за разлику од првих новина, чија је азбука била црквенословенска, *Вједомости* су штампане писмом у то време употребљаваним у Русији, које се често сматра и за руски правопис. Терминологија је нестална, а у неким случајевима имена и географске називе је тешко идентификовати. Само издање је, међутим, вредан историјски извор, који говори о степену обавештености српског друштва у Хабзбуршкој монархији о проблемима с краја 18. века.

Уверен да се сваки народ кроз своје књигойечашање, које је врх просвеће-

¹ *Славенно-сербскія Вѣдомости посвященни роду и священству, от Стефана Новаковичъ дворскаго агента. 1792–1793*, Фототипска издања, Нови Сад, Матица Српска, 1961, № 22, 11.03.1793.

² С. Шумаревић, *Србскія новини 1791–1941*, Београд (без године издања и пагинације); S. Gavrilović, N. Petrović, *Тeмишварски сабор 1790, избор и објашњења: Града за историју Војводине*. Књига 9, Нови Сад – Sремски Карловци, 1972; М. Pалић, *Срби и Мађарској – Угарској до 1918*, Нови Сад, 1995, 183–185; Б. Бешлин, *Евројски ушњицаји на српски либерализам у XIX веку*. Нови Сад, 2005, 113; Ю. В. Костяшов, *Србы в Австрийской монархии в XVIII веке*. Калининград, 1997.

носџи, сваким даном љриближава свом блајосџању³, Стефан Новаковић је стално позивао читаоце на преплату, како би тиме подржали издавање новина и штампање књига. Посебно истрајни су били његови апели да се помогне штампање *Сербске Истџорије* коју је љ. архимандрџиј Рајић својим неусџйним љрудом совокуџио, и сџисао јешћо 1768.⁴ У три дела, љросџим срџским језиком, штампане су и Рајићеве проповеди за недељне и празничне дане, за које се у Новаковићевим новинама наводи да ће бити разаслате по свим епархијама.⁵ Са немачког на словенски Рајић преводи и *Краџкују Сербџи, Рассџи, Босны и Рамы Истџорию*. Издавач наводи и да џа љолезна књижџица сад љечайџа се, и весма би добро било кад би љосџода дирекџори и маџисџери ову књижџицу у школе све увели, и учили гечџицу да свој род и своје љорекло љознагу.⁶

Годину 1793. обележила су динамична збивања на међународном плану. Егзекуција француског краља имала је за последицу рат уједињених европских сила против Француске. Русија и Пруска по други пут су прошириле своје границе на рачун пољских територија. Очигледно добро информисан, у престоници империје, Новаковић се трудио да својим читаоцима редовно саопштава новости о догађајима у Европи. Предмет овог излагања су информације које су читаоцима презентоване о томе како Османско царство реагује на европска збивања, али и за само стање у њему, где султан Селим III већ прави прве покушаје реформи државе.

На самом почетку 1793. *Вједомосџи* истичу жељу Порте да живи у миру са Русијом и Хабзбуршком монархијом, али и да прими неке од европских обичаја.⁷ Такве вести садрже и дипломатски извештаји представника те две државе у Цариграду, што потврђује веома добру обавештеност издавача. Доказ о мирољубивим намерама турске стране, које су забележене у *Вједомосџима*, јесте обнова рада Комисије која је, по одредбама Свиштовског

³ *Славенно-сербскџа Вједомосџи*, № 1, 28.12.1792 „Објавление“, 3.

⁴ У каснијим бројевима Новаковић објављује имена *народољубивих кџишџора*, који су изразили жељу да добију Рајићеву књигу, и унапред слали новац за њено издавање. Међутим, сакупљање средстава било је сувише споро, и у септембру је објављено да се њено издавање одлаже, *Славенно-сербскџа Вједомосџи*, № 21, 8.03; № 44, 27.05; № 56, 8.07; № 61, 26.07; № 64, 5.08; № 75, 13.09; № 89, 2.11.1793). Књига *Исторџа разныхъ славенскихъ народовъ наџйаче Болџаръ, Хорвайџовъ и Сердовъ изъ тмъ задвенџа изџятая и во свџтъ истџорическџи љроизведенная Иоанномъ Раичемъ архимандрџијомъ во свџтџо архџаџелскомъ монастџырџџ Ковилџџ* објављена је у четири дела 1794–1795. Оригинал је доступан у Дигиталној Народној библиотеци Србије. <[http://scc.digital.nb.rs/document/S-II-1101a\(b,c,d\)](http://scc.digital.nb.rs/document/S-II-1101a(b,c,d))>.

⁵ *Славенно-сербскџа Вједомосџи*, № 50, 17.06.1793.

⁶ На истом месту, № 46, 3.06.1793. О изласку из штампе *Краџке истџорије* објављена је посебна информација, № 79, 27.09.1793.

⁷ Исто, № 6, 14.01.1793.

мира 1791, требало да утврди границу Османског царства и Хабзбуршке монархије.⁸

Из османске престонице редовно су стизале вести о односима Порте са дипломатским представницима европских држава. Од почетка године *Вједомости* доносе информације о благонаклоности султана ка Великој Британији, и његовом лошем мишљењу о Французима, за које је сматрао да су лишени осећања части. Конкретан доказ за то је његова изјава да више не признаје француског посланика⁹, од кога је затражио да напусти Цариград у року од 14 дана. Уколико то не учини, биће сматран приватним лицем.¹⁰

Вједомости касније доносе информацију да је *Шоасел*, посланик именован од француског краља, замењен Фонтонем, преводиоцем у француском посланству, који је *иризнаи* за *иривременој француских оиџравника џослова*.¹¹ Израз поштовања према грофу Шоазелу била је новчана сума коју му је Порта дала за путовање у Русију.¹² *Вједомости* нешто касније извештавају о Шоазеловом доласку у Санкт Петербург, тврдећи да је био *весма слабомошџен*.¹³

У писму из Цариграда од 25. маја се наводи да је *џосџогин Шалџрен* добио од француског регента¹⁴ инструкцију да преда своју пуномоћ као његов посланик на Порти.¹⁵ Очекивало се, међутим, и да из Париза *оиџ сџране*

⁸ Исто, № 44, 27.05.1793; № 98, 2.12.1793. Маркирање границе био је дуг процес спровођен уз пуно неспоразума, о чему је своју владу извештавао руски конзул у Јашију И. И. Северин, *Из бумаџ фелџмаршала князя Суворова*, Русский архив 1 (1878), 149, 151.

⁹ У том тренутку француски посланик у Цариграду био је гроф Шоазел - Гуфије.

¹⁰ *Славенно-сербскаџ Вџедомости*, № 6, 14.01.1793.

¹¹ За свакодневну комуникацију француских поданика у Османском царству, у вези са њиховим трговачким и другим интересима, Порта је прихватила Фонтон, бившег драгомана француског посланства за *начелника нациџе*, до доласка новог француског посланика послатог из Париза. Т. Стоилова, *Револуџионна Франџија и рускаџа џиџломаџија в Консџтанџиноџол*, у: 30 години секџија „История на света и меџдународните отношения в ново и най-ново време“. Софија, 2010, 254.

¹² *Славенно-сербскаџ Вџедомости*, № 13, 8.02.1793.

¹³ Исто, № 61, 26.07.1793. Почетком године, вице канцелар И. Остерман обавестио је руског отправника послова у Цариграду Александра Хвостова да ће Шоазел-Гуфије бити примљен у Русији. О његовом путовању су известили Хвостов и руски конзули у Букурешту и Јашију, И. Равич и И. Северин. – Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. Сношения России с Турцией (СРТ), оп. 89/8, д. 762, л. 1–1 об.; д. 763, л. 1–1 об.; ф. Константинопольская миссия, оп. 90/1, д. 1086, л. 40–40 об., 43–43 об.; Из бумаџ ... Суворова, 149.

¹⁴ Старији брат погубљеног француског краља, гроф Де Прованс, прогласио се за регента малолетног Луја XVII.

¹⁵ Шалгреново име се помиње у извештају Хвостова од 16 фебруара 1793, поводом предлога аустријског интернунџија да он замени Шоазела и да представља принчеве. Хвостов

Народнеіо Собора буде акредитован посланик. *Вједомосіи* су забележиле и ту информацију, уз коментар да је ситуација веома сложена за османски двор, који је покушавао да остане неутралан: ако не прими посланика кога је именовано регент, султан би изазвао незадовољство Русије и свих дворова који су били против Француске; ако одбије посланика кога би именовала *Народна скупштина*, Француска је могла да објави рат. У истом тексту се додаје и то да сви са радозналешћу очекују вести о томе који ће пут изабрати османски двор.¹⁶

У исто време постало је јасно да Порта припрема слање свог посланика у Велику Британију. *Вједомосіи* показују добру обавештеност о Јусуф – паши, Грку који је након завршеног образовања примио ислам. Једна од његових предности било је знање више европских језика. На основу наведене информације, он је требало да почетком јесени крене у Лондон преко Влашке, Угарске, Аустрије и немачких земаља.¹⁷

У вези са променом млетачког посланика у Цариграду¹⁸, *Вједомосіи* истичу информацију за дипломате које та држава шаље у Османско царство: *Бајло зову се све оне елчије које Венецијанска ресјублика шиље шјурскому цару у Консјаншјинојољ; они се највише узимају из числа блајородних, који у служби ошеческој имајући велики шрошак јесу јосернули, зачшо јри доходам овојо досјоинсјива, које више не шраје од шри јода, више од 100.000 шалира јридобити моју: Ресјублика Венецијанска у Александрији и Алејо держи шакове бајле, но они зову се конзули и имају знаменише јриходе, а кадкад до конца жизни держе се овоја досјоинсјива, да се восјомошши мојуш.*¹⁹

је Шалгрена сматрао безначајним човеком, од кога тешко да може бити било какве користи. (АВПРИ, ф. СРТ, оп. 89/8, д. 765, л. 26).

¹⁶ *Славенно-сердскія Вједомосіи*, № 49, 14.06.1793. Да би преузео дужност представника француског конвента и успоставио везе с Портом, у Цариград је дошао Декорш де Сен-Кроа. Инструкције које је добио односиле су се и на односе Русије с Пруском и Хабзбуршком монархијом, на положај Пољске и могућности да се Порта искористи у конкретној ситуацији Хвостов се борио против именовања новог француског посланика сматрајући да, насупротив републиканском посланику, на ту дужност треба да буде постављен Шалгрена. Т. Стоилова, *нав. дело*, 256, 258.

¹⁷ *Славенно-сердскія Вједомосіи*, № 79, 27.09; № 88, 28.10.1793. О одлуци Порте да у Лондон пошаље Сафет Јусуф Акјак – ефендију, и *нейријашјелске намере* против Русије, које су садржале његове тајне инструкције, Хвостов је обавестио своју Владу. Из извештаја руског изванредног посланика у Цариграду М. И. Кутузова јасно је да се радило о брату актуелног *шјерсани емини*. Османски посланик кренуо је за Лондон 4. октобра, и путовао је преко Беча. О његовом проласку кроз Влашку и Молдавију известили су руски конзули Равич и Северин, АВПРИ, ф. СРТ, оп. 89/8, д. 764, л. 42, 48, 63 об.; д. 766, л. 36; д. 777, л. 88, 203 об.–204; д. 1257, л. 62 об., 69–69 об.

¹⁸ *Славенно-сердскія Вједомосіи*, № 13, 8.02; № 43, 24.05.1793.

¹⁹ Исто, № 43, 24.05.1793.

Вједомости једнако детаљно говоре и о размени посланика између Русије и Османског царства: *у месецу фебруарију оџравио је цар шурски елчију из Цариграда росијској царици, ѿд именем Мемеда Руси - ефенди*²⁰, са многобројним скупоченим даровима, из чега произилази закључак да би Турци били задовољни да живе у пријатељству с Русијом. Током маја *Вједомости* јављају да је турски посланик напустио Једрене и кренуо ка Русији. Према Цариграду је тада кренуо и руски посланик, генерал Кутузов, чија свита је бројала 382 члана, не рачунајући његову личну послугу (камердинер, кувар, слуга и други).²¹ Подробно се описује и церемонија од 15. јуна, када су се посланици *џри Добошару 15. јунија на сред реке Дњейра сусрели и размимоишли*. При том се читалац усмерава на *Новине Пејербурјске* од 12. јула, као извор за ту информацију.²² Детаљно је описан и свечани улазак Кутузова у Цариград, као и услови у којима му је предстојало да живи у османској престоници наредних шест месеци.²³ Тридесетог децембра Вједомости пишу: *ош како је росијски елчија код шурскаџо цара био на дивану, све је мирно и ѿкојно, ниш се чшџо ѿд досшџојно ѿамјашџи чује*.²⁴

У таквом умирујућем тону био је и ферман, који је Порта послала *џраничним својим џубернашџором*, након што ју је руски посланик информисао о значајним пољским територијама које су ушле у састав Русије: *занеже Пољаци всја онија џпровинцији, кошџорија с нами доселе џраничили и раздељали Пољску ош нас, Росијској имџерији уже дејсшвишџелно усшџуили јесу, шџо џо ради всјем нашим коменданшџом силоју јеџо налаџаешсја чшџо би в будешџе во всјех всјемојних случаех с џубернашџори ош их величешсџва имџерашџрици всјеросијскаја наименовашсја имушшџими, нуждное имели џоразумјеније*. Затим у тексту следи појашњење издавача да поменути ферман оповргава гласине о Портиним припремама за рат због усшџуленија џолских џределов Русији.²⁵

За разлику од детаљних информација о развоју руско–османских односа, Новаковић даје само кратку вест о аудијенцији коју је 5. новембра 1793. код султана имао аустријски интернунциј, барон Херберт, као и о његовој

²⁰ По Хвостовљевом извештају Суворову од 16. јануара 1793. Расих-Мустафа ефенди ће напустити Цариград 18. јануара и око 30. јануара биће у Једрену, *Из думџи ... Суворова*, 143.

²¹ *Славенно-сербска Вједомости*, № 28, 1.04; № 42, 20.05.1793.

²² Исто, № 61, 26.07.1793. О утврђивању месџа размене посланика и тешкоћама које је тим поводом Кутузов имао, опширније у његовим извештајима од 10. и 18. маја 1793. М. И. Кутузов, *Письма, зайиски*. Москва 1989, 22–24. О детаљима припреме размене посланика и саме церемоније, до које је дошло у близини Дубосарија на Дњестру 15. јуна, видети: П. Жилин, *Кутузов, Живош и џгљководческа дејносш*, Софија, 1985, 44–46.

²³ *Славенно-сербска Вједомости*, № 89, 2.11.1793.

²⁴ Исто, № 106, 30.12.1793.

²⁵ Исто, № 69, 19.08.1793.

посети великом везиру. Повод Хербертових посета била су два крунисања: новог немачког императора Франца II и великог војводе Тоскане.²⁶

Током 1793. године, најважнија збивања на континенту била су повезана с ратом великих европских држава против Француске. Порта је објавила неутралност и стационарала своју флоту у код Архипелага да би заштитила трговину европских држава са којима је била у пријатељским односима.²⁷ *Вједомости* то објашњавају на следећи начин: *овај неутралнићей оним начином разумева се, како год чшо је 1780, 1781, докле је Американски раић шрајао*²⁸, *и шако вооружене лаће неће моћи ићи у Архийелаї, но морају се оић овоїа мора їо линији оић Маїаїана*²⁹ *у мореј сушчаїо, до їрисїанишїа Александријскаїо удаљїи, и владаїи се їријайељски. Војујушїих же державах ладије оић свију шїурски їрагова на евроїејских и азијайїческих їрисїанишїах шїри сахайїа ваља да се удаље, а шїурски двор обешїава се їрјамо свију їријайељски владеїи се.*³⁰ На тај начин Порта је одбацила захтев француског посланика да француски бродови добију уточиште у турским лукама. А извештај о наређењу које су они добили, да потапају бродове непријатељских и неутралних држава око Архипелага, у *Вједомостїма* се тумачи као могућност избијања рата између Француске и Османског царства.³¹

Рат се примећивао како по информацијама о дејствима ратних бродова у Средоземљу, тако и по губицима које су трпели трговци у северној Африци. *Вједомости* сасвим основано претпостављају да таква тешка ситуација може да се одрази на европску трговину. Након првобитних вести о оче-

²⁶ Исто, № 106, 30.12.1793. Хабсбуршко-лотариншка династија, огранак Хабзбурга, владао је Тосканом од 1737. до 1860. године. Дж. Прокачи, *Истїория на иїїалианциїе*, Софија, 2004, 231.

²⁷ *Славенно-сербскїя Вїедомостїи*, № 36, 29.04; № 40, 13.05.1793.

²⁸ Декларацијом од 28. фебруара 1780. руска императорка прогласила је активну (оружану) неутралност, повезану са заштитом пловидбе трговачких бродова у време рата за независност британских колонија у Северној Америци. Детаљније видети А. В. Гаврюшкин, *Граф Никиїа Панин, Из истїории руской дїїпломатїиї XVIII века*, Москва, 1989, 158–165.

²⁹ *Маїаїан* (Тенарон, Матапас), најјужнији део Пелопонеза.

³⁰ *Славенно-сербскїя Вїедомостїи*, № 41, 17.05.1793. *Вједомостїи* саопштавају да су Руси задржали све француске бродове на Криму, Исто, № 40, 13.05.1793.

³¹ Исто, № 40, 13.05.1793; № 44, 27.05.1793. О незадовољству поводом боравка француских бродова у Архипелагу пише руски отпрачник послова у Цариграду А. Хвостов. И поред захладнелих односа након убиства Луја XVI, Французи су користили наклоност реис – ефендије, а капудан – паша је топовима поздравио једну француску фрегату у Дарданелима. Хвостов је не једном инсистирао да се обезбеди миран пролазак руских бродова кроз Дарданеле, на шта је Порта била принуђена да да позитиван одговор. Касније, он извештава о кретању француских трговачких бродова у Архипелагу, као и о блокирању француских фрегата у Смирни од британске ескадре која је стигла до тог дела Средоземља. АВПРИ, ф. СРТ, д. 763, 12 фебруари 1793, л. 47; д. 764, 5 јули 1793, л. 31–31 об.; 20 септ. 1793, л. 75 об.–76.

кивању богате жетве у Африци, уследила је информација о слабом роду пиринча у Египту. Османско царство било је принуђено да купује жито у црноморским областима.³² Година 1793. је окончана бригама изазваним стањем у Средоземљу. Посебно су опасне биле гласине о намерама владара Персије и арапских земаља да отпочну рат против султана.³³

Вести из Београда које *Вједомости* објављују односиле су се на положај и деловање новог београдског паше. Судићи по вестима с почетка године, Топал Ахмед паша³⁴ је добио наређење *ипреждне белиградске Турке иде која ситиине убиши*, о чему је издао заповести.³⁵ Поводи за то наређење се не наводе, али би одговор могао да се нађе у вести објављеној 18. марта: услов да паша добија плату од шест кеса пјастера месечно био је да не буду узнемиравани сељаци и поданици султана. Да не би угњетавали народ, решено је и да буду опозвани двадесет две паше са три туга.³⁶ Вероватно из истог разлога, а и по одредбама мировног уговора након последњег хабзбуршко–османског рата, велики број Турака протеран је и из Земуна.³⁷

У вези са стањем у Османском царству, *Вједомости* информишу своје читаоце о наређењима која долазе из Цариграда, а којима се уређује положај Срба.³⁸ По наређењу централних власти, свако село треба да има

³² *Славенно-сербскія Вједомости*, № 46, 3.06; № 106, 30.12.1793. Тим поводом руски отправка послава јавља да је цена жита у Цариграду значајно порасла, а на молбу Порте руски бродови, који су са Крима у Смирну превозили жито, истоварили су терет у престоници. Хвостов јавља да је трговац, за кога је била ова пошиљка, био задовољан плаћеном ценом од 4 пјастра и 30 пара за килограм. По његовом мишљењу, у августу је очекивано ново поскупљење жита, до 5 пјастера по килограму, АВПРИ, ф. СРТ, д. 763, 1. април 1793, л. 58; д. 764, август 1793, л. 54.

³³ *Славенно-сербскія Вједомости*, № 106, 30.12.1793.

³⁴ Паша са три туга, послат против београдских јаничара.

³⁵ *Славенно-сербскія Вједомости*, № 6, 14.01.1793. Јаничарима је, као главним кривцима за насиља над становништвом, султанским ферманом било забрањено да се врате у Београдски пашалук. У градовима је стационарирана редовна војска. Топал Ахмет – паша је с променљивим успехом ратовао против јаничара до лета 1793. г., П. В. Грачев, *Балканские владения Османской империи на рубеже XVIII–XIX вв. Внутреннее положение, иредисылки национально-освободительных движений*, Москва, 1990, 26; Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831 (ујрава Васељенске папираришије)*, Београд, 2007, 93.

³⁶ *Славенно-сербскія Вједомости*, № 24, 18.03.1793. Ферман о смањењу броја паша са три туга издан је марта 1793. године, из разлога које наводи А. Хвостов: неограничена моћ и злоупотребе у подвласним им земљама. Исти закон одређује и сталну плату војних лица са вишим чиновима, и забрањује им се да имају друге приходе. П. В. Грачев, *нав. дело*, 27.

³⁷ *Славенно-сербскія Вједомости*, № 70, 26.08.1793.

³⁸ У Београдском пашалуку реформе је спроводио Хаџи Мустафа-паша Шиникоглу. Више фермана из друге половине 1793. Србима су гарантовали низ права, укључујући и право

свог *кнеза* који ће да га заступа и да штити интересе свих сељана. Њему је одређена годишња плата од 50 форинти. На сваких десет села именује се један *кайеџан*, коме су кнезови предавали жалбе свих поданика. Дужност капетана је да пашу обавештава о примљеним жалбама. Да би се умањило *џурское џирансџиво*, као и прогон хришћана, Турцима се забрањује да улазе у њихова села и да се настањују у њима. У случају да се у неком од њих појави Турчин, он сместа треба да буде предат капетану. У тексту се наводи да је таква заповест одавно на снази у Мореји, где су хришћани дужни да плаћају само харач, а Турци не смеју од њих да узму *ни крушку* а да не плате.³⁹

Током јесени 1793. г., *Вједомости* пишу о уређењу мирнодопског живота у Србији. Као једно од *обшћейолезних дела*, наводи се одлука београдског везира да изда под закуп (аренду) продају дувана у *целом својему џределу*. Установљени су били и умерени данци и царине за житеље Србије: по три форинте за восак и мед, и по шест за осталу робу. Да би везирова наредба могла да се спроведе, било је потребно одштампати *цедуље миџничне џречески* (царинске листове на грчком), које су већ биле у употреби. Со је требало да продају само трговаци сољу, слично *немецкому начину*, а не да је продаје свако ко пожели, као што је до тада био обичај. *Вједомости* пишу и то да су се у Београд доселила два лекара, један *врач* из Италије, и један *немецкиј лекар*, који су били веома уважавани, а и добро плаћени. У тексту се предлаже и увођење пореза за лов моруне, као и за кавијар добијен од ње.⁴⁰

Новаковић обавештава своје читаоце и о стању у другим деловима Османског царства, попут настојања Порте да потчини *немирноја џашу скуџарској*.⁴¹ Деловање по злу чувеног Махмут-паше било је разлог за немирно стање на Јадрану. Чак и опкољен са свих страна он *вољу није изџубио ни мужесџиво, но с малочисленом својом војском уџвердио се крејко у*

да слободно граде и поправљају цркве. Н. Радосављевић, *наведено дело*, 93; О дозволи да се граде православне цркве из Цариграда јавља и А. Хвостов, АВПРИ, ф. СРТ, д. 764, л. 29.

³⁹ *Славенно-сербскія Вједомости*, № 67, 16.08.1793. О српском друштву с краја 18. века опширније: *Иџторија срџској народа V/1*, Београд, 1981; О привилегијама које су добили Срби као резултат реформи 1793–1794, видети и: П. В. Грачев, *нав. дело*, 55–56.

⁴⁰ *Славенно-сербскія Вједомости*, № 90, 5.11.1793.

⁴¹ Пак там, № 13, 8.02.1793. Ради се о скадарском Махмуд-паши Бушатлији, В. Мутафчиева, *Кџрджалијско време*, Софија 1993, 100–102; П. В. Грачев, *наведено дело*, 36 и сл; Ю. П. Аншаков, *Черноџорія, Северная Албания и Россия в 80–90-е џоды XVIII века*, Југословенске земље и Русија у XVIII веку. Београд, 1986, 321–340. Током маја 1793. године А. Хвостов јавља из Цариграда о спремности свих румелијских паша да предузму поход против њега, АВПРИ, ф. СРТ, д. 763, л. 93.

ѣраду Коѣару, с намером да се брани до краја *од ѣревелике силе ѣурске*.⁴² Крајем године из Цариграда су дошле вести о његовим припремама за поход против рођеног брата. Након што га је заробио, он је одбио и остале непријатеље, а војска послата против њега распала се са наступањем зиме. Притом није било сасвим јасно да ли ће скадарски паша продужити своју борбу, или ће затражити *милосѣи и ойрошѣеније* од Порте.⁴³

Информације коју су *Вјегомосѣи* дале о приликама у областима под османском влашћу током 1793. г., пружају основу да се закључи да су читаоци добијали релативно добру представу о процесу у коме су, по прогласу Селима III од 31. децембра 1793. г., ...*Скадарска ѣобуна, деловање ѣроѣив ѣроѣнаних беоѣрадских јаничара, разбојници – ѣри сѣвари које су се ѣреѣвориле у једну исѣу. А да се до ѣоѣа гође, криви смо били сви ми*.⁴⁴

Неутралност које се Порта придржавала у време рата европских држава против Француске републике подразумевала је неке изузетке. *Вјегомосѣи* оцењују као чин пријатељства према бечком двору дозволу султана да се врбују добровољци међу Србима у *Сервији, Босни, а ѣакожде у Молдави и Валахији*.⁴⁵ Предузете су мере да се то врбовање изврши што брже. Даје се и информација о томе да је посао око прикупљања добровољаца и повећања њиховог броја добро обављен. Занимљива је и информација о социјалним слојевима из којих се врбују добровољци: то су били *зли и немирни људи*, који су, добровољним ступањем у хабзбуршку војску, добијали опрост за све раније незаконите активности. *Вјегомосѣи* не пропуштају прилику да забележе да је њихово укључивање у добровољце уједно и прилика да се *очисѣи ѣраница*.⁴⁶

Спољашњи изглед српских добровољаца био је упечатљив по свом колориту, и подробно је описан: *Ови су људи сви на ѣурској ѣраници увербовавѣи и зову се Сервијанци, а нишѣа ужасније и сѣрашније не може себе човек ѣредсѣавиѣи, неѣо внешне одејаније ових људи. Они носе широке чакшире оѣ различне фарбе, а оѣ колена до ѣѣше уже су, и различнима ѣанѣлика-*

⁴² *Славенно-сердскѣя Вјегомосѣи*, № 89, 2.11.1793.

⁴³ Исто, № 106, 30.12.1793. Јуна 1793 Селим III поново амнестира Махмут-пашу, чиме му враћа све дужности и звања. Он, међутим, враћа ферман без одговора. Рат Махмут-паше Бушатлије против централне власти се продужава до септембра 1796. године, када је погинуо у бици с једним црногорским одредом, П. В. Грачев, *нав. дело*, 38–40.

⁴⁴ В. Мутафчиева, *нав. дело*, 115–116.

⁴⁵ Српски добровољци из области под османском влашћу били су познати као „фрајкори“. Њихово учешће у хабзбуршкој армији било је значајно и у време рата против Османског царства 1788–1791, *Исѣорѣя Евроѣи*. Т. 5. *Оѣ Французској револуѣији конца XVIII века до Первој мировој воѣны*, Москва, 2000, с. 154; П. В. Грачев, В. П., *нав. дело*, 16–17.

⁴⁶ *Славенно-сердскѣя Вјегомосѣи*, № 36, 29.04; № 42, 20.05; № 43, 24.05.1793.

ми обавијене. На ноју имагу њако реченије ојанке. Некиј имагу њрслучић с рукави, а њо виша часѝ само до лакѝова рукаве имаге, а даље широкиј од кошуља рукави њокривају им руке. Червено јайунче виси им ѝекем њреко њлешѝа, како чѝо су неѝа њандури⁴⁷ Тренкови носили. Глава им је ѝоѝово до њолак ошишаѝа, с ѝѝейицом червоном њокривена. Около ѝела њојасом ојасују се, а за њиме њо два, њо ѝри њиѝѝоља заденуѝа носе, с дуѝачким ѝурским ножем којеѝа е держало рашѝаѝо, да моју наслониѝи њушку, и уѝравије на нишан њуцаѝи, зачѝо обично леѝну они на ѝербух, забоду нож у земљу, наслоне њушку на њеѝа, њак бију куда њонишане, кайѝо хиѝра муња, ниѝ се може с њиноѝа нишана јаје, шеѝак, да и ѝроѝић уклониѝи. Крајем маја српски добровољци ушли су у Инсбрук и зачели су ѝурски њојеваѝи, и у своје свираѝи свирале, а њрошли су њокрај двора херѝоѝиње Јелисавейѝе која овде живи, и која је човека њо човека леѝо даривала.⁴⁸

Новаковићеве новине доносе и занимљиве детаље о учешћу српских добровољаца у ратним дејствима против Француза. У рубрици *Воениј случај* од 17. августа, описана је *храбростѝ сербска, која је срећним усѝехом возѝалена била, ѝолико њорасла да су они, викајући ѝурскиј, Хала! Хала! с бајонетѝи на неѝријаѝеља ударили, и њроѝнали ѝа кроз ѝреѝиј и чеѝверѝиј закоѝ, и доѝнали до њјаѝаѝо шанца. Неѝријаѝеља је било до 15000 њуди, оѝ којих је 1.000 мерѝвих на ѝлацу осѝало, зачѝо разјарени Сербљи њардона не дадоше, а до 200 њуди њало је кавалерији у руке, који су и заробљени осѝали. Оѝ наше њак сѝране весма је мала ѝѝеѝа била. Ова очевидна храбростѝ и мужесѝтво Сербов ѝако је ѝ. фелдмаршалу, књазу Кобурѝу, уѝодна била, да им је особитѝим јавним њовеленијем своје удоволсѝивије дао њоказаѝи, и закѝевао имена себе њослаѝи свију обер и унѝер официра, који су се овом њриликом оѝликовали, којим њоследњим обешѝао је и медаљнице за наѝражденије изходаѝајсѝиво-ваѝи, јербо целиј онај срећниј случај самим Сербом захвалиѝи има. Овом приликом није сувишно поменути и нека имена наведена у Вједомостима: *обирсѝер Михаиловић, кайѝѝан Александер Пеѝровић, оберлајѝнаниѝ Косѝа Јовановић, кайѝѝан Раѝиш Пеѝровић, унѝерлајѝнаниѝ Фабаровић.*⁴⁹*

Слика унутрашњег стања и спољнополитичког положаја Османског царства, дата да страницама *Славено – сербских вједомосѝи* током 1793. године, пружа могућност да се те новине посматрају не као извор о посебним, савременим историчарима познатим чињеницама, већ пре свега као пример на који начин су вести долазиле до припадника српског друштва

⁴⁷ Нередовне пешадијске јединице у Угарској и Русији током 18. века, обучени на ѝурски начин. У пандурске пукове били су организовани и Срби у Војној граници Хабзбуршке монархије.

⁴⁸ *Славенно-сербскія Вѝдомосѝи*, № 44, 27.05.1793.

⁴⁹ Исто, № 72, 2.09.1793.

у Хабзбуршкој монархији крајем 18. века. Основни закључак који се може извести односи се на добру информисаност Стефана Новаковића, који није пропустио прилику да искористи могућности боравка у престоници да би дошао до података који се односе на догађаје у Европи и Османском царству. Новине су, тако, испуниле циљ да читаоце упознају са тим збивањима и да им представе макар и уопштену слику живота у Османском царству, односно његов положај у динамичним европским временима.

„SLAVENO–SERBSKIYA VEDOMOSTI” FOR THE OTTOMAN EMPIRE IN 1793.

Summary:

“Slavenno–serbskiya vedomosti” was published in Vienna by Stefan Novaković, a Serbian writer and a member of the Vienna Court Illyrian Chancellery. During the years of the French Revolution, the paper aims to inform and teach the Serbs how to read and write, to make them adhere to the political and cultural life of Europe. Novaković publishes papers about the situation of the Serbs and events related to the revolution. As an inseparable part of European problems, diplomatic relations in the Turkish capital are a key issue about which the newspaper informs its readers. The paper also presents interesting information about the participation of the Serbian volunteers who lived in the Ottoman lands, and their role in the military actions against the French. A very knowledgeable man, Stefan Novaković does not miss to present opportunities which the capital city can provide as a source of information about the events in Europe and the Ottoman Empire, to allow the newspaper to inform the readers in good faith, and as a result create a general picture of the life in the Ottoman provinces, so that in spite of being at the back of the vents, they could relive those stormy times of Europe.

Др Недељко Радосављевић
виши научни сарадник
Историјски институт
Београд
nedeljko.radosavljevic@iib.ac.rs

МИТРОПОЛИТИ БУГАРСКОГ ПОРЕКЛА У ПРАВОСЛАВНИМ ЕПАРХИЈАМА У БОСНИ И У ХЕРЦЕГОВИНИ (1766–1880)¹

Апстракт: У времену од укидања аутокефалности Пећке патријаршије 1766, до склапања конкордата Васељенске патријаршије са Аустроугарском 1880, на челу четири епархије у Босни и у Херцеговини променили су се бројни митрополити. Међу њима је било највише Грка. Локални Срби најчешће су били викарни епископи дабробосанских митрополита. Од других архијереја Васељенске патријаршије негрчког порекла посебно се издвајају Бугари, Серафим дабробосански (1766–1776), Гаврило *Хроми* зворнички (1807–1837), Авксентије херцеговачки (1838–1848), Прокопије херцеговачки (1864–1875) и Дионисије Илијевић, прво зворнички, потом дабробосански и на крају поново зворнички митрополит (1866–1891). У раду су дате њихове краће биографије и указано на најважније карактеристике њихове архијерејске делатности.

Кључне речи: Васељенска патријаршија, Босна, Херцеговина, епархије, митрополити, управа, Бугари, Срби, Грци.

* * *

Током постојања аутокефалне Пећке патријаршије (1557–1766)², како на њеном челу, тако и на челу појединих епархија, било је личности које

¹ Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918): њодсџиџаји и искушења европске Модерне* (ев. бр. 177031), који се реализује у Историјском институту у Београду.

² Пећка патријаршија обновљена је као аутокефална православна црква 1557, уз помоћ

нису биле српског порекла. Међу њима су најбројнији били Грци, који постепено долазе после османске офанзиве против хабзбуршке војске 1690. и прве Велике сеобе Срба у Хабзбуршку монархију. У значајнијем броју они су ушли у структуру Пећке патријаршије после Београдског мира 1739, и у њој остали заступљени све до укидања аутокефалности. Када се ради о архијерејима припадницима других народа, посебно се издвајају они бугарског порекла. За разлику од Грка, њихово присуство углавном није сматрано необичним, с обзиром на то да је, готово све време трајања аутокефалности Пећке патријаршије, постојало извесно поистовећивање Бугара и Срба због етничке и језичке блискости, наспрот другим православним поданицима Османског царства. И титула коју је носио поглавар Пећке патријаршије укључивала је бугарске земље.³ То је имало основа у реалности, јер је део бугарског етничког простора око Самокова и Ћустендила улазио у њен састав. У тим областима постојале су посебне епархије. Њихови јерарси узели су активно учешће у ослободилачким покретима на Балканском полуострву крајем 17. и у првој половини 18. века.⁴

Након укидања аутокефалности Пећке патријаршије 1766. и припајања њених епархија Васељенској патријаршији, епархијска структура није се значајније мењала. Као и пре тога, она је највећим делом била подударна са османском административном поделом. Зависно од величине осман-

тада трећег везира Порте, Мехмед – паше Соколовића. Први патријарх по обнови био је његов блиски рођак Макарије Соколовић, до тада старшина манастира Хиландара. Непосредно након обнове, Пећка патријаршија обухватала је простор од Скадра, Тетова, Скопља и Кратова на југу, до горње Угарске северно од Будима. Део православних поданика Хабзбуршке монархије и Млетачке републике такође је *de facto* био под духовном влашћу пећког патријарха. Р. Самарџић, *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, у: *Историја српског народа III/2*, Београд, 1993, 56. О границама обновљене Пећке патријаршије и начину њиховог одређивања видети: Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском њашалуку 1766–1831, управа Васељенске патријаршије*, Београд, 2007, 63–66.

³ Непосредно по обнови аутокефалности 1557, титула првог патријарха, Макарија Соколовића, гласила је: *патријарх све српске земље, обштин ошца и учитељ Србима и Буџарима, зајадној џиморја и северних крајева*. Р. Самарџић, *нав. дело*, 57. Два века касније, у *Стаматшојрафији* Христифора Жафаровића, налази се и пуна титула патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте, која гласи: *архиепископ Пећки, свјех Сердов, Болјаров, зајаднајо Поморија, Далмацији, Босни, око Подунаја и цјелајо Илирика патријарх*. В. Ђоровић, *Историја Срба II*, Београд, 1989, 254. Помињање Бугара у титулацији пећких патријараха било је присутно све до укидања аутокефалности 1766, мада је највећи део бугарских земаља био под духовном влашћу Васељенске патријаршије. О томе опширно О. Тодорова, *Православна црква и државни живот, XV–XVIII век*, Софија, 1997, *passim*.

⁴ Све до њеног укидања 1766, у саставу Пећке патријаршије биле су Ћустендилска (Бањска, Коласијска) и Самоковска митрополија. Н. Радосављевић, *нав. дело*, 64.

ских управних јединица (санџака, пашалука), у њима је могло бити једна или више епархија, или би, као што је био случај са Рашко–призренском и Скендеријском митрополијом, она обухватала просторе два санџака, који чак нису били у истом пашалуку.⁵ Тако су и на простору који је обухватао Босански пашалук опстале четири епархије: Дабробосанска (Сарајевска), Херцеговачка, Зворничка, и Рашка (Новопазарска), а од 1808. Рашко–призренска и Скендеријска.

Важно је напоменути да се структура и деловање православне цркве у Босанском пашалуку никако не може одвојити од њеног деловања у осталим областима насељеним православним Србима. Изузимајући мали број трговаца и занатлија из других области Османског царства (Грци, Цинцари), једини православни верници на том простору били су Срби. Они су, уједно, представљали и значајан део становништва, док су остали житељи Босанског пашалука претежно били потомци исламизованих Срба. Босански пашалук је у том периоду имао више српских православних кућа него Београдски пашалук, у коме се формирало језгро модерне српске државе.⁶

Све епархије у Босанском пашалуку носиле су високи ранг митрополија, али су биле разврстане у различите класе.⁷ Након 1766. године, већина митрополита у њима била је грчког порекла, а они нису увек имали складне односе са локалним православним становништвом. То се посебно односи на Херцеговачку и Рашку митрополију, на чијем су челу

⁵ Рашко–призренска и Скендеријска митрополија настала је тако што је 1808. рашком митрополиту Јоаникију поверена и Призренско–скендеријска митрополија, која од смрти призренског митрополита Јевсевија 1789. није имала посебног епископа. То је, међутим, био само формални чин, јер је рашки митрополит Јоаникије најкасније од 1790, управљао и Призренско–скендеријском митрополијом. Н. В. Радосављевић, *Јоаникије, митрополит рашко – њизренски*, Историјски часопис LXI (2012), 156–159; Исти, *Рашки, њизренски и рашко – њизренски митрополити 1766–1878*, Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, зборник радова, Беране – Београд, 2011, 658–661.

⁶ У зависности од величине епархије, односно броја кућа у њој, њеном епископу је одређивана и висина пешкеша (поклона царској благајни за добијени берат, који је временом постао обавезан). На основу тог јасног показатеља, од свих епархија укинуге Пећке патријаршије Дабробосанска митрополија била је највећа, јер је пешкеш за њу износио 15.500 акчи. Друга по величини епархија укинуге Пећке патријаршије била је Београдска митрополија, за коју је плаћан пешкеш од 15.000 акчи. И. С. Јастребов, *Подаци за историју цркве у Старој Србији*, Гласник СУД XL, Београд, 1874, 231–232. То указује да је у време укидања Пећке патријаршије више православних Срба живело на простору који је обухватала Сарајевска митрополија, него на простору који је био под духовном влашћу београдског митрополита.

⁷ Готово сви епископи Васељенске патријаршије (Велике цркве) имали су митрополитско звање. Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831, ујрава Васељенске патријаршије*, 349.

у тренутку укидања аутокефалности Пећке патријаршије били митрополити Срби, који су брзо замењени. Ти лоши односи нашли су одраза у појединим записима, аутобиографским списима, али и у жалбама на понашање митрополита или извештајима слатим васељенском патријарху и османским властима.

У периоду од 1766. до 1880. у Сарајевској, Зворничкој и Херцеговачкој митрополији било је и митрополита негрчког порекла, који су на њихово чело долазили канонски, као архијереји Васељенске патријаршије, а њихов однос са православним верницима зависио је од тренутних околности и личних ставова. Лојалност коју су показивали према Патријаршији у Цариграду, међутим, никада није долазила у питање. Међу њима је било и Бугара, што су они сами јавно исказивали, често успостављајући ближе односе са верницима од њихових претходника Грка. Као архијереји Васељенске патријаршије, они су могли бити послати у било коју од њених многобројних епархија, али је Синод исправно сматрао да је њихово присуство знатно корисније међу словенским верницима, јер су се боље сналазили од Грка, потпуних странаца неупућених у локалне прилике и обичаје. Митрополита Бугара било је и на челу других епархија, попут Београдске и Нишке.⁸ Поред Бугара, у јерархијској структури Васељенске патријаршије било је и Срба са митрополитским чином, што такође указује на начин деловањ који је она на Балканском полуострву спроводила.⁹

Први митрополит бугарског порекла који је управљао Дабробосанском митрополијом на размеђу два важна периода у историји православне цркве на српским просторима, био је Серафим. На чело поменуте митрополије дошао је пред сам крај постојања Пећке патријаршије, у време

⁸ Београдски митрополит Кирил (1826–1827) био је Бугарин из Јегри – паланке (Крива паланка), за кога су његови српски савременици тврдили *да се њудило за словенство доста*. Исто, 206–207. Нишки митрополит Виктор Чолаков дуго је у том граду био хиландарски таксидиот, затим егзархијски епископ, а потом епископ аутокефалне Српске митрополије по ослобођењу Ниша од османске власти 1878. О делатности архимандрита, а потом и митрополита Виктора Чолакова у Нишу, опширније: Исти, *Шест њорјреџа љавославних мѝѝројолиѝа 1766–1891*, Београд, 2009, 87–104. Исти, *Viktor Tcholakov: Taxidiote de Hilendar et mѝtropolit de Nich*, Bulgarian Historical Review/Revue bulgare d’Histoire XXXVII, 3–4 (2009), 127–142; С. Вуковић, *Срјски јерарси од деветѝој до двадесетѝој века*, Београд, Подгорица, Крагујевац, 1996, 80–81; М. Самарѝић, *Викѝор, мѝѝројолиѝ нишки*, Српски биографски речник 2, В-Г, Нови Сад, 2006, 203–204; М. Георгиева, *Викѝор нишки*, Кой кој е сред българите XV-XIX в., Софија, 2000, 60.

⁹ Срби су, на пример, били митрополит рашко–призренски и скендеријски Јоаникије (1781–1818), и зворнички Јоаникије (1804–1807). Н. Радосављевић, *Јоаникије, мѝѝројолиѝ рашко–ѝризренски*, 148; С. Давидовић, *Срјска љавославна црква у Босни и Херѝевини од 960. до 1930. ѝодине*, Нови Сад, 1998, 35.

док је њом управљао последњи патријарх, Калиник II.¹⁰ Сарајевску митрополију напустио је када је она већ увелико била у саставу Васељенске патријаршије. У Рилском манастиру сачувана је бујурулдија од 24. маја (4. јуна) 1766, издата у *Централној управи Румелијској вилајети*, којом се потврђује да је Серафим изабран од Синода и *пошврћен царским берашом за сарајевској епископа*.¹¹ Иако се у бујурулдији издатој митрополиту Серафиму не наводи чији синод га је изабрао за дабробосанског митрополита, чињеница да је то регистровано у Централној управи Румелијског вилајета указује на то да је највероватније постављен од Васељенске патријаршије.

Серафим је наследио митрополита Дионисија, кога је 20. марта 1763, као свог опуномоћеника, у Дабробосанску митрополију послао васељенски патријарх, да сакупи патријаршијске приходе и убудуће остане на њеном челу. Султан Мустафа III претходно је издао митрополиту Дионисију и неопходни ферман којим је његово постављање одобрено. Истим ферманом су локалне власти позване да га ничим не ометају, и да му у његовој мисији помогну.¹² Чињеница да је Серафимов претходник именован од васељенског а не надлежног, пећког патријарха, указује на то колико су прилике у Пећкој патријаршији биле лоше.

У српској историографији питање Серафимовог порекла дуго времена није било решено, а мишљења о томе заснивала су се на посредним изворима. С обзиром на то да је Серафим био потписник молбе за укидање Пећке патријаршије, у српској историографији осамдесетих година 19. века и њега су, као и њене остале потписнике, сматрали за Грка.¹³ Међутим, Светозар Душанић је, на основу његове књижевне делатности, тај став довео

¹⁰ Калиник II, последњи пећки патријарх (1765–1766). Иако се у српској историографији усталило мишљење да је био Грк, податак који наводи ужички епископ Јоаникије Нешковић доводи тај став у сумњу. У својим *Беседама*, он наводи да се радило о Србину родом из Хасан – пашине (Смедеревске) паланке. Ј. Нешковић, *Беседе говорене епископом ужичким Јоаникијем*, Београд, 1868, 328.

¹¹ Препис поменуте бујурулдије (везирске заповести), засноване на султановом берату, сачинио је сарајевски кадија Ел Хаџи Сулејман. *Турскије документи на Рилския манастир*, превелъ и наредилъ Д. Ихчиев, София, 1910, 5, стр. 260–261; И. Снегаров, *Истѳорія на Охридската архиепископска-патријаршија, том 2, од ѳагането ѳ под ѳуриците до нейното унищожение (1394–1767)*, София, 1932, 408.

¹² Сејфудин шејх еф. Кемура, В. Ђоровић, *Прилози за хистѳорију ѳравославне цркве у Босни и Херцѳеговини у XVIII и XIX стољећу*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцѳеговини XXIV (1912), 414; Љ. Чолић, *Турски документи за истѳорију Српске ѳравославне цркве, фонд Глише Елезовића*, Приштина, 1996, 69–70.

¹³ В. С. Д. (Димитрије Руварац), *Дал су били Срби или Грци оних 8 митрополија штоо 1766. ѳ. молите за укидање Пећке српске ѳатријаршије*, Глас истине за 1886, Нови Сад 1886, 154–156, 163–165, 171–174, 179–182, 189–192.

у сумњу. Позивајући се на чињенице да се митрополит Серафим знатно чешће потписивао на језику који су тада користили писмени Срби него на грчком¹⁴, да је његов словенски језик био изузетно богат, да се бавио књижевним и преписивачким радом, као и то да се није лично потписао на молби за укидање Пећке патријаршије, већ је то уместо њега учинио скопски митрополит Константин, Душанић је изнео претпоставку да је Серафим највероватније био Србин.¹⁵ Душанићево мишљење прихватио је и Сава Вуковић.¹⁶

Светозар Душанић је, такође, изнео и мишљење да је Серафима у епископски чин рукоположио 1753. пећки патријарх Кирил II, приликом посете Рилском манастиру.¹⁷ Али, Кирил II те године још увек није био патријарх, па је Јордан Иванов свакако у праву када тврди се то морало догодити касније, 1757. или 1758. Иванов такође истиче и чињеницу да је, пре рукоположења у епископски чин, Серафим четири године био игуман Рилског манастира.¹⁸

Серафим је рођен у околини Разлога, па је и његово бугарско порекло неспорно.¹⁹ Био је пострижник Рилског манастира у који је, заједно са својим братом, дошао у раној младости. Монашко име прво му је било Серапион. Када је постао епископ, за собом је већ имао дуг монашки живот. Прва Серафимова епархија била је Ћустендилска (Бањска, Коласијска, Штипска), а за време његове управе резиденција му је била у Штипу.²⁰

Иако се Рилски манастир налазио на подручју Самоковске митрополије Пећке патријаршије он је, као ставропигијална лавра, изузев краћих периода, припадао Васељенској патријаршији, па је и тадашњи јеро-

¹⁴ Мешавина српског народног и црквенословенског језика.

¹⁵ Серафим је, између осталог, преписао *Параклис Св. Јована Рилског*, и поклонио га Рилском манастиру. С. Душанић, *Серафим, дабробосански митрополит*, Богословље XIV, 1, Београд, 1939, 56–57, 60–63.

¹⁶ С. Вуковић, *нав. дело*, 440.

¹⁷ С. Душанић, *нав. дело*, 63.

¹⁸ Ђ. Ивановџ, *Св. Иванџ Рилски и његовиџ манастирџ*, Софиџ 1917, 114–115. Сава Вуковић наводи да се пећки патријарх Кирил у изворима помиње само 1758. С. Вуковић, *нав. дело*, 440.

¹⁹ Х. Христов, *Създаване на българска националноосвободителна идеологиџ, Паисий Хилендарски*, Историџ на Българиџ, том 5, българско възраждане XVIII – средата на XIX в.), 130; Ђ. Ивановџ, *нав. дело*, 114. Позивајући се на податак о Серафимовом месту рођења који је изнео Иванов, Светозар Душанић је нетачно тврдио да се ради о селу Разложко код Пловдива. Светозар Душанић, *наведено дело*, 63. Међутим, Душанић је тиме и сам дошао у контрадикцију и довео у сумњу сопствену тврдњу да се радило о митрополиту српског порекла, јер Срба у Разложком код Пловдива није било.

²⁰ *Серафим Босненски* (Ј.Ј.), Енциклопедичен речник Кюстендил, А – Ј, Софиџ, 1988, 596.

монах Серапион био њен калуђер.²¹ У томе никаквог посебног значаја нема ни чињеница да је за епископа рукоположен у свом манастиру од пећког патријарха Кирила II. Кирил је био у посети манастиру, сигурно са бар још једним епископом да би рукоположење уопште могло да се канонски обави, а након тога Серафим је постао један од епископа Пећке патријаршије.

Серафим је за своје време био добро образован, а склоност ка скромном, готово аскетском животу, само је увећавала његов углед. Међутим, добро образовање он није могао да стекне непрекидно боравећи у Рилском манастиру. Управо у његовом веома скромном начину живота види се јак утицај Свете Горе, а знање грчког језика, који је такође користио, било је веома добро. Зато се може претпоставити да је школован у неком од значајнијих школских средишта Васељенске патријаршије, којих је у то време било како у Цариграду, тако и у другим деловима Османског царства, или је дуже време провео на Светој Гори.

Током стицања образовања, било да је учио на функционалан или систематски начин, Серафим је усвојио ставове о потреби успостављања што чвршћег јединства православних хришћана. Његово словенско порекло није било у супротности томе. Уосталом, он је у Васељенској патријаршији и формиран као монах, и био је уверен да она има снаге да буде на челу препорода и јачања свеукупног православног хришћанства.²² А пошто се као архијереј уверио у каквом се лошем стању налази Пећка патријаршија, подржао је молбу за укидање њене аутокефалности.

Одакле онда тврдња да је Серафим био Србин? Радило се о посредном закључку који је настао као резултат језичке анализе његових записа, али и његовог односа према верницима у Дабробосанској митрополији. Књижевни језик који су користили Срби и Бугари тог времена био је исти, а разлике међу редакцијама незнатне. Тим језиком писао је и Серафим. На њему су писани *Троношкој родослов* и *Ойшии листи Паиријаршије њећске*,

²¹ *Турските документи на Рилския манастир*, док. 22, стр. 38–40. Изузимајући кратак период у време пећког патријарха Јоаникија III Караџе, који је Рилски манастир имао под својом духовном влашћу (1742), над тим манастиром јурисдикцију је имала Васељенска патријаршија, на основу права која је полагала из времена пре обнове Пећке патријаршије 1557. Ђ. Ивановъ, *нав. дело*, 76–77; Р. Радкова, *Бългaрската интелектуална и през Възраждането (XVIII – њ њоловина на XIX в.)*, Софија, 1986, 129–131; G. Nešev, *Quelques documents turcs sur l'histoire du monastère de Rila de la période du XV au XVII s*, *Études historiques*, 4, Sofia 1968, 235; O. Тодорова, *нав. дело*, 91.

²² Н. Радосављевић, *Дабробосански (сарајевски) митрополиј Серафим*, у: *Споменица Милана Васића, Бања Лука*, 2005, 281–282; Исти, *Митрополиј Серафим Дабробосански (дојљнення към биографията му)*, у: *Историята и книгите като пријателство*, сборник в памет на Митко Лачев, Софија, 2007, 225–226.

а користили су га и учени Срби из Хабзбуршке монархије (Захарије Орфелин, Јован Рајић), као и Бугари Пајсеј Хиландарски, Софрониј Врачански и Кирил Хиландарски.²³

За разлику од неких других митрополија Пећке патријаршије у којима су, након њеног укидања 1766. нови митрополити имали проблема да успоставе духовну власт, а неки су били и недостојни високог чина који су носили, у Дабробосанској митрополији није се променило ништа. На њеном челу остао је исти митрополит Серафим, који је одговорно вршио своју духовну мисију. У савременим изворима српског порекла нема никаквих трагова да је са свештенством и верницима имао неспоразума. Сарајевска црквена општина, која је своју аутономију често штитила од намера појединих епископа да је укину или умање, са њим такође није имала проблема. Серафим је освештавао обновљене цркве, вршио службу на народном језику, а на основу надгробних натписа или записа у богослужбеним књигама види се да је често обилазио епархију.²⁴

У вршењу духовне мисије митрополит Серафим сретао се са проблемима карактеристичним за положај православних свештених лица у Османском царству. Због ометања у прикупљању владичанских прихода, он се 1768. жалио босанском везиру. Зато му је од Мехмед Емина, муселима Бањалучког санџака, 7. (18) јуна 1768. издата бујурулдија којом се кадијама каза Бање Луке, Костајнице и Дубице наређује да обезбеде несметано прикупљање владичанских прихода, и да се имена оних који то буду ометали напишу и доставе вишим властима.²⁵ Слично је 1770. по његовом захтеву поступио и сарајевски санџак – бег, Абдулах Мустафа – паша.²⁶ Како се у поменутих бујурулдијама, поред ометања у сакупљању владичанских прихода, помињу и *смешње у вршењу њавославних обреда*, може се са сигурношћу тврдити да су прекршиоци на које се митрополит жалио били муслимани.²⁷

²³ Исти, *Дабробосански (сарајевски) митрополији Серафим*, 282; Исти, *Митрополији Серафим Дабробосански (дојџлнения кџм биоџрафијџа му*, 226.

²⁴ Исти, *Дабробосански (сарајевски) митрополији Серафим*, 275–276; Исти, *Митрополији Серафим Дабробосански (дојџлнения кџм биоџрафијџа му* 221–222.

²⁵ *Турскиџе документи на Рилскиџа монастирџ*, док. 6, стр. 261–262.

²⁶ У бујурулдији издатој митрополиту Серафиму 31. августа (10. септембра) те године, од џолицџских чиновника, *каџетџана, аџа, забџиџа и аџана* захтева се да лица која су се осмелила да митрополита ометају у *црквено – релиџиџским делима и обредима*, као и у *саџирању берџиџом одређених владичанских џрихода*, буду спречена у томе и ухапшена. Сарајевски санџак – бег је у поменутој бујурулдији истакао да *џакви џуди џостџуџају суџроџино и шериџџџу, и царском берџиџу*. Исто, док. 7, стр. 262–263.

²⁷ Када се радило о хришћанима који су ометали митрополите у прикупљању њихових прихода, високе османске власти су најчешће именовале кривце и наређивале да буду

Серафим је остао на челу Сарајевске митрополије све до 4. маја 1776, када је од султана потврђен нов митрополит, Кирил.²⁸ По мишљењу Владислава Скарића и Саве Вуковића, митрополит Кирил је, пре рукоположења и устоличења, био *један од његових* [Серафимових] *ѱридворних калуђера*.²⁹ У ферману датом митрополиту Кирилу каже се и то да је *именован на ѱредлој Синода*, што је био уобичајени редослед увођења у архијерејску дужност у Османском царству. У том документу се, такође, истиче и да *мишројолиѱ Серафим драјоволно одсѱуѱа збој сѱаросѱи*.³⁰

Међутим, по одласку из Сарајевске (Дабробосанске) митрополије, Серафим није живео повученим монашким животом. Напротив, једно време је привремено управљао Самоковском митрополијом,³¹ а у неким својим записима и даље се потписивао као *мишројолиѱ дабробосански*.³² У последњој деценији 18. века ишао је и у румунске кнежевине, Влашку и Молдавију, да сакупља милостињу за обнову Рилског манастира, који је тешко пострадао у три разбојничка напада.³³ У Рилском манастиру, Серафим не само да је наставио књижевну делатност, већ су се под његовим утицајем формирали и неки од најугледнијих рилских духовника. Духовник Севасијан, на пример, изузетан проповедник који је живео у ћелији у Пчелину строгим испосничким животом, био је његов ученик.³⁴

Митрополит Серафим оставио је иза себе одређену новчану заоставштину,

ухапшени и кажњени. Исте мере су примењиване и када би се у епархијама појављивали самозвани, или наредбама државних и црквених власти уклоњени епископи. Н. Радосављевић, *Ужичко – ваљевска мишројолија 1739–1804*, Ваљево, 2000, 59–65.

²⁸ Сејфудин шејх еф. Кемура – В. Ћоровић, *нав. дело*, 416.

²⁹ За ферман о потврђивању, митрополит Кирил је царској хазни уплатио пешкеш од 6.000,00 аспри. В. Скарић, *Српски ѱравославни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, Изабрана дјела II, Сарајево, 1985, 45; С. Вуковић, *нав. дело*, 277.

³⁰ Ферман митрополита Кирила значајан је као извор и због тога што се у њему, у главним цртама, наводи који је простор тада обухватала Сарајевска (Дабробосанска) митрополија (Високо, Травник, Јајце, Скопље, Језеро (Бол Хисар), Ливно, Гламоч, Вакуф, Стари Мајдан, Каменград, Козарац, Нови, Бања Лука, Дервента, Тешањ, Маглај, Сребреница, Вишеград, Нова Варош [?!], са свима селима и међама). Сејфудин шејх еф. Кемура – В. Ћоровић, *нав. дело*, 416.

³¹ *Серафим Босненски*, Енциклопедичен речник Кюстендил, 596; Ђ. Ивановъ, *нав. дело*, 115. Х. Христов, *нав. дело*, 130.

³² У *Ошечнику Рилској манастира* сачуван је запис из 1790. године, следеће садржине: *Сеи ошечникъ монастира Рылскаго, да никтѱоже седе возмемѱ еѱѱ ѱод клейвоѱ. Серафимъ дабробосанскѱѱ 1790. го ѱода*. Љ. Стојановић, *Сѱари српски зайиси и најѱѱиси III*, Београд, 1905, 5898, стр. 216.

³³ *Серафим Босненски*, Енциклопедичен речник Кюстендил, 596.

³⁴ Севасијан је многе богослужбене књиге знао напамет. Ђ. Ивановъ, *нав. дело*, 115.

коју је завештао да се од ње сагради црква у селу Пчелино, где се налазио један од рилских скитова. Умро је 1800. године. Сахрањен је у Рилском манастиру.³⁵

И на челу Зворничке митрополије било је митрополита бугарског порекла. Први од њих по укидању Пећке патријаршије био је митрополит Гаврило. Судајући по натпису на његовој надгробној плочи (умро је 1837), у коме се тврди да је био зворнички епископ 30 година, извесно је да је на чело те епархије дошао 1807. У истом надгробном натпису стоји и то да је био родом из Сливне, односно Сливена, што потврђује његово бугарско порекло.³⁶ У народу је био познат и као *хром*, због тога што је имао болесну ногу и тешко се кретао. Међу православним Србима оставио је лепу успомену. У тешком времену Првог српског устанка (1804–1813), део његове епархије на десној обали Дрине био је захваћен ратним дејствима, а по слому устанка на том простору спаљен је стари и угледни манастир Трноша.³⁷ Митрополит Гаврило био је заслужан за његову обнову, као и обнову манастира Тамна, затим градњу цркве у самом Зворнику, али и за отварање српских школа. Школе су отворене у Тузли, Зворнику и Локању.³⁸

Попут сарајевског и херцеговачког митрополита, и зворнички митрополит Гаврило био је кратко заточен у време избијања Грчког устанка 1821, гарантујући својим животом да ће православни верници у његовој епархији остати мирни. За таоца су га касније, 1832, узимали и побуњеници које је против централне власти водио Хусеин Градашчевић, а за његово пуштање на слободу изнудили су одређену суму новца.³⁹ У време Првог српског устанка, сигурно невољно, митрополит Гаврило је морао да узме учешћа и у дипломатским активностима око његовог смиривања. Као што су пре њега на том плану били ангажовани патријаршијски изасланик митрополит Аксентије и видински митрополит Дионисије (1808), патријарх је 1812. године од митрополита Гаврила тражио мишљење о српском питању и могућим начинима да се оно реши. Како се у том писму тражи да Гаврило *ионово* да своје мишљење, извесно је да је оно од њега тражено и раније.⁴⁰

³⁵ Године 1934, у тој цркви урађена је и фреска, на којој је Серафим дабробосански приказан као њен ктитор. *Серафим Босненски*, Енциклопедичен речник Кјустендил, 596.

³⁶ М. С. Филиповић, *Почеци и прошлости Зворничке епархије*, Богословље VIII (XXIII (1-2)), Београд, 1964, 65.

³⁷ Исто, 65.

³⁸ Исто, 65–66; С. Вуковић, *нав. дело*, 105.

³⁹ Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском њашалуку 1766-1831 (ујрава Васељенске њаџријаршије)*, 139–140; Исто, *Књајеска канцеларија, Ужичка нахија (1831–1839), књија груја*, Београд – Ужице, 2006, док. 400, стр. 91–92.

⁴⁰ Исто, *Православна црква у Београдском њашалуку 1766–1831 (ујрава Васељенске њаџријаршије)*, 110.

Све време управе, митрополит Гаврило био је изложен подозрењу османских власти. На њега је једном покушан и атентат. Митрополит се спасио тако што га је, испред групе *Турака*, сакрио један од сељака из околине Зворника. Након смрти, наследио га је митрополит Кирил, пореклом цариградски Грк.⁴¹

Још један митрополит пореклом из Рилског манастира био је на челу једне од епархија у Босанском пашалуку. Реч је о Авксентију III Петрову Чешмеџијеву, који је наследио свргнутог херцеговачког митрополита Прокопија.⁴² Као и сарајевски митрополит Серафим, пре доласка на чело Херцеговачке митрополије и Авксентије је имао дуг монашки живот. Рођен је 1798. у Самокову, у религиозној породици. Отац му се звао Петар, а мајка Митра. Старија сестра, чије је монашко име било Евантија, била је учитељица у једном женском метоху који је постојао у Самокову.⁴³

Авксентије је образовање почео у локалној школи у родном граду, која је припадала једном од два велика метоха, хиландарском или рилском, а наставио га у Рилском манастиру, у *Јелино-бујарском училишту*, где је добро овладао и грчким језиком. То му је и отворило врата за напредовање у структури Васељенске патријаршије. Из времена школовања датира и његово пријатељство са угледним бугарским архимандритом и књижевним радником, Неофитом Рилским.⁴⁴ Године 1830. постао је придворни ђакон Ђустендилског (бањског) митрополита Артемија, који је уживао висок углед у Патријаршији, да би већ следеће, 1831. године, био рукоположен у епископски чин, и постављен за његовог викара, са титулом *митрополиј диојољски*.⁴⁵

⁴¹ М. С. Филиповић, *нав. дело*, 66.

⁴² У бугарској историографији тај митрополит познатији је као Авксентиј Велешки. На челу Херцеговачке митрополије наследио је Грка Прокопија, који је после непуне године управљања епархијом, због лошег односа према локалном свештенству и верницима које је излагао великим финансијским наметима, али и због учешћа у некој завери против патријарха, протеран у Кападокијску Цезареју. Његове злоупотребе ишле су чак дотле да је у угледном манастиру Свете Тројице код Пљеваља запленио све скупоцене ствари, и јавно их распродао у Сарајеву преко телала. О томе је српског кнеза Милоша Обреновића детаљно известио капетан Милосав Перуничкић, старешина граничног прелаза и карантина Мокра Гора, на граници Кнежевине Србије према Босанском пашалуку. *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831–1839), књиџа друџа*, приредио Недељко Радосављевић, Београд – Ужице, 2006, док. 636, стр. 308–309.

⁴³ Кирил (Марков), патријарх бугарски, *Авксентиј Велешки*, Духовна култура XLV, 5–6, Софија, 1965, 3.

⁴⁴ Р. Радкова, *Неофит Рилски и новобългарската култура*, Софија, 1983, 29, 34.

⁴⁵ П. Божинов, *Авксентий Велешки*, Кой кой е сред българите XV–XIX в., 21; Кирил, патријарх български, *Авксентий Велешки (по случай 100 години от смъртта му – 2 февруари ст. ст. 1865. г.)*, Духовна култура XLV, май – јуни 1965, кн. 5–6, Софија, 1965, 3–5.

На чело Херцеговачке митрополије Авксентије је дошао 1. (13) априла 1838. У тој епархији остао је десет година.⁴⁶ Митрополит Аксентије показивао је своју религиозност пре свега спољашњим манифестацијама, попут других и сталних молитви. Епархију је обилазио често, о чему сведоче и српски и бугарски савременици. То је, међутим, некада било у потпуној супротности са његовим тежњама да таксама и различитим врстама милостиње прикупи што више новца. У току своје управе одржавао је добре односе са локалним османским властима. Јеромонах Серафим Шолаја, који га је приликом обиласка епархије пратио као придворни калуђер, тврдио је Јоаникију Памучину да се Авксентије према њему односио знатно лошије него претходна два митрополита. Из *Живойойиса Серафима Шолаје*, види се и то да је, за разлику од свог претходника, Грка Прокопија, успео да опстане у Херцеговачкој митрополији читаву деценију, јер је ступио у кумовске односе са Јованом Ангелопулосом, зетом ранијег херцеговачког митрополита Јосифа и српским писаром Али-паше Ризванбеговића. Ангелопулосовом сину Авксентије је био кум на венчању.⁴⁷

Поред обавеза према османским властима, Аксентије је тада ревносно испуњавао и све обавезе према Васељенској патријаршији, којој се као заговорник бугарског црквеног осамостаљења касније оштро супротставио. Тако се у *Кайшалоју митрополија Велике цркве* од 23. августа (4. септембра) 1846. наводи да је и Херцеговачка митрополија, попут других епархија, са 2.000,00 гроша помогла да се отплати дуг Грчке народне школе у Курчешми, на европској страни Босфора.⁴⁸ Према сачињеној *Рані – лисџи митрополија и ејискојија Велике цркве* из априла 1847, у време када се на челу Херцеговачке митрополије још увек налазио митрополит Авксентије, она је по броју верника, приходима и другим елементима које је црква узимала у обзир, сврстана у митрополије треће класе.⁴⁹

Локално свештенство и народ, веома сиромашан, замерали су митрополиту Авксентију да их често глоби увођењем нових намета попут *љубочесџија* (добродошлице) на сваку кућу, увећањем такси за венчања и сличним мерама. Свештенике који нису успевали да измире обавезе које је прописивао чак је и физички кажњавао, а није се устручавао да

⁴⁶ П. Божинов, *нав. дело*, 21; Н. Радосављевић, *Херцеговачки митрополијити 1766–1878*, Историјски часопис 57 (2008), 185.

⁴⁷ Ј. Памучина, *Живойойис Серафима Шолаје*, Љетописи, Сарајево, 1976, 145–146.

⁴⁸ Н. Радосављевић, *Херцеговачки митрополијити 1766–1878*, 186; Д. Анастасијевић, *Кроз једну збирку новијих акаџа Цариградске њаџријаршије о њеним ејархијама*, Богословље VIII, Београд, 1933, 118.

⁴⁹ У истом рангу биле су и Зворничка и Рашко-призренска и скендеријска митрополија, док је Сарајевска (Дабробосанска) била у првој класи. Д. Анастасијевић, *нав. дело*, 119.

користи и бацање анатеме на непослушне. С друге стране, неки од савременика тврдили су да је у свештенички чин рукополагао и лица која га нису била ни морално достојна, а нису била ни елементарно писмена. Међу кандидатима је било, како је Шолаја тврдио, *и нейисмених чобана и њројалих ѡрѡваца*. Иако се ради о ставу заснованом на личном искуству, њему се највећим делом може веровати, а на Авксентијево истрајавање у сопственим навикама и склоност да дуго памти неспоразуме указао је и рилски ђакон Илија, кога је довео са собом у епархију, а који га је, без сумње, веома добро познавао.⁵⁰

Град Мостар је у првој половини 19. века имао једну од економски најмоћнијих српских црквених општина, чији је црквени устав, који је уређивао њену делимичну аутономију у вођењу послова и избору свештеника, потврдио и Авксентијев претходник, митрополит Јосиф.⁵¹ Због тога је хришћанско становништво Мостара узбунила Авксентијева намера да замени јеромонахе који су годинама служили у цркви другим свештеницима, и тиме практично уништи аутономију црквене општине, што је покушао и у другим местима. Османске власти пажљиво су пратиле његове активности, јер су оне могле да доведу до ширег незадовољства народа. Такав случај десио се и у пљеваљском крају, када је двојици угледних свештеника одузео парохије и преместио их у Мостар. Овим нико није био задовољан, а били су кажњени и пљеваљски и мостарски свештеници, који су уклоњени из својих парохија. Православно становништво Пљеваља обратило се за помоћ миралају (пуковнику) Назиф–паши, сину Али–паше Ризванбеговића, који је митрополиту Авксентију наредио да опозове своју одлуку. Већ тада, назирало се да ће доћи у немилост Али–паше Ризванбеговића.⁵² Убрзо потом је, због извесне суме спорног новца, митрополит дошао у сукоб и са својим кумом, Јованом Ангелопулосом, кога је на Јовандан 19. јануара 1848. у препуној мостарској цркви јавно проклео, заједно са целом породицом, кућом и радњом.⁵³ То је убрзало његово уклањање из епархије, јер га више нико није желео. Гест који је начинио након вести да верници у Херцеговини траже назад митрополита Јосифа, веома тешко

⁵⁰ Н. Радосављевић, *Херцеговачки митрополији 1766–1878*, 186.

⁵¹ Јосиф, Грк, био је херцеговачки митрополит 1817–1836. и 1849–1854. Претходно је био викарни (кратовски) епископ свој ујака, сарајевског митрополита Калиника. Ђоанникий Памучина, *Литийоисѣ ѡрвославне цркве далмајинске и херцеговачке. Почейѡак долазка ѡрчки владика у Херцеговину*, Србско – далматинский магазинѣ за лето 1848, Задар, 1848, 178–179.

⁵² Исти, *Животийоис Серафима Шолаје*, 147; Н. Радосављевић, *Херцеговачки митрополији 1766–1878*, 187.

⁵³ Ј. Памучина, *Животийоис Серафима Шолаје*, 148–149.

је разумљив с обзиром на то какве је последице по њега могао да има. ОDMAH по том сазнању, Авксентије је позвао код себе мостарске прваке, међу њима и јеромонаха Серафима Шолају, признао да је лоше поступао према верницима и за то оптужио управо митрополита Јосифа, демонстративно цепајући и спаљујући царске фермане и везирске бујурулдије које су се из ранијег периода чувале у митрополији. Уништавање аката на којима се налазио султанов знак (тугра), било је неопростиво, а Али-паша је то брзо сазнао, и сместа затражио да се врати митрополит Јосиф, пославши му и новац за пут.⁵⁴

Нејасно је, међутим, како је уместо да због тога буде кажњен, митрополит Авксентије добио за њега бољу, Велешку митрополију? Углед у Патријаршији његовог старог покровитеља, Ћустендилског митрополита Артемија, можда је у томе имао улогу. Говорећи о његовом одласку из епархије, Јоаникије Памучина тврди да је отишао са 15 товара покућства и *џара*.⁵⁵ А с обзиром на то да је касније дошао у сукоб и са Васељенском патријаршијом, произилази да је новцем који је понео из Херцеговачке митрополије финансирао активности на стварању аутономне бугарске цркве.

По доласку у Велес, знатно ближе Рилском манастиру из кога је поникао и са којим је непрекидно одржавао везе, Авксентије се потпуно другачије понашао. По описима бугарских савременика, у нову епархију стигао је као богат човек, на расном белом коњу и у сјајној одори, са свим знацима владичанског достојанства. Због Ангелопулоса већ дистанциран од Грка, брзо је постао један од заговорника бугарског националног препорода (възраждане) у повереној му епархији, и стекао поверење месног становништва. Три године потом, под његову управу стављена је и Бањска (Ћустендилска) митрополија. Ћустендилски митрополит Артемије, који га је и даље подржавао, као синодски архијереј највише времена боравио је у Цариграду, па је Авксентију због тога Ћустендилска митрополија и дата на управу, јер су му прилике у њој биле добро познате.

Међутим, увиђајући његов нови правац деловања, Васељенска патријаршија му је 1855. прво одузела Велешку, а 1858. и Ћустендилску епархију, а као нову архијерејску катедру доделила му Драч, далеко од његових сународника који су већ отпочели борбу за стварање бугарске националне цркве. Аксентије није имао намеру да тамо оде. Од тада, сви његови напори били су усмерени на успостављање аутономне бугарске цркве. Године 1860. подржао је акцију митрополита Илариона макариополског у захтеву за њено стварање. Како је бугарска активност узимала све више

⁵⁴ Исто, 147.

⁵⁵ Исто, 149.

маха, Патријаршија је издејствовала да се њих двојица, заједно са пловдивским митрополитом Пајсијем, депортују у Малу Азију где су, претежно у Никомедији (Измит), провели више од три године.⁵⁶

У интернацији у Никомедији Аксентије је са друга два митрополита био смештен у једну полуразрушену кућу у јерменској махали, која је претходно страдала у земљотресу. Због тога се задужио великом сумом новца како би осигурао колико – толико пристojне услове за живот. У том смислу се обраћао и Рилском манастиру да му се пошаље новац како би дугове исплатио.⁵⁷ По повратку из изгнанства, када се назирао успешан крај бугарске акције, године 1865. Авксентије је болестан умро у Цариграду.⁵⁸ Пред смрт, као најистакнутији поборник стварања Бугарске цркве, упутио је последњу посланицу бугарском народу, својеврстан политички тестамент, у коме га је позвао на истрајност у борби за црквену аутономију, с тим да властима остане покоран и да од њих тражи правду.⁵⁹

Након Авксентија III Петрова Чешмеџијева, следећи херцеговачки митрополит бугарског порекла био је Прокопије II. На челу митрополије наследио је Грка Григорија, који већ неколико година није боравио у њој, јер је постао члан Светог Синода, а његове послове вршио је опуномоћени протосинђел. Прокопије II стигао је у Мостар 6. (18) априла 1864.⁶⁰ По доласку је лако савладао српски језик и на њему служио, проповедао и обраћао се верницима. Вук Врчевић забележио је да је херцеговачким православним хришћанима остао у лепој успомени, јер је епархију обилазио о свом трошку, а такође је помагао и отварање српских школа.⁶¹ У време његове управе обновљена је црква манастира Милешеве 1868, и коначно изграђена нова мостарска црква 1873.⁶² На основу пописа претплатника за *Србско–далмајински маџазин* из 1869, види се да је Прокопије био претплаћен на 5 примерака годишње.⁶³ Једно време, 1867–1875, Прокопије је

⁵⁶ П. Божинов, *наведено дело*, 21.

⁵⁷ Поједина писма из времена Аксентијеве интернације објавила је Кирила Вџвџова – Каратеодорова, *Нејудликувани писма на Авксентий Велешки оџ 1861–1863 г., до Христџо II. Тџичилецџов*, Црквеноисторически архив, том I, Софија, 1981, 28–44.

⁵⁸ Кирил, патријарх Бџлгарски, *Авксентий Велешки, биоџрафичен очерк*, Софија, 1965, 17–22.

⁵⁹ *Посланица Аксентийа Велешкој од 7. (19) јануара 1865*. Народна библиотека Иван Вазов Пловдив, Пловдив, специални фондове, No 153.

⁶⁰ Ђ. Слијепчевић, *Истџорија Српске џправославне цркве II*, 412.

⁶¹ В. Врчевић, *Ред, обичаји и џправе манастира и црква у Херцџевини*, Летопис Матице српске 270, Нови Сад, 1910, 46–47; Ђоко Слијепчевић, *нав. дело*, 471.

⁶² С. Вуковић, *нав. дело*, 412.

⁶³ *Србско – далмајински маџазин за 1869*, Задар 1869, без пагинације. У овом попису забележено је да је митрополит Прокопије II обдарен султанским бератом и нишаном

уз себе имао протосинђела Теодосија, такође Бугарина који је након тога постао свештеник у Пловдиву, а по оснивању Бугарске егзархије био је скопски митрополит.⁶⁴

Прокопије II је један од малобројних херцеговачких митрополита чији се животни пут на основу доступних извора може скоро у потпуности пратити. Његова година рођења није поуздано утврђена, али је сигурно да је рођен у околини Мелника, области насељеној бугарским и грчким становништвом. Образовање је стекао на грчком језику, а отпочео га је у манастиру Светог Јована, где је примио и монашки чин.⁶⁵ И мада је у српској историографији преовладало мишљење да је Прокопије II затражио премештај у Мелничку епархију 1875, увиђајући да ће ускоро избити српски устанак у Херцеговини, о његовом одласку одлучила је пре свега потреба саме Васељенске патријаршије. Са мешовитим бугарско–грчким становништвом, Мелник је остао ван граница Бугарске егзархије, аутономне цркве формиране 1870. А по ферману о њеном оснивању, епархије које су остале изван њених граница могле су јој бити припојене уколико се две трећине верника изјасни за то.⁶⁶ Таква ситуација могла се десити у Мелнику, где су се налазила и три стара манастирска средишта до којих је Васељенска патријаршија много држала, па се њена одлука да за мелничког митрополита именује лојалног Бугарина који би смирио ситуацију показала као веома мудра.⁶⁷ То је, у ствари, био основни разлог Прокопијевог премештаја из Херцеговачке митрополије. Мисија коју је примио у потпуности је успела. Као епископ школован у духу васељенског православља, он није прихватао стање шизме у коме се убрзо нашао Бугарски егзархат, и остао је лојалан Васељенској патријаршији, али је временом показао пуно разумевање и за интересе Бугара у повереној епархији, а свом завичају. Због тога је био предложен и за члана Светог синода, али се од тога одустало јер су локални Бугари сматрали да се ради о превари, односно о начину да се он укљони и на његово место доведе Грк, па су чак претили и припајањем Бугарској

(орденом) меџидије V степена, што додатно говори да је био уважена и призната личност и код хришћана и код османских власти.

⁶⁴ Simeon Radev, *Ранни сѿомени*, <http://slovo.bg/showwork.php3?=2>.

⁶⁵ В. Кънчов, *Пѳјуване ѿ долините на Сѳрума, Месѳа и Бреѳалница, Бѳѳолско, Пресѳа и Охѳидско, ѳрад Мелник и казѳа му*, http://www.promacedonia.org/vk_1/vki_A_9.html, 144.

⁶⁶ Оснивање Бугарске егзархије као аутономне цркве решено је ферманом од 27. фебруара 1870. *Цѳрковно – народниѳ сѳбор 1871. ѳ.*, Документѳален сѳборник ѿ случай 130 – ѳодиниѳниѳ оѳѳ Пѳрвѳя цѳрковно – народен сѳбор, Встѳпителна студѳя, сѳставителство, бележки и речници Христо Темелски, Архивите говорят 15, София, 2001, 38–40. Егзархијски устав донет је 14. маја 1871. у Цариграду. Исто, 426–457.

⁶⁷ Исто, 143.

егзархији.⁶⁸ Када је 1891. године митрополит Прокопије умро, Мелничка епархија заиста се и изјаснила за то.⁶⁹

Веома занимљива је и биографија зворничког, а потом сарајевског митрополита Дионисија Илијевића, у српској историографији често помињаног и под презименом Илић. Митрополит Дионисије рођен је у околини Берковице, а по деди Михаилу био је и српског порекла. И он је, као и неки други његови савременици Бугари, завршио престижну Богословску академију на острву Халки код Цариграда. За ђакона је произведен 1854, а следеће 1855. за презвитера. Једно време био је архијерејски намесник у Берковици, да би 1860. постао канцелар Васељенске патријаршије (Велике цркве).⁷⁰ Након што је 1865. умро зворнички митрополит, Грк Дионисије I, веома образован теолог, одличан беседник и зналац светских језика, исте године изабран је на његово место. У Зворничкој митрополији, тада епархији треће класе у патријаршијском поретку, остао је три године, изградивши веома добар однос с свештенством и верницима.⁷¹

О његовој делатности остало је и једно занимљиво наративно сведочанство. Таксидиот Јерусалимске патријаршије, Бугарин Хаџи Симеон, послат у Босну од јерусалимског патријарха Кирила да прикупља новчану помоћ за ту цркву, већ дуже време боравио је у Сарајеву са још неколико људи када је Дионисије Илијевић дошао на чело Зворничке митрополије. Локални митрополити нису у њега увек имали пуно поверења, јер је самостално помагао босанским Србима да набављају како богослужбене, тако и школске књиге у Србији, а нарочито тешко му је било у време Кримског рата 1853–1856, када су многи сумњиви, па и он, били изложени испитивањима и хапшењима. Међутим, како је припадао другој помесној цркви, и имао дозволу световних власти за прикупљање милостиње, нису могли да га уклоне. Хаџи Симеон је био одличан познавалац прилика у Босанском ејалету, јер је у њему живео већ дуго, што се види и по описима све четири епархије. За Зворничку епархију тврдио је да је имала митрополитску школу на грчком језику, која је можда служила за припрему свештеничког подмлатка, а његово настојање да се настава одвија и на српском није добро прихваћено.⁷²

⁶⁸ У самом Мелнику грчко становништво било је бројније, док су у околини преовлађивали Бугари. Исто, 144.

⁶⁹ На истом месту.

⁷⁰ С. Вуковић, *нав. дело*, 170.

⁷¹ Исто, 170–171.

⁷² *Живойъгійѣ на Хаџи Симеона*, БИА, фонд 2, Любен Каравелов, НБКМ, Софија, 5–8. Ово занимљиво мемоарско казивање Хаџи Симеон је, вероватно, говорио у перо Х. А. Паничкову, који је писање завршио 10. (22) фебруара 1874. Ова биографија чува се у

Када је чуо да је у Зворник стигао митрополит Бугарин, Хаџи Симеон је одмах отишао да га упозна. У Зворнику се, иако то првобитно није намеравао, задржао дуго, јер га је митрополит Дионисије примио уз све почести, и замолио га да му укаже на локалне прилике, што је он и учинио. Несумњиво су и та сазнања допринела да митрополит касније веома успешно управља Зворничком митрополијом. Да би Хаџи Симеон што дуже остао у Зворнику, митрополит Дионисије Илијевић послао је своје људе у Сарајево по његове ствари, пре свега таксидиотску касу, а за њима су стигла још три Бугарина која су се тамо налазила, међу којим и Хаџи Симеонов братанац Трифун. Хаџи Симеон казује и то да се митрополит Дионисије највише дружио с једним грчким лекаром и с њим, да су заједно обедовали и разговарали о различитим темама.⁷³

Након што је умро дабробосански митрополит Грк Игњатије II⁷⁴, Васељенска патријаршија је на његово место поставила управо зворничког митрополита Дионисија. Дионисијев избор био је на одређен начин и признање за његов дотадашњи рад, јер је отишао на чело веће и угледније митрополије, а свакако је узето у обзир и његово добро познавање прилика у Босни. Одмах по преузимању Дабробосанске митрополије, тада већ као митрополит Дионисије II, он је 25. маја (6. јуна) 1868. године упутио једну посланицу свештенству у њој. Митрополит у посланици истиче да се, иако је *имао ејархију у којој је лејо живео и слајао се са верницима*, по вољи цркве нашао на челу нове митрополије. Објављујући тако своје ступање на митрополитску столицу, он истиче и то да је био топло дочекан од народа у Сарајеву. Даљи садржај ове посланице односи се на рад самих свештеника. Митрополит их упућује да буду ревносни у својој мисији, да својим понашањем служе за пример другима, да редовно врше службу, посећују старе и болесне, као и сиромашне којима треба помоћ. Дионисије II, такође, у посланици тражи од свештеника да никада не буду беспослени, да раде на искорењивању сујеверја, учвршћивању вере у народу и помажу просветну делатност и да, сходно томе, *увек имају књију у рукама*.⁷⁵

Сличну посланицу упутио је истог дана и учитељима, јер су школе углавном егзистирале при црквеним општинама. У тој посланици он указује

фонду Љубена Каравелова, ком је вероватно послата. На основу њених уводних делова, отвара се и питање постојања метоха Јерусалимске патријаршије у Сарајеву, на шта указује континуирано присуство њених монаха у Босанском ејалету.

⁷³ Исто, 8–11.

⁷⁴ Игњатије II, сарајевски (дабробосански) митрополит, 1860–1868.

⁷⁵ Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836–1878*, Београд, 2007, док. 72, стр. 134–137. Исто, *Шест иориретиа православних митрополија 1766–1891*, 111.

на значај образовања младих и тражи од учитеља да свом послу посвете пуну пажњу и да редовно држе наставу. Посланица садржи и за то време занимљив педагошки поглед. У њој се учитељима указује на то да су дечје душе осетљиве, да са њима треба радити стрпљиво и тихо, и да непослушне не треба кажњавати сувише строго. Скренута је пажња и на потребу да деца стекну што више нових и за очување здравља неопходних хигијенских навика.⁷⁶

Поменуте посланице показују колико је нови митрополит био одговоран према својим дужностима, и у том смислу показују праву супротност понашању неких његових претходника. И друга његова сачувана писма, упућена црквеним општинама, свештеницима, или учитељима, указују на сталну бригу за добробит верника. Као и свештеницима, митрополит Дионисије је и учитељима забрањивао да се о трошку општине без потребе крећу куд год пожелеле, узимао је активно учешће у решавању брачних спорова мирећи завађене, наређивао да црквене општине ни у каквом случају не смеју да дозволе да школе буду чак и привремено затворене. Посланицама је верницима строго забрањивао рад недељом и о великим православним празницима, указујући на то да и припадници других вера држе до својих празника и поштују их. У случајевима да се нека од хришћанских кућа продаје у хришћанској махали, или у близини цркве, тражио је да општине сакупе новац и откупе их, како би остале у својини православних.⁷⁷ Сву преписку Дионисије је вршио на српском правопису Вука Караџића, док су његове посланице биле прве штампане у Сарајевској митрополији.

Међутим, неспоразуми са Сарајевском црквеном општином довели су до тога да 1871. митрополит Дионисије одступи са свог положаја. У Сарајеву га је заменио митрополит Пајсије, Грк, а он се, на молбу народа, вратио 1872. у Зворничку митрополију. У њој је остао све до 1891, и после аустроугарске окупације Босне и Херцеговине. Попут херцеговачког митрополита Игњатија, Дионисије Илијевић одбијао је све мере које су се односиле на одвајање епархија у Босни и у Херцеговини од Васељенске патријаршије, њиховом финансирању и штампању богослужбених књига о трошку аустроугарске управе. Сем тога, нове власти имале су резерви према њему због србофилства и отворене наклоњености Русији. Због тога је уклоњен са чела Зворничке митрополије 12. (24) маја 1891. Након тога, краће време живео је у Београду и у Нишу, а затим се одселио за Цариград,

⁷⁶ Исти, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836–1878*, док. 73, стр. 138–139; Исти, *Шест иорџреџа љравославних митрополија 1766–1891*, 112.

⁷⁷ Исти, *Шест иорџреџа љравославних митрополија 1766–1891*, 113.

где је 30. марта (11. априла) 1894. умро.⁷⁸ Нове околности које су се косиле са канонским поретком никада није прихватио.

У време управе Васељенске патријаршије над православним епархијама у Босанском пашалуку, од укидања аутокефалности Пећке патријаршије 1766, до конкордата који је склопила са Аустроугарском 1880, а којим је положај православне цркве у тим покрајинама битно промењен, на њиховом челу су се смењивали бројни епископи у рангу митрополита. Већина њих били су грчког порекла, а њихов однос према локалном свештенству и верницима често је био оптерећен различитим врстама неспоразума. Међутим, као и у другим областима које су насељавали православни Срби, било је и митрополита словенског порекла. Они су били део структуре Васељенске патријаршије, која је могла да их распореди свуда, али је сматрала да су знатно кориснији у областима са словенским становништвом. Међу њима је било и пет Бугара. У временском распону од 1766. до 1880, па чак и касније, они су се налазили на челу Сарајевске, Херцеговачке и Зворничке митрополије. За време вршења своје духовне мисије понашали су се сагласно околностима у којима су се затекли, а које су биле оптерећене старим епархијским дуговима, сиромаштвом становништва и повременим устаничким покретима. Већина њих је, уважавајући канонски поредак, успевала да са свештенством и верницима успостави знатно бољи однос од митрополита Грка, јер су се услед језичке и етничке блискости лакше прилагођавали средини.

THE BULGARIAN ORIGIN METROPOLITANS IN THE BOSNIA AND HERZEGOVINA ORTHODOX EPARCHIES (1766–1880)

summary:

From the suspension of the Peć Patriarchate autocephaly in 1766, to the Concordat which the Ecumenical Patriarchate concluded with Austro–Hungary in 1880, changing the position of the Orthodox Church in Bosnia and Herzegovina significantly, at the head of eparchies in the region numerous metropolitans changed, most of them Greeks. Among the metropolitans of the Ecumenical Patriarchate of non Greek descent, who received the administration of Dabro-

⁷⁸ Исто, 121–122; С. Вуковић, *нав. дело*, 171.

Bosnian, Herzegovina and Zvornik metropolis, there were also Bulgarians. Most of them came from prominent monastic centers, brought up in the spirit of unity of the entire Orthodox Christianity, which was nurtured by the Ecumenical Patriarchate. However, being in a Slavic environment, they could often recognize the interests of the believers and support them. The Dabro-Bosnian Metropolitan Seraphim, the former abbot of Rila, was well remembered as a Metropolitan. A similar thing could be said for Gavriilo the lame in Zvornik, Prokopije in Herzegovina and Dionysius Ilijević, who administrated the Zvornik and Dabro-Bosnian metropolises. From the Bulgarians, only the metropolitan of Herzegovina, Avksentije Petrov Češmedžijev (1838–1848) was at almost constant conflict with the faithful, but later on, after leaving for the Veles metropolis, he acted quite differently, and was one of the leaders of the movement for autonomy of the Bulgarian Church. This paper presents the biographical data of the said five metropolitans, and point to the character of their administration.

Др Славиша Недељковић
ванредни професор
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
ned.slavisa@gmail.com

КОСОВО И МЕТОХИЈА У ПЛАНОВИМА БУГАРСКЕ ПРОПАГАНДЕ (1870–1878)¹

Апстракт: Рад се бави деловањем бугарске пропаганде на Косову и Метохији у периоду од 1870. до краја 1878. године. Одмах после признања бугарске цркве у Турској, видело се да бугарски национални програм далеко превазилази бугарски етнички простор. Егзархисти су показивали претензије да под јурисдикцију своје цркве ставе не само област Трнавске патријаршије, већ и области бивше Пећке патријаршије и Охридске архиепископије. Овлашћена од Порте да организује културно-просветни и црквени живот словенског живља у Македонији, Егзархија је покушала да бугарску националну идеју, језик и културу, наметне и српском становништву у централним деловима Старе Србије. Бугарска пропаганда наишла је на одлучан отпор код Срба са Косова и Метохије, тако да су сви њени напори остали без резултата.

Кључне речи: бугарска пропаганда, Егзархија, Косово и Метохија, српски народ, Турска.

* * *

Прва половина 19. века спада у једно од најбурнијих раздобља у новијој историји Балканског полуострва. У том периду на балканском подручију

¹ Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја *Српска нација–инијеграјивни и дезинтеграјивни процеси* (Ев.бр. 177014).

јавила се идеја народности, која је ударила печат на укупни развој балканске историје 19. века. Она се манифестовала у национално-ослободилачким покретима који су захватили цео Балкан и који су 1875. године отворили кризу европских размера. За разлику од српског и грчког народа који су пут до стицања независности и ослобођења од турске власти видели у оружаном борби, бугарски национални покрет кренуо је у другом правцу. Како је национална еманципација захтевала претходну духовно-културну еманципацију, добијање националне цркве било је од великог значаја. Добивање националне цркве у Турској значило је и признање народности. Због тога је главни циљ бугарског ослободилачког покрета у првој фази његовог деловања био борба за добијање независне бугарске цркве. Акција за добијање независне бугарске цркве почела је почетком тридесетих година, да би се интензивирала после доношења хатишерифа од Гилхане 1839. године. Главни носиоци борбе за добијање бугарске цркве у то време били су Неофит Бозвели и Иларион Макариополски. Они су акцију за бугарску црквену еманципацију ширили не само на бугарском подручју, већ и у Македонији и Старој Србији.²

После 1856. године Бугари су интензивирали напоре за добијање независне цркве. У бугарском покрету јављају се две струје, либерална и конзервативна, које су решавање црквеног питања виделе у политици свршеног чина или у ослонцу на Порту. У сукобу ових концепција, превагу је однела либерална струја, тако да је априла 1860. године проглашена независност бугарске цркве од Цариградске патријаршије. У бугарску црквену борбу умешале су се и велике силе са циљем да кроз њу обезбеде своје интересе. Бугарска црквена борба завршена је фебрура 1870. године, када је Porta ферманом признала независност бугарске цркве, под именом Егзархија. Веома брзо од свог оснивања, Егзархија је од културно-црквеног прерасла у политичког носиоца бугарске националне идеје и снажно средство асимиловања становништва Македоније и Старе Србије.³

Одмах после признања бугарске цркве у Турској, јасно се видело да бугарски национални програм далеко превазилази бугарски етнички простор. Егзархисти су показивали претензије да под јурисдикцију своје цркве ставе не само област Трновске патријаршије, већ и на области бивше Охридске архиепископије и Пећке патријаршије. Тако би поред бугарске националне територије у бугарски егзархат улазиле и: Македонија, делови кнежевине Србије, Косово, Метохија, Рашка област, а у најсмелијим егзар-

² Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд, 1941, 64-69.

³ В. Поповић, *Источно њишање*, Београд, 1996, 186; Ч. Попов, *Источно њишање и српска револуција*, Београд, 2008, 135.

хијским плановима чак и Босна и Херцеговина.⁴ Овлашћена од Порте да организује културно-просветни и црквени живот словенског становништва у Македонији, Егзархија је организовала јак пропагандни систем који је са успехом ширио бугарску националну идеју, језик и културу. Оснивање бугарске цркве било је извршено уз велику дипломатску помоћ Русије. На овом послу нарочито се истакао руски амбасадор у Цариграду гроф Игњатијев⁵, који је имао значајан утицај на Порти. Русија је помагала Бугарима у њиховој борби за добијање самосталне цркве у Турској, сматрајући да ће их, када се за то укаже повољна прилика, успешно искористити у борби против Османског царства. Подржавајући став званичне Русије, бројни руски словенофили су агитовали у корист Егзархије и пропагирани да су Бугари највећи словенски народ у Турском царству и да се простиру од Ниша и Косова до Јадранског, Егејског и Црног мора. О томе какав је став Русија имала према тек формираној Егзархији, најбоље сведочи податак да је захтев српске владе да се бугарски егзархат ограничи на област Трновске патријаршије, од стране руске амбасаде у Цариграду био глатко одбијен. Слично је прошао и захтев Београда да се обнови рад Пећке патријаршије. Српска влада је на изричит захтев амбасадора Игњатијева била принуђена да одустане од овог предлога.⁶ У време када се царска Русија залагала за то да се Егзархија прошири преко бугарских националних граница, односи између Петрограда и Београда нису били на завидном нивоу. Русија није са симпатијама гледала на Србију, док су представници њеног дипломатског кора изјављивали да је дошло време да се центар балканског покрета из Србије измести у неку другу земљу.⁷

Заузети пословима око склапања Балканског савеза и припремама за избијање ослободилачког устанка против Османског царства, српски политичари нису схватили колико је бугарска црквена акција опасна за српски народ у Старој Србији и Македонији. Српска влада није ни слутила да ће Егзархија уз помоћ турских власти постати носилац великобугарске пропаганде. Оснивањем егзархата, Бугари су добили моћно оружје за остваривање широких националних претензија у Османском царству. Одвојивши своју националну акцију од српске, Бугари су постали велики ривали Срба у Турској. Судар српске и бугарске пропаганде у Старој Србији и Македонији био је неминован. Једини који је у то време схватао

⁴ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве, књ. II*, Београд, 1991, 428-429.

⁵ Николај Павлович Игњатијев (1832–1908), директор Азијског департмана Министарства иностраних дела Русије, амбасадор Русије на Порти од 1864. до 1877. године.

⁶ С. Грујић, *Како је постојала бугарска Егзархија*, Београд, 1897, 5–12.

⁷ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књ. I (1868–1878)*, Београд, 1990, 117.

праве размере бугарске пропаганде у Турској био је Милош Милојевић.⁸ Он је од 1861. до 1865. године боравио на студијима у Москви где се упознао са свим аспектима бугарске пропаганде. По доласку у кнежевину Србију Милојевић је у једном мемоару упућеном кнезу Михаилу покушао да скрене пажњу на рад бугарске пропаганде. У исто време, Милојевић се обратио и Милутину Гарашанину коме је предложио да се ради ширења српске националне идеје, као и одбране старих српских земаља од бугарске пропаганде, у Стару Србију и Македонију хитно упути 50 српских учитеља. Тек од оснивања Одбора за школе и учитеље (1868), Србија је предузела озбиљне кораке како би елиминасала опасан бугарски утицај који се за кратко време раширио по читавој Старој Србији.⁹

До појаве организованог националног рада кнежевине Србије у српским земљама под Турцима, многи Срби су желећи да сачувају своје словенско обележје од Васељенске пропаганде свесно долазили под утицај бугарске црквене пропаганде. У многим српским срединама у Старој Србији и Македонији, српски народ је у појави егзархијских владика са словенском црквеном службом често видео и победу над омрзнутим грчким свештенством. Укидањем Пећке патријаршије и Охридске архиепископије, сви православни Словени потпали су под Цариградску патријаршију која је у свим епископијама поставила Грке за владике. Ненаклоњени Србима, грчки митрополити су Рашко-призренску епархију сматрали за имање дато под закуп, које је требало да им обезбеди што већу материјалну корист. У намери да то обезбеде, они нису имали никаквих скрупула и често су се удруживали са турским локалним властима. Тако је пећки кајмакам од 1868. до 1870. године помагао митрополиту Мелентију¹⁰ да сакупи мирију, због чега је од Мелентија добијао један део сакупљеног новца.¹¹ Радећи

⁸ Милош С. Милојевић, национални радник, књижевник и историчар. Рођен је 1840. године у Црној Бари. Основну школу и гимназију завршио је у Шапцу и Београду. Школовање је потом наставио у Кијеву и Москви. Године 1870. постао је професор гимназије у Београду, да би од 1873. до 1876. године, био управитељ и професор Другог одељења београдске Богословије. Активно је учествовао у српско-турским ратовима 1876-1878. За професора и директора гимназије у Лесковцу постављен је 1881. године. Године 1890. постављен је за управитеља Светосавске вечерње богословско-учитељске школе. Био је и управник Светосавске вечерње школе (1891-1893). Пензионисан је 1893. године. Преминуо је 1897. године у Београду.

⁹ С. Недељковић, *Србија и Косово и Мейхоија (1856-1897), културно-просветни и национални рад*, Ниш, 2012, 157-158.

¹⁰ Мелентије (Серез-Сер, 28. јул 1824. Призрен 27. август 1895). Замонашио се новембра 1837. године, а јануара 1838. године постао је ђакон. Године 1849, завршио је богословију на Халки у Цариграду. На челу Рашко-призренске митрополије налазио се од 2. августа 1854. до 27. августа 1895. године.

¹¹ Архив Косова и Метохије (даље: АКМ), VARIA (даље: V), АК 29/1-V-1864-1-39-40, Проглас рашко-призренског митрополита Мелентија, Призрен 15. август 1864; Исто АК-29-

на хеленизацији српског народа, грчки митрополити покушавали су да у српске цркве на Косову и Метохији уведу грчки језик. Тако је још крајем 18. века рашко-призренски митрополит Софроније захтевао да се у српској цркви у Призрену богослужење врши искључиво на грчком језику.¹² Овакав став грчких митрополита према српском народу у Старој Србији ишао је у прилог бугарској пропаганди. Желећи да придобију народ у српским епархијама, бугарски агенти су обећавали Србима да ће им у сваком погледу пружити заштиту и да ће им омогућити отварање српских народних школа. Радећи лукаво и у тишини, Егзархија је успела да постави своје учитеље у Гњилану, Митровици, Великој Хочи, Ораховцу, Сјеници, Новом Пазару и у још неким местима Старе Србије. Чим би учврстили свој утицај у неком месту, егзархисти би упркос својој слаткоречивости и датим обећањим убрзо показали свој антисрпски став. Када је почетком 1875. године био постављен бугарски владика у Нишу, он је одмах заборавио на сва обећања која је раније дао тамошњим Србима, те је у сарадњи са нишких мухфисом почео систематски да ради против српског народа у Нишком пашалуку.¹³

Деловање бугарске Егзархије на подручију Старе Србије вршено је уз благослов турских власти, које су српски народ у тим областима, чак и у својим званичним документима убрајали у Бугаре (бугар-милет). Све је то ишло у прилог егзархистима, који су уз помоћ корумпираних турских вилајетских чиновника почели да врше снажан притисак на српско становништво не би ли га бугаризовали. Желећи да под свој утицај ставе српско становништво у Скопљу, бугарски општинари су у лето 1868. године почели да врше јак притисак на тамошњу српску црквено-школску општину, не би ли је приморали да у српске основне школу у Скопској нахији uvede бугарски језик. Када су се Срби у Скопљу томе успротивили, Бугари су потражили помоћ од вилајетских власти које су поједине српске општинаре ухапсиле, а неколико школа привремено затвориле. Србе у Скопљу и околним насељима, од тежих поседица, спасила је правовремена интервенција српске владе, која је од Порте добила обећање да ће овај проблем бити решен.¹⁴

1-V-1870-1-65-66, рашко-призренски митрополит Мелентије-попу Стефану, Призрен 5. новембар 1870; Исто, АК 29/1-V-1874-1-72-75, Братство манастира Високи Дечани-београдском митрополиту Михаилу, Дечани 1. новембар 1874.

¹² П. Костић, *Црквени животи православног Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку*, Београд, 1928, 58-60.

¹³ Архив Србије (даље: АС), Министарство иностраних дела (даље: МИД), Политичко одељење (даље: ПО), П/5, ф VII, Но 64, Књажевско српско заступништво у Цариграду – Министарству иностраних дела, Цариград 3. фебруар 1875.

¹⁴ Архив Историјског института (даље: АИИ), Лични фонд Јована Ристића (даље: ЈР), инв. бр. 12/266, сигн. XII/5, Сима Игуманов – Јовану Ристићу, Призрен 12. децембар 1868; АС,

Како је у то време Призрен био економски и културни центар српског народа на Косову и Метохији, егзархисти су се нарочито трудили у том граду створе своје упориште. Још 1870. године Јоаким Грујејв писао је да у Призрену живи бугарско становништво и да тај град, као и Метохија, од давнина припадају бугарским земљама.¹⁵ Радећи на ширењу своје пропаганде у Старој Србији, егзархисти су са великом пажњом пратили српски загранични национални рад у овим крајевима. Августа 1871. године у Призрену је изашао први број листа „Призрен“, који је био штампан на турском и српском језику. Лист је излазио једанпут недељно, а као вилајетски лист дистрибуирао се по целој европској Турској. Све информације у овом недељнику, осим оних преузетих из расписа порте и султанових фермана, односиле су се на збивања у Призренском вилајету.¹⁶ Излажење листа „Призрен“ бугарска пропаганда је доживела као угрожавање својих виталних интереса у Старој Србији. Егзархистима се никако није свиђало то што се лист Призрен читао не само у Призренском, Солунском и Битољском вилајету, већ и у једном делу Дунавског вилајета. Да би спречили изалазак листа на српском језику, егзархисти су преко листа „Дунав“, који је био званично гласило Дунавског вилајета, оштро нападали српску редакцију листа „Призрен“. Егзархистима је велику помоћ у овој кампањи пружио нишки мутесариф Абдурахман-паша. Велики противник Срба и осведочени бугарофил Абдурахман паша је у јуна 1871. године покушао да спречи одлазак Тодора Станковића¹⁷ у Призрен и да на тај начин саботира излажење листа на српском језику. Његову намеру осујетио је призренски валија Сафет паша. Августа 1872. године, поменути Абдурахман-паша постављен је за призренског валију и одмах је „почео да излива своју мржњу над штампаријом и уредницима вилајетског листа“.¹⁸ Абдурахман паша је јавно говорио да у Османском царству не постоје Срби него само Бугари. Своје бугарофилске ставове желео је да пласира у листу „Призрен“, чему су се храбро супростави-

Министарство просвете и црквених дела, Просветно одељење (даље: МПс-П) 1876, ф IV, р No 56, Одбор за српске школе и учитеље у Старој Србији и Македонији – Министарству просвете и црквених дела, Београд 20. новембар 1872.

¹⁵ С. Гопчевић, *Сџара Србија и Македонија*, Приштина, 1995, 244.

¹⁶ П. Костић, *Аутобиографија*, приредила В. Митровић, Призрен, 1997, 121.

¹⁷ Тодор Станковић (Ниш, 13. фебруар 1852. Београд 15. јул 1925), национални радник, дипломата. Био је начелник прве класе среза Косаничког, округа Топличког. Као вицеkonzул и konzул службовао је у српским konzулатима у Приштини и Скопљу. Од 1871. до 1875. године, био је преводилац листа „Призрен“.

¹⁸ Т. П. Станковић, *Белешке о Сџарој Србији-Македонији*, Ниш, 1915, 32–34.

ли Тодор Станковић и Илија Ставрић.¹⁹ На срећу Срба у Старој Србији, Абдурахман-паша се није задржао дуго на челу Призренског вилајета. Захваљујући руском конзулу Јастребову, априла 1873. године, Абдурахман-паша је био премештен у Рушчук, а на његово место је био постављен Хусни-паша, који је био наклоњенији Србима.²⁰

Бугарски егзархисти су упорно настојали да на простору Косова и Метохије створе један центар из којег би деловала њихова пропаганда. Егзархисти су нарочито били заинтересовани да за своје циљеве придобију Призренску богословију. У намери да саботирају рад новоосноване Призренске богословије, егзархисти су наговарали призренске богослове да напусте своју школу и пређу у бугарске просветне заводе обећавајући им боље услове школовање и веће стипендије. У исто време, егзархисти су и у Приштини покушали да међу тамошњом српском омладином нађу неколико ученика које би као своје питомце школовали у Бугарској. Сви ови напори егзархиста остали су без резултата.²¹ Знајући да Призренској богословији недостају наставни кадар и финансијска средства, егзархисти су за време српско-турских ратова, овој школи у више наврата нудили своју помоћ и заштиту. Иако је Богословија била у веома тешком положају, све њихове понуде, биле су „са презрењем одбијене од стране управе Призренске богословије“.²² Догађаји који су настали после српско-турских ратова тешко су погодили српско становништво у Турској. Изложени свакодневним нападима Арбанаса који су у српском народу видели главни разлог за све своје проблеме, Срби на Косову и Метохији нашли су се у веома тешком положају. Суочен најпре са деловањем Призренске лиге, а потом и са турским војним судовима, српски народ на Косову и Метохији, у првим годинама после 1878. године, није много мислио на школе. Изузев школа у Призренској нахији, које су се налазиле под заштитом руског конзулата у Призрену, многе српске школе на Косову и Метохији биле су позатваране. Над оним школама које су опстале, турске власти су спровеле строг надзор.

¹⁹ Илија Ставрић, професор, национални радник, уредник листа Призрен. (Градачац, Босна, 1840-Призрен, 20. фебруар 1879). По завршетку београдске Богословије, отишао је у Кијев, где је студирао на Кијевској духовној академији. Године 1866. долази у Призрен, где најпре ради као у тамошњој основној школи, да би потом по отварању Богословије био постављен за наставника у тој школи. Године 1873, постављен је за управитеља Богословије. Од 1871. до 1875. године, био је уредник српског дела текста за лист „Призрен“.

²⁰ С. Недељковић, *нав. дело*, 140–141.

²¹ АС, МПс-П, 1874, ф XII, р 342, Илија Ставрић – Министарству просвете и црквених дела, Призрен 23. октобар 1874.

²² *Споменица педесетгодишњице призренске богословско-учитељске школе 1871–1921*, Београд, 1925, 180-184.

У њима је било дозвољено да се деца уче писмености, али је строго била забрањена употреба српског имена.²³

Овако тешку ситуацију покушали су да искористе бугарски агенти, који су поново почели да врше притисак на Призренску богословију и Србе у Метохији. У томе се нарочито истицао извесни Кара Јове, који је био члан Идаре-меџлиса и председник скопско-бугарског комитета за народно просвештеније. Знајући у каквој се ситуацији налази Призренска богословија, он је од Ђорђа Камперелића²⁴ затражио да се у Призрену отвори бугарска основна школа, гимназија, црква и богословија, а за узврат му је понудио велику финансијску помоћ, доживотно место управника богословије и новчану награду у висини од 800 златних турских лира. У договору са члановима српске црвено-школске општине у Призрену, Камерелић је одлучно одбио ову понуду и на тај начин сачувао не само Призренску богословију него и сам Призрен од агресивне егзархијске пропаганде и бугаризације српског живља.²⁵ Одлучан став призренских Срба о неприхватању бугарске понуде, изазвао је велики бес егзархиста. Желећи да се освети призренским Србима, Кара Јове је ангажовао чувене арбанашке качаке Рамадана Заскока и Џељу Арслан Касизовића и наложио им да убију Камперелића. Сазнавши за то Камерелић „није напуштао богословију, а чувао се с помоћу своје браће Призренаца, који су богословију чували као зеницу, и одолео је свим тим претњама, искушењима па и нападима“.²⁶ Незадовољни тиме што им је и овај план пропао егзархисти су од турских власти издејствовали да се у Призрен пошаље један државни чиновник који би на лицу места оценио да ли тамошњи Срби говоре српским или бугарским језиком. Овај чиновник провео је извесно време у Призрену и на велико разочарење егзархиста и призренског Шабан-ефендије осведо-

²³ АС, МПс-П, 1888, ф XXII, р 87, Петар Костић – Министарству просвете и црквених дела, Призрен 6. август 1884.

²⁴ Ђорђе С. Камперелић (Призрен 13. новембар 1853. Београд 9. јануар 1937), прота, наставник призренске Богословије. По завршеном школовању септембра 1872. године постављен је за наставника Богословије и на том месту остао је до фебруара 1882. године када је под оптужбом да је српски агент ухапшен од турских власти и послат на издржавање вишегодишње робије у Акју Кале у Сирији. На путу за Сирију успео је да подмити стражара који га је спроводио. По доласку у Србију службовао је у Нишу, Житорађу и Лесковцу. Био је утемељивач Друштва Светог Саве. Због заслуга на националним пословима, одликован је орденом Светог Саве V реда (1898. од краља Александра Обреновића, орденом IV реда (1921. од краља Петра I Карађорђевића) и орденом III реда (од краља Александра Карађорђевића)

²⁵ А. М. Новаков, *Православна српска догословија у Призрену (1871–1890)*, Ниш, 2011, 87.

²⁶ Ј. Х. Васиљевић, *Пројојереј Ђорђе Свџ. Камперелић српски национални радник*, Београд, 1937, 71–72; Исти, *Просвештене и политичке йрилике у јужним српским областима у XIX веку*, Београд, 1928, 322–323; А. Новаков, *нав. дело*, 86.

ченог бугарофила, изјавио да се у Призрену говори српским језиком и да тамо живе искључиво Срби.²⁷

Једно од подручја Косова и Метохије где је деловање егзархиста било приметно, био је доњи део Гњиланске казе, такозвани Изморник. Ово подручје се од 1870. до 1878. године, налазило под управом бугарских владика. Изморник је по плановима бугарских агената требало да буде центар егзархијске пропаганде, одакле би се бугарски утицај преко Горње Мораве ширио даље кроз читаву Стару Србију.²⁸ И поред великог притиска на тамошње српско становништво, успеси егзархиста у Изморнику били су скоро безначајни. Егзархисти су на своју страну успели да придобију само неколико сеоских свештеника. Српске црквено-школске општине и народ у овом крају одлучно су се супроставили бугарској пропаганди, одбијајући сваку помоћ коју су им егзархисти упорно нудили. После српско-турских ратова, Изморник је био прикључен Рашко-призренској епархији, тако да су егзархисти изгубили и ову једину област коју су држали на Косову.²⁹ Иако егзархијска пропаганда није успела да на простору Косова и Метохије оствари значајније резултате, она ипак није одустајала од територијалних аспирација према српским областима у Турској. Осогољени турском и руском подршком, егзархисти нису крили своје територијалне претензије тако да је за њих знала и српска влада. Када су се представници Бугарског револуционарног централног комитета, на чијем су се челу налазили Каравелов и Цанков, марта 1876. године у Букурешту састали са представницима српске владе, они су јасно истакли да под Бугарском подразумевају: Подунавску Бугарску, Тракију, Македонију и Стару Србију.³⁰

Један од основних циљева бугарске пропаганде на Косову и Метохији био је спречавање српског културно-просветног и националног рада на овом простору. Користећи се традиционалним неповерењем Турака према Србима, егзархисти су оптуживали српске учитеље на Косову и Метохији да су политички агенти Србије чији је основни задатак подривање турске власти и изазивање устанка против Османског царства. После овако тешких оптужби, које су турске власти понекад једва чекале да чују, долазило је до прогона и хапшења учитеља, као и до затварања српских школа. Посебне проблеме српском заграничном раду на Косову и Метохији, егзархисти су чинили када је у питању било преношење школских књига и уџбеника из Србије. Бугарски агенти су представнике турских власти уверевали да су српске књиге суб-

²⁷ Биографија Ђорђа С. Камперије свештеника лесковачкој Ниш 1898, 8–10.

²⁸ *Историја српског народа, књига V-1*, Београд, 1994, 316.

²⁹ АС, МПс-П, 1875, ф V, р 175, No 206, Београд 4. јули 1875.

³⁰ АС, Лични фонд Љубомира Ковачевића (даље: ЉК), бр. 3, Букурешт 19. март 1876.

верзивне и да је њихова садржина директно уперена против турског царства и исламске религије. Потплаћени од стране егзархиста, турски полицајци су веома често пленили и уништавали српске књиге, тако да многе пошилике књига које су биле упућене из Србије никада нису стигле на своје одредиште. Једна таква акција ове здружене „турско-бугарске пограничне цензуре“ десила се августа 1860. године, када је заплена и уништена пошилика од 331 школске књиге, а да за то није постојао никакав разлог.³¹ Потписивањем Сан-Стефанског мировног уговора био је завршен рат између Османског царства с једне и Русије, Србије, Црне Горе и Румуније са друге стране. Овај мировни уговор је поред признања државне независности за Србију, Црну Гору и Румунију и аутономије за Босну и Херцеговину, предвиђао и стварање велике бугарске кнежевине која је требала да се простире у границама Егзархије. По одлукама Сан-Стефанског уговора, аутономна Бугарска, номинално зависна од Турске обухватала би територију од 163 000 квадратних километара. У њен састав улазиле су: источна Румелија, делови Тракије, Старе Србије и Албаније, гоњи део Јужне Мораве и цела Македонија.³² Потписивање Сан-Стефанског мировног уговора донело је Србима у Старој Србији велико разочарење. Они су се тешко мирили са одлукама овог уговора, по којима је значај део српских земаља у Турској требало да припадне новоствореној великој Бугарској. Због тога је широм Старе Србије почело прикупљање потписа за петиције у којима се тражило ослобођење ових области и њихово припајање кнежевини Србији. Ове народне петиције слате су кнезу Милану Обреновићу, руском цару и представницима великих сила. У средишту свих активности око прикупљања и слања народних адреса и молби налазио се „Одбор за ослобођење Старе Србије и Македоније“ који је 1877. године био основан у Београду.³³ У петицији која је јуна 1878. године била упућена британском конзулу у Врању, Срби из Гњиланске нахије (Гњилане, Пасјане, Петровац, Ранилуг, Ропотово, Доморовце, Куфец, Коретиште, Станишор, Патреш, Будриг, Мочар, Бушница и Миљановац), истакли су да су они од старина Срби, а не Бугари и да их као такве треба припојити српској, а не бугарској држави. У петицији су представници српских општина резигнирано закључили да се „велике силе заузимају само за Бугаре, док о несрећној судбини српског народа у Турској, нико не води рачуна“.³⁴

³¹ С. Недељковић, *нав. дело*, 159.

³² В. Стојанчевић, *Српски народ у Старој Србији у великој источној кризи 1876-1878*, Београд, 1998, 103-105.

³³ *Србија 1878. Документи*, приредили М. Војводић, Д. Р. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд, 1978, 322-325.

³⁴ АКМ, збирка Петра Петровића (даље: ПП), LV-K1-14-1878, српска црквеношколска општина у Гњилану-кнезу Милану Обреновићу, Гњилане 30. септембар 1878.

Иако су били запостављени од стране великих сила, Срби у Турској нису били препуштени сами себи. Знајући за тежак положај српског народа у Старој Србији, који је поред арбанашко-турских зулума морао да се носи и са бугарском пропагандом, кнежевина Србија је на сваки могући начин помагала своје саплеменике у Османском царству. Поред културно-просветног рада, српска влада разматрала је и бројне предлоге који су требали да оснаже српски загранични рад у Турској. Августа 1878. године, писар Пчињског среза Деспот Бацовић предложио је српској влади одређене мере које би помогле у очувању српског народа у неослобођеним крајевима под Турцима. Једна од мера односила се на оснивање српске Патаријаршије или Егзархије, чији би основни задатак био да парира агресивној бугарској егзархијској пропаганди.³⁵ На опасности које су српском народу у Старој Србији претиле од егзархиста указивао је и Милош Милојевић. Он је писао да су одмах после завршетка Берлинског конгреса бугарски агенти преплавили Стару Србију и Македонију. Бугари су у то време, писао је Милојевић, већ имали 7–8 друштава, чији је циљ био „искорењивање српства под Турцима“. Желећи да парира бугарским друштвима, Милојевић је покушао да оснује патриотско друштво „Српско коло“, али у томе није наишао на разумевање српских власти које су забраниле његово формирање.³⁶

И поред велике жеље егзархиста да под свој утицај ставе српски народ на Косову и Метохији, до тога ипак није дошло. Иако је била вођена плански уз обилато коришћење значајних финансијских средстава, бугарска пропаганда није успела да на Косову и Метохији оствари било какве резултате. Национална свест косовско-метохијских Срба била је толико јака да њихову оданост српској држави није могло да поколеба никакво страни деловање, па самим тим ни бугарска егзархијска пропаганда.

³⁵ *Грађа за историју македонској народа из Архива Србије*, приредио К. Џамбазовски, том IV, књига I (1879–1885), 75–77.

³⁶ АС, МИД-ПО, 1883, мфр.70, С/573, No 76, Милош С. Милојевић-Министарству просвете и црквених дела, Београд 12. април 1883; С. Недељковић, *нав. дело*, 201–204.

KOSOVO AND METOHİJA IN THE PLANS OF BULGARIAN PROPAGANDA (1870–1878)

Summary:

Soon after its establishment, from its cultural and educational mission, the Bulgarian Exarchate, developed into a political holder of the Bulgarian national idea and a powerful device for assimilating the Serbian population in Old Serbia and Macedonia. Immediately after the recognition of the Bulgarian Church in Turkey, it was obvious that the Bulgarian national program exceeded the Bulgarian ethnic area. Members of the Exarchate expressed their claims to put not only the area of the Trnovo Patriarchate under their Church jurisdiction, but the area of the former Patriarchate of Peć and the Archbishopric of Ohrid. Thus, in addition to the Bulgarian national territory, the territory of the Bulgarian Exarchate would include Macedonia, parts of the Principality of Serbia, Kosovo, Metohija and Raška region. The activities of the Bulgarian Exarchate in the territory of Kosovo and Metohija were done with the blessing of the Turkish government, which considered the Serbian population in Old Serbia, even in its official documents, as Bulgarians. All this was favorable to the members of the Exarchate, which with the help of the corrupt Turkish officials began exercising strong pressure on the Serbian population, in order to *bulgarise* them. The members of the Exarchate persistently attempted to create a center in Kosovo and Metohija whence their propaganda would be acting. As at that time Prizren was the center of the Serbian population in Kosovo and Metohija, Bulgarian agents were particularly putting efforts to create their stronghold in that city. Similar things were happening in the Serbian villages in the lower parts of the Gnjilane *kaza*, the so-called Izmornik. Although the Bulgarian propaganda in Kosovo was conducted systematically with an ample use of funds, it did not accomplish any results. National consciousness of the Serbian population in Kosovo and Metohija, was so strong that their commitment to the Principality of Serbia could not be shaken by any foreign action, let alone by the Bulgarian propaganda.

УДК: 94(=163.41)(497.7+497.115)"1897/1902"(093.2)
323.281(497.7)"1897/1902"(093.2)
32.019.51(=163.2)(497.7+497.115)"1897/1902"(093.2)

Урош Шешум
историчар
sesumiii@hotmail.com

ДРУШТВО ПРОТИВ СРБА 1897–1902.

Методи и мере дујарске дипломатије, Ејзархије и Бујарско-македонско одринске револуционарне организације против ширења српској утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897–1902.

Апстракт: Рад се бави односом БМОРО-а према Србима у Јужној Старој Србији и Македонији, односно терористичким деловањем Организације против српског црквено-школског покрета у овим областима у периоду од 1897. до 1902. године. Рад је написан на основу необјављене српске архивске грађе похрањене у Архиву Србије и Архиву Југославије, објављене српске и бугарске документарне грађе, објављених српских и бугарских извора и литературе.

Кључне речи: Србија, Стара Србија, Јужна Стара Србија, Македонија, Бугарска, Скопље, Битољ, Солун, ВМРО, Дамјан Груев.

* * *

Као последица оснивања и рада Бугарске егзархије између 1870. и 1878.¹ дошло је до слабљења утицаја Србије у Јужној Старој Србији и Македонији².

¹ Ратови Србије са Турском 1876–1878. повратили су углед Србије међу словенским становништвом Турске па је становништво кумановске, кривоаланачке и кратовске области 1878. подигло устанак са циљем да се ослободи турске власти и припоји Кнежевини Србији. Са истим циљем подигнут је устанак у околини Битоља, Прилепа и Демир Хисара 1880–1881. познат као Брсјачка буна. Ови оружани покрети ипак нису осигурали превласт утицаја Србије у овим областима. Пропаст устанака и проскрипција његових вођа са једне стране и руска помоћ Бугарској и бугарским активностима у Турској са друге, само су ојачали снагу бугарске пропаганде у овим областима.

² Српско поимање Старе Србије је у време пред Берлински конгрес приближно заокружено у границама Косовског вилајета. Простирање Македоније, међутим, остало је недефинисано

До оснивања Егзархата етничку и духовну блискост са становништвом ових крајева Србија је одржавала помагањем цркава, манастира и школа. Стварањем Егзархата простор за ширење утицаја знатно је сужен будући да су школа и црква биле у рукама од турских власти признатог егзархског милета.³ Србија је преко Одбора за цркве и школе у Старој Србији 1868–1876. и Друштва светог Саве 1886–1891.⁴ покушавала да помагањем цркви и

или контрадикторно у дипломатским и публицистичким текстовима српског порекла све до 1906. године. Забуни о простирању Македоније и Старе Србије код Срба кумовао је Владимир Карић увевши 1882. појам Српска Македонија у српску географску терминологију. Карић је јужну границу Старе Србије одредио на Шар–планини и коси Карадага док је области од ових планина на југ до реке Црне назвао Српском Македонијом. В. Карић, *Српска земља*, Београд, 1882, 118, 123–124. Српски дипломата Милојко Веселиновић био је другог мишљења, он је 1887. Македонију сместио јужно од реке Црне, Битоља, Струмице и Демир Хисара а области северно од ове линије па до српско–турске границе обухватио Старом Србијом. М. Веселиновић, *Географско–етнографски прејег Македоније и Старе Србије са картом, Брајтсво, бр. 1*, Београд, 1887, 190–191. Карићеву Српску Македонију Веселиновић је годину дана након употребе овог термина назвао Јужном Старом Србијом, за разлику од Северне која се простирала од Шаре и Качаника до српско–турске границе. М. Веселиновић, *Срби у Македонији и у Јужној Старој Србији или одговор г. С. С. Бойчеву*, Београд, 1888, напомена на корицама. Прилично подобан израз у смислу циљева српске спољне политике – Јужна Стара Србија ипак није заживео у речнику српске дипломатије оног времена али су Веселиновићеве границе Македоније и Старе Србије усвојене код каснијих аутора. Јован Цвијић је на основу сопствених истраживања прихватио готово идентичну поделу две области назвавши Веселиновићеву Јужну Стару Србију Скопљанском Старом Србијом. Ј. Цвијић, *Географски положај и оштите етнографске особине Македоније и Старе Србије*, Српски књижевни гласник књ. 11, Београд, 1904, 115–153, 205–228. Јован Хаџивасиљевић је прихватио поделу Веселиновића и Цвијића али је име за јужне области Старе Србије преузео од првог. Ј. Хаџивасиљевић, *Стара Србија и Македонија*, Братство 11, Београд, 1906, 49–146; Исти, *Јужна Стара Србија, историјска, етнографска и пољопривредна истраживања, књ. 1, Кумановска област*, Београд, 1909, исти, *Јужна Стара Србија, историјска, етнографска и пољопривредна истраживања, књ. 1, Прешевска област*, Београд, 1913. У овом раду ће се користити подела Цвијића, Веселиновића и Хаџивасиљевића с тим што се термин Јужна Стара Србија претпоставити Скопљанској Старој Србији као прецизнији и обухватнији.

³ Османско царство је као теократска држава дозвољавало институционализовано окупљање својих поданика само у оквирима верских заједница. Верским заједницама–милетима у Османском царству је било препуштено кананонско судство и организација црквено–школских општина. У колективном поседу милета налазиле су се цркве, манастири и задужбине верске групе, па је милетима било дозвољено формирање црквено–школских општина преко којих је управљано црквама, школама, манастирима и задужбинама. Будући да је поглавар верске заједнице–милет баша био османски чиновник са звањем изједначеним са звањем везира, милет је био призната државна институција која је давала представнике у покрајинске и обласне скупштине–меџлисе. У царству су постојали муслимански милет, два јерменска милета, рум милет, односно Васељенска патријаршија, јеврејски, католички и протестантски милет а од 1870. и егзархијски, односно бугар милет. К. S. A. Jaber, *The millet system in nineteenth century Ottoman Empire, The Muslim World, volume 57, issue 3*, Hartford, 1967, 212–223; Shaw & Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II*, Cambridge University Press, 1977, 123–128

⁴ О делатности ова два друштва видети: С. Недељковић, *Деловање Одбора за школе и учитеље у српским областима у Македонији од 1868. до 1876. године, Вардарски зборник 8* (2011), 283–305;

школа одржи српску свест и српски утицај код православног словенског становништва које се опирало Егзархији, али су сви ти напори давали мало резултата пошто је Егзархија била легална отоманска институција а уз то је њено вођство плански спроводило бугаризацију пастве.⁵ Бугарска дипломатија је захваљујући бољем институционалном положају своје пропаганде и искуству пропагандног рада у Турској, легалним и илегалним средствима,⁶ прилично успешно спутавала српске напоре. Васељенска патријаршија, са друге стране, није била склона да Србима уступи своје словенске епархије и тиме им да право коришћења милетских привилегија. Срби у Турској нису имали свој милет, односно верску заједницу а самим тим ни црквено-школске општине, нити могућност да школе и цркве отвара или помаже као српске.⁷

Схвативши да друштва не могу да парирају бугарској пропаганди, Србија од 1885. настоји да институционалним путем активира своју просветно-

М. Војводић, *Друштво Светиої Саве, документи 1886–1891*, Београд, 1999, цело дело.

⁵ Сам префикс *Буџар* у називу милета давао је Бугарима значајну пропагандну предност. Егзархијске школе и цркве називане су од самих турских власти бугарским а самим тим Бугарима су називани и припадници бугарског милета. Егзархија је као бугарска институција приступила ширењу бугарске националне свести код пастве, ширећи бугарски језик и покушавајући да наметне бугарске историјске традиције. С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка 1*, Нови Сад, 1928, 704–706.; Л. Ставријанос, *Балкан њосле 1453*, Београд, 2005, 494–495; D. Dakin, *The Greek struggle in Macedonia 1897–1913*, Thessaloniki, 1966, 14–15.

⁶ Бугарска егзархија се у потискивању српског утицаја најчешће користила милетским привилегијама, тражећи, по жељи милета—односно егзархијске заједнице, протеривање оних учитеља и свештеника који су себе сматрали Србима. Денунцијације и лажне оптужбе такође су биле поуздано средство, па су од стране егзархијског милета српски учитељи и локални прваци тужени пред властима као бунтовници, што им је готово увек доносило прогонство или тамницу. Н. Вулићевић, *Одбор за цркве и школе у Сјџарој Србији и Македонији 1868–1875*, Београд, 2012, рукопис мастер рада, 103–108; И. Иванић, *Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској, Култура српска у Сјџарој Србији и Македонији од XV–XX века*, Годишњица Николе Чупића 32 (1913), 217–218; Егзархијски охридски митрополит Синесије се у потискивању српског утицаја 1890. послужио и услугама плаћених убица. Плаћени Арнаутин убио је те године патријаршијског свештеника Стојана Крстића из села Подгорца у Струшком Дримколу. И. Иванић, *Македонија и Македонци, ојис земље и народа*, књ. 2, Нови Сад, 1908, 467; А. Крстић, *Сећања*, приредио В. Цветановић, Београд, 2000, 53–56; Б. Јокановић, *Крсиом, џером и мачем, свештџенство у службџи своџе народу*, Цетиње, 1999, 98; С. Терзић, *Конзулај Краљевине Србије у Биџољу (1887–1897)*, Историјски часопис 57 (2008), 336; М. Војводић, *Сјџојан Новаковићџи Владимир Карић*, Београд, 2003, 100. Крстић је био члан чувеног свештеничког братства Попосци које је у двеста година дала неколико генерација свештеника Дримколу и околини. Ј. Хаџи Васиљевић, *Просвештџне и џолийичке џриликџе у јужним српским областџима у XIX веку*, Београд, 1928, 1. Захваљујући породичном угледу поп Стојан је утицао на целу околину да на прилази Егзархији и остане при српском идентитету, па је Синесије сматрао да га треба уклонити. Последица његовог убиства било је слабење српских позиција у Дримколу али и премештање Синесија у Скопље.

⁷ М. Јагодић, *Нуџбуско џишџање: Проблем званичној џризнавања српске нације у Турској 1894–1910*, Историјски часопис 57 (2008), 343–344.

политичку активност у Јужној Старој Србији и Македонији. Отварање конзулата и постизање споразума са Васељенском патријаршијом по питању наименовања Срба за митрополите у српским областима у Турској, били су неопходни предуслови за остваривање тих стремљења. Године 1887. отворени су српски конзулати у Солуну и Скопљу, а две године касније и у Битољу.⁸ Конзулати у Турској представљали су базе из којих се ширио српски утицај на становништво и чијим је координисаном акцијом настојано да се српски уплив прошири дуж Вардара, од Скопља до Солуна. Споразум са Васељенском патријаршијом није постигнут ни брзо ни лако. Тек 1896. српска дипломатија је успела да митру Рашко-призренског митрополита избори за главу српског клерика,⁹ док је управу над скопским владичанством српска дипломатија стекла 1897. иако не у потпуности и не коначно.¹⁰ Срби владике као управници Скопске и Рашко-призренске епархије,¹¹ које су се територијално готово у потпуности поклапале са Косовским вилајетом¹², дали су Србима могућност коришћења патријаршијских милетских привилегија у погледу цркава.

У погледу ширења мреже школа, српска дипломатија је у Рашко-призренској и Скопској епархији до 1896. односно 1897. морала да делује у оквирима члана 129. турског Закона о јавној настави и царске ираде из 1892. то јест да отвара школе које су словом Закона третиране као школе приватних лица, док је ирада давала дозволу за отварање школа српског

⁸ М. Војводић, *Стијан Новаковић Владимир Карић*, 46–49, 69; С. Терзић, *Конзулаи Краљевине Србије у Битољу (1887–1897)*, 328.

⁹ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, Београд, 1990, 304–309; М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем 19. и почетком 20. века*, Београд, 1988, 65–66; Исти, *Пућеве српске дипломатије*. Београд, 1999, 91–94; С. Рајић, *Владан Ђорђевић. Биографија јоузданој обреновићевца*, Београд, 2007, 146–148.

¹⁰ Фирмилијан Дражић је августа 1897. постављен за администратора Скопске митрополије али је на добијање митрополијског звања морао сачекати до 1902. године. М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем 19. и почетком 20. века*, 157–158, 377–382. Балкански (Михаило. Г. Ристић), *Српске школе у скопској епархији и његове школе 1896/1897*, Дело, књ. 20, 419–420.

¹¹ У литератури се може наћи податак да је на столицу Рашко–призренске митрополије засео Србин први пут након укидања пећке патријаршије и да су митрополити од 1766. били Грци. Овај податак није тачан, последњи Србин владика у овој епархији био је митрополит Захарије, који је митрополијом управљао до 1830. године.

¹² Рашкопризренска епархија се поклапала са Приштинским, Призренским, Пећким, Пљеваљским и Сјеничким санџаком, изузев Прешевске казе Приштинског и Тетовске казе Призренског санџака које су подпадале под Скопску епархију. Цео Скопски санџак изузев казе Отоманије (Малеш) која је спадала у Струмичку епархију, спадао је у Скопску епархију. Балкански (Михаило. Г. Ристић), *Српске школе у скопској епархији и његове школе 1896/1897*, 124. Добијањем ове две епархије Срби су добили право на отварање школа и формирање црквено–школских општина у целом Косовском вилајету.

народа у Косовском вилајету, независно од школа рум милета.¹³ Османска управа је овим двама супротстављеним одредбама заправо *ad hoc* дозволила отварање школа Србима, независно од права рум милета коме су Срби припадали. Ова контрадикција османског законодавства отварања је простор за маневар, па је захваљујући позитивном одговору становништва према отварању српских основних школа њихов број у Скопском санџаку¹⁴ од 32 у школској 1892/1893. порастао на 66. у 1896/1897. школској години.¹⁵ У Битољском и Солунском вилајету српска црквено-школска акција је таворила до 1897. године. Молбе за отварање српских школа су стизале српским конзулатима,¹⁶ школе су у неким крајевима и отворане по члану 129. Закона о јавној настави или су отворане као „тајне школе“, односно као школе грчког рум-милета, али са српском наставом.¹⁷ Ипак, изузев једне школе,¹⁸ све „тајне школе“ су затваране од стране турских власти по изричитим наређењима великог везира.¹⁹ Године 1897. српска дипломатија се окористила страхом Порте од савеза балканских земаља за време Грчко-турског рата да би израдила ираду о отварању српских школа у два вилајета, истоветну оној за Косовски вилајет из 1892. године. У години у којој је добијена ирада отворено је 36 српских школа у Солунском и 37 у Битољском вилајету.²⁰

¹³ Балкански (Михаило. Г. Ристић), *Српске школе у скопској епархији и њејове школе 1896/1897*, 114–115; И. Иванић, *Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској, Култура српска у Сјарај Србији и Македонији од XV–XX века*, Годишњица Николе Чупића 33 (1914), 364–367.

¹⁴ Скопски санџак састојао се од Скопске, Кумановске, Кривопаланачке, Кратовске, Кочанске, Штипске, Радовишке и казе Отоманија (Малеш). Српске школе су биле најзаступљеније у Кумановској кази и у Скопској Црној Гори у Скопској кази.

¹⁵ М. Веселиновић, *Сјатајистика српских школа у Турскоме царству за 1892–1893. и 1893–1894. школску годину*, Београд, 1896, 8–14, 40–47, 59–62, 72; Балкански (Михаило. Г. Ристић), *Српске школе у скопској епархији и њејове школе 1896/1897*, 232–248.

¹⁶ И. Иванић, *Македонија и Македонци*, књ. 2, Нови Сад, 1908, 390–392, 462.

¹⁷ Године 1891. У Солунском и Битољском вилајету радило је 20. оваквих школа, 9 у Солунском и 11 у Битољском. И. Иванић, *Македонија и Македонци*, књ. 2, 462. Тако је преспански митрополит Антим дозволио функционисање школа у Боровцу, Јабланици и Подгорцу у Струшком Дримколу по патријаршијским привилегијама али по српском наставном програму и на српском језику. С. Терзић, *Конзулај Краљевине Србије у Бишољу (1887–1897)*, 339.

¹⁸ Селективност турских власти у погледу српских школа лепо се огледа у дозволи о отварању српске основне школе у Солуну. Школа је отворена још 1892. по члану 129. Закона о јавној настави и никада није затворана иако су све остале српске школе у вилајету које су отворане на исти начин затваране убрзо по отпочињању рада. Исти случај био је и са српском школом у Цариграду. И. Иванић, *Македонија и Македонци*, књ. 2, Нови Сад, 1908, 462.

¹⁹ С. Терзић, *Конзулај Краљевине Србије у Бишољу (1887–1897)*, 339.

²⁰ И. Иванић, *Македонија и Македонци*, књ. 2, 464. Највећи број српских школа у Солунском вилајету налазио се у Велешком Азоту а у Битољском вилајету у области Пореч. Релативно велики број српских школа у Солунском вилајету последица је просрпског расположења

Десетогодишња српска црквено-просветна акција у Јужној Старој Србији и Македонији, од отварања првих конзулата 1887. до 1897, резултирала је епархијалним заокруживањем готово целог Косовског вилајета и стварањем чврстих језгра око српских школа у кумановском, тетовском, прилепском и поречком крају и у Велешком Азоту. Укупни српски успеси 1897. били су огромни, када се имају на уму све тешкоће преговора са Портом и Патријаршијом, снага бугарске пропаганде ограђене институцијом Егзархије и катастрофално лоше почетне позиције српских заједница и дипломатије. Ипак, реална снага српских позиција у односу на бугарску пропаганду била је нејака и још увек у нуклеусу.

Као што је већ речено, бугарска пропаганда је имала пред властима признат милет и у оквиру њега црквено-школске општине, гимназије, основне школе, протопопате, трговачке агенције Кнежевине Бугарске и готово тридесетогодишње искуство пропагандног рада. Рад Егзархије кроз цркву и школу на стварању бугарске националне свести резултирао је не само стварањем бројног домородачког учитељског и свештеничког кадра који је пригрлио бугаризам као националну идеологију већ и формирањем национално индоктриниране масе обичних становника, некадашњих ђака бугарских школа. Упркос овој институционалној снази, за разлику од неприкосновене власти над градовима, меки трбух бугарске пропаганде биле су руралне, планинске области. Додатна слабост била је и навикавање свештеника, учитеља и једног броја народних првака да за свој бугаризам добијају плате. Ове две околности ишле су на руку српском црквено-школском покрету. Највише патријаршиста који су се сматрали Србима, аналогно и српских школа, било је управо у планинским областима које су већ дуго имале неки вид локалне аутономије: у Скопској Црној Гори, Козјачком крају, Поречу, Велешком Азоту и у подножју Бабуне код Прилепа. Изузетак је чинио Полог, који је духовно био везан за манастир Дечане а административно, духовно и материјално био повезан са српским жупама Средском и Сиринићем. Навика егзархијских свештеника и учитеља да им се националност плаћа дала је могућност српској дипломатији да преко појединих манастирских економа и игумана буквално купује манастире а преко учитеља школе и ђаке једноставном применом закона веће понуде. Значајан територијални опсег српских школа, будући да су умрежавале читаве области, уплашио је бугарску пропаганду, па је у борби против Срба, „србомана“ како је изјашњене Србе називала, поред већ опробаних средстава – денунцијација, клеветања, застрашивања, потказивања, мићења турских власти и разних облика шиканирања прибегла од 1897. атентатима на учитеље, свештенике и локалне прваке.

становника Велешке казе. Када је ова каза 1903. придодата Косовском вилајету, број српских школа у Солунском вилајету је значајно опао док је у Косовском нарастао.

Организације види, њен став према Србима и српском црквено-школском покрету је од самог оснивања био изразито негативан. Чак је један од иницијалних разлога за њено оснивање, по иказу Хаџиниколова, Груева, Попарсова и Петра Тошева, дакле њених ствараоца и првих организатора, био страх од јачања српског утицаја.²⁵

Целу 1895. годину и прве месеце 1896. Организација је провела у ширењу чланства, конституисању локалних одбора у Македонији и Бугарској, њиховом централизовању и формирању илегалних канала на релацији Ђустендил–Солун. Први одбори формиран су у Кавадарцима, Прилепу, Битољу, Охриду и Ресну па тек потом у Штипу.²⁶ Марш-рута Груева и других организатора подебља била је члан Устава који се односи на борбу против српских и грчких активности. Прво организовање вршено је тамо где се јављао макар и слаб српски и нешто јачи грчки утицај, па тек потом у крајевима где је Егзархија суверено владала над становништвом. Кавадарци су као први организовани по диктату географије, да би се успоставила револуционарна веза Солуна са Прилепом, Битољем и Охридом. Ускоро је због гранања Организације и стварања мреже Одбора дошло до потребе за једним општим конгресом. Конгрес је одржан у Солуну почетком августа 1896. Он је донео ново име Организацији, али и нови устав и правилник. Организација је узела име Бугарска-македонско-одринска револуционарна организација – БМОРО²⁷, а Устав је поново прокламовао борбу за аутономију Македоније (члан 1.).²⁸

Српско–бугарска Угодба из марта 1897,²⁹ смањење бугарских давања за пропаганду, отпуштање учитеља и повећавање школарине у егзархијским

Архивните говоријџи, 45, Вџирешнајџа македонско–одринска револуциона орџанизација (1893–1919 і.), докуменџи на ценџиралниџе рџководни орџани, џом 1, частџ 1, Софија, 2007, 7–8.(= Вџирешнајџа македонско–одринска револуциона орџанизација (1893–1919 і.)

Илустрџација Илинден, књ. 1, 4–5; Маџериали за исџоријџа на македонскоџо освободџиџелно двиџение, књ. 5. Сџомени на Дамян Груев, Борис Сарафов и Иван Гарванов. Сџобщава Л. Милетич. Софија, 1927, 8—9; А. Мартулков, Моџџо учесџиво во револуционарниџе борди на Македонија, Скопје 1954, 66.

²⁵ *Илустрџација Илинден, књ. 1, 4–5; Маџериали за исџоријџа на македонскоџо освободџиџелно двиџение, књ. 5, 8—9; А. Мартулков, Моџџо учесџиво во револуционарниџе борди на Македонија, Скопје, 1954, 66.*

²⁶ Х, Сиљанов, *нав. дело*, 40–46.

²⁷ Организација је ово име носила до 1902. када се преименовала у Тајну македонско–одринску револуционарну организацију–ТМОРО и то име носила до 1905. када је и коначно за званични назив узела име Унутрашња македонско–одринска револуционарна организација – ВМРО. К. Пандев, *Наведено дело*, 249–252. У овом раду ће се Организација до 1902. именовати као БМОРО. а од 1902. као ТМОРО.

²⁸ *Вџирешнајџа македонско–одринска револуциона орџанизација (1893–1919 і.),* бр. 9.

²⁹ Ближе о Угодби видети: М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем 19. и џочетџком 20. века*, 118–133.

школама у вези са смањивањем средстава, побуне бугарских ђака³⁰ као и буна егзархијских верника у Охриду против егзархијског владике Григорија³¹, узбуниле су бугарске пропагандисте у Македонији и Јужној Старој Србији. Ширили су се гласови да је Софија у тајним преговорима поделила сфере са Србијом и да је то прави разлог смањења средстава.³² Вођство Егзархије и припадници Организације која је делом и настала на бази сукоба са Србима, противно добрим односима и мирној културној утакмици које је прокламовала српско-бугарска угодба из 1897, приступили су притискању српских делатника и установа на свим странама. Инцидент у кумановској цркви где су егзархисти напали Србе са намером да им отму ред у цркви, проповеди битољског и велешког егзархиског владике против Срба и српских школа и протести егзархиста против отварања српских школа у Велесу и Битољу³³ били су у складу са идејом Организације о рушењу српске акције мобилисањем масе егзархијских верника. Оваква активност је имала да дâ вид општеномодног протеста против српских активности. Бугарски премијер Стоилов је на примедбе српске дипломатије поводом ових догађаја изражавао жаљење,³⁴ али је по свој прилици испод жита подржавао наставак антисрпских активности, будући да оне нису окончане, већ су се, напротив, све више захуктавале. Српски посланик у Цариграду Владан Ђорђевић је већ средином јуна закључио да је Угодба мртво слово на папиру.³⁵ Промена тактике Организације у борби против Срба наступила је у јесен 1897, када се са мобилисања масе прешло на застрашивање могућих српских присталица путем ликвидације српских просветних делатника и егзархијских ренегата. Морално оправдање за

³⁰ Бугарску су у пролеће 1897. погодиле поплаве што је утицало на солвентност буџета. Давање Егзархији је те године смањено за 200000 лева. То је за последицу имало отпуштање 80 учитеља и смањивање броја платезника у Турској за 30%. АС, МИД–Ппо 1897, ред 55, Ф. 5, Д. Боди, Солун–Владану Ђорђевићу Београд, 16/29. 10. 1897, но. 3519, 21. 10./3. 11. 1897, но. 765.

³¹ АС, МИД–Ппо 1897, ред 55, Ф. 3, В. Ђорђевић, Цариград–Ђорђу Симићу, Београд, 24.6. 1897, 7.7. 1897, пов. Но. 896. Нерасположење егзархиста према владици српска страна је лако могла да искористи у своју корист чега се Организација са разлогом бојала.

³² АС, МИД–Ппо 1897, ред 55, Ф. 5, Д. Боди, Солун–Владану Ђорђевићу Београд, 16/29. 10. 1897, но. 3519, 21. 10./3. 11. 1897, но. 765.

³³ АС, МИД–Ппо 1897, ред 771, Ф. 1, М. Веселиновић, Битољ–Ђорђу Симићу, Београд, 10. 3/23. 3. 1897, пп. Но. 25, 14. 27. 3. 1897, но. 634; Исто, исти–истом, 17/30. 3. 1897, но. 689, 20.3/2.4. 1897; Исто, ред 55, Ф. 1, М. Ристић, Скопље, Ђ. Симићу, Београд, 6/19. 3. 1897, пп. но. 155; Исто, Р. Динић, Софија–Ђ. Симићу, Београд, 29.3/11. 4. 1897, 2/15. 4. 1897, но. 844; Исто, В. Ђорђевић, Цариград–Ђ. Симићу, Београд, 3./16. 6. 1897, пов. но. 795; Исто, Ђ. Симић, Београд–Р. Данићу, Софија, 3./16. 6. 1897, пп. но. 1504.

³⁴ Исто, Р. Динић, Софија–Ђ. Симићу, Београд, 29.3/11. 4. 1897, 2/15. 4. 1897, но. 844.

³⁵ Исто, В. Ђорђевић, Цариград–Ђ. Симићу, Београд, 3./16. 6. 1897, пов. но. 795.

ликвидације бугарска пропаганда нашла је у афери Колумбо из јуна 1897. године.

Афера Колумбо

Побуна бугарских ђака у солунском пансионату и прелазак професора бугарске гимназије Илије Пејчиновског Србима у првој половини 1897. г. забринули су бугарску дипломатију и Организацију. За професором су лако могли прећи и побуњени ђаци, па су бугарски трговински агент Шопов и професори бугарске гимназије Пејчиновском понудили преговоре о повратку егзархистима. Састанак је заказан по опрезном предлогу Пејчиновског, на јавном месту, у башти хотела Колумбо 16. 6. 1897. године. Пејчиновски је на састанак дошао, али пошто Шопов није био назочан, решио је да шетњом прекине време док агент не дође. У хотелској башти су се на дан састанка нашли и српски учитељ Ташко Михајловић, ковач, српски поданик Александар Мићуновић и Црногорац Никола Бумбаковић. Бугарски професори, којих је било дванаест, међу осталима и Христо Ганев и Иван Гарванов, провоцирали су преко стола ову тројицу Срба вређајући Србе као народ и српску државу. На провокације је најбурније реаговао Црногорац Бумбаковић, тражећи да се реч повуче. Када реч није повучена и када се са вређањем наставило, Бумбаковић је ударио Ганева, након чега је дошло до туче у којој су коришћени и ножеви и револвери. И Срби и бугарски професори су имали револвере, с тим што је Мићуновић у покушају одбране погодио Ганева, док су бугарски хици промашили мете. Паника и бежање Бугара дало је времена Србима да несметано оду кући и сакрију оружје, док је неколико Бугара ухапшено са револверима. Последице туче била су фаталне по Ганева који је, иако погођен мецима Мићуновића, изгледа издахнуо од ударца који му је задао Бумбаковић.

Иако је смрт Ганева по свему судећи била несрећни случај, у инциденту који су сами изазвали, Бугари су решили да своју жртву искористе као оруђе за уништавање српског покрета у Солуну. Погибију Ганева су представили као организован терористички чин, а сахрану су искористили као националну параду и протест против Срба, укључивши у њу све солунске бугарске делатнике и ђаке бугарских школа. На умрлицама је писало да је Ганев погинуо „отъ сърбски куршумъ“. Да би и странце и стране представнике уверили у мартиријум Бугара и „насилност“ Срба, облепили су град умрлицама на француском језику на којима је писало да је покојник пао: „par les mains d' assassins Serbes.“³⁶ Бугарска штампа представљала је

³⁶ Исто, ред 650, Ф. 1, Д. Боди, Солун–Ђ. Симићу, Београд, 5. 6/18. 6. 1897, пп.но. 338, 10/23. 6. 1897, пп.но. 1563.

инцидент као атентат који је организовао Пејчиновски заједно са српским конзулом и директором српске гимназије. Корумпираност турских судова давала је прилику да ове оптужбе добију и правну санкцију, па се отпочело са плаћањем лажних сведока и подмићивањем турских судија. Наказна подмитљивост турског правног система довела је до тога да су огромне суме даване турским судијама од бугарске стране да би се прихватили искази лажних сведока који су оптуживали српског конзула и гимназију, а са српске стране да би њихови искази били одбачени. И сама дужина временске казне и природа злочина, политичко убиство или криминални деликт, имали су своју цену, па је случај на крају завршен осудом тројице учесника на три године, девет година и на осам месеци. Суђење је све време представљало централни догађај у Солуну и на заседањима суда било је много публике. Бугари су, да би повећали притисак, чак на суђење доводили енглеског конзула Блонта и сина солунског валије.³⁷

Бугарска страна је смрт Ганева и суђење тројици Срба желела да искористи што је више могуће. Максимални успех било би компромитовање српског конзула и српске гимназије а самим тим и уништавање српске акције у Солунском вилајету, што се на срећу Срба није догодило. Минимални успех био би осуда српског учитеља Ташка Михајловића, и назначивање Пејчиновског као организатора убиства, чиме би се компромитовао српски просветни рад. У овом потоњем се успело, али без значајних последица по Србе. Корист из убиства Ганева бугарска страна је извукла независно од решења суда. Оптужбе против српског конзула и просветних радника у гимназији које су провучене кроз уши страних представника током суђења оставиле су црва сумње, будући да у непристрасност и правичност турских судова нико није веровао. Кривица за напад и све будуће догађаје остала је да лебди над Србима, а огорчење егзархиста појачано сахраном, умрлицама и суђењем постало је кохезивни фактор за присталице бугарске пропаганде које су почетком године биле разједињене.

³⁷ Исто, ред 650, Ф. 1, Д. Боди, Солун–Ђ. Симићу, Београд, 28.7/10.8. 1897, пп.но. 471, 1.8/14.8. 1897, пп. но. 2242; Исто, ред 650, Ф. 2, Д. Боди, Солун–Ђ. Симићу, Београд, 12/25. 9. 1897, 16/29.9.1897, пп. но. 610; Исто, Д. Боди, Солун–В. Ђорђевићу, Београд, 23. 10/5.11.1897, 26.10/8.11. 1897, пп. но. 788, пп. но. 3594; Исто, Д. Боди, Солун–Н. Христићу, заступнику министра иностраних дела, 4/17. 11. 1897, пп. но. 826; Исто, ред 650, Ф. 3, Д. Боди, Солун–Н. Христићу, заступнику министра иностраних дела, Београд, 14/27. 11. 1897, пп. но. 871, 17/30. 11. 1897, пп. но. 3386; Исто, Д. Боди, Солун–В. Ђорђевићу, Београд, 27.11/10.12. 1897, пп. но. 4031; 25.11/8.12. 1897, по. но. 919, 1. 12/14.12. 1897, пп. но. 4073; Исто, Д. Боди, Солун–В. Ђорђевићу, Београд, 28. 11/11. 12. 1897, пп. но. 923, 1/14.12. 1897, пп. но. 4074; Исто, ред 650, Ф. 4, Д. Боди, Солун–В. Ђорђевићу, Београд, 29. 11/12. 12. 1897, пп. но. 925, 3/16. 12. 1897, пп. но. 4108; Исто, Д. Боди, Солун–В. Ђорђевићу, Београд, 17/30. 11. 1897, телеграм.

Делатност Друштва њрошњв Срба

Друштво против Срба или Друштво за убијање Срба, како га српска литература често назива, заправо није представљало посебно удружење или ликвидаторску организацију створену ради систематског убијања Срба и српских присталица у Македонији и Јужној Старој Србији. Сам назив „друштва“ преузет је из написа софијског листа *Народна њрава*, иначе органа Либералне партије. Након првог убиства српског професора од стране БМОРО-а у септембру 1897, лист *Народна њрава* је писао да је у Солуну основано Друштво против Срба са задатком да огњем и мачем искорене Србе из Македоније. Заправо, у јесен 1897. Централни комитет БМОРО-а је одлучио да преузме терористичке мере против српских делатника и егзархијских ренегата. Дакле, друштво као посебна организација није постојало, већ је његово име имало да подвуче решеност БМОРО-а да не дозволи ширење српског утицаја. Бомбастично име друштва, преузето из бугарске штампе, користила је српска штампа, касније и литература, у жељи да истакне бестијалност Организације.

Као прва жртва одређен је Илија Пејчиновски, жигосан као идејни убица Ганева. Нападнут је и смртно рањен 19. септембра 1897.³⁸ од стране атентатора Иванча Карасулијата и Митрета Дудуларског.³⁹ Друга намишљена жртва био је Петар Димитријевић, мутевелија, односно номинални власник српске школе у Прилепу. Напад је извршен у ноћи 3. октобра 1897. пред Димитријевићевом капијом. Атентатор је пуцао на Димитријевића након што су му изнутра отворене вратнице. Хици су само окрзнули мутевелију, али су смртно ранили његову тринаестогодишњу ћерку Анку.⁴⁰ Недељу дана касније у Прилепу се догодио још један атентат, овога пута без људских жртава. Нападнут је српски књијар Илија Спирковић од стране једног младог муслимана. Спирковић је био

³⁸ Исто, ред 650, Ф. 2, Д. Боди, Солун–Ђ. Симићу, Београд, 7./20. 9. 1897, 11/24. 9. 1897, 6.б.; И. Иванић, *Из црквене историје Срба у Турској у 18. и 19. Веку*, Београд–Нови Сад, 1902, 114(=*Из црквене историје*); С. Краков, *Пламен чејнишићва*, Београд, 1930, 53 (=Пламен чејнишићва); *Грџкаша и срџскаша ѡројааѡди в Македония*, (*крајѡи на XIX –началошѡи на XX век*), приредили В. Георгијев и С. Трифунов, Софија, 1995, бр. 6. (=Грџкаша и срџскаша ѡројааѡди); *Документи о сѡлној ѡолишици Краљевине Срдије 1903–1912*, 1906, књ. 1, приредили Љ. Алексић Пејковић и Ж. Анић, Београд, 2006, прилог А.

³⁹ Бугарска литература иначе наводи да је Пејчиновски убица Ганова и да је напад у Колумбу био српски терористички напад. Б. Николов, *Борбиѡе в Македония – Сѡмени на ѡѡеѡ Герасим, Геѡрѡи Рајков, Делѡ Марковски, Илѡја Докѡиѡров, Васил Драѡомиѡров*, Софија, 2005, 55.

⁴⁰ АС, МИД–Ппо, 1897, ред 55, Ф. 4, М. Веселиновић, Битољ–Ђ. Симићу, Београд, 21. 9/4.10. 1897, пп. но. 269, пп. но. 3043; Исто, ред 55, Ф. 5, М. Веселиновић, Битољ–Ђ. Симићу, Београд, 24. 9/7.10. 1897, пп. но. 273, 27. 9/10. 10. 1897, пп. но. 3100; *Пламен чејнишићва*, 54; *Из црквене историје*, 116; *Грџкаша и срџскаша ѡројааѡди*, бр. 6, 8.

присебан па је чак ухватио нападача, разоружао и предао жандарима. Нападач је назначио налогодавце који су му дали револвер и пет турских лира. Налогодавци су били прилепски егзархијски прваци који су одмах похапшени.⁴¹ Готово истовремено, 12. октобра, у Скопљу је непознати нападач гађао ножем српску учитељицу Јованку Хрњичек.⁴² Крајем октобра 1897. нападнут је и председник српске битољске општине⁴³ Михаило Хаџипоповић. Нападаци су били Лимунчев, писар бугарске трговинске агенције и Атанас Лозанчев фотограф. Атентатори су убиство припремали у кући бугарског трговинског агента Карајовева, а након атентата су побегли у зграду агенције. Напад је извршен ножевима што је Хаџипоповића, који се бранио рукама, тешко озледило. Нападаци су похапшени, али су након суђења и мита од триста лира пуштени услед недостатка доказа.⁴⁴ У октобру су нападнути и просрпски становници села Доњег Тодораћева у Солунском вилајету а смрт је грозила и Ристи Протићу управитељу школе у Вардар Капији. Српски конзул Димитрије Боди повезао је све ове насртаје са Друштвом против Срба. Боди је, по обавештењу добијеном од поменутог Протића, знао да је Друштвом управљао Груев и да је оно имало за циљ систематско сузбијање српског ширења у Македонији. Иако прилично добро обавештен, Боди очигледно није знао за постојање БМОРО-а као много шире организације од одбора задуженог за ликвидацију Срба.⁴⁵ Почетком децембра убијен је егзархијски учитељ Крста Пејов(ић) из Гостивара. Убијен је након што је прешао Србима, по свој прилици од стране егзархиста.⁴⁶ За убиство су од стране локалних егзархиста пред турским властима оптужена тројица Срба из Гостивара, учитељ Панта Вељковић, терзија Риста Бајевић и трговац Лазар Василијевић, лица која су жртву убедила да пређе на српску страну. Егзархисти су подмићивали турске

⁴¹ АС, МИД–Ппо, 1897, ред 55, Ф. 5, М. Веселиновић, Битољ–Ђ. Симићу, Београд, 28. 9/11. 10. 1897, пп. но. 278, 1/14. 10. 1897, пп. но. 3163; *Грџикаџа и срџскаџа џројаџанди, др. 6, 8.*

⁴² АС, МИД–Ппо, 1897, ред 55, Ф.5, М. Ристић, Скопље, Владану Ђорђевићу, Београд, 2/15. 10. 1897, пп. но. 831, 3/16. 10. 1897, пп. но. 3184; *Грџикаџа и срџскаџа џројаџанди, др. 7.*

⁴³ Српске општине, односно црквено–школске општине представљале су полу илегалне одборе које нису признавали ни Патријаршија ни турске власти. С. Терзић, *Конзулаџ Краљевине Србије у Битољу (1887–1897)*, 340.

⁴⁴ АС, МИД–Ппо, 1897, ред 55, Ф. 5, М. Веселиновић, Битољ–В. Ђорђевићу, Београд, 13/26. 10. 1897, но. 314, 17/20. 10. 1897, пп. но. 3447; Исто, М. Веселиновић, Битољ–В. Ђорђевићу, Београд, 15/28. 10. 1897, но. 318, 18/21. 10. 1897, пп. но. 3485; Исто, 1898, ред 59, Ф. 1, М. Веселиновић, Битољ–В. Ђорђевићу, Београд, 8/21. 1. 1898, пп. но. 120, пп. но. 13.

⁴⁵ АС, МИД–Ппо, 1897, ред 55, Ф. 5, Д. Боди, Солун–Владану Ђорђевићу Београд, 16/29. 10. 1897, но. 3519, 21. 10./3. 11. 1897, но, 765

⁴⁶ Исто, ред 55, Ф. 8, М. Ристић, Скопље–В. Ђорђевићу, Београд, 9/22. 12. 1897, пп. но. 1035, 12/25. 12. 1897, пп. но. 4214.

власти да растегну истрагу, па су оптужени били у затвору и средином марта следеће године. Заточење српског учитеља и првака по исправној рачуници егзархиста јако је штетило српској акцији у Гостивару.⁴⁷

Слична ситуација догодила се и почетком 1898. након убиства Ивана, првака из села Слепче код Прилепа. Иван је био егзархиста, али се окренуо Србима и навео село на идеју да отвори српску школу. Убрзо након тога је убијен. Егзархијски свештеник Спаса из Прилепа је кајмакаму као убице оптужио српске попове Козму из Слепча и Тошу из Секирца.⁴⁸ И убиство српског, патријаршијског свештеника из села Дуфа у Гостиварској нахији, почињено од стране непознатих починиоца у априлу, егзархисти су искористили да тужбом на четири месеца затворе локалног српског свештеника Теофила и шест виђенијих сељана.⁴⁹

Након погибије првака из Слепча у фебруару 1898. године, атентати су на неко време престали. Тек првих дана јуна десило се ново убиство у Ђевђелији.⁵⁰ За разлику од људи нападаних и убијених у 1897. г. и почетком 1898. године, нова жртва, Риста Наумовић Цица тешко да се може сматрати носиоцем српског покрета. Наумовићев карактер био је продукт звечеће дипломатије Бугара, Грка и Срба у Македонији. Радио је за све и примао новац од свих, али никоме искрено није био одан. На почетку је био егзархиста, потом је постао првак грчке партије у Ђевђелији, да би за велику суму новца 1897. постао мутевелија – власник српске школе у овом градићу. Треба рећи да није отурио ни плату доушника турске тајне полиције. Након што је постао мутевелија српске школе, понудио је бугарском трговинском агенту Шопову да исту затвори за повећу суму новца. Након краћег ценкања пристао је да школу угаси за 200 наполеона, што је за оно време била астрономска сума. Пошто је аванс примио од Шопова, а због редовних српских уплата школу није затворио до летњих ферија, пао је као жртва атентата БМОРО-а. Остаје међутим непознато да

⁴⁷ Турци су иначе тражили 30 лира да ослободе оптужене, пошто су егзархисти потплатили лажне сведоке. Исто, 1898, ред 56. Ф. 3, 6/19. 3. 1898, пп. но. 651, 13/26. 3. 1898.

⁴⁸ Свештеници су убрзо пуштени па су одговорили контрагужбом против попа Спаса и Арнаута Максута, гаваза манастира Слепче. Исто, ред 56, Ф. 1, М. Веселиновић, Битољ–В. Ђорђевићу, Београд, 14/27. 2. 1898, пп. но. 423.

⁴⁹ Поп Теофил и прваци су ослобођени крајем септембра 1898. године. Исто, ред 56, Ф. 7, М. Куртовић, Скопље – В. Ђорђевић, Београд, 10/23. 9. 1898, пп. но. 1259, 13/26. 9. 1898, пп. но. 2763. Дуже заточеништво српског свештеника давало је прилике Егзархији да потребитим сељанима понуди за прво време своје верске услуге. Некада су сељани приморани нуждом и сами позивали егзархијске свештенике.

⁵⁰ Исто, ред 56, Ф. 3, П. Денић, Солун–В. Ђорђевићу, Београд, 26. 5/9.6. 1898, пп. но. 1522; *Пламен четињшићва*, 54; *Из црквене историје*, 114; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1912*, 1906, прилог А.

ли му је смрт донело просветно течитељство или доушништво. Независно од природе осуде, српским посленицима је било познато да су непосредне убице били Ђорђе Стојанов, ковач и Мита Џинганос, бакал, обојица из Кукуша и да је Груев, који је виђен у Ђевђелији на дан убиства, вођ Друштва против Срба које је убиство организовало. Солунски учитељ Филип Митровић известио је конзула Павла Денића да „*ѿосѿоји орѿанизована зликовачка комѿанија која извршује сва оваква зликовачка дела, њен је вођ коѿа они зову ђенерал, овдашњи ѿрофесор Грујев*“. Народна ѿрава су у свом 64. броју глорификовала и ово убиство као дело друштва.⁵¹

Андрија Ванђеловић, следећа жртва БМОРО-а, за разлику од Цице који је за сваку „националност“ којој је „припадао“ примао плату, био је убеђен Србин пореклом из Дебра. Свом убици, Христу Узунову, који му је до тренутка убиства 10. јула 1898. био пријатељ, рекао је да Србин као што му је и отац и као што су му били деда и прадеда. Његово убиство имало је да застраши његовог оца који је био епитроп српске цркве у Солуну.⁵²

Почетак августа донео је два нова убиства у Битољском вилајету. Осмог августа убијен је мутевелија српске школе у селу Козичину код Кичева Наум Србиновић,⁵³ а 18. 8. исте године пао је српски охридски мутевелија Димитрије Грдановић од руке бугарског учитеља Методи Петчева.⁵⁴ Убиство у Козичину имало је да спречи отварање српске школе, док је убиство Грдановића, по исказу Христа Узунова, организатора БМОРО-а у охридском крају, извршено ради збијања редова завађене егзархијске интелигенције. Узунов наводи да је посао организације у струшком и охридском крају кренуо у правом смеру тек након убиства и формирања малих ликвидаторских група које су деловале по селима.⁵⁵

⁵¹ АС, МИД–Ппо, 1898, ред 56, Ф. 3, П. Денић, Солун–В. Ђорђевићу, Београд, 27. 5/10. 6. 1898, пп. но. 429, пп. но.1568; Исто, П. Денић, Солун–В. Ђорђевићу, Београд, 29. 5/12. 6. 1898, пп. но. 430, пп. но.1569; Исто, ред 56, Ф. 4, П. Денић, Солун–В. Ђорђевићу, Београд, 2. 6/15. 6. 1898, 5. 6 /18. 6. 1898, пп. но. 1591; Исто, П. Денић, Солун–В. Ђорђевићу, Београд, 4. 6./17. 6. 1898, пп. но. 450, 7. 20/6. 1898, пп. бр. 1650.

⁵² Исто, 1898, ред 56, Ф. 6, П. Денић, Солун–В. Ђорђевићу, Београд, 27 6./10. 6. 1898, пп. но. 560, 29. 6/12. 7. 1898, пп. бр. 1981; Исто, ред 56, Ф. 5, П. Денић, Солун–В. Ђорђевићу, Београд, 29 6./12. 7. 1898, пп. но. 574, 4/17. 7. 1898, пп. бр. 2031; *Пламен чейнишѿва*, 55, *Из Црквене истѿорије*, 115.

⁵³ Исто, ред 56, Ф. 7, М. Веселиновић, Битољ–В. Ђорђевићу, Београд, 4/17. 8, пп. но. 261, пп. но. 2361; *Пламен чейнишѿва*, 55; *Из Црквене истѿорије*, 115.

⁵⁴ АС, МИД–Ппо, 1898, ред 56, Ф. 7, М. Веселиновић, Битољ – В. Ђорђевићу, Београд, 7/21. 8. 1898, пп. но. 261, пп. но. 2371; АЈ, Фонд Јована Јовановића Пижона, 80–49–296–298; Х. Сиљанов, *Освободѿиелниѿе борѿи на Македонија, књ. 1*, 69–72.

⁵⁵ *Дневници и сѿомени за Илинденско–ѿреображенскоѿо всѿиание*, Софија, 1984, белешки на Христо Узунов, 84–85, 113.

Иначе су симпатије према српском покрету у Струги и струшкој околини традиционално биле снажне, па је убиство Грдановића имало циљ да блокира српску акцију и спречи појаву могућих егзархијских регената.⁵⁶

Два месеца касније, 29. 10. 1898. убијен је у Велесу Петар Ташевић, првак и мутевелија српске школе из Башиног Села код Велеса. Егзархисти су у Велесу пре напада на Ташевића били узнемирени и бесни због смрти свог првака Диме Шукрова. Шукрова је убио босански муслиман, али активистима БМОРО-а то није сметало да оштрицу беса усмере на Србе. Фрустрације су испољаване на митинзима против Срба и српских школа⁵⁷, а највеће незадовољство изливано је на Ташевића, толико да је пре убиства добијао претње и од велешког егзархијског митрополита Аксентија. На место злочина га је, изговарајући се разговором, довео бугарски учитељ Илија Ташев. Ташевић је у Велес дошао ради преговора са два бугарска учитеља у Велесу, Јованом и Јанићијем Карајанићима, који су хтели да са две велешке бугарске школе пређу на српску страну. Погибијом Ташевића бугарска страна је у Велесу, као и у Струги, желела да оствари кохезију свог становништва, али и да спречи губитке у Велесу и истовремено поколеба Србе у Башином Селу. У првом делу плана се успело, браћа Карајовеве су одустали, али су Башиноселци, које је Ташевић на самрти закleo да не поклекну, остали чврсти.⁵⁸ Године 1898. одиграо се средином децембра још један неуспели атентат у Скопљу. Српског учитеља Јевђу Фртунића покушао је да убије Тодор Мандарчев, али је напад за резултат имао само рањавање жртве док је атентатор ухапшен.⁵⁹

Следеће, 1899. године, БМОРО је наставио са терористичким акцијама против Срба у Пелагонији. Почетком фебруара нападнут је и убијен Тодор Поп-Антовић, члан српске прилепске општине. Убице су били Никола Мрсеv и Стојан Лазов, чланови терористичке групе БМОРО-а у Прилепу. Као и у случају убиства Грдановића и Ташевића, и ово убиство је имало за циљ, поред застрашивања Срба и српских присталица, да уједини и

⁵⁶ Р. Љушић, *Извештај Слободана Јовановића о посети српским конзулатима у Турској из 1894. године, Србија 19. века*, 2, *изабрани радови*, Београд, 1998, 405–406.

⁵⁷ С. Аврамов, *Революциони борби во Азотић (Велешко) и Порџието*, Софија, 1929, 30–31; А. Мартулков, *нав. дело*, 67–68.

⁵⁸ АС, МИД–Ппо, 1898, ред 56, Ф. 8, М. Веселиновић, Битољ–В. Ђорђевићу, Београд, 16/29. 10. 1898, пп. но. 1421, пп. но. 3235; Исто, М. Веселиновић, Битољ–В. Ђорђевићу, Београд, 18/31. 10. 1898, пп. но. 1420, 19.10/1.11. 1898, пп. но. 3239. Ј. Ђирковић, Битољ – М. Куртовићу, Скопље, 18/31. 10. 1898; *Пламен четнички*, 55; А. Мартулков, *нав. дело*, 66–67;

⁵⁹ АС, МИД–Ппо, 1898, ред 56, Ф. 9, М. Куртовић, Скопље–В. Ђорђевићу, Београд, 18. 11/1. 12. 1898, пп. но. 1595, 26. 11/9. 12. 1898, пп. но. 3810. Рођени брат Тодора Мандарчева, Вељко, који је током истраге такође ухапшен, постао је 1904. године српски четнички војвода.

застраши саме егзархисте у Прилепу, који су претходних месеци грезли у међусобним сукобима.⁶⁰ Поп-Арсовић је живео у муслиманској махали, па су убице напали локални муслимани који су Лазова убили, а Мрсева ухватили. Мрсев је касније у полицији као налогодавце оптужио вође егзархијске општине у Прилепу, трговца Николу Крапчета и попа Арсу.⁶¹

У Скопљу је у априлу убијен виђени Србин трговац Тома Јовановић, али је, иако су тројица егзархиста осуђена за убиство, остало неизвесно да ли је био жртва атентата или личне освете.⁶² Исти је случај и са убиством трговца Григорија Димитријевића у Дорјану, мада његове убице нису нађене и мада је већ раније те године покушан атентат на њега.⁶³ Несумњиво, жртве БМОРО-а у 1899. били су поп Јања Николић из Патароса,⁶⁴ поп Деља Поповић из Грчишта у околини Дорјана,⁶⁵ Ђеле Мате из Велеса,⁶⁶ српски кочански

⁶⁰ Георги Поп–Христов један од првака БМОРО–а у Прилепу у својим мемоарима је у записао да је убиство оставило велики утисак и код муслимана и код хришћана и да је „*засилило дух код егзархиста*“. *Революционна борба в Биџолския окрѣи, сѣомени на Георѣи Поѣхристѣов*. http://www.promacedonia.org/gph/gph_04.html

⁶¹ АС, МИД–Ппо, 1899, ред 38, *Революционна борба в Биџолския окрѣи, сѣомени на Георѣи Поѣхристѣов*. http://www.promacedonia.org/gph/gph_04.html; Г. Траичевѣ, *Приносѣ кѣмѣ истѣорѣиѣта на революционнѣоу дѣлоу вѣ Македонѣи: Прилеѣско*, Софиѣа 1925, 29; Х. Сиѣянов, *нав. дѣло*, 69–72;

⁶² АС, МИД–Ппо, 1899, ред 38, Ф. 6, М. Курговѣиѣ, Скопље, В. Ђорђевићу, Београд, 19. 4/2. 5. 1899, пов. но. 184, 22. 4/5. 5. 1899. Међу оптуженим и ухапшеним егзархистима била су и двојица несуђених Јовановићеих зетова. Један од њих био је Трајче Митев секретар егзархијске митрополије кога је Јовановић одбио као просца. Као могуће убице узимани су и кредитори и повериоци жртве, хришћани и муслимани. Као убице су септембра 1899. осуђени Диме Стојанов, бивши берберин, Трајче Митев и Димче Стојанов. Први на доживотну а друга двојица на две године робије. Исто, Г. 11, П. Денић, Скопље, В. Ђорђевићу, Београд 30.8/13. 9. 1899. 66, 1/14. 9. 1899, пп. но. 1000. Карактеристично је да бугарски револуционари из скопског округа у својим сећањима не помињу ово убиство као своје дело што је у случају осталих убистава готово редовно, па остаје сумња у кривицу БМОРО–а по питању овог убистава.

⁶³ Исто, ред 38, Ф. 3, П. Денић, Солун– В. Ђорђевићу, Београд, 2/15. 4. 1899; Исто, П. Денић, Солун, В. Ђорђевићу, Београд, 3/16. 4, 1898, но 263, 7/20. 4. 1899, но. 1020; Исто, ред 38, Ф. 13, Б. Нушић, Солун, В. Ђорђевићу, Београд, 19. 11/2. 12. 1899, пп. 4088, 20. 11/3. 12. 1899. 66; Исто, Б. Нушић, Солун– В. Ђорђевићу, Београд, 20. 11/3. 12. 1899, бр. 982. Димитријевић је иначе био богат трговац и зајмодавац а убијен је у кући једног муслимана у селу Сурлову приликом прикупљања десетка који је узео под закуп. Закупници десетка и зајмодавци су били људи са много непријатеља и убица је остао непознат. Писар српског конзулата у Солуну Бранислав Нушић је Владану Ђорђевићу са тим у вези написао да иако је идентитет убица непознат, да би Србији ишло у прилог да злочин припишу бугарашима.

⁶⁴ Исто, 1899, ред 38, Ф. 8, П. Денић, Солун,–В. Ђорђевићу, Београд, 21. 5/2. 6. 1899, 66; Исто, ред 38, Ф. 9, П. Денић, Солун–В. Ђорђевићу, Београд, 9/22. 6. 1899, пп. но. 484, 12/25. 6. 1899, пп. но. 1844.

⁶⁵ Исто, 1900, ред 58, Ф. 1, П. Денић, Скопље–В. Ђорђевићу, Београд, 2/15. 1. 1900, пп. но. 63, 4/17. 1. 1900, пп. но. 64.

⁶⁶ Убица је био Јован Ацев из села Богумиле, брат каснијих војвода БМОРО–а, односно ВМОРО–а,

намесник протојереј Јован Максимовић⁶⁷ и поп Јефтимије Стевановић из села Нивчана код Кочана.⁶⁸ Неуспешни атентати извршени су у 1899. на Јована Јовићевића српског учитеља у Кукушу,⁶⁹ Ванчу Илића књижара у Битољу,⁷⁰ Димка Пандовић мутевелију из Ореовца код Велеса⁷¹, српског општинара у Крушеву Велимира Јанићијевића,⁷² на учитеље Јована Цакића и Петра Димитријевића у селу Нивчану код Кочана⁷³ и на Говедаревића мутевелију из Сера. Осим тога, од стране егзархиста нападнута су тројица Срба у Велесу,⁷⁴ двојица у Гостивару⁷⁵ и по један у Битољу⁷⁶ и селу Бели код Кочана⁷⁷, али се чини да су ови напади више били последица бугарашко-

Петра, Георгија и Мирче. АС, МИД–Ппо, 1899, ред 38, Ф. 12, Ј. Хаџивасиљевић, Скопље, В. Ђорђевићу, Београд, 5/18. 10. 1899, б.б. 11/24. 10. 1899, пп. но. 3545.

- ⁶⁷ Убице проте Јована били су двојица бугарских учитеља. Ухашени су и убрзо пуштени као невини, иако је по мишљењу Павла Денића српског скопског конзула њихова кривица доказана. АС, МИД–Ппо, 1899, ред 38, Ф. 12, Ј. Хаџивасиљевић, Скопље, В. Ђорђевићу, Београд, 20. 10/2. 11. 1899, бб. 21. 10/3. 11. 1899, пп. но. 3671; Исто, 1900, ред 58, Ф. 2, П. Денић, Скопље–В. Ђорђевићу, Београд, без броја и датума. АС, Мид, Ппо 1900, ред 58, Ф. 9, администратор скопске митрополије Фирмилијан Дражић, Скопље, М. Бошковићу, конзулу, Скопље, 27.5/10.6. 1900, пп. но. 1660.
- ⁶⁸ Исто, 1899, ред 38, Ф. 13, П. Денић, Скопље–В. Ђорђевић, Београд, 26. 12. 1899/8.1. 1900, 4624; Исто, 1900, ред 58, Ф. 1, П. Денић, Скопље–В. Ђорђевићу, Београд, 2/15. 1. 1900, бб. 4/17. 1. 1900, но. 64; Исто, П. Денић, Скопље–В. Ђорђевићу, Београд, 8/21. 1. 1900, пп. но. 37, 9/22. 1., 1900, пп. но. 159; Исто, ред 58, Ф. 9, администратор скопске митрополије Фирмилијан Дражић, Скопље, М. Бошковићу, конзулу, Скопље, 27.5/10.6. 1900, пп. но. 1660.
- ⁶⁹ *Грџкаша и срџдскаша џроајанди*, бр. 9; АС, МИД–Ппо, 1899, ред 38, Ф. 7, П. Денић, Солун–В. Ђорђевићу, Београд, 14/27. 5. 1899, пп. но. 416, 17/30. 5. 1899, но. 1522.
- ⁷⁰ АС, МИД–Ппо, 1899, ред 38, Ф. 10, М. Ристић, Битољ–В. Ђорђевићу, Београд, 9/22. 7. 1899, пп. но. 2262; Исто, М. Ристић, Битољ–В. Ђорђевићу, Београд, 14/27. 7. 1899, но. 917.
- ⁷¹ Исто, ред 38, Ф.12, П. Денић, Скопље–В. Ђорђевић, Београд, 21.9/3. 10. 1899, пп. но. 1256, 23. 9/5. 10, пп. но. 3320; Исто, П. Денић, Скопље–В. Ђорђевић, Београд, 24. 9/6. 10. 1899, пп. но. 1282, 29. 9, 9. 10. 1899, пп. но. 3384.
- ⁷² Исто, ред 38, Ф. 13, М. Веселиновић, Битољ–В. Ђорђевићу, Београд, 11/24. 12. 1899, бб. 17/30. 12., 1899, пп. но. 4422.
- ⁷³ Исто, 1900, ред 58, Ф. 1, П. Денић, Скопље–В. Ђорђевићу, Београд, 2/15. 1. 1900, бб. 4/17. 1. 1900, но. 64.
- ⁷⁴ Исто, 1899, ред 38, Ф. 12, Ј. Хаџивасиљевић, Скопље, В. Ђорђевићу, Београд, 5/18. 10. 1899, пп. но. 1363, 11/24. 10. 1899, пп. но. 3546.
- ⁷⁵ Исто, ред 38, Ф. 13, П. Денић, Скопље–В. Ђорђевићу, Београд, 30. 12. 1899,/12. 1. 1900, пп. но. 2190, 31. 12/13. 1. 1900, пп. но. 4643. Нападнути су и пребијени на улици Стеван Станојевић тотор српске гостиварске цркве и Трајка Стојановића, док су кућу српског свештеника и школског управитеља егзархисти 30. 12. 1899. покушали да запале.
- ⁷⁶ Исто, М. Веселиновић, Битољ–В. Ђорђевићу, Београд, 11/24. 12. 1899, бб. 17/30. 12., 1899, пп. но. 4422.
- ⁷⁷ У селу Бели код Кочана су егзархисти прво везали очи Јовану Поповићу а онда га премлатили

српске нетрпељивости, него што су представљали планиране атентате БМОРО-а.

Убиства и напади на Србе су настављени и у 1900 години. Средином јануара те године убијен је Риста Костић Малезан, настојатељ српске школе у селу Ореовцу у Велешком Азоту, а том приликом је рањен и његов сусед Стојан Настић.⁷⁸ Малезана је убила прва чета БМОРО-а у овом крају под командом војводе Диме Чучета. Атентат су велешке комитетлије сматрали „првом револуционом акцијом у реону“!⁷⁹ Настојатељ из села Ораовог Дола Димко Петрушевић платио је главом своје прегнуће у марту исте године.⁸⁰ Маја 1900. убијен је Димитрије Марковић надзорник српских школа из Кочана. На самрти је оптужио бугарске учитеље као убице, али су они, као и у случају проте Максимовића, убрзо пуштени као невини, а место њих је ухапшено девет Цинцара пастира који су се у тренутку убиства нашли у близини.⁸¹ Убиство Димитрија Кочевевића, бившег егзархијског учитеља из села Лешка код Тетова, потврдило је мишљење да званична Бугарска стоји иза злочина Организације. Кочевевић је убијен на железничкој станици у Цариброду, на бугарској територији, усред белог дана. Суд је убицу С. Шумакова ослободио оптужбе, а публика на суђењу славила га је као хероја.⁸² Последњи успешни атентат у 1900. БМОРО је извршио у децембру, у селу Ораовом Долу, у Азоту, а жртва је био настојатељ српске школе Анда Бошковић.⁸³ Неуспелих атентата и напада на Србе било је

моткама. Исто, 1900, ред 58, Ф. 1, П. Денић, Скопље–В. Ђорђевићу, Београд, 2/15. 1. 1900, бб, 4/17. 1. 1900, но. 64.

⁷⁸ Исто, П. Денић, Скопље–В. Ђорђевићу, Београд, 6/19. 1. 1900, пп. но. 38, 7/20. 1. 1900, пп. но. 82.

⁷⁹ С. Аврамовъ, *Револуционни борби въ Азотъ (Велешко) и Порѣчието*, София, 1929, 35.

⁸⁰ АС, МИД–Ппо, 1900, ред 58, Ф. 5, М. Бошковић, Скопље – В. Ђорђевићу, Београд, 20. 3/3. 4. 1900, пп. но. 617, 22. 3/5. 4. 1900, пп. но. 970. Конзул Бошковић као убицу ове двојице наводи комиту Пану Арнаут–Николова. Могуће да је именовани Пане био непосредни извршилац, пошто Аврамов који је био велешки комита ВМРО–а наводи да је Малезана ликвидирала чета војводе Диме Чучета.

⁸¹ АС, МИД–Ппо, 1900, ред 58, Ф. 8, М. Бошковић, Скопље–В. Ђорђевићу, Београд, 27.5/9.6. 1900, бб; Исто, ред 58, Ф. 9, администратор скопске митрополије Фирмилијан Дражић, Скопље–М. Бошковићу, конзулу, Скопље, 27. 5/9. 6. 1900, пп. но. 1043, 28. 5/10. 6. 1900, пп. но. 1660; Исто, М. Бошковић, Скопље–В. Ђорђевићу, Београд, 29. 5/11. 6. 1900, пп. 1054, 31.5/13.6. 1900, пп. но. 1672; Исто, ред 58, Ф.10, М. Бошковић, Скопље–В. Ђорђевићу, Београд, 27. 6/10.7. 1900, пп. бр. 1401.

⁸² АЈ, фонд Јована Јовановића Пижона, 80–49–296–298.

⁸³ АС, МИД–Ппо, 1900, ред 58, Ф. 13, М. Куртовић, Скопље, Мид–у, Београд, 14/27. 12. 1900, пп. бр. 2891, 18/31. 12. 1900, пп. бр. 4208.

више него убистава⁸⁴ у 1900. и 1901. години, док се ниједан атентат 1901. није завршио фатално,⁸⁵ али је терор био константан. Године 1900, поред поменутог Стојана Настића из Оровца, рањени су Јеротије Арсић из Кочана⁸⁶ и зубовачки сеоски учитељ Јосиф Брадић.⁸⁷ Године 1900/1901. терористи БМОРО-а су неуспешно напали учитеља Филипа Ђукића у Дорјану, попа Станка Ивановића, настојатеља српске гимназије у Скопљу, и Велешко-дебарског митрополита Поликарпа.⁸⁸ Свештенике из села Ореовца и Теова у Азоту напале су из заседе комитске чете које су се од 1901. појавиле у Велешкој кази. Свештеника из Теова су успели да одбране наоружани сељаци из Азота. Сељаци су покушали да одбране и Андру Бошковића, који је такође страдао од напада чете.⁸⁹ Године 1902. напада на Србе због националног изјашњавања или просветних активности није било. У овој години убијен је Ђорђе Патриота, српски платезник из Дорјана, али га је, по речима бугарског трговинског агента у Солуну Шопова, комитет осудио на смрт не због српског изјашњавања или делатности, већ због шпијунског рада у корист турских власти. „Патриота“ је иначе првоначелно био егзархиста, затим је постао носиоц унијатске пропаганде, да би потом

⁸⁴ О убиствима попа Аресенија Николајевића из Јабланице у Дримколу, сељака Јована Јовичића из Никуљана код Куманова и архимандрита Партенија из Сопотнице код Демир Хисара нема података у грађи Министарства иностраних дела, мада се налазе на сумарним списковима жртава бугарских комитета. Могуће да су ова тројица убијена из других разлога и од других убица а да је њихова смрт приписана БМОРО-у.

⁸⁵ Једно убиство се ипак догодило али оно је представљало казну чете а не атентат на Србина због његовог изјашњавања или националног рада. Првог јуна 1901. Убијен је од стране чете Христа Узунова Ламбра Попов(ић) из села Вевчана. По белешци Узунова, Ламбра је убијен јер је убио четника и зато што је Србоманин. Први грех, свакако је био већи. *Дневници и сјомени за Илинденско-преображенскојо встјание*, Софија, 1984, белешки на Христо Узунов, 112. Треба напоменути да српске установе нису биле упознате са овим убиством.

⁸⁶ АС, МИД–Ппо, 1900, ред 58, Ф. 1, П. Денић, Скопље–В. Ђорђевићу, Београд, 8/21. 1. 1900, пп. но. 37, 9/22.1. 1900, пп. но. 159.

⁸⁷ Исто, ред 58, Ф. 7, М. Бошковић, Скопље–В. Ђорђевићу, Београд, 27.4/10. 5. 1900, бр. 725; Исто, М. Бошковић, Скопље–В. Ђорђевићу, 2/15. В. 1900, пп. бр. 765, 5/18. 5. 1900, бр. 1383; Исто, 1900, ред 58, Ф. 8, М. Бошковић, Скопље–В. Ђорђевићу, 24.5/7.6. 1900, пп. но. 1015, 27.5/9.6. 1900, пп. но. 1638. Село Зубовце налази се у гостиварској околини. Брадић је рањен при паљевини српске школе од стране егзархиста..

⁸⁸ АС, МИД–Ппо, 1901, ред 66, Ф. 1, Конзулат Краљевине Србије, Солун–Мид–у, Београд, 19. 1/2. 2. 1901, пов. бр. 8, 22.1/4.2. 1901. Пп. бр. 175; Исто, Милосав Куртовић, Скопље–Алекси Јовановићу, Београд, 31. 1/13. 2. 1901, пп. но. 253, 2/15. 2. 1901, пп. но. 371; Исто, ред 66, Ф. 4, Милосав Куртовић, Скопље–Мид–у, Београд, 23. 6/6. 7. 1901, пп. бр. 1502, 25. 6/8. 7. 1901, пп. бр. 2138.

⁸⁹ АС, МИД–Ппо, 1900, ред 58, Ф. 12, М. Куртовић, Скопље–А. Мид–у, Београд, 14/27. 12. 1900, пп. бр. 2891, 18/31. 12. 1900, пп. бр.4208; Исто, 1901, ред 66, Ф. 1, М. Куртовић, Скопље–Мид–у, Београд, 8/21. 1. 1901, бр. 12.

пришао Патријаршији и постао гркоман, што му није сметало да буде и српски платезник. Непосредно пред смрт поново се окренуо преговорима са унијатима, али га је у новом „обртању ћурака“ омела смрт.⁹⁰

Неоружане методе бујарске ѱројаианге у борби ѱроиив Срба

Бугарска пропаганда се у периоду 1897–1901. није служила само убиствима у циљу поткопавања српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији. Као савезник БМОРО-а на овом послу деловали су Егзархија и бугарски трговински агенти, па је стални притисак на Србе спровођен свим расположивим средствима: денунцијацијама, лажним оптужбама, мобилисањем егзархијске масе против српских установа, притиском на печалбаре из српских села у Бугарској и услугама арнаутских качака. Мобилисање егзархијских маса коришћено је највише против српских школа и ћака. Тако су ученици српске гимназије, основних и женских школа у Скопљу нападани више пута у периоду 1897–1900. од стране егзархијских ћака и грађана егзархиста. Приликом ових напада обавезно су били присутни бугарски учитељи и професори, па чак и секретар бугарске агенције Пандуров и писар агенције Трајче. По мишљењу српских конзула, организатори ових напада били су бугарски трговински агенти Марков и Димитар Ризов и митрополит Синесије.⁹¹ У Велесу и Битољу су затворане чаршије и одржаване демонстрације против отварања српских школа, док је српски лекар шиканиран и протеран из града због тога што је бесплатно лечио грађане.⁹² Печалбари из српских тетовских села и села из Скопске

⁹⁰ АС, МИД–Ппо, 1902, ред 69, Ф. 3 Конзулат Краљевине Србије у Турској, Солун–Мид–у, Београд, 19. 3/1. 4. 1902, пп. но. 970; Исто, 20. 3/2. 4. 1902, пп. но. 980; Исто, 20. 3/2. 4. 1902, пп. но. 188, 22. 3/4. 4. 1902, пп. но. 1001; Исто, 24. 3/4. 4. 1902, пп. но. 199, 28. 3/10. 4. 1902, пп. 1124; Исто, 27. 3/9. 4. 1902, пп. но. 201, 31. 3/13. 4. 1902, но. 1590.

⁹¹ АС, МИД–Ппо, 1897, ред 55, Ф. 5, М. Ристић, Скопље – В. Ђорђевић, Београд, 20. 10/2. 11. 1897, пп. но. 893, 21. 10/3. 11. 1897, пп. но. 3541; Исто, 1898, ред 59, Ф. 1, М. Ристић, Скопље–В. Ђорђевић, Београд, 15/28. 1898, пп. 156, пов. бр. 120; Исто, ред 59, Ф. 1, М. Ристић, Скопље–В. Ђорђевић, Београд, 15/28. 1898, бб; Исто, ред 59, Ф. 2, М. Ристић, Скопље–В. Ђорђевић, Београд, 23. 2/8. 3. 1898, пп. но. 110; Исто, ред 59, Ф. 2, администратор скопске митрополије Фирмилијан Дражић, Скопље–В. Ђорђевићу, Београд, 24. 2/9. 3. 1898, б. б; Исто, ред 59, Ф. 2, администратор скопске митрополије Фирмилијан Дражић, Скопље–В. Ђорђевићу, Београд, 26. 2/11. 3. 1898, б. б; Исто, 1899, ред 38, Ф. 1, М. Куртовић, Скопље–В. Ђорђевићу, Београд, 18/31. 1. 1899, но. 40, 19.1/1. 2. 1899, пов. но. 133; Исто, 1899, ред 38, Ф. 1, Извештај извештај Крсте Ковачевића директора администратору скопске митрополије Фирмилијану, 18/31. 1. 1899, бб; Исто, ред 38, Ф. 4, Извештај администратора скопске митрополије Фирмилијана Дражића – Српском краљевском конзулату Скопље, 12/25. 2. 1899, пп. но. 436, пп. бр. 101; Исто, ред 38, Ф. 13, П. Денић, Скопље–В. Ђорђевићу, Београд, 28. 12. 1899/10. 1. 1900, пп. но. 4629.

⁹² А. Мартуков, *нав. дело*, 67–69; С. Аврамовъ, *нав. дело*, 29–30; *Грџкаша и срџскаша ѱројаианги*, бр. 6.

Црне Горе у Бугарској су малтретирани и новчано кажњавани због разних стварних или измишљених престапа од стране разних инспекција а у неким случајевима им је и конфискована имовина. Бугарски службеници су им отворено говорили да ће невоље престати када они и њихови сељани у Турској пређу на Егзархију.⁹³

Милетске привилегије су такође злоупотребљаване, па су тако хришћански-егзархијски кметови у Скопљу 1897. глобили свог суграђанина са 15 лира „зато што је Србин“,⁹⁴ док је битољски егзархијски архимандрит Козма претио одлучивањем од цркве сваком оном ко пошаље дете у српску школу.⁹⁵

Денунцијације и лажне оптужбе нису имале меру, па су Срби оптуживани за убиства припадника сопствених заједница и присталица, као у поменутих случајевима у Дуфу и Гостивару, али и за ексцесе које су сами егзархисти приређивали. Тако су егзархисти у Кривој Паланци 1899. парадирани са свињском главом кроз варош клицајући име султана. Када су похапшени због увреде величанства, пред полицијом су изјављивали да их је на то наговорио српски школски инспектор Давид Димитријевић.⁹⁶ У Дорјану су 1899. године егзархисти на челу са управитељем школа напали српске учитеље ножевима, револверима и штаповима. Након напада отишли су у ућумат жалећи се да су их Срби напали, приносећи притом као доказ сопствено оружје, тврдећи да је отето од Срба.⁹⁷

Српски прваци из околине Гостивара отимани су од стране арнаутских качака које су Бугари најмили. Откуп је исцрпљивао прваке, а поручивано

⁹³ АС, МИД–Ппо, 1898, ред 59, Ф. 4, Конзулат Скопље–Мид–у, 12/25. 6. 1898, но. 821, 15/28. 6. 1898, пп. но. 1957; Исто, Конзулат Скопље–Мид–у, 15/28. 6. 1898, пп. но. 840, но. 1845; АС, МИД–Ппо, 1898, ред 59, Ф. 4, Конзулат Скопље–Мид–у, 25. 6/8. 7. 1898, пп. но. 892, пп. но. 1961; Исто, ред 59, Ф. 6, С. Јакшић, Скопље–В. Ђорђевићу, Београд, 18/31. 7. 1898, пп. но. 1002, 20. 7/2. 8. 1898, пп. но. 2102; АС, МИД–Ппо, 1899, ред 38, Ф. 4. Администратор скопске митрополије Фирмилијан Дражић, Скопље–М. Куртовићу, Скопље, 28. 3/10. 4. 1899, пп. но. 805; Исто, М. Куртовић, Скопље–В. Ђорђевићу, Београд, 4/27. 4. 1899, пп. но. 155, 6719. 4. 1899, бо. 1002. Истину за вољу, опорезивање печалбара је званично примењивано по бугарском закону о пантегарини–наплати пореза страним поданицима из 1894. године. Ово опорезивање са опоменама о преласку Егзархији најстроже је примењиван у случају Срба. Исто, 1898, ред 59, Ф. 7, Посланство Краљевине Србије у Бугарској, Софија–Мид–у, Београд, 12/25. 8. 1898, пов. бр. 10, 18. 8/1. 9. 1898, пп. но. 2391.

⁹⁴ Исто, 1897, ред 55, Ф. 1, М. Ристић, Скопље–Ђ. Симићу, Београд, 6/19. 3. 1897., пп. но. 155.

⁹⁵ Исто, ред 771, Ф. 1, М. Веселиновић, Битољ–В. Ђорђевићу, Београд, 10/23. 3. 1897, пп. но. 25, 14/27. 3. 1897, но. 634.

⁹⁶ Исто, 1898, ред 59, Ф. 6, С. Јакшић, Скопље–В. Ђорђевићу, Београд, 20. 7/2. 8. 1898, пп. но. 1014, пп. бр. 2183.

⁹⁷ Исто, 1899, ред 38, Ф. 1, П. Денић, Солун–В. Ђорђевићу, Београд, 12/25. 1. 1899, но. 39, 16/29. 1. 1899, пп. мо. 118.

им је да ће арнаутски терор престати када постану „Бугари“. Српским селима у Скопској Црној Гори Арнаути из суседства су претили разором, напомињући да ће став променити када постану егзархисти.⁹⁸

Тек када ови притисци нису давали резултате прибегавало се атентатима. Уочљиво је да се њима приступало на местима где је српска црквено-школска акција тек отпочињала свој активнији рад као у Солуну, Дојрану, Ђевђелији, Струги и Охриду или у околинама градова где је бугарска пропаганда била јака у варошима, а Срби у околини као у Прилепу и Велесу.

Званична Србија је покушала да атентате спречи дипломатским средствима: представкама у Софији, Цариграду, у вилајетским центрима и пред руским дипломатским представницима у Србији и Турској.⁹⁹ Наоружавању становништва и формирању терористичких група Србија није прибегла¹⁰⁰ у Јужној Старој Србији иако су скопски конзули Павле Денић и Милосав Куртовић, школски инспектор Давид Димитријевић, па и сами српски прваци и учитељи у Скопској Црној Гори и Азоту предлагали овакав одговор Бугаима.¹⁰¹

На српске протесте бугарска влада је изражавала жаљење, али се на сваки начин ограђивала од учињених злочина, иако су у неким учествовали или на неки начин били умешани њени службеници, а један је чак извршен у самој Бугарској. Што се тиче турских власти, оне су показале немоћним у гоњењу убица. Само у два случаја убице су кажњене, док су у осталим случајевима злочинци пуштани због недостатка доказа. Подмићеност турских службеника од стране Бугара била је директан узрок оваквог стања. Инертност турских власти на заштити поданика Срба огледала се

⁹⁸ Исто, 1900, ред 58, Ф. 5, Извештај администратора скопске митрополије Фирмилијана Дражића – Српском краљевском конзулату Скопље, 11/24. 3. 1900, пп. но. 480, 16/29. 3. 1900, но. 896.

⁹⁹ АС, МИД–Ппо, 1897, ред 55, Ф. 6, Посланство Краљевине Србије, Цариград–Мид–у, Београд, 20. 10/ 2. 11. 1897, пп. но. 1534; Исто, 1898, ред 59, Посланство Краљевине Србије, Цариград–Мид–у, Београд, 2/15. 9. 1898, пп. но. 2467, 4/17. 9. 1898, пп. но. 1277; Исто, 1901, ред 66, Ф. 1, М. Куртовић, Скопље– Алекси Јовановићу, Београд, 11/24. 1. 1901, пов. бр. 93, 15/28. 1. 1901, пп. но. 134; *Руски документи за Македонија и македонско њрашање (1859–1918)*, приредио А. Трајановски, Скопје, 2004, бр. 56. 58, 66.

¹⁰⁰ Са предохраном против терора могу се повезати само чете слате против бугараша из Србије 1897–1902. године. Чете су организоване и слате из управе вароши Београда у Јужну Стару Србију врло конспиративним начином. Изгледа да су ове чете имале за циљ да застраше Бугаре и одвикну их од насртаја на Србе. О овим четама видети: М. Јагодић, *Српске чете у Македонији 1897–1901. године*, Зборник радова „Устанци и побуне Срба у Турској у 19. веку”, Ниш, 2012; *Застрашивачко–заштитнички ефекат чета био је готово ништаван будући да осим једне, Бугари уопште нису били упознати у њихово постојање.*

¹⁰¹ АС, МИД–Ппо, 1900, ред 58, Ф. 4, П. Денић, Скопље–Мид–у, Београд, 26. 2/ 11. 3. 1900, пп.но. 348, 1/14. 3. 1900, пп. но. 671; Исто, 1901, ред 66, Ф. 2, М. Куртовић, Скопље–Мид–у, Београд, 12/25. 2. 1901, пов бр. 309, 15/28. 2. 1901, пп. но. 498; Исто, ред 66, Ф. 2, М. Куртовић, Скопље–М. Вујићу, Београд, 12/25. 3. 1901, пп. бр. 561, 14/27. 3. 1901, пп. но. 834;

и у толерисању наоружавања Срба у компактнијим српским областима, односно препуштање заштите живота и имовине самим Србима. Наиме, у Скопској Црној Гори,¹⁰² Поречу¹⁰³ и Азоту¹⁰⁴ нижи представници турских власти су игнорисали а понегде и подстицали наоружаност српског становништва, правдајући такво стање честим насртајима арнаутских качака на њих. Ово посредно признавање немоћи турских власти у погледу заштите поданика резултирало је тиме да ниједан Србин из Скопске Црне Горе и Пореча није убијен од стране егзархиста а да је комитама у Азоту више или мање успешно пружан оружан отпор.

Руски дипломатски представници су према атентатима и нападима на Србе заузимали различит став. Скопски конзул Виктор Феодорович Машков је након српских жалби на нападе којима је био сведок, Бугарима запретио да ће у случају понављања заложити сав свој утицај против бугарске агенције и митрополита Синесија.¹⁰⁵ Са друге стране, руски битољски конзул Александар Аркадијевич Ростовски Србима је на жалбе рекао да у његовом рејону нема Срба,¹⁰⁶ што је комитет охрабрило да настави свој крвави посао. Индикативно је да су се убиства Срба у Косовском вилајету десила 1899–1900. године, у време када је руски конзул у Скопљу био Ростовски. Сличан став је, судећи по резултатима, заузео и руски солунски конзул. Амбасадор Русије у Цариграду Зиновјев, надлежан за конзуле у Турској, лично је био против међусобних сукоба Словена, али је са друге стране штитио скопског егзархијског владику Синесија, вође антисрпских активности у рејону скопског конзулта.¹⁰⁷ Држање руских дипломатских представника у вилајетима Косовском, Битољском и

¹⁰² АС, МИД–Ппо, 1898, ред 59, Михаило Ристић, Скопље–Владану Ђорђевићу, Београд, 15/28. 1. 1898, пов. бр. 206, пп. но. 239.

¹⁰³ Мудир Поречке нахије је 1901, мимо знања виших власти дозволио Србима из Горњег Пореча да се наоружају у циљу одбране од напада качака. М. Јагодић, *Српске чеће у Македонији 1897–1901. године*, 113.

¹⁰⁴ Пушкарање са комитама у циљу одбране свештеника доказ је да су и села у Азоту била наоружана.

¹⁰⁵ АС, МИД–Ппо, 1898, ред 59, Ф. 7, М. Куртовић, Скопље – В. Ђорђевићу, Београд, 30. 8/13. 9. 1898, пп. 1191.

¹⁰⁶ АС, МИД–Ппо, 1897, ред 55, Ф. 5, М. Веселиновић, Битољ – В. Ђорђевићу, Београд, 13/26. 10. 1897, но. 314, 17/30. 10. 1897, пп. но. 3447. Ростовски је свој став променио након убиства српског попа Николе из прилепског села Врбјана. Ростовски је од тада омрзао егзархисте и затворио врата свог конзулата за њихове представнике. Омраза је отишла дотле да су комитетлије конзулу претили смрћу. *Извештаи од 1903. година на српским консули, митрополији и училишним инспекторима во Македонија*, приредио Љ. Лапе, Скопје, 1954, бр. 17, 22.

¹⁰⁷ АС, МИД–Ппо, 1900, ред 58, Ф. 5, Извештај администратора скопске митрополије Фирмилијана Дражића – Српском краљевском конзулату Скопље, 11/24. 3. 1900, пп. но. 480, 16/29. 3. 1900, но. 896.

Солунском имало је утицај на број палих Срба. Док је у Косовском вилајету, када је тамо службовао Машков, становништво бар егзистенцијално остављено на миру, у Битољском и Солунском су људи убијани без зазора.

Извесно, због оваквог држања руске и бугарске дипломатије и турских власти, српско Министарство иностраних дела је у току 1901. сачинило једну статистику напада на Србе од стране бугарских комитета, фаталних и оних који су се завршили рањавањем или прошли без последица.¹⁰⁸ Приметно је да је српској дипломатији приликом састављања ових спискова било стало до што већег броја жртава, па су се на списку нашле и личности које или нису пале као жртве Комитета или уопште нису били Срби. Тако списак почиње именом Спире Црневића једног од вођа Брсјачке буне који је погинуо у сукобу са Турцима 1881. г., а након њега следе имена попа Стојана Крстића жртве качака и посредно митрополита Синесија, палог 1892. г., учитеља Цветка Поповића из Лукова, палог 1886. и Блаже Поповића свештеника из Грешнице у Поречу убијеног 1895. године. Ови људи свакако нису били жртве Комитета иако су, осим у случају Црневића, вероватно погинули од руке егзархиста. На списку је и игуман манастира Лешка Хаџи Језекиљ који је 1898. страдао као жртва арнаутских качака,¹⁰⁹

¹⁰⁸ Спискови убијених, рањених и нападаних Срба похрањени су у архиву Просветно–политичког одељења МИД–а а један списак се налази и у фонду Јована Јовановића Пижона. АС, МИД–Ппо, 1901, ред 66, Ф. 3. Нападнути Срби у Старој Србији и Маћедонији од стране бугарских револуционарних комитета, АС, МИД–Ппо, 1901, ред 66, Ф. 3. Рањени Срби Старој Србији и Маћедонији од стране бугарских револуционарних комитета, АЈ 80–49, Фонд Јована Јовановића Пижона. Спискови су иначе публиковани у делима Ивана Иванића *Из црквене историје Срба у Турској у 18. и 19. веку* објављеној у Београду и Новом Саду 1902. и *Маћедонија и Маћедонци 2.* објављеној у Новом Саду 1908. године. Иванићев објављени списак у првопоменутом делу се у потпуности поклапа са списковима похрањеним у архиви Просветно политичког одељења Министарства иностраних дела из 1901. године и списку из заоставштине Јован Јовановића Пижона. Иванић је као шеф пресбирора и службеник скопског конзулата податке свако добио у Министарству а његова дела имала су поред осталог задатак да српску јавност упознају са страдањем Срба Јужној Старој Србији и Македонији. У другој књизи дела Маћедонија и Маћедонци Иванић је 1910. као додатак приредио и такозвану *Црну књију* – списак страдалих Срба од стране бугарских комитета. Црна књига представља додатак списку из 1901. са именима жртава оних Срба који су страдали након ове године. Иванић се иначе у овом списку није задржао на именима погинулих декларисаних Срба већ је списак допунио именима палих патријаршиста у Македонији и Јужној Старој Србији без обзира на то што су припадали грчкој партији, односно спадали у групу Словена гркомана, славофоних Грка како их је грчка дипломатија називала, Грка и Цинцара.

¹⁰⁹ Могуће је да су Хаџи Језекиља, попут попа Стојана Крстића, ликвидирали качаци за рачун Митрополита Синесија. Бугарска гимназија и пансионат у Скопљу били су на метоху манастира Лешка па би након приласка игумана Патријаршији и Србима бугарска пропаганда правно и фактички губила и пансионат и гимназију. Смрт игумана решила је овај проблем у бугарску корист, међутим на основу докумената не може се тврдити да су налогодавци Бугари, јер је Хаџи Језекиљ уписан и као жртва арнаутских зулума у Плавој књизи. *Прейиска о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898–1899*, Београд, 1899, 62.

као и имена Томе Јовановића и Григорија Димитријевића, који су по свој прилици убијени због својих приватних послова, а не због свог просрпског ангажовања. Поред људи који нису или извесно нису били жртве БМОРО-а, на списку су се нашли и турски шпијуни који су истовремено били на услузи и српској дипломатији, као што је случај са Ристом Наумовићем Цицом и Ђорђем Патриотом. Поред егзархијских ренегата који су пришли Србима и зато убијени, српска дипломатија је на списак ставила и егзархијске колебљивце и људе које је БМОРО кажњавао због непослуха. Тако је случај егзархијског попа Алексе из села Раброва у Малешу, који је због одбијања плаћања комитског рекета кажњен паљевином амбара и плевне, потказао комите Турцима након чега му је запаљена кућа и убијен брат, снаја и два синовца, српска дипломатија искористила да списку дода и овај злочин. Поп Алекса јесте након злочина пришао Србима, али је то учинио свакако понукан мржњом, али није нападнут зато што је Србин већ зато што је потказао комите властима. У Малешу је ликвидиран и учитељ Петар из Владимирова због настојања да пређе Србима. Његово име се нашло на списку српских жртава, иако није доживео да начини корак ка приласку Србима, а камоли да им приђе.¹¹⁰ Списак жртава садржао је и рубрику о исходу истраге и кажњавању злочина што је за циљ имало да путем дипломатског протеста на страни натера турске власти да адекватно истражују и кажњавају злочине.

Независно од корака српске дипломатије, атентати на Србе су готово престали током 1902. године и са њима се није поново отпочињало све до 1904.¹¹¹ када је на Србе бачена кривица због пропасти Илинданског устанка. Престанак терора над Србима од стране БМОРО-а након 1901. последица је промене стратегије саме организације. Нови Устав Организације из 1902. г. који јој је променио име у Тајна македонско-одринска револуционарна организација – ТМОРО је бар начелно прокламовао борбу свих националности Македоније за аутономију, па су и Срби по слову новог документа били урачунати у савезнике.¹¹² Сама декларативност Устава

¹¹⁰ АС, МИД–Ппо, 1900, ред 58, Ф. 12, М. Куртовић, Скопље–Мид–у, Београд, 2/15. 12. 1900, пп. бр. 2763,8/21 .12. 1900, пп. но. 4080.

¹¹¹ Изузетак чини убиство попа Николе из Врбјана од кога су се ограђивали бугарски дипломатски представници, егзархијска управа, па и саме комите.

¹¹² Први члан новог Устава прокламовао је за циљ обједињавање свих незадовољних елемената без разлике народности против општег непријатеља у циљу остваривања аутономије две области. Чл 1: „**Тайната македоно – одринска револуционна организација има за цел да сплоти в едно цяло всички недоволни елементи в Македония и Одринско, без разлика на народност, извоюване чрез револуция пълна политическа автономия на двете области.**“ Члан четири Устава, за разлику од првобитног Устава, говорио је да члан Организације може бити сваки Македонац и Одринац **а не сваки Бугарин.** Треба нагласити да Бугарска

играла је међутим мању улогу, јер се организација од 1902. посветила припремању устанка и формирању теренске организације, сада и по селима. Снага Срба и слабост сеоске организације у селима кумановског и велешког краја, који су у комуникационом смислу били јако важни ТМОРО-у у послу организовања устанка изгледа да је играла улогу у томе. Егзархисти су заузели помирљив став према Србима, па су чак чињени и бројни пријатељски кораци према њима целе 1902. и у почетку 1903. године.¹¹³ Друштво против Срба, односно Централни комитет ТМОРО-а престао је да истиче и у пракси показује свој антисрпски карактер, а самим тим је његово колоквијално име за неко време изгубило свој првобитни смисао.

Терористичке акције БМОРО-а против Срба у Јужној Старој Србији и Македонији 1897–1901. иако нису довеле до искорењивања Срба у овим крајевима, нанеле су српском покрету осетне губитке. Тако је убиство Димитрија Марковића у Кочану одбило од српског покрета већину становника села кочанске околине: Лешки, Бели, Пантелеја, Тркаља, Соколараца, Станчева, Пашанцикова, Пантелеја и Градча, док је број изјашњених Срба у Кочану спао на 10 кућа,¹¹⁴ чиме је анулиран рад скопског конзула Владимира Карића из осамдесетих година 19. века и његових наследника. У Малешу су претње комита и пример ужасне судбине породице попа Алексе ослабили број патријаршиста, односно изјашњених Срба у Берову, Ратеву, Пехчеву и Смојмирову.¹¹⁵ У Битољском и Солунском вилајету, са изузетком Велешког Азота, атентати су се показали као успешно средство у спречавању српског црквено-школског покрета.

дипломатија а ни Организација није прихватала постојање Срба јужно од Шар–планине, али им је у пракси силом прилика бар повремено признавано бар „србманство“. *Въйрешнаџа македонско–огринска револуциона орџанизација (1893–1919 г.),* 179.

¹¹³ Промена у држању Егзархиста уопште ка Србима запажена је од 1902. године. Битољски конзул Михаило Ристић констатовао је средином фебруара 1903. године следеће: „До пре више од годину дана рад комитета имао је чисто бугарско обележје, они су носили бугарску заставу ослобођења, они су својих присталица налазили само у онима који су пригрлили бугарску народну идеју. Наших и гркомана су се гуђили па чак и прибојавали те су се од њих морали осигуравати разним претњама. У последње време они су понели стег ослобођења хришћана уопште и на мах се стали обраћати за помоћ и сарадњу свима хришћанима ма које народносне боје они били.“ *Извештаи од 1903 година на српским консули, митрополији и училишним инспекторима во Македонија,* приредио Љ. Лапе, Скопје, 1954, бр. 4.

¹¹⁴ АС, МИД–Ппо 1900, ред 58, Ф. 12, М. Куртовић, Скопље–А. Мид–у, Београд, 10/23. 9. 1900, пп. бр. 1930,13/26 .9. 1900, пп. но. 3003.

¹¹⁵ АС, МИД–Ппо 1901, ред 66, Ф. 2, Новак Вељковић, управитељ малешких школа, Берово–администратору скопске митрополије Фирмилијану Дражићу, Скопље, 7/ 20. 2. 1901, стр. пов. бр. 42; Исто, ред 66, Ф. 4, Милосав Куртовић, Скопље–Мид–у, Београд, 20. 4/ 3. 5. 1901, пп. но. 717, 24. 4/ 7. 5. 1901, пп. но. 1252.

Наиме, број од 34 основне школе у Солунском вилајету из 1897. до школске 1902/1903, пао је на 13, док је у Битољском вилајету са 37 порастао на 39. Другим речима, школе отворене у години добијања дозволе животариле су или се гасиле, док нове нису отворане или су отворане у компактнијим српским областима, као у Поречу.¹¹⁶ Српска просветна акција у самим градовима Битољу, Прилепу, Струги и Охриду је атентатима дезавуисана и онемогућена за дуже време, а страх се очигледно пренео и на села. Само је у случају села Оморана у Азоту терор деловао контрапродуктивно, вероватно због наоружаности сељана и напада на свештена лица у околини. До краја 1901. потпуно егзархијско, село Оморане је са 97 кућа пришло Патријаршији, односно огласило се као српско.¹¹⁷ Компактне српске области – Порече, Скопска Црна Гора и Козјачка села у кумановској околини остала су међутим поштеђена напада због запутности, наоружаности сељака и неразвијености комитске организације БМОРО-а у овим областима.¹¹⁸ У погледу консолидације самих чланова мреже БМОРО-а и у редовима егзархиста атентати су деловали као средство кохезије и ујединили су легалне и илегалне структуре бугарске приопаганде у једном циљу – борби против Срба.

Друштво против Срба није успело у својој намери да потпуно скрши српски утицај у Јужној Старој Србији али је зато у Македонији и областима Јужне Старе Србије који су се наслањали на бугарску границу српски утицај сведен на симболични минимум, а даљи напредак готово потпуно онемогућен. Опстанак Пореча, Скопске Црне Горе и Козјачких села као српских области и релативно успешан отпор Азота у будућности ће скупо коштати ТМОРО, односно ВМРО. Српски отпор који се јавио у Азоту и чете које се јављају у Поречу створиће основу на којој ће се након 1903. изградити основе Српске четничке организације као одговора на терор који је ове до тада недирнуте области почео да погађа након Илинданског устанка.

¹¹⁶ И. Иванић, *Македонија и Македонци*, 1908, 464; АС, МИД–Ппо 1905, с–ред 20, Статистика школа у Старој Србији и Македонији за школску 1902/1903.

¹¹⁷ АС, МИД–Ппо 1901, ред 66, Ф. 6, Михаило Ристић, Скопље–Мид–у, Београд, 28. 12. 1901/ 10. 1. 1902, пп. бр. 3310, 30. 12. 1901/ 12. 1. 1902, пп. но. 5146.

¹¹⁸ *Движението оџсамѣ Вардара и борбата ња вѣрховистѣиѣтѣ љо сѣомени на Јане Сандански, Черньо Пѣвѣвѣ, Сава Михайловѣвѣ, Хр. Куслевѣвѣ, Ив. Анастѣасовѣвѣ Гѣрчѣиѣо, Пѣиѣгѣрѣ Хр. Јуруковѣвѣ и Никола Пушкарѣовѣвѣ, Маѣиѣриѣяли за иѣиѣорѣиѣяѣа на македонѣскоѣо освѣодѣиѣтелѣно двиѣженѣе, кѣниѣа VII, 183–186; А. Мартулкоѣвѣ, нав. дѣло, 78.*

Закључак

Успеси српске дипломатије на пољу црквено-просветних активности у Јужној Старој Србији и у Македонији деведесетих година 19. века обеспокојили су носиоце бугарске националне идеје у овим областима, па су на српске успехе од 1897. почели да одговарају радикалним мерама. Оснивање БМОРО-а делимично је представљало одговор на српске успехе, а творци Организације су као један од главних циљева у Македонији и Јужној Старој Србији узели борбу против српских национално-просветних активности. Антисрпска делатност Централног комитета је од 1897. била толико изразита да је овај орган колоквијално у штампи називан Друштвом против Срба, мада се мора нагласити да сама Организација овај наслов није истицала. Између 1897. и 1900. г. Организација је ликвидирала 16 српских првака, свештеника, настојника школа и професора због српског изјашњавања и делатности у корист српског покрета, као и једну девојчица која је убијена грешком приликом неуспешног атентата на њеног оца. Поред ових људи који су били представници српске акције, убијена су и двојица егзархијских регената, српских посленика, као и седморо људи због издаје организације и нагињању Србима. За убиства двојице српских трговаца и игумана манастира Лешка није извесно да ли су жртве Организације, разбојника или личних непријатеља. Неуспешних атентата, пребијања, шиканирања и напада на имовину било је више од сто у поменутом периоду. Мора се рећи да је, ако се изузму атентати, тешко разлучити шта је од напада било дело комитета, а шта бугарске дипломатије и Егзархије.

Организација је дакле несумњиво извршила 19 убиства између 1897. и 1900. г. са мотивом да жртве казни за српско изјашњавање или црквено-просветну делатност у корист Србије. Поред спречавања ширења српског покрета БМОРО је убиства користио и у циљу застрашивања и повезивања сопствених чланова и егзархијске масе. Током целог петогодишњег периода БМОРО је у борби против Срба имао за савезнике бугарске дипломатске представнике и утицајне чланове егзархијског милета који су понекад и сами узимали учешћа у планирању и извођењу атентата. Турске власти су се показале неспособним како у заштити својих поданика Срба тако и у гоњењу убица, што је директна последица опште корумпираности турских чиновника и вештине представника Бугарске и егзархијског клера у пословима звечеће дипломатије.

Ликвидације, као екстремни вид застрашивања, дале су резултата у борби против Срба у Македонији где је српски покрет, иако није затрвен, сведен на безопасан, док је у Јужној Старој Србији покрет сломљен само на турско-бугарској граници. Српска језгра остала су релативно

нетакнута будући да је БМОРО до 1900. против Срба деловао углавном преко терористичких група или плаћених убица док су за притисак на села биле потребне чете које још увек нису у већем броју деловале на терену. Помирљив став према Србима након 1901. као последица рада на ширењу револуционарне мреже, формирању рејонских чета и припремању устанка, омогућио је да српске компактне заједнице до пролећа 1904. године буду поштеђене од напада бугарских четника, што ће скупо коштати ТМОРО, односно ВМОРО након отпочињања српске четничке акције.

SOCIETY AGAINST SERBS 1897–1902.

Methods and measures of the Bulgarian diplomacy, the Exarchate and the Bulgarian-Macedonian Revolutionary Odrin Organization in preventing the spread of the Serbian influence in the Southern Old Serbia and Macedonia from 1897 to 1902.

Summary:

This paper deals with terrorist activities of BMRO (Bulgarian Macedonian Revolutionary Organisation), between the years of 1897 and 1902, directed against Serbian religious and educational activities in Southern Old Serbia and Macedonia.

Between 1897 and 1900 BMRO organization liquidated 16 Serbian priests, teachers and national leaders with an intention of making them victims while at the same time punishing Serbia for their religious and educational activities. In preventing the spread of Serbian influence, BMRO killings were used to intimidate and prevent the connection of its own members to the population of the Exarchate. Throughout the five-year period in its fight against the Serbs, BMRO had the Bulgarian diplomatic representatives as allies and the influential members of the Exarchate milieu who occasionally took part in planning and carrying out the assassinations. The Turkish authorities proved to be incapable of protecting their Serbian subjects as well as arresting and prosecuting murderers, as the Turkish authorities were easily bribed by the Bulgarians. In addition to the assassinations, the Bulgarian propaganda used other legal and illegal means such as informing, insinuations and accusations delivered to the Turkish authorities, economic and social boycott and physical attacks. In order to prevent terrorism

directed at its compatriots in Turkey, Serbia made an attempt to use diplomatic means but without results.

Bulgarian pressure and liquidations had a negative effect on Serbian operations. Serbian educational activities in some areas of Southern Old Serbia became paralyzed while in Macedonia they were nullified. Although the Serbian movement in Southern Old Serbia and Macedonia suffered significant setbacks, it was not destroyed. By 1903 and the formation of the organized Serbian armed self-defence, several tightly connected Serbian areas in Southern Old Serbia survived. During the years between 1903 and 1912 these were to become a solid base for expansion and strengthening of the Serbian influence.

Др Виктор И. Косик
научный сотрудник
Институт славяноведения РАН
Москва

НЕМНОГО О РУССКИХ МАСТЕРАХ СЦЕНЫ В БЕЛГРАДЕ И СОФИИ

Апстракт: У раду је представљен значај појединих великана руске позоришне уметности и њихов допринос позоришној култури словенских народа, након Револуције 1917. године, када су многи од њих нашли уточиште у Србији и Бугарској. У раду је представљена активност Николаја О. Масалитинова и његове ћерке Тање и њихов рад и допринос бугарској позоришној уметности, те активност Лидије В. Мансветове и Јурија Љ. Ракитина на сцени Народног позоришта у Београду. Анализиран је, не само рад руских уметника, већ и различите критике и перцепције њиховог уметничког деловања у новим срединама.

Кључне речи: Русија, Београд, Софија, култура, уметност

* * *

Начну по алфавиту с Бугарии, с руској пјесы на бугарској сцене. Самыи популярными в бугарском обществе были гениальные творения Гоголя. В 1902 г. в Вене на празднике всеславянского чествования Николая Васильевича председатель студенческого болгарского общества М. Тодоров говорил, что комедии „Ревизор” и „Женитьба” были одними из самых посещаемых.¹

С гастроллами рускиих актеров на Балканах дело обстояло сложнее и в силу разности языка и по политическим мотивам. Тем не менее, находились

¹ *Славянский век*, № 39–40 (1902), 407.

смельчаки, готовые рискнуть и отправиться на гастроли со своей труппой в далекое путешествие. Одним из них был Г. Г. Ге, успешно гастролировавший в 1909 г. на Балканах. На суд софийских знатоков он представил и классические „Без вины виноватые” А. Н. Островского и комедию Л. Н. Антропова „Блуждающие огни”, и трагедию „Гражданская смерть” П. Джакометти, и комедию „Жертва забастовки” А. Привольского².

Русский театральный „взрыв” наступил после 1917 г. За невозможностью нарисовать обширный ряд портретов русских артистов в Болгарии, с грустью вынужден ограничить свой „болгарский очерк” только Массалитиновыми, отцом и дочерью. (В Болгарии творили и такие мастера сцены, как Исаак Дуван-Торцов, Юрий Яковлев, Екатерина Базилевич, Петр Ярцев, Тамара Грузинская, Владимир Ленский.)

Именно Николай Осипович Массалитинов в 1925 г. стал главным режиссером Софийского Народного театра. Причем перед министерством просвещения он первым условием своей работы поставил открытие драматической школы при театре, которую должны были посещать все молодые артисты и учащаяся молодежь театра³.

В итоге, вместе с женой Екатериной Краснопольской и театральным критиком Петром Ярцевым, он за небольшое время создал необходимую школу, в которой воспитал новое театральное поколение – П. Герганова, Г. Стаматова, В. Трендафилова, М. Попову, З. Йорданову, К. Кисимова и др.⁴

Его первый спектакль „Двенадцатая ночь” (12 января 1926 г.) был примером единства „молодых” и „старых”, но исключительно талантливых Кр. Сарафова, И. Димова, С. Бычварова, Т. Танеева и др. Он заворожил болгарских зрителей и вызвал невероятный „бум” в театральной критике (17 отзывов). Его спектакль был новым словом в болгарском театре.

За 20 лет – с 1926 по 1946 г. – Массалитинов представил на болгарской сцене не только пьесы „иностранцев” – Шекспира, Ибсена, Гольдони, Метерлинка, Пиранделло, Островского, Грибоедова, Чехова, Горького, но и болгарских авторов, например, Р. Стоянова, Й. Йовкова, Ст. Л. Костова.⁵

Ася Дертлиева, известная болгарская исследовательница жизни и творчества Николая Массалитинова, в одной из своих студий приводит мнение Николая Лилиева о том, что нет такого театра в Болгарии, где не

² Г. Г. Ге., *Русская труппа на Балканах*, Славянские известия № 1 (1909), 79.

³ А. Дертлиева, Н. О. Массалитинов (1880–1961): „Бих искал да работя и да творя докато дишам”, Родина III–IV, София, 1997, 193.

⁴ Там же.

⁵ М. Каназирска, *Вклад русской эмиграции в духовную жизнь в Болгарии*, Бялата эмиграция в България. Материали от научна конференция, София. 23 и 24 септември 1999 г., София, 2001, 210, 211.

побывал бы Массалитинов как исполнитель или режиссер, равно как и нет ни одного молодого актера, не прошедшего театральные курсы в Варне или Софии, руководимые им или при его непосредственном участии⁶.

Всего Массалитинов поставил свыше 130 пьес, из которых 36 болгарских. Самому Массалитинову его болгарские коллеги и друзья неоднократно предлагали самому появиться на сцене, например, в „Дяде Ване“, роль которого он блестяще играл еще на русской сцене. И вообще, не „тоскует“ ли он по сцене? Ответ был скор и остроумен: „Чувствую себя как человек, который любит поесть, но принужден блюсти вегетарианский режим“.⁷ Но все же тоска по сцене пересилила „вегетарианство“. В 1928 г. Массалитинов с женой играли в пьесе Ибсена „Мастер Сольнес“, шедшей на русском языке. В ней Массалитинов, по отзывам критики, блестяще сыграл главную роль. В 1930-х гг. мастер стал играть и на болгарском языке, например, в 1934 г., в спектакле „Правдата е хубава, но щастиего – по хубаво“ („Правда – хорошо, а счастье лучше“).⁸ Другой формой самовыражения для Массалитинова была декламация, чтение произведений русских и болгарских поэтов и писателей, а после 1944 г. – и советских.

Из тех времен о Николае Осиповиче сохранилась забавная зарисовка: он „страшно не любил поэзию Маяковского, но его стихи были обязательными для репертуара артиста. Однажды он читал стихотворение „Советский паспорт“ и вдохновенно произносил такие строки: „Я достаю из широких штанин дубликатом бесценного груза. Читайте, завидуйте, я – гражданин Советского Союза!“ Прочитал он стихотворение великолепно, но когда зашел за кулисы, то, вытирая пот со лба, сказал:

– Никогда такого дерьма еще не читал.

Может быть, другому за такие слова и влетело бы, но Николай Осипович был настолько знаменит в Болгарии, что ему прощалось все. За свое творчество он получил Димитровскую премию. Его именем был назван театр в Пловдиве.⁹ Правда, не все было так гладко в его отношениях с новой властью, с театром. Некоторые смотрели косо: эмигрант! Так, после его ухода с поста главного режиссера у него отобрали роскошный кабинет в театре, в котором „воцарился“ новый главреж. Массалитинову же предоставили каморку около туалета. Но все же ошибка ли, глупость ли, „революционная ли мера“ была исправлена коммунистом Вылко Червен-

⁶ А. Дертлиева, *Указ. соч.*, 196.

⁷ Цит. по: А. Дертлиева, *Указ. соч.*, 198.

⁸ Там же, 199.

⁹ И. Тинин, *Бъйние Исход Вйорозаконие (история глазами очевидца: Династия Тининых и иже с ними. Воспоминания*, Волгоград, 2001, 200–201.

ковым, занимавшим пост председателя Комитета по культуре Болгарии. Во время одного из своих регулярных „обходов” театров он посетил Народный театр. Его провели по театру, показали кабинет директора, главного режиссера. После этого парадного обхода Червенков поинтересовался, где же кабинет Николая Осиповича Массалитинова. Пришлось показать ту конуру, куда втиснули „славу болгарского театра”. Был большой разнос. В итоге Массалитинову вернули его привычный кабинет. Более того, Червенков предоставил ему хорошую квартиру, делал все, как говорила мне Таня, для отца.¹⁰ В 1948 г. ему было присвоено звание народного артиста Народной Республики Болгарии. Сам Массалитинов продолжал трудиться: ставить пьесы, читать лекции по актерскому мастерству. И сейчас, в XXI в., его имя сохранила благодарная память болгар.

И теперь еще один сюжет, связанный с попыткой Массалитинова вернуться на Родину. Уже в 1944 г., при новой власти, он делал несколько таких попыток. В одном из своих обращений Николай Осипович писал, что он здоров, полон сил и энергии и может быть полезен русскому театру как актер, режиссер и педагог, но все было тщетно. Хотя он получил советское гражданство, но отнюдь не разрешение на возвращение в родную Россию. Да и заводить разговор на эту тему Массалитинов перестал после своего посещения СССР в составе делегации в 1951 г. и встречи со своим старым товарищем по сцене Владимиром Поповым. Известно, что после приема в МХАТе болгарской делегации парторг кричал на Попова: „Сволочь! Как ты смеешь обниматься с невозвращенцем, с предателем Родины!”¹¹

Но время все расставляет на свои места.

И все же я не хотел бы завершить здесь сюжеты, связанные с четой Массалитиновых. Остается еще дочь – Татьяна Николаевна Массалитинова, по-болгарски, – просто Таня Массалитинова (02.09.1921), продолжившая семейную традицию актерского ремесла. В 1945 г. Таня была принята в Народный театр. В 1946 г. она сыграла трудную роль Людмилы в спектакле „Васса Железнова” и получила хорошую критику. Казалось бы, отец должен был быть доволен. Но Николай Осипович поверил окончательно в талант дочери только тогда, когда Таня сыграла роль Ирины в „Трех сестрах”.¹² Из череды ролей Таня назвала мне несколько этапных. В 1950-х гг., примерно в лет 35, она сыграла Ксению Михайловну в драме Б. С. Ромашова „Огненный мост”. В 1960-х гг. поставила и сыграла на сцене модного софийского театра „199” моноспектакль „Воспоминания Эдит

¹⁰ Там же.

¹¹ Цит. по: А. Дертлиева, *Указ. соч.*, 201.

¹² Запись беседы автора с Таней Массалитиновой 1 ноября 2009 г. (Архив автора)

Пиаф”, имевшего огромный успех. Кстати, с книжкой „французского воробышка” Таня познакомилась в Ленинграде, когда стажировалась по режиссуре у Г. А. Товстоногова. Ее подруга дала ей почитать „Мою исповедь” Пиаф. Таня, зная отлично французский, „проглотила” книжку разом и потом, полная впечатлений, сделала спектакль. В театре „199” Таня играла много. Так, одной из своих лучших ролей она считает роль Ивон в пьесе Ж. Кокто „Ужасные родители”. Последняя роль, которую исполняла Таня в этом театре, была в 1991 г. в спектакле „Самая древняя профессия”, где она играла мадам Мэй, хозяйку уличных проституток. В начале XXI века Таня стала играть в малом городском театре. В нем она и завершила свою сценическую деятельность, сыграв 7 июня 2005 г. роль старой актрисы, ставшей гардеробщицей, в спектакле „Солнечная погода с громом” Р. Г. Армстронга.¹³ Если говорить о признании, то Таня, как и отец, народная артистка Болгарии, знаменитая и любимая.

И небольшой постскриптум.

Если для русского зрителя русский театр в предвоенные годы воспринимался, надо полагать, при всех его „недостатках” как своеобразное волшебное окно, позволявшее вновь очутиться на Родине, то болгарскими строгими ценителями, такими как Гео Милев и Владимир Василев, русская пьеса воспринималась весьма критично. Так, В. Василев весьма жестко отзывался о русском репертуаре столичного Народного театра, говоря, что ему недостает „социальности” и он даже способствует отчуждению индивида от проблем действительности¹⁴. Упрек весьма спорен. „Баню” или „Клопа” Владимира Маяковского в Софии, действительно, не ставили, хотя там социальности было хоть отбавляй. Но может быть столичный зритель просто „не дорос до революционной социальности”, и ему нравились Чехов и Островский. Впрочем, „социального” Горького тоже играли в Софии.

Обращаясь ко дню сегодняшнему, могу сказать, что русский театр живет и сейчас, в XXI столетии: в 2000 г. в Софии был создан Русский камерный театр, ставящий исключительно родные пьесы. Его первым художественным руководителем был Александр Михайлович Ваховский, и сейчас театр носит его имя. Труппа театра состоит из наших соотечественников, живущих в Болгарии. Основная сцена находится в Российском культурно-информационном центре в Софии. Свои спектакли театр с успехом показывал в Белоруссии, Венгрии, Македонии, Сербии. В его репертуаре

¹³ Там же.

¹⁴ Н. Поппетров, *За рецелцията на съвейското изобразително изкуство в България 1918–1944 г. От общи съображения към конкретни примери. Една хийотеза*, Русия и България между „филството” и „фобството”. Материали от научните конференции „Русия и Европа през XX век” и „Русия в българската история”, България, 2009, 182.

много А. Чехова, есть С. Маршак, В. Соллогуб, В. Катаев, И. Шток...¹⁵

Теперь собственно Сербия. Не вдаваясь глубоко в историю русско-сербских театральных связей, отмечу, что русская культура была уже в XIX в. представлена в этих землях через драматургию, театральное искусство, постановки пьес, прежде всего, Чехова, Горького.

Славянские столицы посещали и работники русского театрального мира. Хрестоматийно известны имена русских контрактников: художника В. В. Баллюзeka и режиссера А. М. Андреева, работавших в столице Сербского Королевства до Первой мировой войны. Несколько менее знаком приезд в Белград весной 1903. г. премьеры Александринского театра Василия Пантелеймоновича Далматова. Серб из Далмации, носивший фамилию Лучич, он взял театральным псевдоним, напоминавший ему о родине. Делясь в „Новом времени” (18 июня 1903. г.) своими впечатлениями о поездке, о знакомстве с белградским Народным театром, Далматов писал: „... Пьесы там превосходно поставлены и так исполняются, что можно поверить и забыть... Наглядно почувствовал я силу и значение духовного воздействия театра Сербии, именно в Белграде, смотря пьесы наивные, но чистые по содержанию, проникнутые юной поэзией и в большинстве преисполненные патриотизма”.¹⁶

К сказанному присовокуплю, что свой вклад в дело ознакомления сербской публики с русской пьесой вносили и сами сербы. Так, профессор Максимович взял на себя труд перевода „Детей Ванюшина” Н. А. Найденова. Этот спектакль снискал большой успех у белградской публики¹⁷.

В столице Королевства на подмостках Народного театра игрались сербами пьесы русских и советских авторов – от Гоголя до Катаева. Первым спектаклем стал бессмертный „Ревизор”, поставленный 18 июня 1921 г. Ю. Л. Ракитиным. Затем последовала „Свадьба”, которую увидели зрители 23 мая 1922 г., потом – „Плоды просвещения”, а в другом сезоне был показан „Живой труп” (27 октября 1923 г.). В последующее там ставились такие, например, пьесы: „Дядин дом” Мясницкого, „Самое главное” Евреинова, „Иванов”, „Дядя Ваня”, „Три сестры” Чехова, „Власть тьмы” Толстого, „Царевич Алексей” Мережковского, „Квадратура круга”, „Дорогой цветов” Катаева, „Женитьба” Гоголя, „Зойкина квартира” Булгакова, „Чужой ребенок”, „Весенний смотр” Шкваркина, „Преступление и наказание” Достоевского, „На дне”, „Васса Железнова” Горького. Все названные здесь пьесы были

¹⁵ С. Рожков, *Современные организации российских соотечественников в Болгарии*, Русское зарубежье в Болгарии: история и современность, София, 2009, 212.

¹⁶ Цит. по: О. В. Мудрова, *Первый отклик в России на творчество Бранислава Нушича*, Вестник Московского университета, сер. 10, Журналистика, 1982, № 3, 89.

¹⁷ Там же.

поставлены при участии русских мастеров сцены¹⁸.

Конечно, каждая пьеса имела свою судьбу и своего критика. Случались и провалы. Так, сербская критика не восприняла постановку пьесы Леонида Андреева „Не убий”. По мнению театроведов, ее появление на сцене Народного театра стало „репертуарной ошибкой”. В критических статьях мелькали слова и фразы: „скука”, „мучает душу и нервы”, „не убеждает”, „эта пьеса... без какой бы то ни было последовательности”, „какое-то сплетение обыкновенных мыслей и мыслей-вожатых, которые, однако, никуда не приводят”¹⁹.

Из мастеров сцены назову одно имя. Это Лидия Васильевна Мансветова. В 1921 г. она стала первой русской актрисой в драматической труппе Белградского Народного театра.²⁰ Замечу, что для других русских „защепиться” за Народный театр было трудно именно из-за незнания языка. Конечно, его учили, но выдавал акцент. Один из театралов писал: „В настоящее время русским артистам попасть в сербскую драму весьма трудно, и только немногим удалось. Драма здесь старая, со своими традициями, с полным кадром артистов, с заботой о чистоте языка, а у русских, конечно, совершенно чистого акцента быть не может. Поэтому даже такая прекрасная артистка, как Мансветова, хотя и служит в драме, но должного использования своего симпатичного дарования не находит”²¹. Но все же актриса играла, причем весьма ответственные роли. Достаточно назвать пару премьерных спектаклей в Народном театре. Это – Дездемона в „Отелло” (29 января 1921 г.)²² и Анжелика в „Мнимом больном” (14 января 1922 г.)²³. Добавлю, что в ее репертуаре насчитывалось 150 ролей, из которых 15 играла на сербском языке.²⁴

Из режиссеров непременно нужно назвать имя „всеизвестного” Ракитина Юрия Львовича.

В 1921 г. он поставил „Смерть Тентажиля” Метерлинка, „Проделки Скапена” Мольера.²⁵ Тонкий исследователь русского зарубежья Эниса Успенская пишет: „Следуя Станиславскому, Ракитин поучал сербских актеров, что

¹⁸ Б. Сабо, *Пьеса „Не убий” Андреева в постановке Ракитина*, Филолошки преглед XXXII, № 1 (2006), 177–178.

¹⁹ Цит. по: Б. Сабо, *Указ. соч.*, 179.

²⁰ *Новое время*, № 17, 14. 05. 1921, 3.

²¹ *Театрал. Русское искусство в Королевстве С.Х.С.*, Призыв (Белград), № 4, Июль (1926), 41.

²² Д. Михајловић, *Сто година Шекспиром*, Један век Народног позоришта у Београду 1868–1968, Београд, МСМЛXVIII, 279.

²³ С. Јовановић, А. Молијер на сцени Народної позоришћа, Там же, 332.

²⁴ *Сомоедја*, № 3, 21. 10. 1925, 27.

²⁵ *Новое время*, № 17, 14. 05. 1925, 3.

”кроме простых сильных чувств... ненависти, любви, страсти, – существует и огромная сила нашего *йогсознайельнојо* чувства, сила, которая лишь нащупывается, но которую уже вполне можно выразить на сцене“. И актеры поняли его, они сумели, как выразился Ракитин, найти для Метерлинка ”ту самую тонкую ноту“. Режиссеру шло на руку то, что сербские артисты были свежими и непосредственными, что их не коснулись ”искушения псевдомодернизма“, как русских, прошедших сквозь лес вульгарностей разных Пшибышевских, Ведекиндов и проч. Это помогло Ракитину не только превратить актера в орудие своего творчества, но и помочь ему самому добраться до тайны собственного существа”.²⁶

Талант Ракитина признавался всеми, но критики тоже хватало.

Недовольство режиссером Ракитиным проявлял, например, критик Велибор Глигорич. Когда в 1936 г. в Народном театре был поставлен Ракитиным „Живой труп“ Толстого и королева русского романса Ольга Янчевецкая, приглашенная им, выступала в роли цыганки Маши, рецензия Глигорича была весьма резкой по тону и содержанию. Глигорич писал, что большое участие Янчевецкой в драме приблизило Народный театр к ночным заведениям типа „Казбека“ (вполне приличный ресторан, где часто собирались артисты, чтобы отметить спектакль. – В. К.). Для сербского критика введение элементов варьете уже само по себе вредило авторитету Народного театра, а выдвижение на первый план Маши с ее пением портило весь спектакль.²⁷

Что ж, критика чаще всего и являет собой некую неудовлетворенность совершаемого творцом. Возможно, критики и правы, но их правота однобока: вся режиссерская работа Ракитина связана с поиском новых форм сценического воплощения жизни, смешной, язвительной, прекрасной и... другой.

В связи с пятилетием своей работы на белградской сцене в открытом письме, посвященном сербскому актеру, Ракитин, вспоминая свои первые работы, спрашивал себя: „Не обманулся ли я? Думаю, что нет! Прошло пять лет, и я как в некоем тумане, вспоминаю „Смерть Тенџажиля“, мои первые режиссерские работы здесь... Я все эти годы добросовестно служил тебе, Сербский Актер, и тебе, Русское Искусство... я с искренним уважением снимаю перед тобой шляпу. Ты этого достоин...“.²⁸

К 1935 г., за 15 лет работы, Ракитин поставил свыше 100 пьес, из них

²⁶ Э. Успенская, *Белградские режиссуры Юрия Ракитина йес Мориса Мейерлинка*, Јуриј Љвович Ракитин – живот, дело, сећања. Зборник радова међународног научног скупа, Београд–Нови Сад, 2003, 177–178.

²⁷ В. Глигорич, *Рејриза „Живој леша“* (Музеј позоришне уметности, Вырезка из газеты).

²⁸ З. Т. Јовановић, *Најиси Ј. Љ. Ракитина о йозоришној умейнојсти*, Јуриј Љвович Ракитин – живот, дело, сећања, 247.

более четверти из русской классики. При этом громадный успех снискала постановка пьесы Б. Нушича „Вокруг света“, выдержавшая свыше 150 представлений.²⁹

Актер Мата Милошевич характеризовал Ракитина как режиссера „ярких красок, жирно очерченных образов, утонченных, но весьма интенсивных эмоциональных воздействий...“.³⁰

И поэтому понятна страсть Ракитина к буффонаде, столь ярко проявлявшейся в мольеровских спектаклях. И конечно, ему здесь помогали и балетные номера, придававшие особый шарм постановкам. Возможно, именно лихорадочное стремление уйти от почтенных штампов вело Ракитина в прорыв маскарада. Так, „Жоржа Дандена“ (1930 г.) зрители вспоминали как „бурлескную клоунаду“ с цирковыми трюками. При этом в постановке пел оперный хор, выделявала па балетная труппа.³¹ Он любил человека, но жизнь не баловала, если вспомнить хотя бы трагедию с сыном, уехавшим воевать в Испанию, оттуда попавшим в СССР и „замолчавшим“ навсегда.

Можно припомнить болезнь, бедность, потерю друзей в годы войны. В 1941 г. он стал работать над постановкой „Обрыва“ Ивана Гончарова. Премьера спектакля была уже назначена на середину июня, но, вследствие запрета оккупационных властей произведений русских писателей, пьеса так и не была поставлена. После продолжительной болезни Ракитин примерно с середины 1942 г. готовил „Отелло“, но и здесь спектакль был снят с репертуара немецкими чиновниками, увидевшими, видимо, в пьесе поправление белой расы. Потом была опять болезнь, и лишь весной 1944 г. он увидел на сцене Народного театра в Белграде поставленных им „Романтиков“ Ростана.³²

В своем дневнике за 1943 г. он записывал: „Вчера какой-то серб хотел подать мне кусок хлеба, думая, что нищий. Это по моему небритому и неопрятному виду... Сидим без хлеба, жиров и без дров. Хотел уехать в Берлин, но „не дождался приглашения от русской театральной труппы“. Потом Ракитин „готовится стать священником, уйти в монастырь – практикуется в церковно-славянском чтении, изучает богослужебный устав“.³³

²⁹ *Театрал*, Обзорение (Белград), № 16, 20. 09. 1935, 5.

³⁰ Цит. по: там же, 276.

³¹ Там же, 277.

³² Б. Мајданац, *Документи архива Србије о Јурију Ракићину*, Јуриј Љвович Ракитин – живот, дело, сећања, 127–129.

³³ А. Арсеньев, *У излуцини Дуная. Очерки жизни и деятельности русских в Новом Сагу*, Москва, 1999, 201.

Весной 1947 г. знаменитый режиссер был отправлен на пенсию.³⁴ Но без работы он не остался: его „приютила” столица Воеводины – город Новый Сад.

Добавлю, что по другим, прежним, данным Ракитин был вынужден оставить Белград после войны, и лишен югославского гражданства не без помощи „своего верного врага” директора театра Велибора Глигорича. Причина – согласие страдавшего от голода режиссера на постановку в 1941 г. пьесы „Эльга” Герхарта Гауптмана (что, судя по документам у Б. Майданаца, неверно) и в 1944 г. „Романтиков” Эдмона Ростана. Также в вину было поставлено его желание во время войны перебраться в Берлин.³⁵

Незадолго до смерти он записывал в своем дневнике: „Песни из России по радио. И старые и новые, хватают меня на сердце. Томят своей грустной усладой. Сладко мучительно слушать их. Щемит сердце... (7 мая 1952 г.)”.³⁶

На его могиле посажены вишни, напоминающих о знаменитой пьесе „Вишневый сад”.

И еще небольшое добавление: с 1918 по 1941 г. только на сцене столичного Народного театра было поставлено 32 русских/советских пьес (от Достоевского до Булгакова), выдержавших 255 представлений, которые посмотрели по подсчетам сербского исследователя Б. Стойковича около 120 тысяч человек.³⁷

После войны при новой, народной, власти там ставились спектакли по произведениям советских писателей, например, А. Корнейчука, А. Фадеева, К. Симонова, Л. Леонова, А. Арбузова.³⁸ И не только в столице, но и на подмостках других театров. Впрочем, русская пьеса всегда и везде пользовалась вниманием режиссеров, актеров и зрителей. И сейчас, бывая в Белграде, я вижу знакомые названия и имена на театральных афишах. Значит, русская пьеса живет.

³⁴ Б. Майданац, *Указ. соч.*, 130, 133.

³⁵ П. Марјановић?, *Указ. соч.*, 117; А. Арсенъев, *У излучини Дуная*, 202; Б. Майданац, *Указ. соч.*, 127.

³⁶ Цит. по: А. Арсенъев, *Указ. соч.*, 203–204.

³⁷ Б. С. Стојковић, *Сјирани рејерџоар у драми Народној позоришћиа*, Један век Народног позоришта у Београду, 250.

³⁸ Там же, 251.

A SHORT VIEW ON THE RUSSIAN MASTERS OF THE STAGE IN ELGRADE AND SOFIA

Summary:

The paper is mainly devoted to several figures of the Russian performing arts, who found their home in Bulgaria and Serbia, after the revolution of 1917 and the subsequent Russian Civil War. In a fairly concise manner, the article highlights the theatrical activity of N. O. Massalitinova and his daughter, Tanya, and their contribution to the Bulgarian theatrical arts, as well as plays and the directing of L. V. Mansvetova and Y. L. Rakitin on the stage of the National Theatre of Belgrade. Focus is put not only on the work of the Russian masters of directing and acting on the stage, but also on various perceptions and reviews of their theater performances. The text includes reviews of the contemporaries who saw the works of the Russian directors and actresses, as well as the evaluation of activities and the working conditions of the Russian „comedians”. The period itself, with its political upheavals, was also a participant in the activities of the Russian masters. The article is mainly based on the materials of foreign researchers of archival material.

ЧЛАНЦИ / PAPERS

Др Јасмина Милановић
научни сарадник
Институт за савремену историју
Београд
jasmina.mil17@gmail.com

ГЛАВНА КОНТРОЛА (1860–1914)

Апстракт: Рад се бави развојем Главне контроле која је била највиши надзорни орган државне финансијске администрације и главни рачунски суд у Кнежевини и Краљевини Србији. Иако је најчешће била под надзором различитих институција или министарстава, доношењем Устава 1889. и Закона о Главној контроли 1892. године постаје, бар кратко време, потпуно независна институција. Њен развој и проширена делатност говоре о развоју економских односа у држави, побољшаној наплати пореза и правно уређенијој држави. Због тога је ова институција од изванредног значаја за сваку модерну државу, а извори који су сачувани детаљно описују развој економских, али и друштвених прилика у модерној српској држави.

Кључне речи: Главна контрола, Кнежевина Србија, Краљевина Србија, Закон

* * *

Главна контрола 1860-1889.

Предуслов доброг функционисања сваке државе је строга и независна финансијска контрола. У модерној српској држави ова улога је додељена телу које се звало Главна контрола. Стварање и развој државе и њених органа огледа се и у раду овог тела. Од 1815. до 1835. године и доношења Сретењског устава, контрола државних рачуна налазила се у рукама самога кнеза Милоша Обреновића коме су подношени рачун о свакој примљеној

или издатој суми новца. Сваки рачун је морао да одобри лично кнез који се према државној каси односио истом строгошћу као и према својој личној. Доношењем Сретењског устава први пут се помиње и потреба стварања посебне државне контроле под називом Главна рачунџиница. Међутим, контролу над рачунима су заједнички вршили Државни савет, као главна контрола и Народна скупштина, као врховна контрола. Како је Сретењски устав био кратког века, ни ове одредбе нису заживеле. Главна контрола, као тело које прегледа државне рачуне и контролише извршење буџета, основана је 1844. године и то у склопу Државног савета¹. Закон о устројењу Главне контроле донет је 27. септембра 1858. године. Контрола добија председника и три члана, које поставља кнез указом, на предлог Савета. Особље Главне контроле су чинили један правитељствени комесар, шест рачуноиспитача I класе, десет рачуноиспитача II класе и једног секретара, као и други канцеларијски персонал. Закон је у осам поглавља и 87 чланова детаљно одређивао делатност Главне контроле, састав и услове за избор председника и чланова.²

По повратку династије Обреновић на власт, а нарочито залагањем кнеза Михаила, многи закони су у наредном периоду претрпели измене и допуне. Тако је 28. фебруара 1860. године донет нови закон о уређењу Главне контроле.³ Закон је у четири поглавља и 47 чланова детаљно говорио о надлежностима, функционисању и саставу Главне контроле. Она је и даље остала при Државном савету, а од запослених чиновника имала је управитеља, 12 рачуноиспитача подељених у три категорије, као и другог потребног канцеларијског персонала. Све чиновнике је постављао кнез, по препоруци Савета. За разлику од претходног, али и потоњих закона, овај није предвиђао постављање чланова Главне контроле, тако да је сва организација рада и одговорност лежала само на управитељу. Он је имао велике обавезе и надгледао је исправност сваког извештаја који су му подносили рачуноиспитачи. Морао је да сравањује све рачуне са документима и другим актима како би утврдио исправност завршног рачуна. Такође је потписивао сваки акт Главне контроле, кажњавао рачуноиспитаче уколико су погрешили, а у случају већег мањка предавао их је суду. Министри су рачуне подносили Савету који их је предавао Главној контроли. Редовно прегледање главне касе вршено је по закључењу годишњих рачуна Министарства финансија и то по решењу кнеза и Савета. Управитељ је уз

¹ *Зборник закона и уредба у Књажесћиву срдском од априла 1840. до конца декемвра 1844*, књ. 2, (1845), 304–314; М. Петровић, *Финансије и усјанове обновљене Србије до 1842*, књ. 2, Београд, 1898, 846–849.

² *Зборник закона и уредба*, књ. 11 (1858), 110–137.

³ Исто, књ. 13 (1860), 25–39.

сагласност председника Савета могао да нареди и ванредно прегледање главне касе. У том случају је одређивана комисија на чијем челу је био један члан Савета, као председник комисије и неколико рачуноиспитача Главне контроле. Своје годишње извештаје Контрола је била дужна да поднесе Савету до априла месеца.

Убрзо по доношењу овог Закона уочене су неке његове мањкавости по питању састава особља, али и по питању прекратких рокова за предају и преглед рачуна које је тешко било испунити. Ново уређење Главне контроле је установљено 11. марта 1862. године.⁴ Овај Закон је у седам поглавља и 96 чланова детаљно регулисао делокруг рада Главне контроле, дужности и обавезе запослених, као и рокове за прегледање рачуна. Главна контрола је и овим Законом остала под окриљем Државног савета. С обзиром на то да је делокруг посла проширен, поред управитеља који се сада назива председатељ Главне контроле, Законом су предвиђена и места за три члана и једног секретара, што говори о потреби да се рад убрза, а сам председник растерети дела обавеза. Делокруг рада је остао исти као и раније, Главна контрола је била дужна да прегледа и надзире све државне рачуне, касе и инвентар. Такође, била је у обавези да за сваку рачунску годину, најдаље до три године од свршетка рачунске године, сачини целокупно стање државног рачуноводства и преглед прихода и расхода. Председника Контроле је бирао Државни савет, а потврђивао и именовао кнез, чланове је предлагао прво председник Контроле, а Савет представљао кнезу ради именовања. Интересантно је да је чланом 3 овог Закона прецизирано да председник и чланови Главне контроле не могу никад бити постављени као привремени. За председника је могао да буде постављен онај ко има преко 30 година и ко је претходно радио у рачунској струци. Државни савет је могао да дисциплински казни председника и чланове, по Закону који је важио и за судије. Председник Главне контроле је организовао рад, давао рачуне рачуноиспитачима на преглед, одређивао рок за прегледање. Рачуноиспитачи су били дужни да све прегледане рачуне, као и своје примедбе предају задуженом члану Главне контроле како би он потврдио исправност прегледаног рачуна. Председник је такође могао да нареди и ванредни преглед рачуна, односно да прегледане рачуне додели члановима који су их даље контролисали. Сви предмети су решавани на седницама којима су присуствовали председник и чланови Контроле, а по потреби и други чиновници. Рок за прегледање рачуна повећан је са три на четири године. Главна контрола је сваког априла подносила извештај о раду Државном савету. Жалбе на решења Главне контроле су могле да се уложе Великом суду, али преко Контроле.

⁴ Исто, књ. 15 (1863), 12–38.

По Уставу из 1869. године, Главна контрола је и даље била под ингеренцијом Државног савета, мада то ни једним чланом Устава није прецизирано. Само се у члану 90, који говори о задацима Државног савета, под бројем 13 каже: „Савет може од Главне контроле захтевати потребне извештаје и објашњења о државним рачунима“. О запосленим чиновницима у свим државним службама, па и у Главној контроли, говоре чланови 105, 106 и 107. овог Устава. У јануару 1875. посланик Милутин Гарашанин износи у Скупштини предлог за промену Устава, док је група посланика око Аксентија Ковачевића предложила да се промене само неки чланови Устава. Овај предлог измене се односио управо на Главну контролу и имао је за циљ да се од ње начини независна институција њеним изузимањем из надлежности Државног савета. По њиховом предлогу члан 90. Устава би био измењен тако да Главна контрола буде непосредно под кнежевом јурисдикцијом, одговорна кнезу и Скупштини за своја званична дела. Члан 91 би био измењен и гласио би: „Председника Државне контроле поставља књаз. Чланове поставља књаз на предлог председника Главне контроле, а остали персонал бира сама Главна контрола и подноси књазу на потврђивање“, а члан 92: „Главна контрола оптуживаће се за оно и на онај начин као што се оптужују и министри“. Предлог је оглашен за хитан и упућен законодавном одбору, али до његовог усвајања није дошло.⁵

Нова улога Главне контроле 1889-1891.

Устав из 1889. године предвидео је да Главна контрола постане посебно надлештво за преглед државних рачуна и рачунски суд.⁶ О значају који је овој институцији дат новим Уставом говори и податак да је њеном раду посвећен посебан одељак (део XI – Главна контрола), а о њеном уређењу говоре чланови 180, 181 и 182. Најважнија новина је била та да је Главна контрола постала независно тело, а да је председника и њене чланове бирала је Народна скупштина на основу кандидатске листе коју је предлагао Државни савет и која је имала два пута више кандидата од потребног броја. Још једна новина је био број чланова који се бирају, који је са дотадашњих три повећан на четири члана. Председник Главне контроле био је у рангу државног саветника, а чланови у рангу судија Касационог суда. За председника и чланове су могли да буду бирани српски грађани

⁵ Ј. М. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији, 4-6, Српски народ у XIX веку*, Београд, 1936, 215.

⁶ *Устави и владе Кнежевине Србије, краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835-1941)*, приредио Душан Мрђеновић, Београд, 1988, 128-129.

који су завршили Правни факултет и имали десет година државне службе или који су били министри финансија или десет година служили као виши чиновници у финансијској струци. За председника је било обавезно да има завршен Правни факултет. Тако изабрани чланови Контроле уживали су сталност и непокретност, нису се могли отпустити из службе без пресуде редовних судова, нити преместити у друга звања без свог писменог пристанка. Члан 182 одређује делокруг рада Главне контроле која је дужна да прегледа, исправља и ликвидира све државне рачуне, контролише буџет и даје завршне рачуне свих државних управа. Своје извештаје Главна контрола подноси Народној скупштини најдаље две године од завршетка буџетске године. Предвиђено је и да уређење и начин рада Контроле, као и начин запошљавања особља буду ближе одређени новим Законом о Главној контроли.

По доношењу Устава и формирању нове, радикалске Владе, поставило се питање кога изабрати за председника Главне контроле. Ова институција била је од кључног значаја за сваку владу, а нарочито у време када је државни буџет бележио сталне дефиците. Предложен је Павле Паја Михајловић (1845–1915), правник, а у том тренутку пензионер, истакнути радикални првак, заточеник после Тимочке буне. За председника Главне контроле изабран је у марту 1890. године, па је тако Михајловић, који је два пута пао из математике у гимназији, постао први контролор државних рачуна. Пошто је према Уставу председника Главне контроле морала да изабере и потврди Народна скупштина, то је и учињено на заседању скупштине 9. априла 1890. године. Посао Главне контроле је био велики, дужности захтевне и одговорне, па је Михајловић на том месту могао да своје знање и способности употреби на прави начин. Одувек прилежан, добро организован, био је упознат са разним врстама рачуна, јер се њима бавио још у време док је радио у *Рагенику* као благајник Радикалне странке, затим током рада у управном и надзорном одбору Београдске задруге, као и у време службовања у Министарству финансија. Правник по струци, био је спој најбољих особина и знања нужних за овакву врсту посла.

Главна контрола, иако по Уставу независна институција, и даље је била под Министарством правде до 1892. године, а затим, по доношењу новог Закона, постаје независан ресор под Председништвом министарског савета. Зато је министар правде 13. априла 1892. године обавестио Главну контролу о постављању новог председника, као и нових чланова: Павла Козељца, Јована Ђорђевића, Ђорђа Радовановића и Марка Велизарића.

Осим што је добила нову управу, Главна контрола је добила и нову зграду. Она је била наменски зидана за Државни савет и Главну контролу, а

данас се налази у улици Кнеза Милоша, на броју 20. Изграђена је 1889. године по пројекту архитекте Душана Живановића. Имала је у почетку само један спрат, док је други дограђен 1920. године. Према пројекту Николе Краснова зграда је 1924. године дограђена у четвороугаону грађевину са унутрашњим двориштем. Зграда је и по други пут надзидана 1959. године када је добила трећи спрат и свој данашњи изглед. У њој се од 2004. године налази Министарство финансија Републике Србије и има статус споменика културе. Нова зграда је имала довољан број канцеларија за персонал Главне контроле који је у овом периоду увећан. У сутерену се налазило петнаест канцеларија у којима су биле смештене рачунска архива, благајна, експедиција, административна архива, као и соба у којој се налазио чувар зграде. У партеру је било девет канцеларија од којих су у две били смештени чланови Главне контроле, као и соба у којој се кувала кафа. На спрату су се налазиле канцеларије других чланова Контроле, соба председника и свечана сала у којој су се одржавале „велике“ седнице. По уселењу у нову зграду, Павле Михајловић је као председник Главне контроле посадио орах у дворишту испред улаза у зграду.

По преузимању дужности Михајловић је већ 17. априла 1890. наредио да сви рачуноиспитачи за пет дана поднесу извештаје. Али нису само чиновници добили задатак, министар правде је средином маја месеца затражио од председника и чланова контроле да израде и што хитније пошаљу пројекат Закона о уређењу Главне контроле. Михајловић је наложио свим члановима да израде предлог новог закона, а сам је од Министарства правде тражио и добио румунски и немачки Закон о Главној контроли, како би упоредио њихове одредбе. Први пројекат Закона о преустројству Главне контроле је већ почетком августа поднео Јован Ђорђевић, а до краја августа је свој пројекат поднео и Павле Козељац. Његов предлог је после већања усвојен и као нацрт предложен министарству. Нови Закон је разматран, допуњаван и тек 1892. године усвојен.

Једна од првих наредби новог председника Главне контроле донета је после прочитаних извештаја. Михајловић је упозорио рачунополагаче да морају да подносе на преглед рачуне у законском року (до краја марта за претходну годину), да рачуне морају да „склапају“ по пропису, јер се због неуредности често враћају што успорава читав посао, као и да редовно одговарају на примедбе Главне контроле. Своју нову дужност започео је оштро, претећим тоном, што говори не о Михајловићевој природи, већ о лошем стању у самој Главној контроли, нераду и алкавости већине чиновника који су били задужени за вођење рачунских књига. Првих месеци Михајловић се усредсредео на уређење рада у Контроли. Морао је да се упозна са врло компликованим и разгранатим послом и великим бројем

запослених. Крајем јуна је већ морао да опомиње практиканте да долазе редовно на посао, јер се често нису појављивали после подне, иако је радно време било од 16 до 18 часова. Почетком јула опоменути су и служитељи да су дужни да буду на послу сваког радног дана пре и после подне, а недељом и празницима да дежурају по двојица. Очигледно је имао доста проблема са дисциплином, па је тих дана направљен и распоред рада чиновника и практиканата Главне контроле.⁷ И током јула се бавио организацијом рада, па је у складу са тим наредио да се изврши нова подела рачуна по групама. Целокупни посао је подељен на четири групе предмета, а сваки од чланова Контроле је руководио једном групом. Како не би долазило до забуна или злоупотребе, Михајловић је наложио да сва акта која стижу из других надлештава може да отвара само заступник секретара, а не практиканти или благајник. Организација рада у Главној контроли завршена је до почетка октобра када је израђен нови распоред рада за рачуноиспитаче, архиваре и практиканте и уведен нови унутрашњи ред. У исто време донето је и више указа о постављењу нових чиновника, премештајима и отпуштањима.

У Главној контроли су прегледани рачуни који су стизали из свих министарстава, посланстава, судова и казних завода, свих начелстава, окружних и среских, пошта и телеграфа, свих гарнизона, цркава, манастира, епархија, јеврејске синагоге, болница, царинарница, школа, штедионица, државне штампарије, државне ергеле, инвалидског фонда, управе фондова, монопола дувана, државне лутрије. Прегледани су и инвентари болница и гарнизона, као и државни буџет. Такође, у Контролу су стизали и захтеви за ослобађање од пореза и захтеви за повраћај пореза. Осим редовних, вршени су по потреби и ванредни прегледи каса. Заиста огроман посао, који је, када је Михајловић постао председник ове установе, био у великом заостатку. То је и постао један од највећих проблема, јер су поједина начелства и друге државне институције подносили рачуне чак из 1876. године на преглед. Читав посао је постао апсурдан, велики заостатак није им дозвољавао да нове рачуне прегледају на време и у законском року. Вршен је и преглед рачуна Главне контроле, па је тако укупан приход Контроле за 1889. годину био 212 767,38 динара и подударало се са расходом у пару. На плате персонала и служитеља ишао је највећи део новца, укупно 204.746,38 динара.⁸ За преглед завршних рачуна био је штампан посебан образац који је попуњаван приликом провере рачуна, а потписивали су га

⁷ Архив Србије, Главна контрола (у даљем тексту: АС, ГК), Протокол за 1890. годину; Сачувани су протоколи и регистри, али врло мало докумената. Грађа није сређена. Сачувани су углавном рачуни који су подношени Главној контроли на преглед.

⁸ АС, ГК, 1890, I, 77, Преглед рачуна Главне контроле на дан 11. маја 1890.

практиканти, рачуноиспитачи, члан Главне контроле који је био задужен за ту групу рачуна и председник Главне контроле.

Добра организација посла брзо је дала видљиве резултате. Михајловић је, осим што се бавио унутрашњим уређењем Контроле, будно пратио и исправљао све грешке које су се јављале у раду министарстава. То често није наилазило на добар пријем код његових партијских другова јер су сматрали да, као министри, не морају да полагају рачуне за своје поступке. Међутим, по сили Закона морали су да уваже многе Михајловићеве примедбе и исправе их. Крајем октобра, упутио је министру правде допис о куповини злата од приватних лица за државне послове. Детаљно је образложио колико држава губи на овим сумњивим пословима, а у одлуци коју је Контрола донела прописан је поступак који треба применити приликом куповине злата.⁹ Ову одлуку је министарство прихватило и тако се стало на пут махинацијама у којима су појединци лепо зарађивали.

Нову Владу формирао је Никола Пашић 23. фебруара 1891. године. Буџетски дефицит увећавао се сваке године, а новца за замашне радикалске подухвате није било. Једино решење било је узимање нових кредита који су најчешће коришћени за отплаћивање старих дугова. Како би се поправило стање финансија, заведена је строжа и ригорознија дисциплина у плаћању пореза и финансијском пословању. За успешно извршење тих циљева надлежна је била Главна контрола и Михајловић који је био на њеном челу. Не чуди зато велики број дописа у току 1891. године у којима се опомињу рачуноиспитачи да буду ажурнији, да на време исправљају све грешке које им је проналазила Главна контрола, као и да се сви рачуни достављају на време. Међутим, окружни и срески органи власти нису се радо одазивали позиву Главне контроле, па је председник морао често да опомиње начелнике. Када ни то не би дало резултате морао је да од министра унутрашњих послова тражи да опомиње начелнике да извршавају своје обавезе.¹⁰ Интересантан је и један допис Министарства народне привреде у коме обавештавају Главну контролу да нису могли да поднесу завршни рачун на време, јер нису могли да исплате све рачуне који су доспели због недостатка новца.¹¹

⁹ АС, МП, 1890, 16.

¹⁰ АС, ГК, 1891, III, 14; Једном приликом Михајловић је морао да начелнику Посавског среза, Ваљевског округа, одобрава продужење рока за подношење рачуна за 1878. годину!

¹¹ АС, ГК, 1891, I, 21; Допис Косте Таушановића Михајловићу, од 8/20. јуна 1890: „Пошто каса повереног ми Министарства нема могућности да изврши све исплате за прошлу годину које јој затим стоје због немања новаца, и пошто главна благајна нема могућности дуг свој да плати, повереном ми Министарству немогуће је склопити рачун свога расхода за прошлу годину и главној га контроли послати у законском року, о чему част ми је известити главну контролу и молити је за упутство, како ће, и на који начин каса

До краја године Михајловић се стално борио са кашњењем у слању рачуна на преглед, нарочито од стране општинских рачунопологача. Жалбе су стизале са свих страна, јер када би се у рачуну утврдио мањак, а ради осигурања, стављала се забрана на имовину рачунопологача. Међутим, на тај начин су били оштећени они чиновници који нису ни били запослени у годинама за које је нађен мањак у каси. Због тога је Михајловић, као председник Главне контроле морао да са осталим члановима донесе одлуку да се неће рачунопологачи осуђивати на плаћање недостатка док Главна контрола не прегледа рачун. Наложито је да се преко реда врши преглед општинских пореских рачуна, нарочито оних у којима су нађени недостаци. По добијању одговора, ако нађе за сходно, Главна контрола ће наложити судовима да скину забране и прибелешке са имања рачунопологача или донети решење о томе шта треба да се ради, уколико је нађен мањак. Рачунопологачима се налаже да не губе време на слање жалби и лични долазак у Београд, већ да се по добијању примедби Контроле постарају да одмах отклоне све недостатке.¹² Највећу пажњу Михајловић је у овом периоду усмерио ка стварању што бољег предлога новог Закона. Прибавио је више страних Закона о Главној контроли како би из њих могао да види како је Контрола функционисала у другим европским земљама.

Први Закон о Главној контроли (1892)

Народна скупштина, која је по Уставу требало да се састане 13. новембра 1891. године, одложена је за 9. јануар 1892. Узрок овом одлагању лежао је у унутрашњим приликама у самој Радикалној странци. Несугласице које су се појавиле на годишњем скупу странке у Зајечару изазвале су и кризу у Влади, из које су изашли министар финансија Миша Вујић и министар народне привреде Коста Таушановић. Упражњена места нису попуњена, већ је Пашић преузео да заступа министра финансија, а Пера Велимировић министра народне привреде. Ова Влада је припремила и предложила Скупштини више

повереног ми Министарства моћи поступити односно имајућих исплата за прошлу годину, по рачунима који давна за исплатом стоје а који се због оскудице у новцу исплатити не могу т.ј. хоће ли благајна повереног ми Министарства чекати на новац од главне државне благајне или издатке од прошле године пренети у ову годину па их у истој исплатити и у рачун расхода показати, ако се то неће косити са уставним наређењима и контролном устројству, гди се одступање чинити мора једино због оскудице новца у главној државној благајни.“ У одговору Михајловић каже: „Писати мин. нар. привреде да му се рок за подношај рачуна продужи за три месеца, а за то време да се постара те добивене кредите изузме из мин. Фин. и тек свршени рачун Гл. контроли поднесе.“

¹² *Зборник закона и уредаба*, књ. 47 (1891), 703–705.

закона: Закон о пороти, Закон о занатлијским школама, као и Закон о Главној контроли. Припреме нацрта новог закона трајале су читаве три године, од доношења Устава 1889. године. Доношењем Закона о уређењу Главне контроле 12. маја 1892. године, завршена је целокупна организација и одређен делокруг рада Контроле.¹³ Ступањем на снагу Закона о Главној контроли, престало је да важи њено устројство од 11. марта 1862. године, са свим допунама и изменама. Нови Закон подељен на 14 одељака са укупно 149 чланова, много се разликовао од претходног устројства. Закон је имао следеће одељке: I Општи (члан 1–2), II Састав Главне контроле (члан 3–14), III Круг рада Главне контроле (члан 15–21), IV Подношење рачуна Главној контроли на преглед (члан 22–27), V Односи Главне контроле према министрима (члан 28–34), VI Поступак Главне контроле при прегледу рачуна (члан 35–72), подељен на области: А. Рад у Главној контроли (члан 36–54), Б. Рад месне контроле (члан 55–57), В. Рад окружне контроле (члан 58–65), Г. Рад среске контроле (члан 66–72), VII О ванредном прегледу каса и у опште ствари и материјала (члан 73–92), VIII Суђење и решавање у Главној контроли (члан 93–110), подељен на области: А. Опште седнице (члан 94–95), Б. Редовне седнице (члан 96–110), IX О реду по коме ће Главна контрола узимати на одговор за неуредности и штете одговорна лица (члан 111–119), X Нов преглед рачуна (члан 120–124), XI О казнама над лицима одговорним по рачунима (члан 125–130), XII Права и дужности особља Главне контроле (члан 131–137), XIII Прелазна решења (члан 138–148), XIV Закључак (члан 149).

Осим четири одељка која се тичу општих одредби, састава особља и њихових дужности, остали одељци Закона се тичу делокруга рада Главне контроле и начина на који ће се рачуни прегледати. Једна од најважнијих новина била је увођење месних, окружних и среских контрола. Иако је ова новина била уведена како би се контрола рачуна, нарочито у унутрашњости, убрзала, ускоро се показало да је готово немогуће увести све Законом предвиђене врсте контрола.

У одељку који говори о саставу Главне контроле, задржане су одредбе Устава које говоре о председнику и члановима, као и начину њиховог избора. Прецизирано је само да чланови и председник не могу бити бирани ако су сродници у степену сродства који је одређен и за судије. Такође је предвиђено да чланови и председник полажу заклетву као судије. Број запослених рачуноиспитача, архивара, писара и практиканата одређен је буџетом, а одобрено је да за вођење целокупног деловодства Главна контрола добије и секретара у рангу секретара Апелационог суда. Он мора бити правник са условима судије првостепеног суда. Све чиновнике бира

¹³ Зборник закона и уредаба, књ. 48 (1892), 365–407; Д. Јанковић, *Историја државе и права Србије Србији XIX века*, Београд, 1960, 150.

председник министарског савета са листе коју саставља Главна контрола и која мора да има два пута више кандидата од броја празних места. Списак изабраних лица доставља председник министарског савета на потврду краљу. Чланом 11 овог Закона по први пут се предвиђа да рачуноиспитачи полажу испит, али су прописани и услови које морају да испуњавају да би могли да конкуришу за ово место. Будући рачуноиспитач мора да буде доброг владања, да је завршио гимназију, реалку или трговачку школу, и да је радио најмање три године у новчаном заводу или надлештву, или најмање пет година био указни чиновник за рачунске послове.

Трећи одељак се бави делокругом рада Главне контроле. Детаљно су наведени сви рачуни који подлежу прегледу, исправљању и ликвидацији, а који обухватају сву државну имовину и дуговања, све фондове и удружења који су под државном управом или примају редовну помоћ од државе. Посебно је регулисан начин контролисања и надзора над државним буџетом. Контрола је била дужна да преко министра финансија поднесе Скупштини завршни рачун државе најдаље за две године од завршене буџетске године. Осим прегледа државних рачуна, делокруг рада Главне контроле детаљно је описан у 12 тачака члана 18 Закона. У њеној ингеренцији су суђење и решавање о недостацима који се нађу при прегледу каса, одлучивање о томе који су рачуни исправни и давање разрешница, надзор над приходима и расходима, прописивање правила, давање мишљења о буџетском питањима, изрицање дисциплинских казни, наређивање ванредних прегледа државних каса, овера Владиних извештаја о финансијским уговорима који се подносе Скупштини на усвајање. Једна од нових дужности Главне контроле била је и да одређује висину пензија чиновника што је повећало обим посла који је до тада обављан у Контроли. Интересантно је да је чланом 19 изричито наведено које партије буџета не подлежу прегледу Главне контроле. То су биле партије: на „достојније заступање државних интереса“, на „ванредне трошкове“ и на „цивилне служитеље“ министарства унутрашњих послова, које су се очигледно односиле на средства предвиђена за рад тајних служби и тајне полиције, као и за финансирање појединаца и организација.

Четврти одељак говори о начину на који се рачуни подносе Главној контроли на преглед. Предвиђено је да се рачуни подносе најдаље до краја априла месеца, док се за главну благајну министарства финансија оставља рок до краја јуна. Остали чланови говоре о кажњавању рачунополагача и других стручних лица који се не придржавају ових рокова или прописаних начина достављања рачуна. Пети одељак детаљно одређује односе Главне контроле и министара. Прописано је на који начин министри достављају рачуне Главној контроли и како одговарају на њене примедбе. Новина

је да су министри од овог доба били дужни да достављају и све указе о постављењу, премештају, отпуштању или пензионисању чиновника, како би се у Главној контроли одређивала висина њихове пензије. Осим што су министарства била дужна да доставе своје годишње буџете, као и усвојен државни буџет, и Главна контрола је била дужна да доноси свој буџет који је достављала Министарству финансија.

У одељку који говори о поступку при прегледу рачуна извршена је подела дужности и наведене су оне које се врше у самој Главној контроли, а затим су наведене и дужности месних, окружних и среских контрола. Како су ове врсте контрола биле сада први пут предвиђене, Законом је детаљно наведено шта су њихове дужности. Месна контрола је била предвиђена при Министарству финансија, војном министарству, железничкој дирекцији, управама фондова, монопола дувана и соли, војнотехничким заводима, окружним благајнама, Београдској царинарници и државној штампарији. Рачуноиспитачи у овим контролама требало је да контролишу и спрече да се из државне касе издаје, привремено или стално, издатак који није предвиђен буџетом. Окружна контрола је била надлежна за преглед окружних и среских рачуна, наплату окружних и среских пореза и других примања и расхода. Среска контрола је била надлежна за преглед општинских, црквених и манастирских рачуна. Како су ингеренције окружне и среске контроле биле готово дуплиране, а у каснијој примени Закона утврђено да је готово немогуће формирати обе врсте контроле, одустало се од оснивања среских контрола, па су задржане месне контроле при окружним начелствима. За њих је било опет потребно готово четири године да би почеле да функционишу, да се нађе особље, погодан простор, канцеларијски намештај. Преписка тадашњег председника Главне контроле Павла Михајловића са министром унутрашњих дела, али и окружним начелницима говори о великим проблемима на које је наилазио приликом увођења новог Закона у живот.

Као и ранијим уређењем рада Главне контроле, и овим Законом је предвиђено да се може извршити ванредна контрола рачуна и каса. Председник је, као и раније, имао сва овлашћења приликом одлучивања о ванредном прегледу, као и одабиру чиновника који ће тај посао да ураде. Једино су о извештају ванредног прегледа расправљали на општој седници, поред председника и сви чланови контроле уз присуство деловође. Новим Законом су уређене и врсте седница које се одржавају, па је тако предвиђена и општа седница којој присуствују председник и четири члана Главне контроле са деловођом. У четрнаест тачака се наводе сви послови о којима се расправља и одлучује на општој седници. Редовну седницу одржавају председник, два члана и деловођа, а у шест тачака се говори о пословима који се могу решавати на редовним седницама.

У одељцима девет, десет и једанаест говори се о начину прегледања рачуна, раду рачунополагача, дисциплинским и другим мерама које ће се предузимати против одговорних лица. Дисциплинске казне су биле укор и новчана казна до три месеца плате и на њих чиновници нису могли да се жале. Једним чланом је предвиђено и да рачун после добијања разрешнице застарева после десет година.

Одељком дванаест се детаљно дефинишу права и дужности особља Главне контроле. Дужности председника Главне контроле регулисане су члановима 131. и 132. Закона. У члану 131 се у 11 тачака наводе дужности и обавезе: надзор над радом у Главној контроли, примена Закона, надзор над окружним и месним контролама, старање да се канцеларијски послови обављају према правилима, отварање нових послова и одабир рачуноиспитача који ће их обављати, дисциплинско кажњавање, одобравање одсуства чиновницима, старање о згради и покретној имовини Главни контроле, примање и отпуштање практиканата и служитеља.

Прелазна решења су се тицала поступака које треба спровести у току периода увођења Закона у живот. Предвиђено је било да у наредна три месеца председник министарског савета изврши постављање целокупног особља Главне контроле. Такође је предвиђено да Главна контрола почне рад на прегледу рачуна за 1891. годину, за коју ће важити уставни пропис о ликвидацији државних рачуна за две године. Остало је у обавези Главне контроле да наредном скупштинском сазиву поднесе завршне рачуне за 1888, 1889. и 1890. годину, који до тада још увек нису били завршени и прегледани.

Велики број нових надзора и послова које је Главна контрола добила у оквиру својих надлежности овим Законом, говори и о модернизацији државе, потреби да се најосетљивија питања сваке земље – финансије, колико-толико доведу у ред. Повећање броја чиновника и нови услови које су морали да испуњавају говоре о тежњи да се администрација прилагоди новом времену, да буде функционалнија. Такође, то је био и знак да је створена нова класа образованих чиновника који су заузимали и градили своје место у друштву. Детаљни описи послова које треба да чиновници обављају, такође говоре о административном уређењу државе и потреби да се сваки сегмент државног посла уреди законским актима.

Једна од првих дужности Контроле је било доношење правила за полагање испита за рачуноиспитаче, која су потврђена на седници од 22. јула 1892. године. Испит се полагао из државног књиговодства, Закона о уређењу Главне контроле, дела Закона о накнади штете и застарелости, Закона о грађанском поступку судском, тужбеним роковима, жалбама, пона-

вљању парница, затим из правила Главне контроле за рад рачуноиспитача, прописа и закона државних власти и из рачунице. Писмени део испита је обухватао писање примедбе, реферата и тужбе. Сваки кандидат је полагао и специјални испит за преглед рачуна по струкама.¹⁴ За одржавање ових испита Народна скупштина је ставила Главној контроли на располагање 40 000 динара. Поред правила о полагању испита, током 1892. донет је велики број правила и наредби, као подзаконских аката, а које су објашњавале и уређивале делатност Контроле прописане Законом.

Доношење новог Закона пратиле су бројне недоумице, те је Главна контрола морала свакодневно да одговара разним надлештвима и министарствима како да примењују поједине одредбе. Због тога су ускоро морали да донесу и нови акт – Правила за извршење закона о уређењу Главне контроле, усвојена 27. новембра 1892. године. Правила су имала 97 чланова којима је детаљно регулисан делокруг и начин рада Главне контроле. Међутим, и поред доношења овог акта, показало се да нови Закон, иако је припреман три године, није могао да реши све недоумице.¹⁵ Већ 29. јула 1893. године донет је Закон о изменама и допунама у Закону о уређењу Главне контроле, али су измене (чланова 94 и 140) биле минималне. По једној од измена, правила и упутства за рад среске контроле треба да пропише Главна контрола.¹⁶

Главна контрола је добила, између осталог, и прерогативе рачунског суда који расправља о свим предметима у којима је дошло до мањка државног новца или крађе државне имовине. Она је била надлежна да суди и решава само ако су у питању државни интереси. Такви предмети су третирани као хитни и прегледани су преко реда. Ово тумачење је дато на седници Главне контроле од 23. јуна 1892. године.¹⁷ Михајловић је као председник често упућивао рачуноиспитаче из Главне контроле на ванредне прегледе, најчешће на захтев појединих министара, када би посумњали да неке књиге нису добро вођене или да су чиновници поткрадали касу.¹⁸

¹⁴ *Зборник закона и уредаба*, књ. 48 (1893), 466–468.

¹⁵ АС, ГК, 1892, V, 15. Такав је случај био са дијуринама и подвозима, због којих се Михајловић дописивао тих дана са разним министарствима. Једни су се позивали на стара правила којима су ови трошкови регулисани, а у међувремену је донет Закон о дневницама, који је обухватао и накнаде за теренски рад.

¹⁶ *Зборник закона и уредаба*, књ. 49 (1895), 343–344.

¹⁷ АС, ГК, 1892, 29, 75.

¹⁸ АС, ГК, 1892, XXIX, 34. Павле Михајловић упућује рачуноиспитача у Управу државне класне лутрије, на захтев министра народне привреде, како би се испитао рад Милана Ж. Ђорђевића, чиновника за кога се сумња да је као шеф одсека за израду и продају срећки починио разне злоупотребе.

Промена политичке ситуације у земљи и државни удар краља Александра 21. маја 1894. године укинули су Устав из 1889. године и на снагу вратили Устав из 1869. Укидање новијег Устава је помогло Влади да се обрачуна са радикалима који су у својим рукама имали готово све општине, окружне скупштине и важне државне установе – Државни савет, Главну контролу, судове. Одмах су извршене измене прописа за оне установе чије је председнике постављала Скупштина, чиме је омогућено да се сви радикали у саставу Државног савета, Касационог и Апелационог суда и Главне контроле ставе у пензију.¹⁹ Закон о Главној контроли је 21. маја такође измењен и укинута су чланови 3. и 5. који се односе на избор председника и чланова Главне контроле.²⁰ Овим је Влада могла и без одобрења Скупштине да смењује председника Главне контроле, што је представљало велики удар на самосталност ове институције.

После великих политичких маневара, радикали су поново почели да сарађују са двором одричући се многих политичких победа које су изборили доношењем Устава 1889. године. Нову владу образовао је 29. децембра 1896. године Ђорђе Симић. У њу су ушла и четири радикала – Пера Велимировић, Михаило Вујић, Андра Николић и Милован Миловановић. Повратак на власт за радикале је значило и постављање својих људи у Савету, судовима, Главној контроли. Павле Михајловић је указом краља Александра, а на предлог министарског савета, 20. марта 1897. поново именован за председника Главне контроле.²¹ По повратку сачекали су га велики послови. Од марта месеца, наредбом Министарства финансија, Главна контрола добија ново Пореско одељење, а од јуна месеца формира се и Одељење за прорачун пензија. Због великог броја предмета, нарочито оних заосталих и нерешених, Михајловић је наредио да се сви предмети рачуноиспитача поделе у три групе: редовни, прекоредни и хитни. Тиме је, с једне стране хтео да убрза рад, а с друге стране да стане на пут корупцији и малверзацијама које су рачуноиспитачи могли да врше приликом селекције предмета. Михајловић је опет морао да опомиње министре због непоштовања предвиђених рокова за подношење завршних рачуна, па је тако у мају месецу опет продужио рок који је дат Министарству војном да заврши и преда рачуне из ратних година 1876–77. Војна контрола која је раније прегледала војне рачуне је укинута, па су сви војни рачуни сада били под надзором Главне контроле. Њени чиновници су имали много мука због нередовно вођених књига, на основу којих су морали

¹⁹ М. Трифуновић, *Историја Радикалне странке (од јосџанка до 1903)*, Београд, 1995, 275–281; С. Рајић, *Александар Обреновић, владар на њелазу векова, сукобљени свейови*, Београд, 2011, 118–119.

²⁰ *Зборник закона и уредаба*, књ. 50 (1894–1895), 50–52.

²¹ *Српске новине*, бр. 56, 11/23. март 1897.

да прегледају рачуне старе више од 10 година. Пред расписивање избора за Скупштину, министар унутрашњих дела тражио је од Главне контроле да му се достави списак пореских глава у Србији. Михајловић је наредио телеграфским путем свим среским и окружним начелницима да му доставе податке, што је затим прослеђено министру. Према том списку пореских глава, чији је број од претходних избора повећан, испало је да ће се за нову скупштину бирати 254 посланика, што је био велики број. Сам указ о расписивању избора за обичну, а не Велику скупштину, сматран је капитулацијом Радикалне странке која је на тај начин прихватила стање које је створено државним ударом од 21. маја 1894. године.

Михајловић се потрудио да попуни сва предвиђена места за рачуноиспитаче, тако да је у пролеће могао да започне један хитан посао. Наредио је да се одмах узму у рад сва потраживања на име више плаћеног пореза или пореза који је разрезан у већој вредности него што је заиста био, како би се онима који су поднели захтев одмах извршио повраћај. Оваква мера била је популарна и показала је да су радикали и у Главној контроли на страни народа који је неправедно опорезован.²²

Током заседања Скупштине 1897. године усвојене су допуне Закона о уређењу Главне контроле. Предлози о изменама Закона о Главној контроли били су припремљени и договорени са председником владе Симићем. Претходно је предлог био претресан прво у клубу Радикалне странке, где је Димитрије Катић говорио против, док су предлог бранили Михајловић, Пашић, Милован Миловановић, Милош Богдановић и други. Претрес измена Закона о Главној контроли био је на дневном реду 11. јула, Катић је опет говорио против, али је предлог на крају усвојен великом већином.²³ Једна од мера која је предложена, а највише је критикована, била је да се због ефикаснијег рада убудуће прегледају само рачуни од 1895. године. Због великих заостатака и кашњења, губитка докумената и рачуна, постало је излишно прегледати рачуне старе по десет и више година. Губило се време, а резултати су били сувише ситни и неодговарајући. Предлог је био умесан и допринео би ефикаснијем надзору и строжој контроли, али је наишао на критике. Одмах се по чаршији пронео глас да је Михајловић овакав предлог дао како би заштитио краља Милана, мада се предлог односио само на општинске, а не и на државне рачуне.

²² АС, ГК, 1897, 53, 49; 54, 94.

²³ П. Михајловић, *Дневници*, приредила Ј. Милановић, Београд, 2010, 203. Михајловић је незадовољан радом Скупштине записао: „Ова је скупштина права јурија. Ништа се ту не гледа на право стање ствари у земљи, нити ко води рачуна шта ће бити од земље. Гледа се само да се тренутни и лични интереси задовоље. ... Али шта ћу му. То се сад зове „мудру политику“ водити.“ И даље брани Пашића, који је председник Скупштине, мада увиђа све његове мане.

Како је већ 1894. године промењен начин постављања председника Главне контроле, овим изменама је то у члану 3 и потврђено, с тим да се председник и чланови Контроле постављају краљевим указом, а на предлог Владе. Ово је био велики уступак радикала и још један од компромиса на штету независности Главне контроле, којим су одустали од одбране Устава из 1889. године.²⁴ Поред начина избора председника и чланова Главне контроле, највећа новина у овим допунама је измена члана 35. којим се укидају окружне и среске контроле, а уведе месни рачуноиспитачи. Поред ових, измене су претрпели и чланови 18, 58, 120, 139, 140 и 142. Закона о уређењу Главне контроле.²⁵

Сви рачуноиспитачи месних контрола су, после положеног испита, постављени и по наредби председника Главне контроле свој рад је требало да започну 13. августа 1897. године. Међутим, како су окружни начелници били дужни да за њих обезбеде посебну собу и услове за рад, Михајловић је морао да моли министра унутрашњих послова Михаила Ђорђевића да у том смислу изда наређење начелницима.²⁶ Било је такође потребно начелнике извести да месна контрола ради по инструкцијама Главне контроле, тј. да је независна од окружних власти. Као надзорно тело, месна контрола је била задужена да прегледа пореске рачуне, болничке и просветне, судске и телеграфско-поштанске рачуне. Ова промена је начелницима у унутрашњости била тешко прихватљива јер су до скоро у својим рукама имали потпуну власт у окрузима. Ова независност финансијских власти, нарочито надзорних, била је веома значајна за боље функционисање државе.

На општој седници Главне контроле од 17. октобра 1897. године донета су *Правила за извршење Закона о уређењу Главне контроле* од 13. маја 1892.

²⁴ *Зборник закона и уредаба*, књ. 52 (1897), 250–252.

²⁵ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века, Књига прва – Краљевско намесничтво по адикацији Краља Милана и прва половина владавине Краља Александра I 1889–1897*, Београд, 1924, 393–417. Наводи како је Скупштина „допунила закон о Гл. контроли од 11. јула у томе да председник њен има ранг саветника и чланови ранг судија касац. суда, како би личност, која седи на томе месту била изравната са својим „друговима.““ О изменама у начину прегледања рачуна је писао: „Као друга одлука, приликом допуне закона о Главној контроли, учинила је утисак на јавно мњење са гледишта рачунске исправности савремених наредбодаваца и рачунополагача. Наиме, узакоњено је да Главна контрола, почиње свој рад са прегледом рачуна од 1896. год; а све рачуне до 31. дец. 1895. како државне тако и општинске, црквене и манастирске, и рачуне, који стоје под надзором државе, прегледаће рачуноиспитачи према наређењу чл. 142–146’ тј. најмљени дневничари и уједно неспособни прегледачи, на дохват, дакле, без праве контроле. Сем бежања од рада у Контроли, којој је сада на челу радикал Паја Михаиловић, био је ово атак на правни поредак и заштиту државних и општинских интереса, чему је крајњи резултат забашуривање казни и неправилности“.

²⁶ АС, ГК, 1897, 30, 27.

године са изменама од 29. јула 1893. године и 11. јула 1897.²⁷ Правила у седам одељака и закључку, са укупно 97 чланова детаљно регулишу рад Главне контроле. Одељци су следећи: 1. Рад Главне контроле (члан 1), 2. О колегијалном раду (члан 2), а) општа седница (члан 3–15), б) редовна седница (члан 16–26), 3. О раду административном (члан 27–36), 4. О раду рачуноиспитача у Главној контроли (члан 37–60), 5. О раду месних рачуноиспитача (члан 61–79), 6. О ванредном прегледу (члан 80–86), 7. О раду рачунопрегледача (члан 87–96), Закључака (члан 97). Новина је да су овим правилима редовне седнице Главне контроле сада раздвојене на административне и судеће (члан 6). Уведене су и нове административне књиге због увећаног обима посла и ради боље прегледности примљених рачуна (члан 31). Посебно је за изучавање рада Главне контроле у овом периоду интересантан члан 37. којим се прописују послови које обављају рачуноиспитачи: „Врше преглед рачуна и то: министарства правде; министарства унутрашњих дела; министарства просвете и црквених дела, министарства народне привреде; министарства грађевина, државног савета, главне контроле, касационог и апелационог суда, свију првостепених судова, како државних тако и пупилних и депозитних, велике школе, академија наука, народне библиотеке и народног музеја, народног позоришта, свију посланстава и консулата на страни, свију војних надлештава и војних болница, сем војног министарства, свију средњих просветних завода у Београду, свију болница у Београду, свију царинарница у земљи, сем београдске, свију карантина и састанака, свију рудника, свију привредних школа и установа у Београду и по окрузима, канцеларије краљевих ордена, свију казнених завода, свију пошта и телеграфа, и то само по свима манипулативним њиховим видовима и радњама, свију поштанских и телеграфских магацина и радионица, свију надлештава и установа у Београду и по окрузима, које стоје под надзором државе или уживају државну помоћ и уште свију ових рачуна који по члану 62 ових правила нису дати у надлежност месним рачуноиспитачима.“ Такође је чланом 61 регулисан положај месних рачуноиспитача, од којих се једни постављају по окрузима и прегледају рачуне више надлештава, док се други одређују специјално за преглед рачуна само једног надлештва. Опис њихових послова дат је у члану 79 у коме се наводи да ће они радити „при министарству финансија, при министарству војном, при београдској царинарници, при државној штампарији, при управи државних монопола, при управи фондова, при дирекцији срп. држ. железница.“ Усвојена Правила су почела да важе од 27. новембра 1897. године. Већа измена ових Правила је извршена 18. маја 1898. године, када су такође на општој седници Главне контроле донета

²⁷ Зборник закона и уредаба, књ. 52 (1897), 309–363.

и *Правила за преглед њореских рачуна*, која служе као додатак *Правилника за извршење закона о решењу Главне контроле* од 17. октобра 1897.²⁸ Доношење ових Правила била је последња дужност Павла Михајловића као председника Главне контроле, јер је након формирања Владе Владана Ђорђевића пензионисан 2. новембра 1897. године. Ово су биле последње веће измене у уређењу и начину рада Главне контроле које ће и поред измена Устава остати на снази све до 1914. године.

Устав од 1901. о Главној контроли говори у одељку IX, а само једним чланом (члан 96) регулише рад ове институције: „За преглед свију државних, окружних, среских, општинских и депозитних издатака и рачуна без изузетка постоји Главна контрола, која је и рачунски суд. Законом се прописује устројство Главне контроле по начелу самосталности.“ Њена организација препуштена је посебном закону, који није био донет, па је на снази остао Закон донет 1892. са свим каснијим изменама.²⁹ За разлику од овог Устава, нови Устав донет 1903, у одељку XI, рад Главне контроле регулише члановима 179, 180. и 181, који су дословце преузети из Устава из 1889. године. Чланом 181 овог Устава предвиђено је да се организација и делокруг рада Главне контроле дефинише доношењем новог Закона о Главној контроли, али он до 1914. године није донет. Доношењем овог Устава враћен је на снагу и начин бирања председника и чланова Главне контроле. Њих опет предлаже Државни савет, а на листи мора да буде два пута више кандидата него што се бира. Избор председника и чланова опет врши Народна скупштина, чиме су престале да важе измене Закона о Главној контроли из 1897. године које су се односиле на начин избора председника и чланова.

Организација и чиновништво Главне контроле

Најбољи доказ о развоју Главне контроле као институције дају упоредни прикази места које је она заузимала у Календару са шематизмом Књажества Србије и Краљевине Србије, као и број запослених чиновника од 1868. до 1914. године.³⁰ До 1869. Главна контрола се у Календару налази одмах после Државног савета, као самостална установа, али под надзором Савета. Од 1870. године Главна контрола је била у оквиру Министарства

²⁸ *Зборник закона и уредаба*, књ. 53 (1898), 60–78.

²⁹ Д. Јанковић, *Историја државе и права Србије Србији XIX века*, 150.

³⁰ *Календар са шематизмом Књажества Србије*, Београд, 1868–1882, *Календар са шематизмом Краљевине Србије*, Београд, 1883–1894; *Државни календар Краљевине Србије*, Београд, 1895–1914.

правде, после Касационог и Апелационог суда, у складу са улогом рачунског суда коју је имала, а пре Суда вароши Београд. Налазила се у рангу виших судова. Пуну самосталност ова установа је добила Уставом 1889. године и Законом о Главној контроли 1892. године. У складу са промењеним ингеренцијама, од 1893. године чиновници и организација Главне контроле су у Шематизму представљени као самостални орган и налазе се иза Председништва министарства, а пре Министарства правде. Од 1898. године Главна контрола добија стално место у Шематизму, одмах после председништва и Канцеларије Краљевих ордена и то место ће задржати све до 1914. године. Иако је у међувремену допунама и изменама Закона о Главној контроли и начину избора председника Контроле њена стварна самосталност умањена, она је као институција остала самостална у односу на Владу и друга министарства. Број запослених у Главној контроли је најбољи показатељ проширене делатности саме институције, али и убрзаног развоја српске државе у другој половини 19. века.

Председник Контроле је од 1860. до 1873. године био Данило Данић, а затим Илија Маргетић до 1879, када је на кратко председник био Владимир Јовановић. Милован Т. Јанковић је на челу Контроле био од 1881. до 1891. када је нови председник постао Павле Михајловић. Од 1894. године председник је био Ђорђе Стефановић, 1896. Драгомир Рајовић, а 1897. накратко је председник опет био Павле Михајловић. Ђорђе Стефановић је од 1897. до 1899. поново на челу Контроле, када нови председник накратко постаје Милош Трпезић. Од 1901. на председник је Никола Стевановић, 1902. и 1903. Настас Антоновић, а од 1904. до 1914. године Ђорђе Новаковић, који је на том месту, после Данила Данића, био најдуже.

Поред председника Контроле, о свим пословима су одлучивали на седницама и три члана Контроле, а од 1880. године одлучују председник и четири члана. Једино током 1861. и 1862. године Главна контрола није имала постављене чланове. Чланови Контроле су најчешће водили послове појединих области и надгледали рад рачуноиспитача. Од 1860. године па све до 1893. када је донет нови закон особље Главне контроле су чинили секретар, рачуноиспитачи прве, друге, треће, четврте и пете класе, архивар, архивар и регистратор, млађи архивар и протоколиста, канцелариста и изванредни канцелариста. Од 1869. године уведено је и место књиговођитељ телеграфски, али се оно губи 1877. године када се појављује ново звање – књиговођа, прве, друге и треће класе. Број запослених од 1860. до 1878. године кретао се од 22 до 44 чиновника, а увећао се углавном број запослених рачуноиспитача и књиговођа. Након стицања независности, развој државе и њених институција добија на замаху, што се може видети и у умножавању чиновништва и делокруга рада појединих институција. Тако

је и Главна контрола добила нове делокруге рада, а њен посао је додатно увећан и радом на новоприпојеним територијама. Ускоро је преузела и надзор над војним рачунима што је до тада обављала посебна војна контрола, која је у ово време укинута. Увођењем нових чиновника – књиговођа и повећањем броја рачуноиспитача, број запослених је од 1878. године до 1893. варирао између 44 и 63. Када се зна да су кроз руке чиновника Главне контроле пролазили рачуни свих министарстава, порези и рачуни свих срезова, онда се може закључити да овако мали број људи није могао адекватно да надзире и контролише. С тога не чуди што су на преглед сти-зали рачуни са по пет и више година закашњења. Међутим, ни непосредно по доношењу новог Закона број запослених се није повећао. Прво велико повећање уследило је после 1897. године отварањем месних контрола при окружним начелствима када је запослено 19 нових рачуноиспитача, па се број запослених повећао на 76 чиновника. Тенденција повећавања броја запослених наставиће се све до 1914. године, па је у овом периоду број запослених са 76 повећан на 114 чиновника.

У самој централи Главне контроле број запослених чиновника од 1898. до 1900. године био је између 51 и 45, али је у даљем периоду смањиван јер су стваране нове месне контроле у Београду. У наредном периоду, до 1914. године износио је између 33 и 39 чиновника, без чланова и секретара. Од 1900. године први пут се појављује и месна контрола у Београду. Рачуноиспитачи су радили у Министарству финансија, Железничког дирекцији, Државној штампарији, Царинарници, Управи државних монопола. Београдска пошта добија два рачуноиспитача 1902. године, од 1903. један ради при Класној лутрији, а од 1906. године и при управи Фабрике дувана. Од 1908. године у Београду се уводи месна контрола и при Управи фондова, а створено је и Београдско пореско одељење, па је број запослених повећан на 16, а наредне године на 18 рачуноиспитача. Од 1910. године по један шеф и један рачуноиспитач се налазе и при министарству финансија и војном министарству па је њихов укупан број повећан на 22, са укупно 12 установа у којима се налази стална месна контрола. Завршетак Балканских ратова је донео и нову организацију унутар Главне контроле. У оквиру месне контроле у Београду, рачуноиспитачи су се сада налазили и у Министарству народне привреде и у Београдској општини, са укупно 28 запослених у 14 установа.

Број месних контрола при окрузима је био исти од њиховог формирања 1898. године до 1912. године. Број запослених у месним контролама при окрузима није много варирао, износио је од 31 до 46 запослена рачуноиспитача. Само поједине, веће месне контроле имале су шефа, рачуноиспитаче и писаре, попут Крајинског и Врањског округа. После Балканских ратова,

рачуноиспитачи су постављени и у дванаест области нових крајева. Са њима је 1914. године у месним контролама при окружним начелствима било укупно 48 рачуноиспитача.

Закључак

Институција Главне контроле, од свог формирања 1844. до 1914. године прешла је развојни пут који се подудару са путем развоја саме српске државе током 19. и почетком 20. века. Од одељења при Државном савету које је контролисало, али и било контролисано, постепено се развила у самосталну институцију. И целокупна државна администрација, али и сама држава прешла је пут од аутономне кнежевине и за кратко време стигла до независности, а потом и статуса краљевине. Све почетне „болести“, испитивања и тражења најбољих решења у организовању државног апарата огледале су се и у организацији рада Главне контроле. Свој врхунац она је као институција доживела у време доношења Устава 1889. године и Закона о Главној контроли 1892. године. Њена потпуно независност се, осим осталог, огледала и у начину бирања председника и чланова Контроле. Мада је ова истинска независност била кратког даха, трајала је свега четири године до 1894, оставила је дубок траг на будући рад ове институције. Ширење делокруга рада огледао се и у броју запослених који је стално растао, као и у увођењу нових чиновничких звања или укидању старих која више нису била потребна. Прекретницу у бољој организацији рада Главне контроле чини доношење Закона из 1892. године и Правила из 1897. године којима је предвиђено отварање месних контрола. Њихов је значај био велики, јер су чиновници сада на лицу места могли да брже и ажурније контролишу рачуне, порезе локалних власти, институција и појединаца. Та мера је довела до ажурнијег прегледања рачуна и смањења заостатака, што је било од великог значаја јер су у ранијем периоду рачуни подношени на преглед и са по неколико година закашњења. Добро функционисање сваке државе зависи у великој мери и од добро вођених финансија. Основни предуслов за то је добро организован начин њихове контроле, што је и био основни задатак Главне контроле. Зато је она и постала временом изузетно важна институција модерне српске државе. Тежње да се сваки сегмент делатности стави под контролу, наплата пореза убрза и побољша, малверзације у државном апарату смање, показују да је Србија овог доба постајала модерна европска држава, која је законе градила по тадашњим мерилима других, развијенијих држава Европе. Иако није сређена, богата збирка докумената Главне контроле која је сачувана у Архиву Србије пружа упорним истраживачима обиље података.

GENERAL CONTROL (1860–1914)

Summary:

General control, as an institution, from its establishment in 1844 until 1914, was evolving along the development of the Serbian state in the 19th and early 20th century. From a department of the State Council, which it controlled, and was also controlled, gradually evolved into an independent institution. The entire state administration and the state itself also went along the same path, which for a short time from an autonomous principality became independent, and then acquired a status of a Kingdom. All the initial faults, experiments and searches for the best solutions in the organization of the state apparatus were reflected in the organization of the General Control. The peak of the institution was at the time when the 1889 Constitution and the 1892 Law on General Control were adopted. Its full independence, among other things, was reflected in the method of electing its chairperson and the members of the Control. Although its independence was short-lived, lasting only four years, until 1894, it left a deep imprint on the future of the institution. Expansion in the scope of work was reflected in the number of employees, which was increasing steadily, and in the introduction of new official positions or in termination of the old ones that were no longer needed. A turning point in its better organization of work was when the 1892 Law and the 1897 Rules were enacted, which provided for opening of local controls. Their importance was great, because officers could control the bills, taxes of local authorities, institutions and individuals much faster and more efficiently. This measure led to a more efficient inspection of accounts, reducing arrears, which was of great importance, as in the past invoices used to be submitted for review with a few years' holdup. For a country to be functioning properly, it is of a great importance to have its finances well-managed. A basic prerequisite for this is a well-organized way to control them, which was the main task of the General Control. That is why, with time, it became a very important institution of the modern Serbian state. An ambition to put under control each segment of activities, to improve and expedite tax collection, to reduce all misconduct in the government, showed that Serbia was becoming a modern European state, passing laws by the standards of other developed countries of Europe. An ample collection of documents of the General Control, which has been preserved in the Archives of Serbia, although not yet in order, provides the persistent researchers an abundance of information.

ПРЕГЛЕД ЗАПОСЛЕНИХ ЧИНОВНИКА

	Управитељ ³¹ Председатељ Председник	Чланови	Секретар	Рачуноиспитачи					Месни рачуно испитачи
				I кл.	II кл.	III кл.	IV кл.	V кл.	
1860.	1	2+1 ³²	1	6	8	/	/	/	/
1861.	1	/ ³⁴	1	4	7	3	/	/	/
1862.	1	/	/	3	6	3	/	/	/
1863.	1 ³⁶	3	1	4	4	5	5 ³⁷	/	/
1864.	1	3	1	4	4	6	6	/	/
1865.	1	3	1	4	4	5	7	5 ³⁹	/
1866.	1	3	1	4	5	5	5	5	/
1867.	1	3	1	4	4	5	4	6	/
1868.	1	3	1	3	4	5	7	4	/
1869.	1	3	1	4	4	5	7	4	/
1870.	1	3	1	4	4	5	7	8	/
1871.	1	3	1	4	4	5	7	8	/
1872.	1	3	1	4	4	5	7	7	/
1873.	1	3	1	4	4	5	7	7	/
1874.	1	3	1	4	4	5	7	7	/
1875.	1	3	1	4	4	4	6	6	/
1876.	1	3	1	4	3	5	6	7	/

³¹ Управитељ Главне контроле је био на њеном челу од 1860. до 1862.

³² Ове године се у Шематизму први и једини пут у овом периоду помиње звање правитељственог комесара.

³³ Изванредни архивар.

³⁴ За годину 1861. и 1862. први и једини пут у овом периоду Главна контрола није имала постављене чланове.

³⁵ Ове године је контроли био придодат бивши председник суда Ђорђе Нинић, али без назначеног звања.

³⁶ Од ове године се уместо звања управитељ користи звање председатељ.

³⁷ Јавља се први пут ова класа рачуноиспитача.

³⁸ Ово звање се сада први пут помиње.

³⁸ Ова класа се први пут појављује.

⁴⁰ Изванредни млађи архивар.

У ГЛАВНОЈ КОНТРОЛИ ОД 1860. ДО 1914. ГОДИНЕ

Архивар / Архивар и регистратор	Млађи архивар и протоколиста	Канцелариста	Књиговођа – телеграфиста	Укупно
1+1 ³³	/	3	/	24
2	/	4	/	22
2	/	4	/	19+1 ³⁵
1+1	/	3	/	28
1	1 ³⁸	2	/	29
1	1	2	/	34
1	1	2		33
1	1+1 ⁴⁰	2	/	33
1	1	3	/	33
1	1	3	Предвиђено место, није попуњено	34
1	1	2	3	40
1	1	2	3	40
1	1	2+1	3	40
1	1+1	2	3	40
1	1+1	2	3	40
1	3	2	3	38
1	3	2	3	39

ПРЕГЛЕД ЗАПОСЛЕНИХ ЧИНОВНИКА

	Председник	Чланови	Секретар	Рачуноиспитачи					Месни рачуноиспитачи
				I кл.	II кл.	III кл.	IV кл.	V кл.	
1877.	1	3	1	4	4	5	7	8	/
1878.	1	3	1	4	4	5	9	10	/
1879.	1	3	1	4	4	5	9	10	/
1880.	1	4	1+1 ⁴²	5	4	7	11	12	/
1881.	1	4	1	7	7	8	13	14	/
1882.	1	4 ⁴⁴	1	7	7	9	13	14	/
1883.	1	4	1	5	8	9	13	13	/
1884.	1	4	1	7	7	9	12	14	/
1885.	1	4	1	7	7	9	12	14	/
1886.	1	4	1	7	7	9	12	13	/
1887.	1	4	1	4	4	9	11	12	/
1888.	1	4	1	5	6	7	11	12	/
1889.	1	4	1	4	7	6	14	10	/
1890.	1	4	5	2	7	3	8	10	/
1891.	1	4	1	3	6	4	10	8	/
1892.	1	4	1	5	4	4	10	7	/
1893.	1	4	1	25					/
1894.	1	4	1	31					/
1895.	1	3	1	27					/
1896.	1	4	1	28					/
1897.	1	4	1	33					/
1898.	1	4	1	43					19 ⁴⁷

⁴¹ Звање књиговође се ове године помиње први пут и то у три класе.

⁴² Први и једини пут се појављује и звање изванредни секретар

⁴³ Први пут се помиње протоколисата као самостално звање, тј. раздвојена су звања млађег архивара и протоколите.

⁴⁴ Први пут неко од чланова има класу и то само Јован Милановић је члан друге класе, а у наредним годинама до 1890. и други чланови ће на кратко имати класе. Класни разред је био предвиђен и за секретара Главне контроле.

⁴⁵ Од ове године рачуноиспитачи више немају класе. У попису чиновника нема више ни књиговођа, а од осталог особља се помињу само архивар, млађи архивар и писари.

⁴⁶ Ове године писари добијају класе, али их у наредним шематизмима нема.

⁴⁷ Ове године се први пут помињу и месни рачуноиспитачи и то при окружним начелствима.

У ГЛАВНОЈ КОНТРОЛИ ОД 1860. ДО 1914. ГОДИНЕ

Архивар / Архивар и регистратор	Млађи архивар и протоколиста		Канцелариста	Писари	Књиговођа ⁴¹			Укупно
	Мл. архив.	Прото колис.			І кл.	ІІ кл.	ІІІ кл.І	
1	1		2	/	1	1	1	40
1	1		2	/	1	1	1	44
1	1		2	/	1	1	1	44
1	1	1 ⁴³	2	/	1	1	1	54
1	1	1	2	/	1	1	1	63
1	1	1	2	/	1	1	1	64
1	1	1	2	/	1	1	1	61
1	1	1	2	/	1	1	1	63
1	1	1	2	/	1	1	1	63
1	1	1	2	/	1	1	1	62
1	1	1	2	/	1	1	1	54
1	1	1	2	/	1	1	1	55
1	1	1	1	/	1	1	1	54
1	1	1	1	/	1	1	1	51
/	1	1	1	/	1	1	/	42
1	1	1	2	/	1	1	1	44
1	1		/	2	/			35 ⁴⁵
1	1	/	/	2	/			41
1	1	/	/	4	/			38
1	1	/	/	5	/			41
1	1	/	/	6 ⁴⁶	/			47
1	1	/	/	6	/			76

ПРЕГЛЕД ЗАПОСЛЕНИХ ЧИНОВНИКА

	Председник	Чланови	Секретар	Рачуноиспитачи	Месни рачуно испитачи
1899.	1	4	1	37	30
1900.	1	4	1	30	31+9 ⁴⁸
1901.	1	4	1	28	33+11
1902.	1	4	1	29	42+12
1903.	1	4	1	33	46+12
1904.	1	4	1	33	42+12
1905.	1	4	1	33	43+12
1906.	1	4	1	32	43+15
1907.	1	4	1	33	43+15
1908.	1	4	1	33	43+18
1909.	1	4	1	34	38+18
1910.	1	4	1	28	37+22
1911.	1	4	1	27	39+22
1912.	1	4	1	23	41+28
1913.	Нема података за ову годину				
1914.	1	4	1	28	36+24+12 ⁵⁰

⁴⁸ У оквиру месне контроле први пут се за окружне месне контроле појављују поред рачуноиспитача и звања шефа месне контроле. У овој табели је дат збирни број запослених без ознака за шефове. Такође се први пут јавља и месна контрола у Београду која се налазила при Министарству финансија, Управи државних монопола, Железничкој дирекцији, Државној штампарији, Царинарници Београд и другим установама. До 1914. године њихов број се попео на 14. Број рачуноиспитача који су радили при овим установама биће дат посебно, као и у овој години када их је било 9.

⁴⁹ Први пут се у окружним месним контролама јављају и писари.

⁵⁰ Ове године се појављују и рачуноиспитачи за нове крајеве, ослобођене после балканских ратова.

У ГЛАВНОЈ КОНТРОЛИ ОД 1860. ДО 1914. ГОДИНЕ

Старији архивар	Млађи архивар	Писари	Укупно
1	1	6	81
1	1	6	84
1	/	4	83
1	/	4+1 ⁴⁹	95
1	/	3+2	103
1	/	4+4	102
1	/	4+2	101
1	/	4+2	103
1	/	4+2	104
1	/	5+2	108
1	/	4+2	101
1	/	4+2	100
1	/	4+2	101
1	/	4	103
1	/	5+2	114

Кристиан Јерић
историчар
kristianjeric@hotmail.com

ДЕМОГРАФСКА КРЕТАЊА И РАЗВОЈ ПРИВРЕДЕ У СОМБОРУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА (1867–1890)

Апстракт: У раду је приказан развој верске и националне структуре Сомбора заједно са основним подацима о привреди града у периоду од Аустроугарске нагодбе 1867. до пада Владе Калмана Тисе 1890. године. Подаци везани за Сомбор су упоређени са онима од Суботице и Новог Сада, пошто се ради о градовима са сличном структуром становништва и привреде. Рад је највећим делом написан на основу званичних државних статистика и грађе сомборског магистрата.

Кључне речи: Сомбор, становништво, попис, пољопривреда, сточарство, занатство, 1867–1890.

* * *

Верска и национална сѝрукѝура сѝановнишѝва

Аустроугарском нагодбом 1867. је започело ново раздобље у историји Угарске, а самим тим и у повестници пречанских Срба. Сомбор као град са већинским српским становништвом се налазио на мети Владе Калмана Тисе, која је била прожета тежњама ка централизацији Угарске и мађаризацији немађарских народа.¹ Стога, како би се правилно сагледали донети такве политике у Сомбору, али и шире, потребно је да се укратко изложе

¹ О Влади Калмана Тисе: П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Исѝорија Мађара*, Београд, 2002, 472–487; Т. Пал, *Мађарска ѝолийичка јавносѝ и срѝско ѝишѝање на Балкану*, Нови Сад, 2001; Т. Frank, *Hungary and the Dual Monarchy, 1867–1890* у: Peter F. Sugar (прир.), *A History of Hungary*, Indiana University Press, 1994, 261–264.

промене верске и националне структуре становништва. Најсигурнији начин за то је употреба пописа из 1857, 1869, 1880. и 1890. године. Подаци везани за Сомбор су упоређени са онима од Суботице и Новог Сада, пошто се ради о градовима са сличном структуром становништва, а ради илустрације наведени су и подаци у погледу Војводства Србије и Тамишког Баната (1857) односно Бачко–Бодрешке жупаније (1869, 1880. и 1890) и Угарске. Треба да се има на уму да пописи од 1857. и 1869. не бележе националност (матерњи језик) испитаника, као и да су 1880. српски и хрватски језик наведени заједно као „српско–хрватски“, док су 1890. међу становништво српског језика убројани и Буњевци и Шокци. Иако је отежано да се прате промене у националној структури становништва, то није немогуће, пошто је огромна већина Срба припадала православној цркви, док је већина бачких Мађара била католичке вероисповести. Немачко становништво у Сомбору и Суботици је такође већином било католичко, док је у Новом Саду живело бројно протестантско становништво делом немачког, делом мађарског матерњег језика.

Табела 1: Становништво Сомбора, Суботице, Новог Сада и Војводства Србије и Тамишког Баната по вероисповести 1857. године.²

Вероисповест Станов.		римо-католици	грко-католици	православци	евангел.	реформ.	јевреји	други и непознати	Укупно
		број							
Сомбор	број	10.925	10	11.410	20	20	215	1	22.601
	%	48,34	0,04	50,48	0,08	0,08	0,95		100
Суботица	број	48.960	1	2.722	13	65	1.248	9	53.018
	%	92,36		5,13	0,03	0,12	2,35	(0.02%)	100
Нови Сад	број	4.679	99	7.024	493	962	774	24	14.055
	%	33,29	0,70	49,97	3,50	6,84	5,51	0,17	100
Војводство Србија и Там. Банат	број	698.189	26128	691.605	56.871	29.281	23.203	850	1.469.256
	%	47,52	1,78	47,07	3,87	1,99	1,58	0,06	100

² *Bevölkerung und Viehstand von der Serbischen Wojwodschafft mit dem Temeser Banate nach der Zählung vom 31. october 1857, Wien, 1859, 2, 6.*

Табела 2: Становништво Сомбора, Суботице, Новог Сада, Бачко – Бодрошке жупаније и Угарске према вероисповести 1869. године.³

Вероисповест Станов.		римо- като- лици	грко- като- лици	право- славци	евангел.	реформ.	јевреји	други и непо- знати	Укупно
Сомбор	број	12.451	4	11.131	167	77	419	60	24.309
	%	51,22		45,79	0,69%	0,32	1,72	0,25	100
Суботица	број	52.181	1	2.445	141	190	1.331	34	56.323
	%	92,65		4,34	0,25	0,34	2,36	0,06	100
Нови Сад	број	6.684	176	8.134	1.354	1.725	965	81	19.119
	%	34,99	0,92	42,54	7,08	9,02	5,04	0,43	100
Бачко – Бодрошка жупанија ⁴	број	381.790	7.659	94.704	52.101	23.721	14.985	1.131	576.149
	%	66,27	1,33	16,44	9,04	4,12	2,60	0,20	100
Угарска ⁵	број	5.930.045	990.656	1.148.242	875.427	1.721.566	517.950	4.596	11.188.502
	%	53,00	8,85	10,27	7,82	15,39	4,63	0,04	100

Табела 3: Просечна годишња стопа (геометријској) прираштаја различитих конфесија у Сомбору, Суботици и Новом Саду у периоду од 1857. до 1869. године.⁶

Вероисповест Град		римо- като- лици	грко- като- лици	право- славци	евангел.	реформ.	јевреји	други и непознати	Укупно
Сомбор	%	1,10	- 7,34	- 0,21	19,27	11,85	5,70	40,48	0,61
Суботица	%	0,54	/	-0,90	21,89	9,32	0,55	11,64	0,51
Нови Сад	%	3,01	4,91	1,23	8,76	4,97	1,86	10,63	2,60

³ L. Mihály (прир.), *Áttekintése a bács – bodrogh megyei jelenlevő népességnek, nem, vallás, állapot, honosság, jelen- és távollét, műveltségi fok és kor, hivatás és foglalkozás szerint*, Zombor, 1871, 41–42; S. László (прир.), *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*, Budapest, 2005, 20, 277.

⁴ Укључује и становништво градова Баје, Суботице, Сомбора и Новог Сада.

⁵ Без Ердеља, Ријеке, Хрватске и Славоније.

⁶ Просечна стопа геометријског прираштаја је израчуната помоћу формуле $r = ((Y_2/Y_1)^{(1/n)} - 1) * 100$, у којој је „ Y_2 “ резултат пописа из 1869, „ Y_1 “ резултат из 1859, а „ n “ представља протекло време (дванест година у датом случају).

У посматраном периоду је најбржи пораст укупног броја становништва забележен у Новом Саду, где су све конфесије биле бројније 1869. него 1857. године. У погледу Сомбора и Суботице је осетан пораст броја католика, евангелиста, реформата и јевреја, док се једино број православних верника смањило. Негативан геометријски прираштај српског православног становништва је нешто већи у Суботици (-0,90%) него у Сомбору (-0,21%).

Табела 4: Становништво Сомбора, Суботице, Новог Сада, Бачко – Бодрошке жупаније и Угарске према верској припадности 1880. године.⁷

Вероисповест Станов.		римо-	грко-	право-	евангел.	реформ.	јевреји	други	Укупно
		като-	като-	славци				и непо-	
		лицы	лицы	славци				знати ⁸	
Сомбор	број	12.932	21	10.567	205	267	637	64	24.693
	%	52,37	0,09	42,79	0,83	1,08	2,58	0,26	100
Суботица	број	56.726	/	2.448	156	358	1.647	32	61.367
	%	92,44	/	3,99	0,25	0,58	2,68	0,05	100
Нови Сад	број	8.093	169	8.424	1.700	1.742	1.141	56	21.325
	%	37,95	0,79	39,50	7,97	8,17	5,35	0,26	100
Бачко – Бодрошка жупанија ⁹	број	407.003	8.552	121.982	57.238	24.227	17.141	1.920	638.063
	%	63,79	1,34	19,12	8,97	3,80	2,69	0,30	100
Угарска са Ердељом ¹⁰	број	6.482.595	1.489.819	1.937.105	1.107.515	2.023.257	624.737	63.594	13.728.622
	%	47,22	10,86	14,12	8,07	14,70	4,56	0,46	100

⁷ *A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*, Budapest, 1882; K. József (прир.), *A Délvidék településeinek vallási adatai 1880 – 1941*, Budapest, 1999, 162-163. Детаљније о кретању броја Срба у Угарској од 1880. до 1910. погледати: М. Јагодић, *Процена броја Срба (1880–1910)*, Српске студије 1 (2010), 44–49.

⁸ У другој половини XIX века је дошло до значајног пораста броја назарена у градовима Бачке.

⁹ Укључује и становништво градова Баје, Суботице, Сомбора и Новог Сада.

¹⁰ Без Ријеке, Хрватске и Славоније.

Табела 5: Сјановништво Сомбора, Суботице, Новој Сада, Бачко – Бодрошке жупаније и Угарске по мајерњем језику 1880. године.¹¹

1213

Матерњи језик Станов.		мађарски	немачки	словачки	румунски	рутенски	хрватско-српски	остали	укупно
Сомбор	број	5.077	2.672	33	5	9	15.682	31	24.693
	%	20,56	10,82	0,13	0,02	0,04	63,51	0,13	100
Суботица	број	30.075	1.479	325	8	5	26637	37	61.367
	%	49,01	2,41	0,53	0,01	0,01	43,41	0,06	100
Нови Сад	број	5.517	5.159	835	30	162	8790	8	21.325
	%	25,87	24,19	3,92	0,14	0,76	41,22	0,04	100
Бачко – Бодрошка жупанија ¹²	број	234.352	162.894	24.761	469	7.294	177.081	832	638.063
	%	36,73	25,53	3,88	0,07	1,14	27,75	0,13	100
Угарска са Ердџом ¹³ (хиљада)	број	6.404	1.870	1.863	2.403	353	639	148	13.729
	%	46,7	13,6	13,5	17,5	2,6	4,7	1,4	100

Табела 6: Просечна сјоја годишње (геометријској) прираштаја различитих вероисповести у Сомбору, Суботици, Новом Саду и Бачко-Бодрошкој жупанији (1869–1880)

Вероисп. Станов.		римо-католици	грчко-католици	православци	евангел.	реформ.	јевреји	други и непознати	Укупно
Сомбор	%	0,34	16,27	-0,47	1,88	11,97	3,88	0,59	0,14
Суботица	%	0,76	/	0,01	0,92	5,93	1,95	-0,55	0,78
Нови Сад	%	1,75	-0,37	0,32	2,09	0,09	1,53	-3,30	1
Бачко – Бодрошка жупанија	%	0,58	1,01	2,33	0,86	0,19	1,22	4,93	0,93

¹¹ A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, Budapest, 1882; Vukovich Gabriella (прир.), A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai 1880–1941, Budapest, 1998, 174–175, 262–263, 288–289.

¹² Укључује и становништво градова Баје, Суботице, Сомбора и Новог Сада.

¹³ Без Ријеке, Хрватске и Славоније.

После поређења података из 1869. и 1880. очљиво је слабљење православног елемента у уделу становништва Сомбора. У наведеним градовима број православаца се значајно повећао искључиво у Новом Саду. Такође је видљив пораст православног становништва, апсолутно гледајући, на нивоу целе жупаније. У Новом Саду се број православаца и особа који су за свој матерњи језик навели „хрватско-српски“ скоро у потпуности подудара, за разлику од Сомбора и Суботице. Пошто је буњевачко становништво у великој мери било захваћено мађаризацијом, тешко је проценити колико их је за свој матерњи језик навело мађарски. У погледу Сомбора број Буњеваца је 1864. процењен на око 8.000, што значи да се 1880. сваки трећи Буњевац определио за мађарски језик.¹⁴

Табела 7: Структура становништва Сомбора, Суботице, Новог Сада, Бачко-Бодрошке жупаније и Угарске по вероисповести 1890. године.¹⁵

Станов.	Вероисп.	римо-католици	грко-католици	православци	евангел.	реформ.	јевреји	други и непознати	укупно
Сомбор	број	13.900	14	11.247	187	394	644	22	26.435
	%	52,58	0,05	42,65	0,71	1,49	2,44	0,08	100
Суботица	број	66.635	143	2.480	249	665	2.540	25	72.737
	%	91,61	0,20	3,41	0,34	0,92	3,49	0,03	100
Нови Сад	број	9.581	299	8.908	2.440	1.928	1.507	54	24.717
	%	38,76	1,21	36,04	9,87	7,80	6,40	0,22	100
Бачко-Бодрошка жупанија ¹⁶	број	461.027	9.983	131.303	64.810	27.934	19.115	2.316	698.948
	%	65,96	1,43	18,79	9,27	3,99	2,73	0,33	100
Угарска са Ердељом ¹⁷	број	7.239.212	1.655.600	2.064.715	1.180.489	2.212.663	707.472	73.343	15.133.494
	%	47,84	10,94	13,64	7,80	14,62	4,67	0,48	100

¹⁴ Историјски архив Сомбор (даље ИАС), Фонд 5: Магистрат слободног и краљевског града, бр. 2916/1864.

¹⁵ *Magyar statisztikai évkönyv 1893*, Budapest, 1894, 27 - 29.

¹⁶ Укључује и становништво градова Баје, Суботице, Сомбора и Новог Сада.

¹⁷ Без Ријеке, Хрватске и Славоније.

Табела 8: Просечан јодишњи љрирашијај различитих вероисповести у Сомбору, Суботици, Новом Саду и Бачко-Бодрошкој жупанији у љериоду од 1880. до 1890. јодине.

Вероисп. Станов.	римо-като-лици	грко-като-лици	право-славци	еванг.	реформ.	јевреји	други и непознати	Укупно
Сомбор	0,72%	-3,97%	0,63%	- 0,91%	3,97%	0,11%	-3,37%	0,68%
Суботица	1,62%	/	0,13%	4,79%	6,39%	4,43%	-3,84%	1,71%
Нови Сад	1,70%	5,87%	0,56%	3,68%	1,02%	2,82%	-0,36%	1,49%
Бачко-Бодрошка жупанија	1,25%	1,56%	0,74%	1,25%	1,44%	1,10%	1,89%	0,92%
Угарска са Ердељом	1,11%	1,06%	0,64%	0,64%	0,90%	1,25%	1,44%	0,98%

Табела 9: Сљрукљура сљановнишљва Сомбора, Суботице, Новог Сада, Бачко-Бодрошке жупаније и Угарске љо мајерњем језику 1890. јодине.

Матерњи језик Станов.	мађар-ски	нема-чки	слова-чки	румун-ски	рутен-ски	хрват-ски	српски	остало	укупно	
Сомбор	број	6.176	2.676	47	4	8	34	17.397	93	26.435
	%	23,20	10,12	0,18	0,02	0,02	0,13	65,81	0,35	100
Суботица	број	38.327	1.898	476	16	2	19	31.824	175	72.737
	%	52,69	2,61	0,66	0,02		0,03	43,75	0,24	100
Нови Сад	број	7.804	5.996	1.010	9	154	308	9.300	136	24.717
	%	31,57	24,26	4,09	0,04	0,62	1,25	37,62	0,55	100
Бачко - Бодрошка жупанија ¹⁸	број	288.521	189.051	29.025	372	9.063	1.253	197.104	2.099	698.948
	%	41,28	27,05	4,15	0,05	1,30	0,18	28,20	0,30	100
Угарска са Ердељом ¹⁹	број	7.356.874	1.988.589	1.893.641	2.589.066	379.782	183.642	495.105	243.795	15.133.494
	%	48,61	13,12	12,58	17,11	2,51	1,21	3,27	1,62	100

¹⁸ Укључује и становништво градова Баје, Суботице, Сомбора и Новог Сада.¹⁹ Без Ријеке, Хрватске и Славоније.

Табела 10: Просечан годишњи прираштај становништва према мајерњем језику у Сомбору, Суботици, Новом Саду и Бачко–Бодрошкој жупанији од 1880. до 1890. године.

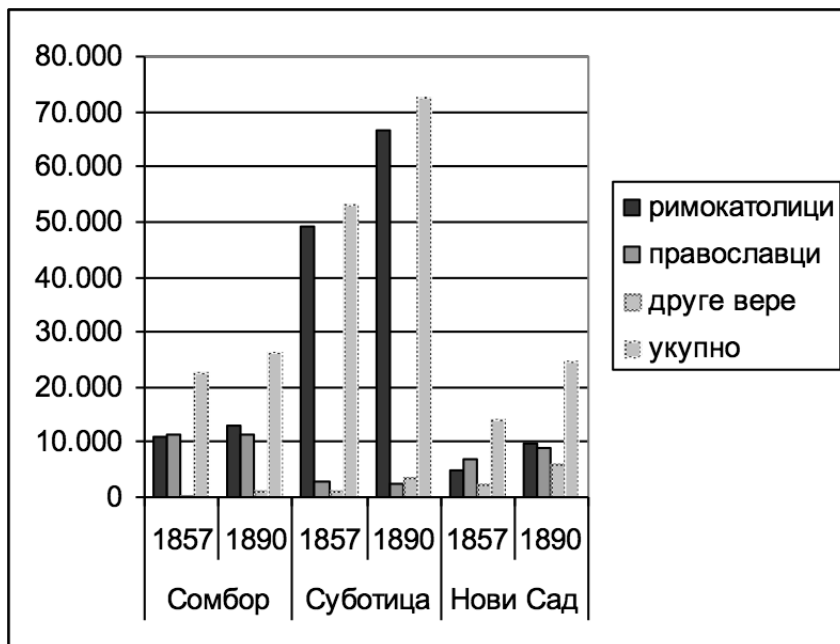
Станов.	Матерњи језик	мађарски	немачки	словачки	румунски	рутенски	српски (хрватско-српски)	остали	укупно
	%								
Сомбор	%	1,99	0,01	3,60	-2,21	-1,17	1,41	11,61	0,68
Суботица	%	2,45	2,53	3,89	7,18	-8,76	1,78	16,81	1,71
Нови Сад	%	3,53	1,51	1,92	-11,34	6,64	0,89	32,75	1,49
Бачко – Бодрошка жупанија	%	2,10	1,50	1,60	-2,29	2,19	1,14	9,70	0,92

Упркос позитивном годишњем прираштају, уочљиво је слабљење удела православног становништва у посматраним градовима. Такође је евидентно да је прираштај становништва српског матерњег језика већи него код испитаника православне вероисповести. Поред Буњеваца ту су спадали и Срби који су после прелаза у католичку веру постепено изгубили свој национални идентитет. Пораст становништва мађарског матерњег језика је уочљив како у Сомбору, тако и у Суботици и Новом Саду. Бројно стање Немаца се осетно повећало у Суботици и Новом Саду, док је у Сомбору приметно стагнирање, што је вероватно последица већих асимилационих успеха Мађара код Немаца католичке вероисповести, него код Немаца евангелика. У целини посматрано у Бачко–Бодрошкој жупанији се бројно стање немађарских народности кретало повољније, што је повезано са мањом асимилацијом (и/или већим природним прираштајем) код сеоског становништва. Потребно је поново да се напомене да су као Срби пописани и Буњевци односно Шокци, што има за последицу да је годишњи прираштај особа српског матерњег језика повољнији у градовима, али када се узму у обзир подаци о верској припадности, јасно је да се удео православних Срба смањивао брже у градовима него на селу.

Табела 11: Упоредни преглед становништва Сомбора, Суботице и Новог Сада по вероисповести према годинама пописа из 1857. и 1890. године.

		Сомбор		Суботица		Нови Сад	
		1857	1890	1857	1890	1857	1890
римокатолици	број	10.925	13.000	48.960	66.635	4.679	9.581
	%	48,34	52,85	92,36	91,61	33,29	38,76
гркокатолици	број	10	14	1	143	99	299
	%	0,04	0,05		0,20	0,70	1,21
православци	број	11.410	11.247	2.722	2.480	7.024	8.908
	%	50,48	42,65	5,13	3,41	49,97	36,04
евангелисти	број	20	187	13	249	493	2.440
	%	0,08	0,71	0,03	0,34	3,50	9,87
реформисти	број	20	394	65	665	962	1.928
	%	0,08	1,49	0,12	0,92	6,84	7,80
јевреји	број	215	644	1.248	2540	774	1.507
	%	0,95	2,44	2,35	3,49	5,51	6,40
други и непознати	број	1	22	9	25	24	54
	%		0,03	0,02	0,03	0,17	0,22
укупно	број	22.601	26.435	53.018	72.737	14.055	24.717
	%	100	100	100	100	100	100

Графикон 1: Крећање броја њравославаца и римокатолика у Сомбору, Суботици и Новом Саду.

У другој половини XIX века је осетно постепено опадање удела српског православног елемента у становништву како Сомбора, тако и целе Бачко–Бодрошке жупаније, али и Угарске. Заправо, наведена тенденција је уочљива још од 1797. године.²⁰ Тако је у Сомбору број Мађара са 1 859 лица 1850. порастао на 6 176 године 1890, што је у највећој мери последица мађаризације буњевачког, немачког и јеврејског становништва.

Структура становништва према занимању

Пре него што се пређе на преглед развоја градске привреде, треба да се размотри структура становништва према занимању. На почетку је размотрен однос писмених и неписмених становника градова Бачке на почетку посматраног периода.

²⁰ За период од 1797. до 1860. видети: В. Јакшић, *Несћајање српског народа у Угарској*, Гласник СУД 33 (1872), 38–134; О могућим узроцима опадања броја Срба у Хабзбуршкој монархији: Ђ. Натошевић, *Зашто наш народ у Аустрији њројда*, Београд, 2007⁴.

Табела 12: Број писмених и неписмених сџановника Сомбора, Суботице, Новој Сага и Бачко–Бодрошке жупаније 1861. године.²¹

Град	зна да чита и да пише		само чита		Не зна ни да чита ни да пише	
	мушкарци	жене	мушкарци	жене	мушкарци	жене
Сомбор	3.229	2.328	14	55	8.756	9.927
Суботица	5.607	2.910	533	979	21.699	24.595
Нови Сад	3.750	2.582	2	6	5.527	7.252
Бачко–Бодрошка жупанија ²²	103.981	58.182	9.305	25.256	172.708	206.717

Релативно посматрано највећи број писмених је било у Новом Саду (34,53%), затим у Сомбору (22,86%), а најмање у Суботици (15,12%). У свим наведеним градовима број образованих мушкараца је био нешто већи него жена.

Табела 13: Сџрукџура сџановнишџва Сомбора, Суботице, Новој Сага и Бачко–Бодрошке жупаније према занимању 1869. године.²³

	чиновници, медицинско особље, учитељи, свештеници	пољопривреда и сточарство	лов риболов	занатство	трговина	услуге	остало	незаспослени старији од четрнаест година		Укупно (радно способно становништво)
								м.	жене	
Сомбор	380	3.764	6	2.002	436	3.236	341	912	5.778	16.855
	2,25%	22,33%	0,04%	11,88%	2,59%	19,20%	2,02%	5,41%	34,28%	100%
Суботица	445	15872	1	2874	706	7769	96	482	8439	36.684
	1,21%	43,27%		7,83%	1,92%	27,18%	0,26%	1,31%	23,01%	100%
Нови Сад	302	3135	76	1954	779	1204	264	466	4445	12.625
	2,39%	24,83%	0,60%	15,48%	6,17%	9,54%	2,10%	3,69%	35,21%	100%
Б – Б жуп. ²⁴	4.102	156.369	846	30.757	5.889	52.486	4.706	10.091	102.173	367.419
	1,12%	42,56%	0,23%	8,37%	1,61%	14,28%	1,28%	2,75%	27,81%	100%

У свим наведеним градовима је највећи број особа био запослен у пољопривреди односно сточарству, што указује на недовољну развије-

²¹ М. Lovász (прир.), *Áttekintése a bács – bodrogh megyei jelenlevő népességnek*, 43.

²² Укључује и становништво градова Баје, Суботице, Сомбора и Новог Сада.

²³ М. Lovász (прир.), *Áttekintése a bács – bodrogh megyei jelenlevő népességnek*, 43–44.

²⁴ Укључује и становништво градова Баје, Суботице, Сомбора и Новог Сада.

ност других привредних грана. Релативно гледано незапосленост је била најприсутнија у Сомбору (27,5%), затим у Новом Саду (25,69%), а најмање у Суботици (15,84%). Приликом проматрања незапослености треба да се има на уму да су велик број таквих особа чиниле домаћице.

Табела 14: Сџрукџура сџановнишџва Сомбора, Субоџице, Новоџ Сада и Бачко-Бодрошке жупаније џрема занимању 1890. џодине.²⁵

		интелектуалци	пољопривреда и сточарство	занатство и трговина	слуге и надничари	остали	незапослени (радно способни)	укупно становништво
		запослена и издржавана лица						
Сомбор	бр.	1.968	8.346	6.414	6.857	1242	1.611	26.435
	%	7,45%	31,57%	24,26%	25,94%	4,70%	6,10%	100%
Суботица	бр.	2.177	33.984	14.298	18.250	1481	2.544	72.737
	%	2,99%	46,72%	19,66%	25,09%	2,04%	3,50%	100%
Нови Сад	бр.	1.460	4.493	9.998	5.972	1598	1.466	24.717
	%	5,91%	18,17%	40,45%	24,16%	6,47%	5,93%	100%
Бачко - Бодрошка жупанија ²⁶	бр.	15.978	336.547	137.623	197.337	12.796	176.267	698.948
	%	2,28%	48,15%	19,69%	28,23%	1,83%	25,22	100%

Иако су пољопривреда и сточарство остале главне привредне гране у Бачкој, ипак је дошло до извесних промена у структури становништва према занимању. Повећао се број запослених у занатству и трговини, што је највише дошло до изражаја у Новом Саду. Процент запослених у пољопривреди је био нешто већи у Суботици, него у Новом Саду или Сомбору, а чему је узрок већа обрадива површина у атару датог града. Висок број интелигенције у Сомбору је била последица чињенице да се радило о жупанијском средишту са дугом традицијом високог образовања.

Пољопривреда

Пољопривреда је у разматраном периоду имала значајан удео у целокупној привреди Сомбора. Градском атару је 1865. припадало 30 642 хектара (53 244 јутара) земље која се делила на орнице, ливаде, пашњаке, шуме, винограде и тршћаре. Однос различитих категорија пољопривредног земљишта је приказан на следећој табели.

²⁵ *Magyar statisztikai évkönyv 1893*, 37.

²⁶ Укључује и становништво градова Баје, Суботице, Сомбора и Новог Сада.

Табела 15: Поседовни односи и катџеорије пољопривредној земљишта у хектарима градској атара Сомбора, Суботице и Новог Сада 1865. године.²⁷

	веле-поседника	мало-поседника	оранице	ливаде	пашњаци	шуме	виногради	тршћаре	бескорисно	укупно
Сомбор	47	4.284	24.267	2.572	766	494	435	143	1.965	30.642
			79,20%	8,39%	2,50%	1,61%	1,42%	0,47%	6,41%	100%
Суботица	143	8.624	61.304	3.398	16.205	4.683	2.072	441	7.205	95.308
			64,32%	3,57%	17%	4,91%	2,18%	0,46%	7,56%	100%
Нови Сад	18	2.936	10.720	1.412	1.270	372	46	555	1.264	15.639
			68,55%	9,03%	8,12%	2,38%	0,29%	3,55%	8,08%	100%

У свим наведеним градовима су највећи удео имале оранице, а затим су следиле ливаде и пашњаци коришћене за испашу стоке. Њихова површина је, поред величине градског атара, била условљена бројним стањем стоке. Разлог за већу заступљеност шума код Суботице лежи у пешчарама, пошто су дрвећа коришћена за везивање песка још од средине XVIII века. Слично су тршћаре код Новог Сада настале због близине речног тока Дунава.

Табела 16: Површине засејане са различитим пољопривредним културама и приноси током жетве у јесен 1869. и пролеће 1870. у сомборском атару.²⁸

Назив културе	засејана површина у хектарима	поцена квалитета жетве	посечан принос по хектару земље изражен у хектолитрима	посечан принос по хектару земље изражен у тонама
озима пшеница	5.179	средње	12,91	1,08
наполица	863	средње	14,76	1,12
озими јечам	518	добро	15,99	1,05
озима репица	58	добро	17,23	1,312
пролећна пшеница	58	средње	12,91	1,08

²⁷ Н. Џобановић, *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867*, 209.

²⁸ ИАС, Ф. 5, бр. 303/872. У изворном документу је површина наведена у јутрима, док је запремина дата у бечким меровима, а тежина у метричким центима. Једна бечка мера одговара запремини од 61,487 литара (0,61487 хектолитара) а једна метричка centa тежини од 100 кила (0,1 тона). За граничне вредности хектолитарске тежине зрна данас видети: М. Мирић, П. Јовин, М. Филиповић, *Хектолитарска маса житија у семенарској литерајтури Србије*, Жито – хлеб 34 (2007), 1–2, 5.

Назив културе	засејана површина у хектарима	поцена квалитета жетве	посечан принос по хектару земље изражен у хектолитрима	посечан принос по хектару земље изражен у тонама
пролећна репица и сунцокрет	29	добро	15,99	1,2
пролећни јечам	345	добро	14,76	0,98
зоб	6.042	средње	17,23	0,736
просо	116	средње	15,99	1,26
кукуруз	6.042	средње	14,76	1,19
грахорица	174	добро	15,99	0,9
грашак, лећа	58	добро	17,23	1,44
кудеља	580	добро	15,99	0,9
кромпир	580	лоше	20,91	1
репа	58	средње	/	/
угар	5.168	/	/	/

Најзаступљеније су биле биљке које су употребљаване за печење хлеба (пшеница и наполица), односно оне које су коришћене за исхрану становништва и домаћих животиња (зоб и кукуруз). Почетком 70-их година за пољопривредне радове у Сомбору је коришћено 103 гвоздена плуга, 952 дрвене плуге, 1 машина за сетву са коњском вучом, 8 вршалица са коњском вучом, као и 25 ручних машина за сетву и жетву, док парне машине уопште нису употребљаване.²⁹ На већим имањима су били ангажовани и надничари чија се дневница код мушкараца кретала од 70 новчића (крајцара) до 2 форинте и 40 новчића у зависности од годишњег доба. Највеће плате су биле у току јуна и јула. Рад жена и деце је такође коришћен, али је био знатно мање плаћен. Дневница жена је била за половину мања него код мушкараца, док су деца добијала само четвртину износа од плате мушког радника.³⁰

²⁹ ИАС, Ф.5, Политичко-административно одељење (даље ПАо), бр. 1958/872.

³⁰ ИАС, Ф.5, ПАо, бр. 303/872.

Табела 17: Структура пољопривредног земљишта Сомбора, Суботице и Новог Сада 1885. године.³¹

		оранице	вртови	ливаде	пашњаци	тршћаре	виногради	шуме	бескорисно	укупно
Сомбор	хектара	24.486	130	1.486	1.300	105	313	41	2.973	30.834
	%	79,41	0,42	4,82	4,22	0,34	1,02	0,13	9,64	100
Суботица	хектара	63.483	377	2.169	17.704	1.010	2.321	5.524	2.989	95.577
	%	66,42	0,39	2,27	18,52	1,06	2,43	5,78	3,13	100
Нови Сад	хектара	12.108	293	445	1.028	512	62	585	951	15.934
	%	75,99	1,84	2,79	6,45	3,21	0,39	3,67	5,97	100

Током наредних деценија у погледу структуре пољопривредног земљишта није дошло до значајнијих промена. Тако су и 1885. године оранице биле најзаступљеније у Сомбору са 24 486 хектара. Укупан број земљопоседника је био у благом порасту, те је 1882. укупно 4 780 лица поседовало земљу. Производња је углавном остала на примитивном нивоу све до 90-их година када су ушле у употребу прве парне машине, што је довело до благог пораста приноса различитих пољопривредних култура.

Табела 18: Површине засејане различитим пољопривредним културама у Сомбору, Суботици и Новом Саду 1892. године.³²

		пшеница	раж	наполица	јечам	зоб	кукуруз	кромпир	угар	укупно ораница
Сомбор	хектара	8.436	/	265	1.784	3.654	5.650	1.047	3.650	24.486
	%	34,45	/	1,08	7,29	14,92	23,07	4,28	14,91	100
Суботица	хектара	23.304	1.151	575	2.917	10.185	7.883	460	19.925	63.483
	%	36,71	1,81	0,91	4,59	16,04	12,42	0,72	31,39	100
Нови Сад	хектара	4.315	12	34	604	1.841	4.396	374	532	12.108
	%	35,64	0,09	0,28	4,99	15,20	36,31	3,10	4,39	100

³¹ *Magyar statisztikai évkönyv 1893, 76.*

³² *Magyar statisztikai évkönyv 1893, 90.*

Табела 19: Просечни приноси по хектару засејане површине различитих пољопривредних култура у Сомбору, Суботици и Новом Саду у 1892. години.³³

	пшеница		раж		наполица		јечам		зоб		кукуруз		кромпир	
	хл	тона	хл	тона	хл	тона	хл	тона	хл	тона	хл	тона	хл	тона
Сомбор	17,38	1,46	/	/	20,83	1,58	24,41	1,61	31,28	1,56	26,07	2,10	86,91	4,17
Суботица	20,85	1,74	17,38	1,24	17,39	1,30	19,99	1,32	19,12	0,96	22,77	1,82	94,78	4,55
Нови Сад	18,77	1,58	18,33	1,31	19,41	1,46	32,95	2,17	30,42	1,52	17,38	1,39	139,04	6,67

Табела 20: Упоредни преглед површине засејаних различитим пољопривредним културама, као и просечних приноса у Сомбору 1870. и 1892. године.

	засејана површина у хектарима		принос по хектару у хектолитрима		принос по хектару у тонама	
	1870	1892	1870	1892	1870	1892
пшеница	5.237	8.436	12,91	17,38	1,08	1,46
наполица	863	265	14,76	20,83	1,12	1,58
јечам	863	1.784	15,38	24,41	1,02	1,61
зоб	6.042	3.654	17,23	31,28	0,73	1,56
кукуруз	6.042	5.650	14,76	26,07	1,19	2,10
кромпир	580	1.047	20,91	86,91	1	4,17

Пошто је простор под ораницама (1870. године 24 267 хектара, 1885. године 24 486 хектара) углавном остао исти, уочљива је блага разлика у расподели различитим биљним културама. Знатно је повећана површина под пшеницом, док је зоб био мање заступљен 1892. него 1870. године. Ипак је због већег приноса по хектару укупна количина остала приближно иста. Поред наведеног, узрок за мању површину засејану зобом вероватно лежи у смањењу броја коња.

³³ Исто, 91. Вредности јесењих и пролећних усева су приказане заједно.

Сточарство

Сточарством су се углавном бавили становници приградских насеља, као и салаша у сомборском атару.³⁴

Табела 21: Бројно стање стоке у Сомбору, Суботици и Новом Саду 1869. године.³⁵

		коњи	муле	магарци	говеда	Овце	домаће козе	свиње	кошнице пчела
Сомбор	Укупно	3.536	12	45	2.086	12.366	47	5.311	124
	по становнику	0,15			0,09	0,51		0,22	0,005
Суботица	укупно	10.686	72	424	8.844	82.195	64	18.933	593
	по становнику	0,20			0,16	1,46		0,34	0,01
Нови Сад	укупно	1.469	11	36	1.086	5.953	32	2.520	92
	по становнику	0,08			0,06	0,31		0,13	0,005

Сомбор је према броју стоке заузимао средишње место између Суботице и Новог Сада. У сва три града је рогату марву већином чинило мађарско сиво говече, узгајивано због велике отпорности на болести и квалитетног меса.

Табела 22: Расподела стоке према градским четвртима у Сомбору 1864. године

	говеда	коњи	овце
Унутрашња варош	61	126	/
Горња варош	368	479	944
Црвенка	422	823	3.710
Селенча	256	588	792
Банат	697	968	2.653
Укупно	1.804	2.984	8.099

У Унутрашњој вароши је 1864. године 16 породица поседовало само коње, 13 само говеда, док је 39 држало и коње и говеда, што значи да је у

³⁴ У другој половини XIX века Сомбор се делио на пет четврти (Унутрашња варош, Горња варош, Банат, Црвенка и Селенча), док су се у значајније салаше убрајали Ренчево, Билић, Обзир, Миличић, Шапоње, Ленија, Радојевићи, Жарговац и Лугумерци. У административном погледу салаша су чинили део одређених предграђа.

³⁵ M. Lovász (прир.), *Áttekintése a bács – bodrogh megyei jelenlevő népszégnék*, 45–46.

датој четврти 68 домаћинствава поседовало стоку. Сам град је био власник 8 коња, док су најимућнији грађани били Мартин Жуљевић и Исак Радосављевић са по 2 краве и 4 коња. У Горњој вароши је 245 особа (домаћинствава) држало некакву стоку, већина их је имала по једног коња или вола и краву. Ипак, било је и изузетака, тако је Стеван Лалошевић поседовао 2 краве, 1 јунца, 2 коња и 100 оваца, док је Михаљ Коцкар имао 8 волова, 2 краве, 1 јунца и 5 коња. У предграђу Црвенка је 343 лица поседовало стоку, највише их је имао Антоније Коњовић, који је држао 30 говеда, 4 коња и 150 оваца. У предграђу Селенча број домаћинствава са стоком је био 391, најбогатији је био Јован Дојић са 4 говеда, 2 коња и 20 оваца. У Банату је 400 породица поседовало некакву стоку. Са бројем својих говеда се истицао Андраш Фалционе (73 говеда и 2 коња), док је највише оваца имао Лука Коњовић (150 оваца и 3 коња). Стога је у Сомбору 1864. године 1 447 домаћинствава поседовало стоку, а укупан број породица је био око пет хиљада (1869. године 5 307).³⁶

Табела 23: Бројно сјање стоке у Сомбору 1884. године.³⁷

Врста	коњи	магарци	говеда	овце и козе	свиње	кошнице пчела	живина
број	2.648	36	1.428	8.780	4.880	160	38.200
по глави становника	0,11		0,06	0,34	0,19	0,006	1,5

У периоду од 1869. до 1884. у Сомбору је дошло до смањења броја стоке, што је повезано са његовим све мањим значајем за трговину. На дату појаву је утицала изградња железничких линија и модернизација путева. Крајем 80-их година Сомбор је заостајао по свом значају за трговину чак и у поређењу са знатно мањим Бајмоком.

Просечна вредност бика се кретала око 100 форинти по комаду, док је једна крава стајала око 70 форинти. Цена коња у зависности од расе кретала се од 140 до 400 форинти, а оваца од 7 до 8 форинти. Свиње су се продавале по цени од 20 до 30 форинти.³⁸

³⁶ ИАС, Ф. 5, ПАо, бр. 826/1864.

³⁷ ИАС, Ф.5, ПАо, бр. 3971/884.

³⁸ Исто.

Свиларство

Основа за свиларство у Сомбору је положена у периоду Баховог апсолутизма када су засађене две плантаже дудара на површини од 6,62 хектара земље. Број дудова је 60-их година даље повећаван захваљујући делатности Павла Петровића. Ипак, број узгајивача свилене бубе је временом опадао све док 1880. Пал Безеређ (*Bezerédj Pál*) није започео ревитализацију дате привредне гране у Угарској. Његово деловање је у Сомбору постало осетно захваљујући Лајошу Кузмићу (*Kuzmics Lajos*). Број узгајивача је 1888. достигао број од 368 лица који су укупно произвели 8,2 тоне чаура у вредности од близу 9 000 форинти. Укупна остварена зарада од свиларства у периоду од 1880. до 1905. је износила 358 000 круна. У Сомбору је изграђен и магацин за чауре.³⁹

Табела 24: Развој свиларства у Сомбору од 1881. до 1888. године.⁴⁰

Година	Број узгајивача	Количина произведене чауре у тонама	Укупна вредност чаура
1881.	1	/	/
1882.	1	0,001	1 форинта 60 новчића
1883.	51	0,76	769 фр. 93 н.
1884.	83	1,6	1.650 фр. 13 н.
1885.	156	3.7	3.907 фр. 28 н.
x1886.	222	4,63	4.863 фр. 86 н.
1887.	310	5,6	6.000 фр.
1888.	368	8,2	9.000 фр.

³⁹ ИАС, Ф.5, ПАо, бр. 303/872.

⁴⁰ *Vácska*, бр. 74 од 25. септембра 1888. године.

Развој железничкој, друмској и ПТТ саобраћаја

Прва железничка линија која је повезивала Сомбор преко Суботице са Сегедином завршена је 11. септембра 1869. године, а 1870. је продужена до Богојева. У питању су деонице Доњоземско–Ријечке железнице (*Alföld – Fiumei Vasút*) чија је укупна дужина износила 393 километара, и изграђена је са циљем да повеже јужне крајеве Угарске са Ријеком. Првобитно је била у приватном власништву, те је национализована 1. јануара 1884. године. Пошто су покушаји сомборског магистрата да се град нађе на траси железнице Пожун–Земун остали неостварени, до изградње следеће линије чекало се све до 14. септембра 1895. Тада је отворена пруга на релацији Баја – Сомбор – Нови Сад, док је у току наредне деценије изграђена и линија Сомбор – Бечеј. У плану је била и изградња пруге између Бездана и Сомбора, као и од Сомбора до Апатица, што је реализовано тек у другој деценији XX века. У погледу друмског саобраћаја 70-их и 80-их година XIX века модернизовани су путеви Сомбор–Бездан, Сомбор–Апатин, Сомбор–Бечеј, као и Сомбор–Паланка.⁴¹

У Сомбору је савремена поштанска служба организована 1850. године. Писма и друге пошиљке су тада два пута дневно превожене у Сегедин и достављане из Сегедина. Од 1869. је успостављена и веза Сомбора са Апатином, Безданом и Бајом. Телеграфска линија је оспособљена 1859. године, а прва телефонска централа је инсталирана 1893.⁴²

Занатлијство и трговина

У Сомбору је до интензивнијег развоја занатства дошло у периоду владавине Марије Терезије и Јозефа II, када је насељено 64 немачка занатлијска мајстора. Тада су основани и први цехови, како католика тако и православца. Временом се верска подвојеност претворила у националну, односно оснивала су се засебно мађарска и српска занатлијска удружења. Почетком 60-их година у Сомбору је било 890 занатлија и трговаца, а 1863. године је основано *Привредно друштво (Gazdasági Egyesület)*.⁴³ Производња је углавном остала на нивоу који је био потребан да задовољи локалне потребе. Јожеф Цах (*Zach József*) је међу првима покушао у свом листу *Ipar*

⁴¹ J. Muhi, *Zombor története*, Zombor, 1944, 205, 209; L. Haraszthy, *Ipar, kereskedele, hitelügy, közlekedésügy* у: Borovszky S. (прир.), *Bács – Bodrog vármegye*, II, Budapest, 1909, 469.

⁴² L. Haraszthy, *Ipar, kereskedele, hitelügy, közlekedésügy*, 472.

⁴³ J. Muhi, *Zombor története*, 209.

(Привреда) да укаже на могућности модернијих метода. Због слабог одзива читалаштва и без подршке локалне власти Цах је издавање листа обуставио после првог броја, а сам се преселио у Суботицу где је наставио публицистичку делатност.⁴⁴ После Нагодбе Сомбор је прво и даље, као у периоду неоапсолутизма, потпадао под Темишварску привредну комору, а затим под Сегедински округ Будимпештанске коморе. Године 1867. као чланови Темишварске привредне коморе из Сомбора наведено је 740 лица од којих је 124 мајстора имало право гласа. Највише је било обућара и кројача, а затим су следили столари, ковачи, посластичари, крчмари и други.⁴⁵ Према подацима из 1890. број запослених у привреди је износио 2 187 (8,27% укупног становништва), трговином се бавило 508 особа (0,08%), док се укупно 6 414 лица (24,26%) издржавало помоћу прихода од занатства односно трговине. У Новом Саду је запослених у занатству и трговини било 3 922 (15,87%), са издржаванима је тај број износио 9 998 (40,45%), а у Суботици 5 412 (7,44%) односно 14 298 (19,66%).⁴⁶ Тада је у Сомбору постојало укупно 1 293 предузећа, у Новом Саду 1 484, а у Суботици је број истих износио 2 670. У Сомбору су у највећа постројења спадала циглана Михаља Угрија (*Ugry Mihály*), циглана Игнаца (*Mérő Ignác*) Мереа и Анђала – Бернхарда – Фајфера (*Angyal – Bernhard – Pfeiffer*), као и два парна млина. У граду су постојале и четири штампарије, међу којима је најзначајнија била она у власништву Нандора Битермана. (*Bittermann Nándor*). Од 1887. занатлије и други привредници су били окупљени у *Сомборско основно привредно друштво (Zombori Általános Ipartestület)*.⁴⁷ Треба да се запази да је привредни развој био најбржи у Новом Саду, док је у погледу Сомбора и Суботице он био знатно спорији.

Трговина је била усредређена на продају производа градских занатлија. Поред мањих вашара уторком и петком, у граду су четири пута годишње (на Благовести, на Спасовдан, на Велику Госпојину, као и на дан св. Каталине) одржавани и земаљски вашари ширег значаја. У граду су постојале и четири књижаре, као и две апотеке (*Злајни лав* и *Код Свештој Тројсџива*).⁴⁸ После Нагодбе, први покушај организације градских трговаца је било оснивањем *Сомборској лојда (Zombori Lloyd)* 1870. године. На челу наведеног

⁴⁴ L. Haraszthy, *Ipar, kereskedele, hiteliügy, közlekedésügy*, 439; М. Бељански, *Летопис од 1861. до 1876. године, Сомбор*, 1982, 58–59.

⁴⁵ ИАС, Ф. 5, ПАо, бр. 4024/867.

⁴⁶ *Magyar statisztikai évkönyv* 1893, 127.

⁴⁷ L. Haraszthy, *Ipar, kereskedele, hiteliügy, közlekedésügy*, стр.445 - 459.

⁴⁸ ИАС, Ф. 5, ПАо, бр. 639/870.

друштва су стајали Марк Штајн (Stein Márk) и Симо Бикар.⁴⁹ На прелому векова у Сомбору трговином се бавило око 200 лица окупљени у *Друштво трговаца (Kereskedők Egyesülete)*. Ипак, трговина почетком XX stoleћа није достигала ниво из 60-их година претходног века, јер је после изградње железнице знатно опала трговина пољопривредним производима и стоком.

Поред занатства и трговине значајан удео у градској привреди је имало и угоститељство. Средином 70-их година XIX века у Сомбору је било 144 гостионичара и крчмара од којих је град прикупљао у просеку око 1 900 форинти пореза.⁵⁰ Ипак, 1886. г. је забрањено отварање крчми и гостионица у близини школа, болница, цркава и градске куће.⁵¹ У Сомбору су такође постојали и бордели у којима је 1876. услуге пружало 17 жена, а број непријављених проститутки је процењен на 40.⁵²

Новчани заводи

Прва финансијска институција у Угарској је основана 1840. под називом *Прва пештанска домовинска штедионица (Pesti hazai első takarékpénztár)*. Убрзо су сличне установе настале и у Бачкој, прво 1846. у Суботици а годину дана касније и у Баји. У току Баховог апсолутизма је и Нови Сад добио своју штедионицу.⁵³ На оснивање првог новчаног завода у Сомбору чекало се све до 27. јула 1868. године, када је основана *Сомборска штедионица (Zombori takarékpénztár)*. Тада је пуштено у оптицај 150 деоница по 200 форинти вредности. На челу Завода се нашао адвокат Јожеф Бартал (*Barthol József*), за његовог заменика је изабран Јован Милашиновић, за првог заступника Захар Вујевић, за бележника Урош Јовановић, којег је убрзо заменио Карољ Арањ (*Arany Károly*). Управни одбор је био састављен од 12 чланова (Симо Бикар, Мартон Готлиб, Марк Штајн, Леринц Фалционе, Самуило Живковић, Роберт Хајндлхофер, Готлиб Костић, Јозеф Шефнер, Павле Станимировић, Михаљ Бајер, Шаму Шен и Пал Ридл). Први службеници су били књиговођа Карло Бијелички, благајник Јожеф Храбовски и помоћник Александар Попић. Упркос првобитном неповерењу

⁴⁹ K. Trencsényi, *Zombor* у: Borovszky S. (прир.), *Vács – Bodrog vármegye*, I, Budapest, 1909, 238.

⁵⁰ ИАС, Ф. 5, ПАо, бр. 3197/876.

⁵¹ ИАС, Ф. 5, Записник са главне скупштине од 19. јануара 1886. године.

⁵² ИАС, Ф. 5, ПАо, бр. 5578/876.

⁵³ L. Haraszthy, *Ipar, kereskedelem, hitelügy, közlekedésügy*, 465-466; Н. Л. Гаћеша (прир.), *Историја банкарства у Војводини*, Нови Сад, 2001, 116-117.

становништва, све је више растао број људи заинтересованих за улагање новца, те су расли и приходи штедионице. До краја године промет је износио скоро пола милиона форинти, чему су значајно допринели депозити градског и жупанијског суда. Такође је још у првој години пословања успостављена сарадња са *Енїлеско–мађарском банком*. Преовладала су два облика пословања, давање зајма на улоге и зајам на некретнине. Улози за штедњу су прихватани у висини од 25 новчића до 2 000 форинти, од 1876. године 5 000 форинти, док се каматна стопа кретала између 5% и 6%. Штедионичин финансијски вишак је улаган у куповину обвезница *Прве ердељске железнице* и *Исїочне мађарске железнице*. До 1873. штедионица је сарађивала са *Енїлеско–мађарском банком*, *Франко–мађарском банком*, *Енїлеско–аусїријском банком*, *Првом њешїанском домовинском штедионицом*, са банкарском кућом Јожефа М. Фајфера у Бечу, са банкарском кућом Жигмонда Штајна у Пешти, са банкарсом Маркусом Штајном из Пеште и са *Мађарском оїшїом кредиїном банком*. Од 1869. до 1886. штедионица је била заступник *Првої мађарскої осїуравајућеї грушїва* у Сомбору, а нешто касније и *Аусїријско-мађарске банке*. Као последица успешног пословања добит од једне акције 1870. је износио 102 форинти, а годину дана касније 135 форинти. Основни капитал је 1873. повишен на 100 000 форинти, пошто је пуштено у продају 350 деоница од по 200 форинти. Штедионица се није ограђивала ни од добротворних активности, те је 1878. са 150 форинти помогла породице пострадалих приликом окупације Босне и Херцеговине, а 1879. после велике поплаве такође је изашала у сусрет са 1 000 форинти и граду Сегедину. Врста и обим пословања су 1893. године били следећи: улози су износили 4,3 милиона форинти, зајмови за некретнине 2,1 милиона форинти у вредносним папирима и 1,8 милиона форинти у готовини, зајмови на менице су износили 154 000 форинти, у резервном и пензијском фонду је било 114 000 форинти, предујам на вредносне папире је износио 30 701 форинти, готовина 44 398 форинти, општински зајмови 22 400 форинти, док је процењена вредност две сопствене куће износила 93 261 форинту. Промет штедионице је 1902. био 11,8 милиона круна, а 1906. 13 милиона круна.⁵⁴

Други по реду новчани завод у Сомбору је почео са радом 1871. под називом *Сомборска шїровачка и занайлијска банка (Zombori kereskedelmi és iparbank)*. Оснивачи су били Симо Бикар, Јован Вујић и Шамуел Шен (*Schön Sámuel*).⁵⁵ Почетни капитал је износио 150 000 форинти до којег се дошло продајом 1 500 акција од по 100 форинти. Као чланови надзорног одбора

⁵⁴ Н. Л. Гаћеша (прир.), *Исїорија банкарсїтва у Војводини*, стр. 120, 124–125, 129–130, 134, 148, 150; М. Бељански, *110 година банкарсїтва у Сомбору*, Сомбор, 1978, 25–30.

⁵⁵ ИАС, Ф. 5, ПАо, бр. 2894/871.

1888. се јављају К. А. Давидовић, Никола Бугарски и Стеван Кронић, наведене године промет је износио 679 968 форинти од чега је чисто остало 64 516 форинти. Дата банка је престала да послује 1907. године, пошто је 1906. завршила са губитком од 127 601 круном.⁵⁶

Следећа финансијска институција је укњижена 1883. као Друштво за штедњу и предујам. Оснивачи су били Ненад Бугарски, Јован Благојевић, Љубомир Јездимировић и Радивој Ковачић. У поређењу са претходна два новчана завода у питању је била врло мала банкарска кућа. Имала је своје агенције у оближњим селима, као што су Станишић, Гаково, Гара и Чатаља.⁵⁷

Упркос повременим потешкоћама, постојали су одговарајући услови за пословање новчаних завода у Сомбору 70-их и 80-их година XIX века. О томе са једне стране сведоче успеси *Сомборске штедионице*, а са друге чињеница да је у првој деценији XX века основано још осам нових финансијских институција.⁵⁸

Приходи и расходи града Сомбора

Приходи слободних и краљевских градова су у великој мери били засновани на привилегијама којима су им биле предате регалије, као што су крчмарење, пиварство, млинарство, печење ракије, месарство, риболов, печење цигала, разне таксе и право на убирање царина. Поред наведеног, извори градских прихода су били још и приходи од камата, аренде, продатих некретнина, разних задужбина, те приходи од приноса земљишта у својини града, као и од шума и пашњака. Своја регална права град је издавао у аренду, и то путем лицитације, при чему је најчешће успевао да добије већу цену од почетне. Од 20-их година XIX века се усталила пракса да се регалије дају у шестогодишњу аренду ако је она била виша од 1 000 форинти. У градски буџет се такође сливао и домаћи, градски порез.

⁵⁶ Н. Л. Гаћеша (прир.), *Историја банкарства у Војводини*, 123, 135; М. Бељански, *110 година*, 31–32. Валутном реформом у Монархији 1892. је уведена у употреба круна на златној основи.

⁵⁷ М. Бељански, *110 година*, 32–33.

⁵⁸ Trencsény K., „Zombor”, 230.

Табела 25: Планирани приходи и расходи града Сомбора за 1880. годину.⁵⁹

приходи		расходи	
основа	износ (форинти)	основа	износ (форинти)
потрошарина	35.500,00	издржавање јавних школа	29.722,55
од закупа варошке земље	32.408,10	плате градских частника	28.920,00
акцизе на пиво, вино и ракију	16.000,00	калдрмисање улица	26.997,50
од буковачке земље	16.000,00	државни порез и пристојбе	13.000,00
годишњи и недељни вашари	9.082,56	плате редара и послужитеља	10.319,00
друмарина	8.000,00	за царско – краљевску војску и дообранство	10.000,00
војнички трошкови и кућне кирије	8.000,00	осветљавање улица	6.000,00
остало	40.506,50	остало	101.784,61
укупно	165.497,16	укупно	226.743,66
разлика	-61.246,50		

Пошто су расходи редовно били већи од прихода, мањак је надокнађиван зајмовима. Поред уобичајених трошкова, осамдесетих година су издваја на новчана средства и за изградњу нове болнице, као и за рестаурацију седишта Бачко–Бодрошке жупаније.

Закључак

У другој половини XIX века се становништво Сомбора повећало са 22 601 године 1857. на 26 435 1890. године. Верска структура је претрпела значајне промене, јер се са једне стране број православних верника смањило са 11 410 (50,48% од укупног становништва 1857.) на 11 244 (42,65% 1890), док се број римокатолика повећао са 10 925 (48,34%) на 13 900 (52,58%). Мађара је 1880. у Сомбору живело 5.077 (20,56%), а десет година касније већ 6 176 (23,20%). У истом временском раздобљу се број лица српског матерњег језика повећао са 15 682 (63,51%) на 17 397 (65,81%), али са обзиром на верску структуру становништва, јасно је да се заправо ради

⁵⁹ ИАС, Ф.5, Пао. бр. 9902/879.

о порасту броја католичких Буњеваца. У Суботици и Новом Саду се удео српског елемента у укупном становништву такође смањивао.

У разматраном периоду привреда Сомбора је у целини била окренута према локалним потребама. Изградњом железничких линија трговина пољопривредним производима и стоком је знатно опала, што је довело и до успореног развоја пољопривреде и опадања сточарства. Такође је дошло до сиромашења становништва, на шта указује чињеница да се број стоке смањило, а број запослених у пољопривреди и сточарству повећао (са 22,33% од укупног броја становника 1869. на 31,57% 1890), док је површина обрадиве земље остала приближно иста. Упркос могућностима употребе савремених превозних средстава, привреда се споро развијала. Доминирале су мале занатлијске радинице, док је највећа фабрика имала свега 53 запослена лица. Међу градовима Бачке је, у погледу развоја привреде, предњачио Нови Сад, док је Сомбор заузимао средишње место између Новог Сада и Суботице. Од новчаних завода *Сомборска штедионица* је успешно пословала, те је успела да превазиђе уске локалне оквире.

DEMOGRAPHIC TRENDS AND THE ECONOMIC DEVELOPMENT IN SOMBOR IN THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY

Summary:

This paper deals with the development of religious and ethnic structure of the population of Sombor and the development of the city's economy in the period of the Austro-Hungarian settling from 1867 till the fall of Kálmán Tisza government in 1890. Although the censuses of 1857 and 1867 did not record the mother tongue of the subjects, the total number of the Orthodox Christians could easily be equaled to the number of Orthodox Serbs. On the other hand, a vast majority of Hungarians, Bunyevats and Germans belonged to the Roman Catholic Church. Therefore, it can be concluded that in 1857 there were 11,410 Serbs or 50.48% of the total population. During the following census in 1869 there were 11,131 (45.79%) of the Orthodox Christians and the annual exponential growth was -0.21%. At the same period the number of Catholics grew from 10,925 (48.34%) to 12,932 (52.37%). The number of Evangelicals, Protestants and Jews also increased. The number of the Orthodox continued to decrease, the annual rate

was -0.47 % (1869 – 1880), and in 1880 there were 10,567 (42.79%) Orthodox Serbs while there were 12,932 (52.37%) Roman Catholics. In the same year there were 15,682 (63.51%) of people whose mother tongue was „Croatian – Serbian”, 5,077 (20.56%) Hungarian and 2,672 (10.82%) German. After the following census in 1890 there were 11,247 (42.65%) of the Orthodox while there were 13,900 (52.58%) of the Roman Catholics. According to the data on mother tongue there were 17,397 (65.81%) Serbs, 6,176 (23.20%) and 2,676 (10.12%) Germans. However, it should be kept in mind that Bunyevats were recorded along with the Serbs. Although, the number of Serbian speaking people increased between 1880 and 1890 there were less Orthodox Serbs than in 1857. The number of Hungarians increased from 5,077(1.99%) in 1880 to 6,176 ten years later. Thus the annual growth of the Hungarians from 1880-1890 was 1.99%, Orthodox Serbs 0.63 and the Germans only 0.01%. It is clear that a rapid increase in the number of Hungarian was mainly caused by the Hungarization of the Bunyevats, the Germans and the Jews.

Agriculture and cattle husbandry were the most common industries in the second half of the 19th century. In 1865 there were 30,642 hectares of land in the area of which 24,267 hectares (79.20%) were cultivated fields. People mostly grew wheat, corn and oats. As for animals, they kept horses (in 1898 there were 3,536), cows (2,086), sheep (12,366) and pigs (5,311). According to the census of 1869, 22.33% of the inhabitants lived from the agriculture and in 1890 that percentage was 31.57%. In the same period a decrease in the number of cattle followed by the increase in the number of the inhabitants indicated an increase of poverty. The construction of the railway lines gave the residents of nearby villages a chance to sell their agricultural and livestock products to remote places, so Sombor lost its primary role of a trade centre. Small workshops that supplied the locals were dominant in the field of crafts. The largest facilities included two brick and steam mills, as well as four printing shops and two pharmacies. In the 1890s, 2,187 (8.27% of the total population) were employed in crafts, 508 (0,08%) were traders, while 6,414 (24.26%) people lived of crafts and trade. Among the Backa towns, in terms of economic development, Novi Sad had a leading position, followed by Sombor and Subotica. Of all the monetary institutions, the *Sombor Savings Bank* successfully operated and managed to exceed the local boundaries.

Др Јелена Пауновић Штерменски
истраживач сарадник
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
jraunovi@f.bg.ac.rs

ХЕНРИ БУЛВЕР И СТАЊЕ У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ 1861. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду се анализирају погледи Хенрија Булвера, британског дипломате и амбасадора у Цариграду, према Османском царству 1861. године. Приликом ступања на престо султана Абдул Азиза, Булвер је написао посебан извештај – меморандум који се тицао стања у Царству, а у коме је представио своја размишљања у погледу унутрашње политике (финансије, војска, администрација) и спољашње политике (положај Србије, Влашке и Молдавије и Египта, однос према великим силама). Булвер је предочио посебан положај Кнежевине Србије у Османском царству и истакао да је Србија једина способна да у оквиру Османске империје или ван ње заснује самостално словенско краљевство које би укључивало Србију, Бугарску и Босну, на челу са кнезом Михаилом.

Кључне речи: Хенри Булвер, Османско царство, султан Абдул Азиз, Велика Британија, Србија, кнез Михаило.

* * *

Турски султан Абдул Меџид (1839–1861) умро је 25. јуна 1861. године. Британски амбасадор у Цариграду, Хенри Булвер је покојног султана видео као доброг владара, који је покушавао да ублажи разлике између муслимана и хришћана и успостави пријатељске односе са Европом, али ипак као слабог господара својим потчињенима. Нови султан био је Абдул Азиз

(1861–1876), који је ступио на престо у жеку реформи, усмерених ка модернизацији Царства, које је постепено пропадало.¹ У британским извештајима ревносно је бележено стање у Османском царству. Булвер је одмах забележио да је нови султан штедљив и да није разметљив, што је било сасвим супротно султановим каснијим понашањем и расипничким понашањем. До краја 1861. године Абдул Азиз је и даље деловао као штедљив султан наклоњен реформама, али ипак није успео да донесе нови буџет нити да измири постојеће дугове.² Велике силе су сматрале да је нови султан последња шанса Турске. Изгледало је чак и да је Русија наклоњена новом султану, а и Французи су били спремни да му пружи шансу. Британија се надала да ће преко њега успети да повећа свој утицај у Османском царству, те је Булвер добио инструкције да султану сугерише да затвори харем, отпусти многобројне архитекте и грађевинаре, да се реши корумпираних министара и да на тај начин „поврати славу” Османске империје. Поред тога, требало је да охрабри султана да побољша стање у судству и финансијама. Како је тајне контакте са новим султаном успоставио још 1858. године, Булвер је на њега остварио велики утицај, што се одразило и на јачање положаја британског амбасадора у Цариграду. Практично се понашао као велики везир, критиковао је министре, правио политичке планове и био уз султана кад год је то било могуће. Овакво понашање утицало је на погоршавање његових односа са представницима осталих великих сила у Цариграду. Булверовим деловањем нису били задовољни ни у Лондону, где су сматрали да на место британског амбасадора у Цариграду треба именовати млађег и способнијег човека.

Приликом ступања на престо султана Абдул Азиза, Булвер је написао посебан извештај – меморандум који се тицао стања у Османском царству.³

¹ Танзиматске реформе започете су у Османском царству још новембра 1839. године када је Хатишерифом од Гилхане поданицима гарантована сигурност живота, част и власништво над имовином, успостављен регуларни порески систем и уведена правила у војсци. Следећих четрдесет година текла је примена поменутих реформи од стране водећих турских министара и чиновника који су се заједнички називали *људи Танзимата*. Године 1861. најутицајнији човек у Царству и вођа танзиматских реформи био је Мехмет Емин Али паша (1815–1871), који је у периоду 1859–1861. године био велики везир и председник савета Танзимата. Други човек танзимата био је Фуад паша (1815–1869), велики везир 1861–63. године. S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. II, Reform Revolution and Republic, The Rise of Modern Turkey 1808–1975*, Cambridge, 1977, 59–62.

² L. Guymet, *Curing the Sick Man, Sir Henry Bulwer and the Ottoman Empire 1858–1865*, Dordrecht, 2011, 161–168.

³ TNA, PRO FO 78/1575, X. Булвер – лорду Џ. Раселу, Цариград 21. август 1861. У књизи L. Guymet, *Curing the Sick Man, Sir Henry Bulwer and the Ottoman Empire 1858–1865*, која се детаљно бави односом британског амбасадора према Османском царству, није коришћен наведени извештај.

Сматрао је да је потребно послати такав извештај Форин Офису како би остала забележена ситуација у Турској у време промене владара, те да би се уочило какву би политику нови султан требало даље да спроводи у држави. Булвер је уочио да је султан дошао на власт у најгорем могућем тренутку, иако је његов долазак дочекан са ентузијазмом, јер се очекивало да ће се опште стање у земљи променити. У новог султана, по Булверу, полагао је наде не само народ у Османском царству, већ и цела Европа. Султан је, по Булверовом мишљењу морао да уради нешто ново, јер се нешто ново и очекивало од њега. По њему, требало је да именује нове државнике, који би били способнији од оних који су се тада налазили у Влади, односно, требало је да преузме власт од старих министара и да током своје владавине створи нову епоху која би се звала „епоха султана Абдул Азиза”.

Британски амбасадор је у свом извештају укратко представио најважније гране функционисања Османског царства – финансије, војску, администрацију, унутрашњу и спољну политику. Финансијски систем Османског царства стално је пропадао, новца у државној каси није било. Држава је 1861. године имала приход од око десет и по милиона фунти стерлинга, а државни расходи износили су преко дванаест милиона. Дефицит од скоро два милиона не би био највећи проблем, да Турска у том тренутку није морала да исплати десет милиона фунти на име државних дугова, чиме би успела да поврати свој кредитни статус међу европским банкарским круговима. Међутим, новца у државној каси није било. Булвер је сматрао да се на првом месту мора довести у ред питање финансија Царства.⁴ Булвер је наводио: „Министри у Влади овде говоре – ово је афера која захтева времена, ми ћемо се од сада тиме позабавити – само да сада нађемо паре да изађемо из наших садашњих тешкоћа.“ Несолвентност државе, неуређеност система прикупљања пореза, скупи зајмови које је Порта узимала и исплата камата, утицали су да држава дође на ивицу банкрота, те да више није била у стању да исплаћује ни сопствену администрацију. И сам британски амбасадор је сматрао да није могуће измирити све државне дугове, без новог задуживања код страних банака.

Османско царство, сматрао је Булвер, није требало да има велику копнену војску ни велику морнарицу, док се не поправи стање у финансијама. Био је мишљења да је велика, али слабо опремљена и незадовољна војска

⁴ Порески систем заснивао се на томе да управници провинција наметну што више пореза својим становницима, да га прикупе, искористе за издржавање својих управа и исплате султановој ризници онолике суме колико су били у могућности. Држава је, на тај начин, губила огромне суме новца на рачун паша – управника провинција. Систем тзв. закупа пореза само је погоршао стање. Држава је добијала мање новца, а становници су плаћали неупредиво више. Опширније: S. J. Shaw, *The nineteenth-century ottoman tax reforms and revenue system*, *International Journal of Middle East Studies* 6 (1975), 421–459.

само срамота за Турке. Смањење припадника војске требало је да утиче на бољу војну организацију, повећање дисциплине, боље плате, а самим тим и опште задовољство. У погледу морнарице, Булвер је истакао да Османском царству није потребна велика флота, јер би у евентуалним сукобима могла да очекује помоћ британске флоте. Због тога је сматрао да се стање у морнарици може поправити смањењем броја бродова и њиховим бољим опремањем. Значај турске флоте огледао се у томе, писао је Булвер, само да може да одржи положај на Босфору у случају напада Русије. Међутим, како су реформе у војсци зависиле од финансијског стања у држави, тек након успостављања финансијске равнотеже могла се спровести набавка савременог оружја и материјала. Булвер је поставио неколико питања која су се тичала војске: да ли хришћани треба да учествују у царској војсци, да ли би хришћани требало да буду укључени у војску као посебне трупе и да ли хришћане треба охрабривати да ступе у османску војску? Његов закључак је био да хришћане свакако треба укључити у турску војску, чиме се побољшала стабилност у целом Царству.

У погледу администрације, Булвер је истицао бројне пропусте и недостатке.⁵ Први и основни недостатак био је непостојање министарске одговорности. Сви предмети из разних грана администрације прослеђивани су великом министарском савету, који је одобравајући ове предмете ослобађао личне одговорности све министре. Међутим, највећи проблем је био у томе што министри недељама нису износили пред Савет проблеме својих министарстава. Други недостатак био је гомилање посла у рукама два или три министра. Иако је већи део тих послова био од другоразредног значаја, они нису могли да се посвете свим пословима на исти начин, а нису имали ни времена. Примери великог везира, који је проводио четвртину дана или ноћи потписујући папире или министра спољних послова који се бавио и пословима министарстава правде, трговине, полиције, само су неки од многобројних. При томе, подређеним чиновницима није давана никаква одговорност нити ауторитет, што је усложњавало цео систем. Трећи недостатак био је велики број запослених лица у администрацији, те пракса да се већина особа на вишим положајима богати на рачун државе.

Ситуација у провинцијској администрацији била је иста као и у Цариграду. У свакој провинцији постојао је Савет, састављен од најутицајнијих личности у граду у коме је столовао турски паша. Ове личности су имале интерес само на локалном нивоу, односно само за место у коме су живели. Користили су своје положаје да би стицали корист на рачун државе, чиме је цео систем администрације изгубио сваки престиж и ути-

⁵ Опширније о администрацији у Османском царству: C. S. Findley, *Bureaucratic reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte 1789–1922*, Princeton, New Jersey, 1980.

цај у провинцијама. Личности које су имале улогу у провинцијској власти биле су од другоразредног значаја, нису имале ни способност ни моћ, тако да нису ни били у могућности да спроведу промене. Често је и сама Порта везивала руке својим чиновницима, чиме се додатно губило на њиховој ефикасности. То се посебно огледало у извршавању одређених казни за преступнике, јер је Порта временом постала затрпана проблемима са свих страна, због чега су поједини преступници остајали у затвору док није било и заборављено њихово кривично дело. Готово сви важнији послови у провинцијама су обустављени, пошто је Порта била преоптерећена, а локална администрација није била способна да сама било шта спроведе у дело. Британски амбасадор је желео да се ова ситуација промени, те је први корак видео у томе да локална власт добије право да управља без наметнутих ограничења из Цариграда. Да би се поново успоставила централна власт у провинцијама, било је потребно спровести систем поштовања закона, спровести нову пореску реформу, извршити реорганизацију судства и успоставити жандармерију. Такође, по Булверу, било је потребно да се на места гувернера у провинцијама поставе способне паше. Сваки турски управник, посебно у хришћанским провинцијама, требало је уз себе да има одређени број државних чиновника – хришћана, који би служили као посредници између њега и хришћанског становништва. У међувремену, Цариград би морао да буде у сталној комуникацији са свим областима Царства, а министри би морали да брзо припремају извештаје за великог везира о томе шта је од реформи спроведено, који би потом одлучивао о хитним стварима које је требало решавати. Булвер је сматрао да се једино на овај начин може поново устоличити провинцијска управа и ојачати централна администрација. У погледу судства заснованог на шеријату, Булвер је истицао да је неопходно успоставити једнаки положај за све, који поштују државне законе. Такође, сматрао је и да школе треба да буду отворене за све, без обзира на религијску или националну припадност. Очигледно је да је британска дипломатија и даље веровала да су реформе, опоравак Царства и његов опстанак могући. Одатле потиче слобода амбасадора Булвера, који је самостално осмислио провинцијску реформу у извештају је послао Форин офису, без претходног одобрења.

Иако је Булвер сматрао да унутрашња политика Царства треба да буде усмерена на то да задовољи све становнике, ипак је правио разлике. Муслиманско становништво било је повлашћени слој, због богатства, позиција и дугогодишње управе. Булвер није видео разлог због чега овакво стање ствари не би остало исто. Сматрао је да су „Османлије имали многе високе квалитете, част, послушност, трезвеност и одређену супериорност, која проистиче из њихове чврстине карактера и односу на остале домаће становништво.“ Ако је делимично изгубљена стабилност последњих годи-

на, наводио је Булвер, то је зато што су Грци и Јермени побољшали своје позиције, а муслиманско становништво је стагнирало. Потпуни монопол, по Булверу, увек је имао исте последице. Муслимани су били уверени да без труда, енергије и упорности могу да стекну добре управљачке позиције у Царству и да буду добро плаћени, само зато што су муслимани. Због тога они нису желели да на исти начин активирају сопствени интелект као други, који су знали да не могу ништа да добију за себе и своју породицу на било који други начин осим радом којим би могли да постану успешнији. Булвер је сматрао да одређена доза конкуренције између припадника различитих националности у Турској није лоша. Грци су били талентовани за трговину и за све за шта је било потребно брзо размишљање и велика активност. Јермени су били велики радници, мање поносни, али способни за различите врсте послова. Турци су, по Булверу, поседовали таленте оба поменута народа, али са посебном неспособношћу за финансијске послове. По њему, они су били храбрији, њихов карактер је био уравнотеженији, али им је због наклоности ка телесним уживањима био потребан подстицај да би се од њих добило оно за шта су способни. По Булверу, интелигенција и богатство становништва условљавали су постојање државе – немогуће је било одржати постојање државе ако се у њој не поштују они који поседују богатство и интелигенцију. Британски амбасадор је истицао да таленат и интелигенцију хришћана у Турској није требало потискивати, нити их је требало искључивати са високих положаја, већ их је требало подстицати, а муслимане охрабривати да искористе све квалитете хришћанског становништва. У супротном случају, по Булверу, било је очигледно да муслиманско становништво неће моћи да опстане у односу на остале народе у Царству. Све послове и положаје у царској администрацији требало је ставити на располагање припадницима свих народа који су насељавали Османско царство. Све је требало наградити по заслуги.

Разматрајући спољну политику Турског царства, Булвер се прво осврнуо на политику царства према аутономним Кнежевинама. По његовом мишљењу, велики владари Царства никада нису желели да Кнежевине Влашку и Молдавију у потпуности потчине „муслиманском јарму”. Сматрао је да се становништво које је насељавало Влашку и Молдавију највише плашило превласти словенског елемента са једне стране и утицаја из Аустрије и Русије са друге стране, те је њихов природни заштитник и савезник била Турска. Због тога је турска политика према Влашкој и Молдавији требало да буде помирљиве и заштитничке природе. Булвер је рачунао да би Влашка и Молдавија притекле у помоћ Турцима у случају сукоба са словенским народима.

Србија је имала понешто заједничко са Влашком и Молдавијом, али се такође од њих доста разликовала. Срби из Кнежевине Србије били

су дубоко везани за своју националност и привилегије, које су лако могли да изгубе ако би потпали под аустријску или руску доминацију. По Булверу, разумни људи у Кнежевини Србији, а међу њима посебно Илија Гарашанин, страховали су од две поменуте силе и ценили везу Србије са Османским царством, као гаранцију за српске привилегије и одбрану од потчињавања другим силама. Због тога, једино што би по Булверу било изазов за Србе, било је стварање независног краљевства великог територијалног обима са словенском популацијом унутар саме Османске империје. У том случају Србија, Бугарска и Босна би формирали ово краљевство, које је могло да буде једно велико осигурање за опстанак Османске империје, уколико не би и само било независно. Политика Турске према Србији морала је због тога да буде врло деликатна, а самим тим и компликована. С једне стране, Турска је морала да покаже посебно поштовање за аутономни положај Кнежевине Србије и српску националност, а са друге је морала пажљиво да мотри на било какав покушај оснивања словенске конфедерације, на чијем челу би била Србија. Ово је био веома тежак задатак, јер су постојала бројна спорна питања између Порте и српске владе. Булвер је признао да криви понашање Порте за лоше односе, не због тога што Порта није у праву у размирицама које за њу нису биле од велике важности, већ због тога што је било неопходно да, ако се неко упусти у неки посао, мора да га успешно и оконча. То се свакако односило на преговоре између Цариграда и Београда о исељавању турског становништва из Србије. По Булверу, турска влада је веома добро знала да Срби неће учинити Турцима уступке у преговорима, тако да су морали да буду спремни, или да сами учине уступке и покушају да се договоре или да се спреме за борбу. Порта се тешко одлучивала за било који од Булверових предлога. Одлагала је решење од дана до дана.

У Србији је у време промене на престолу у Цариграду текла друга година владавине кнеза Михаила (1860–1868). За време владе Филипа Христића (1860–1861), законима донетим на Преображенској скупштини, августа 1861. године, измењене су главне одредбе Хатишерифа из 1838. године.⁶ Напетост у односима Цариграда и Београда достигла је врхунац. *Законом о Државном савезу* онемогућено је мешање Порте у унутрашње проблеме Србије.⁷ *Закон о*

⁶ У намери да „саслуша жеље свога народа“ кнез Михаило сазвао је Преображенску скупштину 18. августа 1861. године. Скупштина је трајала од 18. августа до 1. септембра 1861. године. Ј. Пауновић Штерменски, *Филип Христић – дипломата и јолићичар (1819–1905)*, необјављена докторска дисертација, Београд, 2013, 106–114, *Пројоколи ванредне скупштинске народне државне о Преображењу 1961. године*, Београд, 1861, 42–43.

⁷ Уколико би саветници начинили неку кривицу, њима је судио редовни суд, чиме је анулиран чл. 17 Устава из 1838. године, као и право Порте да арбитражу у неспоразумима између кнеза и Савета. Овим законом кнез је стекао и веома важно право, којим је

народној скупштини није битније поправљао државноправни положај Србије, али је ту установу свео на чисто саветодавно тело без већег политичког значаја. Закон о народној војсци предвиђао је општу војну обавезу, установљена је народна војска, а поред стајаће војске од око 3.000 људи, овим законом је прописано вежбање и наоружавање у кратком року војске од 50.000 бораца првог позива.⁸ Порта је сматрала да су одлуке Преображенске скупштине представљале прекорачење српских аутономних права, а посебно увођење народне војске, чиме је мала српска војска, одобрена Хатишерифом из 1838. године за чување унутрашњег поретка, прерасла у моћну силу на Балкану. На страни Порте у овом тумачењу налазио се и сам Булвер.⁹

Поред Србије, Влашке и Молдавије, Булвер је истакао и Египат, као територију која је на одређени начин одвојена од Османске империје, али под потпуно другим условима. Србија и Дунавске кнежевине су имале углавном хришћанско становништво са развијеном националном свешћу, док египатско становништво по Булверу, није представљало компактну популацију нити је поседовало националну свест. По њему, било је то номадско становништво, које се бавило сточарством. Њихова вера је у основи била муслиманска, тако да ништа није раздвајало Египат од остатка Османске империје, осим постојеће владе у тој провинцији. Паша који је у име Порте управљао Египтом, себи је обезбедио самосталност у односу на турску власт и ову власт му је Порта на одређени начин препустила. Та независност је у одређеном смислу могла да буде краткотрајна, али су јој европске силе пружиле гаранцију, а од свих сила посебно је Француска, била заинтересована да је и одржи. Турска је у Египту, по Булверу, требало да поштује религијске слободе и законе који су овој провинцији већ гарантовани и да избегава сваки притисак или нагле промене, услед отпора Француске. За Велику Британију је то било од изузетне важности, због обезбеђивања пута ка Индији, те није смела да дозволи Француској даље јачање позиција у Египту. Ипак, Лондон није био заинтересован да сам интервенише у Египту без преке потребе, али је зато подржавао мање интервенције Порте. На тај начин, влада у Цариграду је била свесна да

пробијао оквире вазалности: „Једино кнез заступа и представља Србију према страним државама. Он закључује уговоре и прави конвенције, о чему извештава Савет чим околности допусте”. Ј. Пауновић Штерменски, *Филиј Христийић*, 108.

⁸ Војној обавези у народној војсци подлегали су сви Срби од двадесете до педесете године. Народна војска се делила у две класе: у прву су улазили обвезници од двадесете до тридесет пете године, а у другу од тридесет пете до педесете године. Сва та народна војска подвргнута је обавезној обуци, која се вршила по срезовима и општинама – види: С. Јовановић, *Друа влада Милоша и Михаила*, Београд, 1990, 413–421; Ј. Пауновић Штерменски, *Филиј Христийић*, 110.

⁹ Ј. Пауновић–Штерменски, *Филиј Христийић*, 113.

има моћног савезника у спровођењу политике према Египту.

У погледу спољне политике, Булвер је сматрао да долазак султана Абдул Азиза на престо може да доведе до промена, али је та политика требало да буде помирљиве природе и прорачуната.¹⁰ Тиме би султан добио на времену, јер је било немогуће повести чврсту и одлучујућу политику, пре успостављања реда у финансијама, војсци и флоти. Због тога је Турска по Булверу требало да избегава, колико год је то могуће, све трзавице спољне политике, тј. сва питања која би је умешала у европске размирице, док се не побољша унутрашњи положај и не буде у могућности да иступи са већим ауторитетом.¹¹ Према свим великим силама султан и министри требало је да се понашају учтиво колико им то достојанство дозвољава, да се не приклањају ниједној сили посебно, али истовремено да одржавају пријатељске односе са оном силом на коју су највише могли да се ослоне и да што више ускладе са њом своју спољну политику. Булвер је овде свакако мислио на Британију, знајући да је у том тренутку повољан моменат за јачање улоге Британије. Русија је била окупирана унутрашњим реформама, да би могла да се активније бави спољном политиком, док се Француска није усуђивала да учини било какав потез уперен против Енглеске. Било је потребно, по Булверу, пажљиво избегавати грешке претходних турских државника. Људи танзимата деловали су више под утицајем својих непријатеља, него што су имали поверења у своје пријатеље. Тако су постепено потпадали под власт Француске и Русије, уместо да се ослоне на Енглеску. Турска је у том тренутку, по Булверу, требало да убеди остале силе да ће се ослонити на Енглеску као њеног најчвршћег и највернијег савезника чиме ће спречити своје непријатеље да раде на томе да од Османског царства отуђе још његових провинција.¹²

¹⁰ Булвер је посебно истакао да је његов положај до промене султана био веома тежак, јер је могао да разговара само са Али-пашом, министром спољних послова, а не и са самим турским владаром, односно није могао директно да утиче на турску спољну политику. Такође је морао да се бори са растућим француским утицајем и није могао да спроведе на Порти ниједан пројекат који се није слагао са плановима Француске.

¹¹ У погледу спољне политике Турске, Булвер је тврдио да се она изменила последњих година. Пре последњег, Кримског рата (1853–1856), положај Турске империје био је јасан. Била је позната и њена спољна политика. Главну претњу по Цариград представљала је руска флота у Севастопољу. Једина сила која је била довољно јака и моћна да пружи заштиту турској престоници била је британска флота у Медитерану. Због тога су две велике најутицајније силе у Цариграду биле Русија и Енглеска. Од Париског мира 1856. године промене су биле видљиве. Потписнице Париског мира су практично постале заједничке заштитнице Турске, што је Булвер видео као одређену претњу. Наиме, у случају да свих пет сила реши да спроведу реформе у Турској, Царство не би имало избора него да се покори или да дође у сукоб са целом Европом.

¹² TNA, PRO FO 78/1575, X. Булвер – лорду Џ. Раселу, Цариград 21. август 1861.

Показало се да су Булверове процене у вези са британским преовлађујућим утицајем на Порти биле тачне, јер је Британија задржала одлучујући утицај у Цариграду све до Велике источне кризе 1875–1878. године. Због тога је и Србија била принуђена да именује Филипа Христића 1870. године, као присталицу прозападне политике за капућехају у Цариграду, који се трудио да разреши спорна питања између Србије и Порте уз помоћ Велике Британије.¹³

HENRY BULWER AND THE SITUATION IN THE OTTOMAN EMPIRE IN 1861

Summary:

In Serbia and in Ottoman Empire the year 1861 could be considered as a crossroads in the way of life in the Principality and in the Empire. Prince Michael Obrenovic took over power in the Principality for the second time (1860 – 1868) and he started to carry out the absolute rule and the modernization of Serbia ignoring the authority of the Porte. Ottoman sultan Abdul Medjid died the next year on 25th of June 1861. He was succeeded by Abdul Aziz (1830 – 1876) the same year. At the time of sultan Abdul Aziz's accession to the throne the British Ambassador Henry Bulwer wrote a special report – memorandum that considered the state of the Ottoman Empire. Interpretation of that report is the main subject of this paper. Bulwer had secret contact with sultan Abdul Aziz since 1858. Since he had influence on the Sultan Bulwer's influence in Constantinople increased considerably.

In his report British ambassador briefly described the most important branches or the Turkish government – finances, the military, the administration of Constantinople, internal and external government policy. Bulwer pointed out difficult financial situation in the Ottoman Empire and explained the existence of the state debt. He thought that Turkey needed small but well organized and well equipped army. The fleet according to Bulwer could also be small because British ships could protect the Empire if necessary. Bulwer also stressed out that the reforms in the army and navy were not possible because of bad financial state of the country. Bulwer also noticed a lot of disadvantages in the state

¹³ Ј. Пауновић–Штерменски, *Филип Христић*, 182–185.

administration of the Empire primarily its multiplicity. In his report he gave suggestions for the reforms. Even though he advocated for the predominance of the Ottomans in the Empire he also believed that Christians should be included in Ottoman army and administration. Bulwer stated that if Turkey wanted to keep the power in its provinces it should lead peaceful and protective policy.

Bulwer emphasized the importance of Serbia in regard to the other provinces of the Empire. He noted that Serbia was deeply connected to its nationality and its privileges and the Serbs knew that they would lose both things if they came under Austrian or Russian rule. The greatest challenge for the Serbs was the possibility of creation of the independent Kingdom. The Kingdom could incorporate large territory and Slavic population, Bulgarians, Serbs and Bosnians within the Ottoman Empire. This Kingdom could represent great insurance for the Ottoman Empire if it was not independent. It should be stated that in 1861, compared to Turkey, that did not have a constitution Serbia had a valid constitution proclaimed in 1838. Still this constitution limited the power of the Serbian Prince. That is why Prince Michel resolved to pass the newly founded laws on Preobrazenje Assembly which strengthen his absolute rule and minimized the power of Serbian oligarchy.

The Porte considered that the laws proclaimed on Preobrazenje Assembly in 1861 were overstepping the boundaries of Serbian autonomous rights. With these laws Serbia got the opportunity to help Bosnia and Herzegovina in their liberation movements. The Great Britain supported attitude of the Porte. The Sultan Abdul Aziz, according to Bulwer, had the potential to rule the Empire with iron fist and to change the foreign policy. That could lead to stricter policy toward the provinces. Still Bulwer advocated that Turkey should continue with moderate policy and avoid all complicated questions like the question of returning fortified towns under the Serbian control because that would involve the Empire in European differences. Bulwer concluded that the Empire, with the support of Great Britain, should be occupied with sorting its financial state and organization of its army and its internal administration.

Данијел Радовић
историчар
danijel.radovic89@gmail.com

ЈОВАН РИСТИЋ И ЛИБЕРАЛИ У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ (1858–1868) – ОД СУПАРНИКА ДО ПРЕДВОДНИКА

Апстракт: Рад се бави односом између Јована Ристића (1831–1899) и либерала у Кнежевини Србији у периоду од Светоандрејске скупштине 1858. године до Ристићевог избора на место једног од тројице намесника малолетном кнезу Милану Обреновићу 1868. године. Циљ рада је да прикаже како је, у назначеном периоду, Јован Ристић од неког ко је стајао уз противника либерала, Илију Гарашанина, успео да се наметне као њихов предводник. Настојали смо да сагледамо све оне факторе и околности које су раздвајале или спајале Јована Ристића и остале либерале. Рад је написан на основу објављених мемоарских и документарних извора, архивске грађе и литературе.

Кључне речи: Јован Ристић, либерали, Илија Гарашанин, кнез Михаило Обреновић

На суйројним сїранама

Светоандрејска скупштина представља једну од најзначајних прекретница у политичком животу Србије 19. века. На њој је дошло до судара једног старог бирократског режима који је служио под кнезом Александром Карађорђевићем и тек настајуће интелектуалне елите која се школовала на европским универзитетима. Први, као конзервативци, нису били за политичке промене, док су други, као либерали, њих сматрали неопходним.

Сама Скупштина сазвана је, пре свега, да би се превазишли проблеми који су настали на релацији кнез – Државни савет.¹ Идеја саветника била је да на једној скупштини, коју ће они контролисати, детронизују кнеза Александра Карађорђевића. Са друге стране, за либерале збацивање кнеза представљао је само посредни циљ. Они су намеравали да сазивање Скупштине искористе за остваривање свог политичког програма.² Главне личности које су улазиле у „странку Светоандрејске скупштине“ били су Јеврем Грујић, Милован Јанковић, Андрија Стаменковић, Стевча Михаиловић, Јован Илић и Ранко Алимпић.³ Уз ове две постојала је и трећа група, обреновићевци, чији је основни циљ био повратак династије Обреновић на српски престо.

У остваривању основног циља сазивања Скупштине, збацивања кнеза Александра, дошло је до споразума између ових чинилаца. Он је предвиђао да се на место председника изабере Миша Анастасијевић, на место потпредседника Стевча Михаиловић, те да за секретаре буду постављени Јеврем Грујић и тадашњи начелник у Министарству унутрашњих дела, Јован Ристић.⁴ Ристићев избор за секретара је услед агитације либерала пропао, тако да је на његово место изабран Јован Илић. Разлика у гласовима није била велика.⁵ Ако узмемо у обзир важну улогу коју су секретари

¹ Илија Гарашанин, тадашњи министар унутрашњих дела, сматрао је да је сазивање Скупштине наопходно да би се стало на пут кнежевој самовољи – Архив Србије (даље: АС), Фонд Илије Гарашанина (даље : ИГ), 1101; С. Јовановић, *Влада Устјавобранишћеља*, Београд, 1990, 209 – 210.

² Владимир Јовановић је први изнео програм светоандрејских либерала пет година након ових догађаја. Основа програма у унутрашњој политици била је већа власт Народне скупштине – њен редован сазив, одговорност министара према њој. Такође, истицан је њен народни карактер и да је она једино тело које може давати или одузимати власт кнезу. Важан део програма представљали су слобода штампе и друга грађанска права. Захтевано је враћање аутономних права која је Кнежевина Србија изгубила након прве владавине Милоша Обреновића. В. Јовановић, *Србски народ и источно питање*, Нови Сад, 1863, 19–22; *Програми и ставови српских политичких странака до 1918. године*, приредили Василије Крстић и Радош Љушић, Београд, 1991, 17–20.

³ Важно је нагласити да су у поменутој групи изграђена схватања о либерализму имали само Јеврем Грујић и Милован Јанковић, док су Стевча Михаиловић, Ранко Алимпић и Јован Илић били присталице династије Обреновић. Генерално, либералне идеје захватиле су само мали круг тадашње интелигенције – Д. Леовац, *Конзервативне и либералне идеје у Кнежевини Србији (1858–1869) – Начела и Пракса*, Српске студије I (2010), 222.

⁴ *Светоандрејска скупштина*, приредио Андрија Раденић, Споменик САНУ, Одељење друштвених наука, СХИИ, Нова серија 15, Београд, 1964, бр.5; *Зачиси Јеврема Грујића. Књига Друга (Светоандрејска скупштина)*, Београд, 1923, 40.

⁵ Р. Петковић, *Аутобиографија Јована Ристића*, Архивски преглед 1–2, 1967, 202; Димитрије Маринковић наводи да је Јован Ристић имао седамнаест гласова мање у односу на Јована Илића – *Устомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846–1869*, приредио Драгослав Страњаковић, Београд, 1939, 53.

одиграли на Скупштини, био је ово први пораз који су Гарашанин и његови другови доживели од светоандрејаца.

Ристићев избор за секретара пропао је због чињенице да је он сматран човеком блиским Илији Гарашанину.⁶ Њихови односи сежу још из периода док је Ристић био државни питомац у иностранству, када га је Гарашанин материјално помагао. Након повратка у Србију 1856. године, Ристић је преко Гарашанина покушавао да дође до државне службе.⁷ Пред саму Светоандрејску скупштину постао је начелник Полицијског одељења при Министарству унутрашњих дела, на чијем се челу налазио Гарашанин. Са друге стране, Илија Гарашанин је у Ристићу видео „личност од способности и ауторитета“.⁸ У току трајања Светоандрејске скупштине, од 12. децембра 1858. до 12. фебруара 1859. године,⁹ Ристић је често ишао на састанке који су људи блиски Илији Гарашанину одржавали у његовој кући.¹⁰

Либерали су на Светоандрејској скупштини покушали да прогурају свој пројекат Закона о скупштини којим би она постала трећи законодавни чинилац у држави, поред кнеза и Државног савета.¹¹ Међутим, како су увидели да такав пројекат тешко да може да прође, они су се одрекли појединих његових битних тачака и пристали на компромисно решење.¹² Тек 22. децембра приступило се главном разлогу сазивања Скупштине. Акламацијом је затражено да кнез Александар Карађорђевић абдицира,

⁶ Драгутин Илић тврди да је његов отац, Јован Илић, наговарао Јована Ристића да се прихвати кандидатуре за једног од секретара Скупштине, али да Ристић том приликом није веровао да је повратак династије Обреновић могућ. Ристићево двоумљење да се прихвати поменутог положаја довело је до пораста неповерења светоандрејаца према њему – С. Рајић, *Мемоари српских либерала*, Перо и повест: српско друштво у сећањима, Београд, 1999, 97.

⁷ Јован Ристић је као државни питомац 1849. године упућен у Немачку, где је студирао историјске и филозофске науке на универзитетима у Берлину и Хајделбергу. Године 1852. стекао је докторат филозофије. Након тога у периоду 1852–1854. г., на позив Друштва српске словесности, боравио је у Паризу, где је истраживао старе српске рукописе који су се налазили у царској библиотеци. У Србију се вратио 1854. године. О Гарашаниновој помоћи у: *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, I*, приредио Ст. Ловчевић, Београд, 1931, бр.17, 54, 75, 87.

⁸ *Исто*, бр. 153.

⁹ Сви датуми у основном тексту су по Новом календару, ако није другачије наглашено.

¹⁰ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, Београд, 2006, 266; *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића*, 62.

¹¹ Пројекат Закона о Народној скупштини предвиђао је одговорност министара према кнезу и Скупштини, годишње заседање Скупштине, буџетско право и да народни посланици буду одговорни само пред Скупштином за своја дела – *Животопис Јеврема Грујића*, приредила Зорица Петровић, Аранђеловац, 2009, 44–45.

¹² Д. Леовац, *нав. дело*, 224.

а након његовог бекства турском паши у београдску тврђаву, за кнеза је изабран Милош Обреновић. По повратку старог кнеза на престо у Србији односи између њега и либерала су били добри. Стевча Михаиловић је као стари обреновићевац наименован за председника Државног савета, млади либерал Милован Јанковић постао је кнежев лични секретар, док је за митрополита изабран епископ шабачки Михаило, такође присталица либералних идеја. И остали светоандрејци су добили високе службе у државној управи.¹³

Отпочео је обрачун са присталицама старог режима, који су „потресли сво чиновништво земаљско“.¹⁴ Ристић је био један од чиновника који је подршку Гарашанину и конзервативцима платио својим положајем секретара при Министарству унутрашњих дела. Разлог смени можемо да тражимо и у личним анимозитетима који су владали између њега, са једне, и Јеврема Грујића и Милована Јанковића са друге стране. Корени тог супарништва потицали су још из периода гимназијских дана и активности у Дружини младежи српске. Опет, ти анимозитети су своју ескалацију доживели након њиховог повратка у Србију са студија у иностранству. За разлику од Грујића и Јанковића, Ристић је преко родбинских веза успео да напредује у државној служби. Оженио је Софију, кћер тада најугађенијег београдског трговца, Хаџи Томе који је одлично стајао на Двору. Ристић је женидбом постао пашеног Филипу Христићу, државном саветнику, који је уживао велико поверење кнеза Александра Карађорђевића.¹⁵ Супарништво се још више продубило након Светоандрејске скупштине. Ристић никако није могао да пређе преко чињенице да није изабран за секретара Скупштине, док су вође светоандрејаца њега виделе као „човека пакосна, сујетна и властољубива“.¹⁶

Односи између кнеза Милоша и либерала временом су почели да се кваре, што је посебно било евидентно након Малогоспојинске скупштине, августа 1859. године.¹⁷ Прогони државних службеника почели су сметати, пре свега, престолонаследнику Михаилу Обреновићу, који није желео да се отпуштају способни људи само зато што су политички нагињали другачијој

¹³ Ј. Милићевић, *Јеврем Грујић: историјај свѣтоандрејској либерализма*, Београд, 1964, 111–112.

¹⁴ Ј. Ристић, *Свољашњи одношаји Србије новијега времена I (1848–1860)*, Београд, 1887, 297.

¹⁵ *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића*, 56.

¹⁶ Н. Христић, *нав. дело*, 354; Ристић је Јеврема Грујића лично кривио за његово отпуштање из службе: М.Б. Милићевић, *Дневник I (1. јануар 1869 – 22. септембар 1872)*, приредио Петар В. Крстић, Београд, 2011, 140.

¹⁷ Опширније: Д. Леовац, *нав. дело*, 225–226.

опцији. Хаџи Тома и Филип Христић су убрзо почели поправљати своје односе са Обреновићима, тако да је и Ристић враћен на положај начелника у Министарству унутрашњих дела.¹⁸

Јован Ристић се помиње као један од главних писаца и иницијатора тзв. Дукатовачких чланака у *Српским новинама* уперених против радње Светоандрејске скупштине и либерала.¹⁹ Иако је касније негирао да је учествовао у писању поменутих чланака, савременици се у томе не слажу.²⁰ Као писци најчешће се, поред Ристића, помињу и Матија Бан, Филип Христић, па и престолонаследник Михаило Обреновић. У њима је истицано да Скупштина као трећи точак у законодавству, каквим су је представили либерали, треба да има само саветодавни карактер. Посебна оштрица била је уперена против улоге секретара на Скупштини, што Ристића додатно терети као једног од аутора.²¹

Ради равнотеже у државним пословима кнез Милош је сменио са места уредника *Српских новина* Милоша Поповића и на његово место поставио либерале, прво Владимира Јовановића, а потом Стојана Бошковића. Јовану Ристићу је 1860. године поверено место секретара при мисији која је у Цариграду требало од Порте да издејствује наследство кнежевског престола у Србији, исељавање Турака из Србије и повратак тврђава. Димитрије Маринковић је забележио да је Ристићево наименовање за секретара изазвало огорчење светоандрејаца.²²

Добро схваћено време

Кнез Милош Обреновић умро је 26. септембра 1860. г., а наследио га је његов син Михаило Обреновић. Приликом ступања на престо, кнез Михаило је истакао начело по којем ће закон представљати „највишу вољу“ у

¹⁸ *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића*, 97; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*, I, Београд, 1923, 174.

¹⁹ Дукатовачки чланци излазили су под изнаком # у *Српским новинама* у периоду од 30. августа до 17. септембра 1859.; О улози Ристића као потенцијалног писца ових чланака опширније у: Ј. Милићевић, *О политичким схваћањима конзервативаца и либерала 1859. године*, Зборник Историјског музеја Србије, 10 (1973), 31–33.

²⁰ Ристић је у једном разговору са Владимиром Јовановић негирао свој удео у писању дукатовачких чланака, али је напоменуо да се у појединим стварима слагао са њиховом садржином: В. Јовановић, *Успомене*, приредио Василије Крестић, Београд, 1988, 96.

²¹ *Појед на радњу одбора Светоандрејске скупштине*, *Српске новине*, бр. 97, 20. август / 1. септембар 1859, 393.

²² *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића*, 123.

земљи. Настојао је да води политику помирења између различитих политичких групација, о чему сведочи покушај да прва Влада буде састављена и од светоандрејаца и од конзервативаца. Покушај стварања такве Владе у којој би се нашли најистакнутији представници једне и друге стране доживео је неуспех. Стевча Михаиловић и Јеврем Грујић са једне, као и Јован Мариновић и Илија Гарашанин са друге стране нису хтели да пристану да се нађу у истој Влади. На крају, тек 9. новембра 1860. године, нађено је компромисно решење тако да је нови председник Владе постао Филип Христић.²³

Млађи нараштај је доста полагао на долазак кнеза Михаила на српски престо, јер су од њега су могли да очекују „аутономију, ослобођење и независност“ у спољној политици.²⁴ Прокламовање унутрашњих политичких реформи од стране кнеза наишло је на добар одазив код либерала, тако да су на самом почетку кнежеве владавине њихови односи били веома добри. Ипак, постојала је велика разлика у питању обима и карактера реформи. Кнез је сматрао да српски народ још увек не поседује политичку зрелост за уживање оних политичких слобода које су истицали либерали, те да је реформе неопходно спровести „одозго“.²⁵

Јован Ристић је, након доласка кнеза Михаила на српски престо, учврстио свој положај. Као вођа персонала Министарства унутрашњих дела на подворењу новом кнезу, изјавио је да је Србији потребно „јединство власти и јединство одговорности“, што је наишло на благонакон одазив код кнеза.²⁶ Ристић се, такође, истакао као присталица политике реформи, и у знак те подршке написао је два списка *Законийоси* и *Реформе у Србији* које су подржавале тај правац политике кнеза Михаила. Као знак кнежевог поверења, Ристић је убрзо добио задатак да са Ђуром Даничићем изради један пројекат закона о штампи, који никада није приведен крају.²⁷ Други показатељ кнез Михаиловог поверења према Ристићу је мисија која му је

²³ У овој Влади се од представника либерала нашао једино Јеврем Грујић као министар правде – *Владе Србије 1805–2005*, уредник Радош Љушић, Београд, 2005, 103.

²⁴ Ј. Ристић, *Свољашњи одношаји Србије новијега времена II (1860–1868)*, Београд, 1887, 8.

²⁵ Владимир Јовановић је у једном разговору са кнезом предлагао слободу штампе, као средство да се становиштво научи политички да мисли. Кнезу је, са друге стране, слобода штампе била последња која би дошла на ред након спроведених осталих раформи. Кнез Михаило је наглашавао Јовановићу да Србија у том тренутку поседује ограничен интелектуални капацитет и да може набројати тек дванаест образованих људи – *Успомене*, 110–111, 180.

²⁶ *Успомене и доживљаји Димијрија Маринковића*, 139.

²⁷ *Аутобиографија Јована Ристића*, 203–204; Ј. Ристић, *Свољашњи одношаји II*, 5.

поверена у Сремским Карловцима и Пешти, на коју је отишао заједно са Илијом Гарашанином као надређеним.²⁸

Добри односи између либерала и кнеза Михаила били су брзо поремећени. Милован Јанковић је пао у немилост код кнеза зато што је претио „ужасима Француске револуције“, а Владимиру Јовановићу и Стојану Бошковићу је било забрањено покретање листа *Народна скујшћина*. Убрзо је и Јеврем Грујић смењен са места министра правде са циљем да се пред реформну акцију дистанцира од политике, те је постављен на место председника Великог суда.²⁹ Намера кнеза Михаила да реши питање унутрашњег преуређења Србије на Преображенској скупштини, изискивала је да „примири“ главне представнике светоандрејаца. Кнез је желео послушну скупштину која ће примити све предлоге закона који би са његове стране били достављени. Важну улогу на поменутој Скупштини одиграо је Јован Ристић, који је од стране кнеза Михаила постављен за једног од секретара. Иако су светоандрејци били у мањини, успели су да направе извесне потресе. Посебно је то био случај када је тражено да се у скупштинску адресу унесу одлуке Светоандрејске скупштине.³⁰ На Преображенској скупштини донети су закони о Народној скупштини, Државном савету, народној војсци као и Закон о плаћању пореза по имућству. Ристићево држање као секретара наишло је на похвале кнеза и министра унутрашњих дела, Николе Христића, те се убрзо након тога почело говорити о Ристићевом унапређењу у државној хијерархији.³¹

Влада Филипа Христића или „пословна влада“, како се другачије називала, имала је за основни циљ да реши проблеме око Преображенске скупштине. Након њеног завршетка поставило се питање нове владе. Никола Христић наводи у својим *Мемоарима* да су га Филип Христић и Јован Ристић наговарали да стане на чело једне нове партије у коју би поред

²⁸ Мисија Илије Гарашанина и Јована Ристића била је изузетно значајна. Наиме, како је требало да дође до сазивања Благовештанског сабора, кнез Михаило намеравао је да приволи најистакнутије српске представнике у Хабзбуршкој монархији на сарадњу са Мађарима. О самој мисији опширније: Исти, *Свољашњи одношаји II*, 52 – 58.

²⁹ *Зайиси Јеврема Грујића, Књија шрећа (Друја влада Обреновића и шурски райови)* Београд, 1923., 81–83; В. Јовановић, *Успомене*, 110; *Мемоари Стефана Стевче Михаиловића*, приредио Живан Живановић, Београд, 1928, 233.

³⁰ Никола Христић истиче да је Јован Ристић имао веома важну улогу приликом састављања адресе, као и да се противио да у њу уђу одлуке са Светоандрејске скупштине – Н. Христић, *нав. дело*, 388–389; „Саставши се скоро после догађаја од 1858, и после Малогоспојинске скупштине од 1859, Преображенска скупштина није ни могла имати задатак да настави потрес, но да положи темељ јак, здрав, реформама, које би биле у сагласности са правим позивом народним.“ – Ј. Ристић, *Свољашњи одношаји II*, 83.

³¹ Н. Христић, *нав. дело*, 398.

њега ушли Димитрије Матић и Јован Илић, људи блиски светоандрејцима. Као непосредни циљ формирања ове партије била је идеја да таква једна група преузме примат код кнеза Михаила и истисне Јована Мариновића, Косту Цукића и Рајка Лешјанина, којима је кнез Михаило у том тренутку поклањао више поверења.³²

Нешто пре овог покушаја, у једном писму које је Ристић 28. јуна 1861. године послао Илији Гарашанину, учачамо његову понуду да се искусни државник стави на чело „младих људи“, али и да се отргне од Јована Мариновића. Ристић је Гарашанину указивао да је права личност за предводика једне нове генерације, и корио га је што не држи „никакав рачун“ од тог млађег нараштаја. Упозоравао га је да су ти млади људи у протеклим догађајима показали своје способности и да је њихова моћ таква да је „постала бити једини политички чинитељ у политичком животу Србије“.³³ Гарашанин се правдао да има поверење у либерале, али да од њих захтева „више вештине него да се ползују фразама“. На понуду да се нађе на челу младих Гарашанин је ћутке прешао, али је саветовао Ристића да не треба ни да потцењује старије и да они, исто тако, могу доста да допринесу државним пословима.³⁴

Евидентно је да је Јован Ристић, у сарадњи са Филипом Христићем, настојао да у том тренутку оформи један нови центар окупљања либерала, пре свих, оних умерених. Не треба занемарити чињеницу да Ристић, као начелник у Министарству унутрашњих дела, нема у том периоду ни довољно способности ни ауторитета да се нађе на челу једне такве групе. Управо из тог разлога њему је била потребна једна ауторитетна личност, а као решење су се наметнули Илија Гарашанин и Никола Христић. Сама чињеница да је у њима видео потенцијалне кандидате за место вође, говори доста о томе да ни Гарашанин, а ни Никола Христић нису били ортодоксни конзервативци каквим се обично сматрају. Личности које су биле обележене као немогуће за сарадњу били су Јован Мариновић, Коста Цукић, као и Рајко и Милоје Лешјанин.³⁵

Први корак у формирању новог језгра либерала учињен је придобијањем Радивоја Милојковића и његовом женидбом са Милевом, ћерком Хаџи То-

³² Никола Христић је одбио да се нађе на челу такве партије, јер је сматрао да у том тренутку она није могла да има никакву практичну основу – *Истио*, 402–403.

³³ АС, ИГ, 1196.

³⁴ *Истио*.

³⁵ Милан Пироћанац након свог повратка у Србију и почетка рада у служби помиње такође да су Мариновић, Лешјанин и Цукић показивали извесно неповерење према млађим генерацијама, те да су чинили једно јако језгро – С. Рајић, *Милан С. Пироћанац: За моју децу*, Београд 1895, Мешовита грађа, књ. XXI (2003), 121.

мином, чиме је постао пашеног Ристића и Христића. Сам Милојковић је након повратка са студија у Србији 1859. године, постао близак светоандрејцима, посебно Јеврему Грујићу и Стевчи Михаиловићу. Прелазак на Ристићеву страну био је велики ударац за светоандрејце, иако их је Милојковић уверавао да и даље припада њиховој групи.³⁶

Одабир кнеза да Илија Гарашанин стане на чело Владе, 21. октобра 1861. године, у којој су се нашли конзервативци, а из које је изостао Филип Христић, дало је Ристићу до знања да је процес формирања једног новог центра окупљања либерала неопходно одложити, јер за тако нешто у том тренутку нису постојали одговарајући услови.³⁷ Увидео је намеру кнеза Михаила да се пред веома важним догађајима у националној политици ослони на искусније, конзервативне снаге. Непосредно након формирања нове владе, Јован Ристић је наименован на место капућехаје у Цариграду.³⁸

Већ смо раније говорили о личним анимозитетима који су владали између Јована Ристића и Јеврема Грујића и Милована Јанковића. Ристић је вође светоандрејца посматрао као конкуренте, а не као политичке противнике.³⁹ Неопходно је подсећање да су они били припадници једне те исте генерације, коју су формирали исти догађаји и који су имали сличан развојни пут. Били су чланови Дружине младежи српске, били присутни када је на Мајској скупштини 1848. године проглашена српска Војводина, школовани су се као државни питомци на истим универзитетским центрима.⁴⁰ У два Ристићева списа из тог периода *Законийосѝ* и *Реформе и Србији* видимо да је био поборник оних истих идеја као и светоандрејци. Уређена Народна скупштина, министарска одговорност, слобода штампе, независност и непокретност судија, грађанска слобода била су основна

³⁶ *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића*, 157–158; А. Вулетић, Љ. Трговчевић, *Аудиобиографске белешке Радивоја Милојковића*, Мешовита грађа, књ. XXI (2003), 81–82.

³⁷ *Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца 1877. године*, приредио, увод и коментаре написао Чедомир Попов, Београд, 1997, 91; Никола Христић је забележио да су Филип Христић и Јован Ристић подржавали Гарашанина у његовим настојањима да се нађе на челу Владе, као и да је Филип Христић био изузетно разочаран када је увидео да се он неће наћи у новој влади упркос подршци коју је дао Гарашанину – Н. Христић, *нав.* дело, 403, 409.

³⁸ Кнез Михаило је Ристића наименовао за капућехају 11. новембра 1861. године – Ж. Живановић, *Политичка историја Србије I*, 186.

³⁹ Н. Христић, *нав.* дело, 378.

⁴⁰ Љ. Трговчевић, *Српска интелегенција у XIX веку – западни и источни утицаји*, Европа и Срби, међународни научни скуп 13–15. децембар 1995, Београд, Нови Сад, 1996, 208–209; П. В. Крстић, *Омладинска генерација*, Српске политичке генерације (1788–1918), чланци са Округлог стола 28–29. мај 1997, Београд, 1998, 100–101.

начела која је Ристић истицао.⁴¹ Ипак, оно што је чинило основну разлику између њих били су „мера и време у апликацији начела“.⁴² Светоандрејцима је Ристић признао заслуге за успостављање Народне скупштине као сталног органа, али им је замерио „демократску тиранију“, те да њихова начела нису у складу са тадашњим друштвеним стањем и развитком. Ристић је истицао правац „корак по корак“ као основ своје политике, а Преображенску скупштину је видео као „здрав темељ“ за даљу надоградњу тих начела.⁴³ Политика „умереног корачања“ сврстава Ристића у коло умереног либерализма. Иако је и даље важио за човека блиског Илији Гарашанину, Ристић је добро, и веома рано, схватио захтеве новог доба и за кога ради време. Управо из тог разлога настојао је да наговори искусног државника на сарадњу са тим младим људима. Увидео је да је дошло до рестаурације која „није била само лична већ и начелна“ и да су њоме почели да се служе и они који су некада били „поборници олигархије“.⁴⁴ Ипак, за разлику од већине својих вршњака либерала, Јован Ристић је тој рестаурацији приступио практичније, што ће посебно бити уочљиво у наредном периоду.⁴⁵

Цариградске године

Спремање кнеза Михаила за одлучне акције на пољу националног ослобођења и уједињења у периоду од 1861. до 1867. године изискивало је и живу дипломатску акцију код Порте и дипломатских представника великих сила у Цариграду. Самим тим је и положај капућехаје на којем се Ристић у

⁴¹ Ј. Ристић, *Законитост*, Београд, 1860, 22–29; Исти, *Реформе у Србији*, Београд, 1860, 3, 15. Ристић, такође, наводи да је на Преображенској скупштини изјавио да он не би могао да буде министар у држави у којој министри нису одговорни – *Аудиобиографија Јована Ристића*, 203; Ж. Живановић, *Јован Ристић, кнежевски и краљевски намесник и мноштво министар иностраних дела*, Београд, 1929, 5.

⁴² *Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца*, 102.

⁴³ „Овај карактер умерености носи неоспорно рад Преображенске скупштине. Ако он, у духу либерализма, и није задовољио захтевање свих ватрених патриота, он нимало није затворио пут поправци и даљем развитуку, који ће у толико јачи и поузданији бити, уколико се брижљивије и смотреније примицао последњим оградама слободе.“ – Ј. Ристић, *Свољашњи одношаји II*, 84.

⁴⁴ Исти, *Свољашњи одношаји I*, 324.

⁴⁵ Слободан Јовановић је ову Ристићеву карактеристику приписивао чињеници да је од свих истакнутих политичара у Србији у 19. веку одрастао у највећем сиромаштву, али да је и поред тога настојао да буде „први превасходан“. „То га је од ране младости начинило озбиљним и суморним; он није узимао живот олако – и, немајући од кога потпоре, запињао је сам, свом снагом“, закључио је Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, Београд, 1934, 21–22.

том периоду налазио, добијао на значају. Чињеница да је на том положају остао шест година говори о томе да су и кнез Михаило и министар спољних послова Илија Гарашанин били задовољни његовим радом. Јован Ристић се налазио на том месту када су се одиграли важни догађаји у односима између Кнежевине Србије и Османског царства, попут бомбардовања Београда 1862. године, конференције у Канлици која је имала да реши спорна питања у односима Србије и Порте, као и питања око добијања градова са турским посадама и исељења турског становништва из Србије.⁴⁶

Догађаји око добијања градова представљали су најзначајнији политички успех Србије шездесетих година 19. века, а у њима је Ристић одиграо важну улогу. Сам кнез Михаило је говорио да Србија не може рачунати на светлију будућност док су турске посаде још увек у градовима, али и да њему нема будућности у таквој држави.⁴⁷ Устанак који је избио на Криту 1866. године, којим је отворено Источно питање, као и рат Аустрије против Пруске и Италије, представљали су повољну прилику да се пред Портом поново покрене питање градова. То је приметио и сам Ристић, те је кнезу и Гарашанину предложио да се захтев упути јавно и директно Порти, што је учињено.⁴⁸ У интересу спречавања већих немира на Балкану, велике силе су пристале да дају подршку овом српском захтеву пред Портом. Градови су коначно припали Србији портиним Ферманом од 10. априла 1867. године.⁴⁹

Ристић је због свог добро обављеног посла награђен јавним признањем од кнеза да му је српски капућехаја у том периоду био „десна рука“. И Гарашанан није штедео речи хвале и поручио му је да којим случајем постоји титула „Бизмарк“, одмах би препоручио кнезу да је додели њему.⁵⁰

Из сачуване преписке са Илијом Гарашанином и кнезом Михаилом нисмо у прилици да наслутимо какав је његов став о појединим питањима унутрашње политике, већ се њихов садржај своди, углавном, на вести или

⁴⁶ Опширније: Г. Јакшић, В. Вучковић, *Свољна историја Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез)*, Београд, 1963, 107–122, 140–155; Слободан Јовановић наглашавао је значај Ристићевих година проведених у Цариграду као веома важне „дипломатске школе“, где је имао прилике да дође у додир са најистакнутијим дипломатама тог периода, према којима је његовом држање било „као себи равна“ – *Влада Милана Обреновића I*, 27, 29.

⁴⁷ *Прејиска између кнеза Михаила Обреновића III и српској заштити у Цариграду Јов. Ристића 1861–1867*, Београд, 1897, 14.

⁴⁸ Ј. Ристић, *Свољашњи одношаји II*, 465–466.

⁴⁹ О догађајима и дипломатској акцији око добијања градова опширније у: Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 295–307, 369–375; С. Рајић, *Велика Британија и Градско питање 1866/1867 – Борба за Београд*, Београдски историјски гласник IV (2013), у рукопису.

⁵⁰ Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), бр. 14.165, Фонд Драгослава Страњаковића, 14556/576.

инструкције о текућим дипломатским питањима. Владимир Јовановић помиње у својим *Успоменама* да је пред крај 1863. године имао један разговор са Ристићем, када је закључио да је српски капућехаја у Цариграду наклоњен либералним реформама.⁵¹ За нас је свакако најважније да истакнемо да је дистанца на којој се Јован Ристић налазио пуних шест година омогућила да се нађе изван унутрашњих политичких борби у Србији, те да те борбе посматра из другог угла и да прави планове за даља деловања.

Активна спољна политика коју је кнез Михаило Обреновић настојао да поведе довела је до смиревања партијских страсти у Кнежевини као и затишја у односима између српског кнеза и светоандрејаца. Сменом Стевче Михаиловића 1861. године са места председника Државног савета и постављењем Јована Мариновића на његово место, светоандрејци су изгубили и последњу личност из својих редова која се налазила на високом државном положају.

Једну од прекретница у односима српског кнеза и либерала представљала је 1864. година. Владимир Јовановић је због осуде кнежеве политике као деспотске био приморан да напусти Србију, а Јеврем Грујић је осуђен на три године затвора јер као председник Великог суда није донео задовољавајуће осуде учесника „Мајсторовићеве афере“ која је била управљена против живота кнеза Михаила.⁵² Ипак, до коначног расцепа дошло је приликом одржавања Друге омладинске скупштине августа 1867. године у Београду.⁵³ Већ на првој седници, поред здравица у част Светозара Милетића и Владимира Јовановића, велики ударац за српску владу и кнеза Михаила представљало избор Јеврема Грујића, који је био лишен грађанских права, за председника те скупштине.⁵⁴ Последица овакве одлуке било је распуштање Скупштине од стране полицијских власти већ наредног

⁵¹ В. Јовановић, *Успомене*, 251.

⁵² Владимир Јовановић је на једној седници Друштва српске словесности требало да одржи реферат о штедњи и социјалним проблемима Србије. Међутим, његов говор је забрањен од стране министра просвете Косте Цукића, јер се у њему налазила осуда кнежеве политике као деспотске. Резултат свега овога била је забрана рада Друштва, као и отпуштање Јовановића из службе, који је након ових догађаја напустио Србију. Јеврем Грујић је у затвору остао годину и по дана. Кнежевим указом пуштен је на слободу, али је остао лишен појединих грађанских права.

⁵³ Уједињена омладина српска основана је 1866. године удруживањем студентских и ђачких друштава са подручја Хабзбуршке монархије и Србије. Њен основни задатак је био да кроз књижевни, научни и културни рад потпомогне јачању националне свести српског народа. Прва скупштина одржана је у Новом Саду 1866. године, а последња 1871. године када је забрањен њен рад. Опширније: Н. Петровић, *Историјско место, улога и значај Уједињене омладине српске*, Уједињена омладина српска – зборник радова, Нови Сад, 1968, 9–31.

⁵⁴ Д. Леовац, *нав. дело*, 233.

дана. Убрзо су Милан Кујунџић Абердар, професор Велике школе, и Ранко Алимпих, који су се истакли у овом догађају, изгубили своје положаје.⁵⁵ Резултат тих догађаја био је да се готово сва либерална интелигенција нашла под окриљем Владимира Јовановића и Светозара Милетића, те да је активност против режима кнеза Михаила пребацила ван граница Кнежевине Србије. Месец дана након ових догађаја покушаји деловања либерала били су онемогућени и на Михолској скупштини, када су сви њихови предлози били глатко одбијени од стране владине већине.⁵⁶

Јавно огабрана сѝрана

Новембра 1867. године Илија Гарашанин смењен је са положаја председника Владе, а његово место, као и Министарство спољних послова, кнез је поверио Јовану Ристићу. Гарашанинов пад представљао је велико изненађење за савременике. Многи су знали да он није одобравао планирани брак између српског кнеза и његове рођаке Катарине Константиновић, и у томе тражили основни разлог његове смене.⁵⁷ Са друге стране, у том периоду у Бечу се сазнало за тајне преговоре између српске и пруске владе о евентуалном устанку у Босни, које је са пруским представником водио Гарашанинов повереник Антоније Орешковић. Пошто је читава ствар претила да прерасте у дипломатски скандал, кнез Михаило је у томе нашао прави изговор да отпусти дотадашњег председника Владе.⁵⁸ Такође, знамо да Гарашанин није симпатисао ни добре односе које је кнез Михаило успоставио са Ђулом Андрашијем, председником угарске владе, и осталим мађарским првацима након склапања Нагодбе између Аустрије и Угарске 1867. године.⁵⁹

⁵⁵ *Зайисници седница министарској саветѝа Кнежевине и Краљевине Србије (1862–1898)*, приредио Н. Шкеровић, Београд, 1952, бр. 47 – 48; Д. Леовац, *нав.дело*, 233.

⁵⁶ *Исѝо*.

⁵⁷ Делфа Иванић износи податак да је њена мајка Катарина била верена за кнеза Михаила само три дана пре атентата на кнеза – *Усѝомене*, приредила Јасмина Милановић, Београд, 2012, 75.

⁵⁸ В. Ђоровић, *Око ѝага Илије Гарашанина у јесен 1867. године*, Политика 23–26 април 1938, 5; Аустријски генерални конзул у Београду, Ленк, писао је аустријском министру спољних послова Бајсту да је у Гарашаниновом паду и руска политика имала умешане своје прсте која није имала толико поверења у самог Гарашанина. Међутим, протестна нота упућена кнезу Михаилу од стране Русије, у којој се налази осуда Гарашанинове смене не говори довољно у прилог Ленковом тврђењу – АСАНУ, бр. 7.940, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела 1 534, док. 53 (1867); Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав.дело*, 439.

⁵⁹ Своје незадовољство Михаиловом политиком Илија Гарашанин је истакао у меморандуму децембра 1867. године – *Полиѝичка акција Србије у јужнословенским ѝокрајнама*

Иако у својој *Ауџобиографији* тврди да га је наименовање за министра спољних послова нашло затеченог, Ристић је и те како био спреман за ту позицију.⁶⁰ Ленк, аустроугарски генерални конзул у Београду, писао је још средином јула својој влади да је могућ пад Гарашанина и да ће га на положају заменити Мариновић или Ристић.⁶¹ Гарашанин је, како сам тврди, сазнао после ових догађаја да је извесну улогу у њима одиграо и Јован Ристић.⁶² Улога око добијања градова и решење тог проблема које се допало кнезу Михаилу, учинило је дотадашњег капућехају прикладним замеником Илије Гарашанина. Ленк је у једном извештају приметио да би Ристићево наименовање, као једног од представника млађе генерације, могло да означи једну „нову еру“ оличену у либералним духу у политичком животу Кнежевине Србије.⁶³

Ристић је из Цариграда имао прилике да види последице омладинске скупштине и како режим кнеза Михаила поприма обресе деспотске владавине. Сматрао је да је дошао прави тренутак да настави са процесом окупљања либерала, који је одложио због неповољних прилика 1861. године.⁶⁴ За разлику од те године када је било неопходно да се на чело такве једне партије стави Илија Гарашанин или Никола Христић, 1867. Ристић је сматрао да поседује довољно ауторитета и способности да се сам нађе на месту вође таквог једног покрета. Улога капућехаје око придобијања градова била је само одскочна даска. Ристић је тада као личност искочио у први план на политичкој сцени, али тиме он није у потпуности придобио либерале, јер су они од догађаја из 1866–1867. очекивали много више.⁶⁵

Хабсбуршке монархије 1858–1874, приредио Војислав Ј. Вучковић, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Књига XXVII, Београд, 1965, бр. 183.

⁶⁰ *Ауџобиографија Јована Ристића*, 210.

⁶¹ АСАНУ, бр.7.940, Исписи из бечких архива, ред.бр. дела 1.520, док. 39 (1867).

⁶² АС, ИГ, 1681.

⁶³ АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела 1.537, док. 53 (1867).

⁶⁴ „Бавећи се у Цариграду као земљски заступник, пажљиво пратећи из далека, па зато и хладнокрвније, све фазе страначке унутрашње борбе у Србији, а при томе будући на месту, где је сваки дан у додир долазио са свима народним и дипломатским чињеницама источног питања, он је дошао до убеђења да људи од 1858. године, спојени са умеренијим елементом, могу најбоље спремити у земљи такво стање, које би је кадром учинило да предузме и изведе српски народни задатак на истоку.“ – *Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца*, 91.

⁶⁵ Владимир Јовановић је сматрао да је тада пропуштена велика прилика да се уради нешто више по питању ослобођења српског народа. Исто је сматрао и Светозар Милетић који је кнеза Михаила након придобијања градова назвао „турским пандуром“ – В. Јовановић, *Успомене*, 230; Д. М. Ковачевић, *Светозар Милетић, живиот и политика (1826–1901)*, Београд, 2009, 75.

Јован Ристић је већ на првом састанку, по доласку у Београд, саветовао кнезу да су неопходне извесне реформе ради смиривања унутрашњег стања. Такође, упозоравао га је да Србија не поседује довољно интелектуалног капацитета да би била подељена, те да је неопходно да се кнез окружи управо оном интелигенцијом која се у том тренутку налазила код Владимира Јовановића. Паралелно са тим, Ристић је наглашавао да није вољан да буде у истом Министарству са конзервативцима – Костом Цукићем, Рајком Лешјанином и Николом Христићем. Ако изузмемо последњег, радило се о истим оним људима против којих је био и 1861. године. Уместо њих, предлагао је Стевчу Михаиловића, Радивоја Милојковића и Панту Јовановића.⁶⁶ Такође, Ристић је тражио од кнеза да у Влади остане министар војни, Миливоје Блазнавац. Кнез Михаило је био вољан да саслуша Ристића по питању реформи, али не и да му препусти кормило да сам саставља Владу.

Паралелно са покушајима да се договори са кнезом, одвија се и Ристићева закулисна активност. Никола Христић, тадашњи министар унутрашњих послова, забележио је да се Ристић тих дана често састајао са Анком Константиновић, митрополитом Михаилом, Миланом Кујунџићем Абердаром, Стојаном Бошковићем и са своја два пашенога – Филипом Христићем и Радивојем Милојковићем.⁶⁷ Свестан чињенице да кнез Михаило неће тек тако пристати на његове предлоге око састава новог кабинета, Ристић је Анки Константиновић указивао да су главни противници удадбе њене кћери Катарине са кнезом Михаилом, Никола Христић и Илија Гарашанин. Такође, уверавао је да ће митрополит Михаило дати свој пристанак на тај брак само ако у Владу уђу личности које је предложио. Кнез Михаило није лако могао да пређе преко те уцене. Позвао је на састанак, независно једно од другог, Јована Ристића, Николу Христића и Миливоја Петровића Блазнавца. Ристићева игра била је разоткривена, а поменути састанак напустио је понижен. Савременици су након овог догађаја истицали да је кнез Михаило у једном писму упућеном Ристићу осуђивао његов поступак као намеру да се „покаже у очима других” и да Србија треба да се чува „таквих карактера” као што је он.⁶⁸

⁶⁶ Н. Христић, *нав. дело*, 537; Н. Крстић, *Јавни животи I, 9. април 1864 – 18. децембар 1867*, приредио Милош Јагодић, Београд, 2005, 349; Ристић наводи да кнез никако није пристајао да се у кабинету нађе Стевча Михаиловић, те је нагласио да би у том случају био задовољан и Димитријем Црнобарцем. Константовао је да би у крајњој линији могао да уђе у Владу ако би се у њој налазила „барем још два сагласна друга” – *Аутиобиографија Јована Ристића*, 214.

⁶⁷ Н. Христић, *нав. дело*, 534; Стојан Бошковић је наредне 1868. године подсећао Ристића на подршку коју је са његове стране имао у овим догађајима: АСАНУ, Фонд Јована Ристића, XXVI -12, 630.

⁶⁸ Н. Христић, *нав. дело*, 540; Н. Крстић, *нав. дело*, 360.

Информације о овим догађајима убрзо су процуреле у јавност. Предлагање реформи у „либералном духу“ и стављање Стевче Михаиловића у први план уместо, код либерала озлоглашеног, Николе Христића, изазвало је повољан утисак код либералне опозиције. Био је то тренутак када се Јован Ристић по први пут јавно сврстао уз либерале. Ситуација је по Ристића постала таква да су га поједини „гурали у блато“, а други „уздизали у небеса“. ⁶⁹ Овим поступцима није само јавно показао којој политичкој опцији припада, већ је и либерална интелигенција у том тренутку почела да гледа на Ристића као на свог предводника. ⁷⁰

Са друге стране, да је кнез Михаило намеравао да спроведе извесне реформе у либералном духу, показали су догађаји након тога. Радивоју Милојковићу поверио је изразу пројекта новог устава, који би задовољио извесне тежње либерала. Либерални лист Љубомира Каљевића *Србија* почео је да излази, а давао је и одређену субвенцију Омладини. Такође, у Владу је као министар просвете и црквених дела ушао либерал Димитрије Црнобарац. ⁷¹ Јован Ристић је преко, пре свих, Анке Константиновић и Миливоја Петровића Блазнавца, настојао да поправи свој положај код кнеза, у чему је и успео, тако да је његова апстиненција од државних послова била привремена. ⁷² Као главни показатељ поновно задобијеног поверења

⁶⁹ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу II*, приредио Ст. Ловчевић, Београд, 1931, бр. 248; Ристић помиње да су му том приликом стигла два писма – једно од Стевче Михаиловића, друго од Омладине који му честитају на његовом држању – *Аутиобиографија Јована Ристића*, 215–216.

⁷⁰ „Кад оно кнез Михаило узме г. Ристића за спољнога министра, цео је либерални и напредни свет српски поздравео то као радостан појав и као знак, да ће у Влади кнежевој настати слободоумнији и напреднији правац; а кад г. Ристић не стаде у министарство и не хтеде да буде у телу, које се није очистило од непопуларних и назадних елемената, онда тим својим понашањем, којим је засведочио свој државнички карактер, још веће поверење доби у земљи и од млађег, напредног света. Слободњачка странка је дакле гледала, а гледа и данас, у г. Ристићу државника просвећена и одгојена на грудима нове, савремене државничке школе, човека који није огрезао у бирократској прабини и у обожавању преживелог државног полицијског система“, писао је Светозар Милетић након Ристићевог избора за намесника – С. Милетић, *Сабрани списи III/1*, приредили Чедомир Попов и Дејан Микавица, Београд, 1999, 485.

⁷¹ А. Васиљевић, *Моје усјомене*, приредио Радош Љушић, Београд, 1990, 90; Д. Леовац, *нав. дело*, 234.

⁷² Н. Христић *нав. дело*, 541; Према аустријским извештајима, пресудну улогу у помирењу кнеза и Ристића одиграла је мисија руског секретара Николаја Хитрова. Ленк наводи да је мисија, која се пре свега односила на војне ствари, имала и свој тајни део – да поправи положај самог Ристића код српског кнеза. Већ исте вечери након посете Хитрова кнезу Михаилу, Ристић се нашао међу званицама на једном балу код кнеза. Ристић је у периоду своје службе у Цариграду развио добре односе са руским дипломатским представником Николајем Павловичем Игњатијевим тако да је уживао и поверење славенофилских кругова на руској политичкој сцени – АСАНУ, Исписи из бечких архива, ред. бр. дела 1.557, док. 8 (1868).

била је мисија на коју је кнез Михаило упутио Ристића априла 1868. године. Радило се о покушају да се код гарантних сила издејствује укидање капитулација за стране држављане у Србији.⁷³ Димитрије Црнобарац је очекивао да кнез Михаило Јовану Ристићу повери састављање нове владе након његовог повратка са поменуто мисије.⁷⁴

Након убиства кнеза Михаила у Топчидеру 11. јуна 1868. године као апсолутни господар ситуације наметнуо се министар војни Миливоје Петровић Блазнавац. Учили смо да су Блазнавац и Ристић још пре овог догађаја почели да развијају заједничку радњу, која је посебно интензивирана у првој половини 1868. године.⁷⁵ На Великој народној скупштини одржаној 2. јула 1868. године у Топчидеру, Милан Обреновић је проглашен за кнеза Србије, а за намеснике кнежевог достојанства изабрани су Миливоје Петровић Блазнавац, Јован Ристић и дотадашњи државни саветник Јован Гавриловић.⁷⁶ Из вида се не сме испустити чињеница да је Јован Ристић у тренутку избора на место намесника имао 37 година, те да се на том месту нашао пре многих других истакнутих личности из тог периода, које су у својим политичким каријерама заузимале многе значајније положаје. Као припадник једне млађе генерације на политичкој сцени, са значајним дипломатским успехом иза себе и намером да спроведе извесне реформе, Ристић је имао подршку либералне интелигенције. Тога је био свестан и Блазнавац, те је у једном разговору са аустогарском конзулом у Београду, Бењамином Калајем, навео да је управо подршка интелигенције главни разлог зашто је Јована Ристића изабрао за свог партнера у Намесништву.⁷⁷

Иако ће тек 1881. године и након оснивања Народно-либералне странке формално постати вођа либерала, Јован Ристић се практично на тој позицији нашао 1868. године. У периоду Другог намесништва, у процесу спајања умерених либерала и светоандрејаца, постављени су темељи касније основане Либералне странке.⁷⁸ Иако нису били у потпуности задовољни реформама оличеним у Уставу из 1869. године, чији је творац био

⁷³ О овој мисији опширније: Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 455–460.

⁷⁴ АСАНУ, *Историјска збирка*, 7 889.

⁷⁵ Исто; Постоје индиције да су Блазнавац и Ристић знали да се спремао атентат на кнеза Михаила – Ч. Мијатовић, *Успомене балканској дипломатије*, превео и приредио Слободан Г. Марковић, Београд, 2008, 21.

⁷⁶ Милан Обреновић је био син Милоша Обреновића и унук Јеврема Обреновића, рођеног брата кнеза Милоша. У тренутку избора за кнеза имао је четрнаест година. Намесништво које је састављено у поменутом саставу познато је као Друго (1868–1872).

⁷⁷ *Дневник Бењамина Калаја, аустроугарској конзула у Београду (1868–1875)*, приредио Андрија Раденић, Београд, 2002, 57.

⁷⁸ *Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца*, 93.

Јован Ристић, и који се налазио у сагласју са његовом политиком „умереног корачања”, либерали су масовно прилазили Ристићу и Намесништву. Прилика која се указала Ристићу да око себе окупља либералну интелигенцију и да он буде тај који усмерава, одређује меру и правац слободоумља довела је до тога да у периоду Другог намесништва он постане и главни идеолог либерала.⁷⁹ Ристић је тада наступао као неко ко постојеће идеје светоандрејаца трансформише и прилагођава их захтевима друштвених и политичких околности Србије тог периода.⁸⁰ Седамдесетих година 19. века Јован Ристић је успевао да још више учврсти свој положај вође међу либералима.

JOVAN RISTIĆ AND THE LIBERALS IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA (1858–1868) – FROM A RIVAL TO A LEADER

Summary:

St. Andrew’s Day Assembly session, held from 12 December 1858 to 12 February 1859 in Belgrade, found Jovan Ristić and the leaders of the liberal movement on opposite sides. While the liberals struggled to impose their political ideals in the Assembly, Jovan Ristić stood by their political opponent Ilija Garašanin. When Ristić attempted to be elected for the position of one of the Assembly’s secretaries, the liberals started agitating against him, causing his failure. This increased the already existing personal animosities between Jovan Ristić, on one side, and a renowned liberal champion Jevrem Grujić and Milovan Janković, on the other.

Nevertheless, it is important to note that even though they were on the opposite sides, Jovan Ristić and other liberals belonged to the same generation and shared the same political ideals, but unlike the others, Ristić had more practical views about the implementation of those ideals. Also, he realised that the liberals, as an upcoming political generation, had time on their side. That is why he tried to persuade Ilija Garašanin and Nikola Hristić to lead these „young people”. At that time, Ristić himself lacked the political authority for such an action.

⁷⁹ С. Рајић, „Српска независност“ *орјан Народно-либералне сјѣранке*, Годишњак града Београда XLV – XLVI (1998-1999), 41.

⁸⁰ А. Васиљевић, *нав. дело*, 88.

Ristić managed to gain enough political ability and authority while he was a Serbian diplomatic representative in Istanbul (1861-1867). He gained considerable degree of popularity with his role in surrendering the city fortress to the Principality of Serbia. After Garašanin's fall in November 1867, Prince Michael intended to offer Garašanin's position to Jovan Ristić. However, since in 1867 the liberals were in serious opposition to the regime of Prince Michael. Ristić was aware of that, so he advised the Prince to undertake political reforms in a „liberal spirit”, as well as to replace the conservatives in the government with certain liberals. With those actions, Ristić not only manifested publicly which political option he was a part of, but also, from that moment on, he was viewed by the most liberals as a possible leader. Following the death of Prince Michael in 1868, Jovan Ristić was elected as one of the regents of young Prince Milan. The liberals supported his election, and at that moment he, practically, became their leader.

Небојша Вулићевић
историчар
vulicevic.nebojsa@gmail.com

ОДБОР ЗА ШКОЛЕ И УЧИТЕЉЕ У СТАРОЈ СРБИЈИ: ОСНИВАЊЕ, ОРГАНИЗАЦИЈА И ЦИЉЕВИ (1868–1876)

Апстракт: Овај рад бави се деловањем Одбора за школе и учитеље у Старој Србији, разлозима за његово оснивање и циљевима постављеним пред његове чланове. Основан 1868. године, Одбор је требало да, подизањем просветно-културног нивоа српског становништва и помагањем његовог школства, допринесе очувању српске народне/националне свести која се налазила под вишеструким притиском. У ту сврху школама на простору Старе Србије слати су школски уџбеници и новчана помоћ, а радило се и на стварању квалитетног учитељског кадра. У раду је пажња усмерена ка организационом елементу деловања: принципима рада, институцијама које су у њему учествовале и облицима делатности на терену у Османском царству. Чланови и друге личности које су учествовале у раду Одбора за школе и учитеље обрађени су у складу са својим значајем. Њихова целокупна делатност посматрана је у контексту крајњег циља – јачања српске националне свести на овим просторима. Рад је израђен на основу литературе, до сада објављене грађе, као и непубликованих докумената из Архива Србије и Архива САНУ.

Кључне речи: Одбор за школе и учитеље, Стара Србија, Јован Ристић, Милош Милојевић, српске школе

* * *

Период владавине кнеза Михаила Обреновића обележио је интензиван рад на планирању и припремању ослобођења српског народа и других балканских хришћана од османске власти. У циљу повећања до тада изузетно слабих ратних ефектива Србије, кнез Михаило и искусни Илија Гарашанин

започели су процес оснивања народне војске. На дипломатском плану, српска влада радила је на повезивању са суседним хришћанским државама и народима на полуострву. Низом споразума који су у периоду 1866–1868. г. успостављени са Црном Гором, Грчком, Румунијом и вођством бугарског покрета, потврђена је спремност српског кнеза и Владе за одлучну револуционарну акцију. Као главни дипломатски заштитник на европском плану, а са циљем обезбеђивања неутралности других заинтересованих сила, требало је да делује Русија. На терену је проширивана мрежа српских повереника коју је још крајем четрдесетих година успоставио Илија Гарашанин, а са циљем јачања утицаја Србије и спремања једног општебалканског устанка.¹

Међутим, до реализације плана о општебалканском покрету никада није дошло у пракси. На то су пре свега утицали односи у Европи који су политику кнеза Михаила окренули у другом смеру. Период краја шездесетих и прве половине седамдесетих година није погодовао националним покретима на Балкану. Велике силе, пре свега оне директно заинтересоване за догађаје на овом полуострву, нису биле спремне да подрже било какве немире који би отворили Источно питање, нарочито не оне које би покренули сами балкански народи. Француска Наполеона III окренула се немачким земљама и растућој моћи Пруске, те није била за даље заплете на Балкану. После пораза из 1866. Аустрија се окренула својим југоисточним границама, те је била противна сваком даљем јачању Кнежевине Србије. Са друге стране, Русија, као главни заштитник балканских хришћана, била је сувише ослабљена поразом у Кримском рату и покушавала је да се ослободи негативних последица Париског мировног уговора, док је проблеме имала и на унутрашњем плану, пре свега у домену финансијских способности.²

Убиство кнеза Михаила и довођење намесништва које је имало да управља државом за време малолетства новог кнеза Милана Обреновића додатно су ојачали услове за замрзавање рада Србије на спровођењу ослободилачке акције револуционарним путем. Намесници су били концентрисани на сређивање ситуације у земљи после убиства и на јачање сопствених и позиција новог владара.³ Уз све то, искуство Јована Ристића, које је стекао

¹ *Историја српског народа V-1*, Београд, 1981, 289-292, 294-299; Г. Јакшић, В. Вучковић, *Својина и политика Србије за владе кнеза Михаила*, Београд, 1963, 102-105, 275-286, 383-395, 448-455; Ч. Попов, *Источно питање и Српска револуција 1804-1918*, Београд, 2008, 129.

² А. Ц. П. Тејлор, *Борба за независност у Европи 1848-1918*, Сарајево, 1968, 112-113, 184-193; В. Поповић, *Источно питање*, Београд, 2007, 129; М. S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923*, New York 1966, 166, 172-173, 180-181; С. Терзић, *Србија и Грчка 1856-1903. Борба за Балкан*, Београд, 1992, 45-46.

³ *Историја српског народа V-1*, 334-339.

током свог претходног дипломатског рада, убедило га је у немогућност спровођења националног ослобођења и уједињења без активне подршке великих сила. Као дипломата од каријере, увиђао је тежину положаја Србије и немогућност покретања акције у датој политичкој ситуацији у Европи.⁴

И договори који су потписани за време владавине кнеза Михаила показали су се као слаби. Свака од балканских хришћанских држава руководила се најпре својим сопственим интересима у политици према Османском царству. Период краја шездесетих и почетка седамдесетих година обележило је и јачање националних антагонизама међу балканским народима, које је додатно отежало рад на заједничком ослобођењу. Осим тога, и поред све жеље, балканске државе, нарочито Србија и Грчка као носиоци планиране револуционарне акције, биле су неспремне за рат, са slabим војним ефективима који се нису могли супротставити још увек јакој османској војној моћи.⁵

Србија је изгубила и подршку Русије, главног покровитеља ослобођења балканских народа. До погоршања односа дошло је још током 1867. године, подстакнуто састанком кнеза Михаила и мађарског председника владе Ђуле Андреашија у Иванки, као и отпуштањем са места министра/председника Илије Гарашанина, којег је Петроград сматрао својим човеком. Иако су од 1871. године односи враћени на старо, из руске престонице су српској влади непрестано стизала упутства да мирује и не изазива потенцијалне сукобе који би могли отворити Источно питање. Неспремност Русије условила је недостатак њене подршке рату против Османског царства.⁶

У таквој ситуацији дошло је до стварања Одбора за школе и учитеље у Старој Србији. Његово оснивање и даља делатност представљали су нов вид политике Кнежевине Србије, пре свега према областима јужно од њених граница. За разлику од политике из времена кнеза Михаила и Илије Гарашанина, када је револуционарни рад био у првом плану, тежиште спољнополитичког рада је од 1868. године пребачено на поље дипломатије, док је на терену у Турској, а нарочито у Старој Србији, главна активност

⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића, I*, Београд, 1990, 124-125. Пишући трећу књигу *Одношаја 1873/74.* године, по свом одласку са места председника владе, Ристић је дошао до закључка да су несугласице међу државама учесницама, заједно са притиском спољашњих сила онемогућавале активан рад на ослобођењу сународника у Турској оружаном акцијом. Не одбацујући револуционарну акцију као средство, истакао је потребу да се, до повољног тренутка за њено отпочињање, користи свака прилика „да се један по један камен принавља у општу кућу народну”. Правдајући своју политику у периоду 1868-1873. г., истицао је спољнополитичке тешкоће и користи од поступног проширења које би било остварено уз подршку неке од великих сила и водило постепеном ослобођењу и уједињењу српског народа, Ј. Ристић, *Свољашњи одношаји Србије новијега доба III*, Београд, 1901, 305-307, 329-332.

⁵ С. Терзић, *Србија и Грчка*, 150-152.

⁶ Ј. Ристић, *Свољашњи одношаји Србије III*, 16-19, 28-37, 38-43, 210-224, 347-349.

усмерена на национално-просветни рад и помагање тамошњег српског народа.

Оснивање Одбора било је подстакнуто и продубљивањем веза које је Кнежевина Србија успоставила са земљама јужно од својих граница. Још од свога настанка у Првом српском устанку, нововековна Србија успоставила је контакте са људима и простором који је касније постао познат под називом *Сџара Србија*. У почетку су то били појединци или мање групе људи који су, вођени економским интересима или жељом за личном слободом, долазили на просторе слободне Србије. Са добијањем аутономије у оквирима Османског царства, везе са сународницима који су остали ван њених граница додатно су интензивирани, док је од средине XIX активност српске владе на помагању српских манастира, цркава, школа и појединаца почела да поприма и прве организоване облике. Српски кнежеви су међу становништвом Старе Србије уживали велики углед, а идеал политичке и економске слободе привлачио је многе да се у Србију доселе.⁷ Успостављању живих веза погодовали су и географско-топографски услови. Земље које су од средине XIX в. сматране Старом Србијом имале су природне комуникацијске правце са областима које су чиниле територију нововековне Србије. То нарочито важи за области које су гравитирале моравско-вардарској удолини, главном комуникацијском правцу Балканског полуострва.⁸

Власти Кнежевине Србије пружале су помоћ својим сународницима и другим потчињеним хришћанима у Османском царству, а њиховим акцијама подстицан је развој просвете на простору Старе Србије. За време уставобранитеља она постаје центар за школовање околних хришћана у Турској, а општине са простора Старе Србије обраћале су се њеној Влади за помоћ у новцу и школским уџбеницима. Молбе општина из Старе Србије нарочито су учестале после доношења Хатихумајуна из 1856. године, којим су створени одређени услови за бржи развитак српске просвете у оквирима Османског царства.⁹ Интензивирање просветно-културних веза између Кнежевине Србије и Старе Србије, као и повећање обима помоћи коју је српска влада одашила тамошњим општинама, створили су потребу за организованијим приступом овом раду.

Подстакнут повећаним бројем молби за помоћ разних општина и појединаца са простора Старе Србије и из других делова Османског царства, први предлог о оснивању једног тела које би се бавило организованим

⁷ В. Стојанчевић, *Из српске националне прошлости*, Београд, 1998, 76-80, 84-85, 142-145, 151-152.

⁸ Ј. Дедијер, *Нова Србија*, Београд, 1913, 7-10; К. Џамбазовски, *Културно-ошћивеније врски на Македоније со Србија во њекој на 20. век*, Скопје, 2006, 13.

⁹ *Истџо*, 58-59, 65.

радом на помагању просвете у овим земљама дао је почетком 1868. године архиепископ београдски и митрополит Србије Михаило. О својој идеји обавестио је министре иностраних дела и просвете. Пошто је она прихваћена, начелник Министарства просвете и црквених дела разговарао је са митрополитом о оснивању једног одбора „који би водио бригу о просвети нашега народа, што је још под Турцима”. Поглавар цркве у кнежевини тада је за чланове овог одбора предложио Димитрија Голубовића, члана Великог суда, Панту Срећковића, професора Велике школе, Љубомира Каљевића, уредника листа *Србија* и београдске трговце Крсмановића, Трифковића, Николу Стефановића и Хаџи-Ђорђа.¹⁰ Време потребно за уређивање свих претходних припрема за покретање једног оваквог одбора и потреси које је на политичкој сцени Србије изазвало убиство кнеза Михаила продужили су рад на његовом оснивању. Ипак, и нова власт на челу са намесништвом била је свесна потребе за покретањем овакве акције, те је крајем лета 1868. године са радом почео Одбор за школе и учитеље у Старој Србији.¹¹

За разлику од првобитног предлога митрополита Михаила, у састав новог Одбора нису ушли предложени представници београдске чаршије.¹² За чланове су одабрани Панта Срећковић и Милош Милојевић, док је на место председника постављен архимандрит Нићифор Дучић. Услед потребе за одржавањем одређеног нивоа тајности у раду, чланство је смањено на тројицу поверљивих људи, тада познатих националних радника са познавањем историје и тренутног стања српског народа у Османском царству. Подозрење које би османске власти сигурно показале према једној организованој акцији из Србије на својој територији и евентуалне препреке које би оне таквом раду постављале условили су овакав став српске владе.¹³

¹⁰ *Грађа за историју македонског народа из архива Србије III-1*, приредио К. Џамбазовски, Београд, 1983, бр. 1, 3.

¹¹ Не постоји прецизан датум којим би се могло означити оснивање Одбора и почетак његовог рада. Међутим, на основу договарања која су вршена у августу и чињенице да су његова прва заседања одржана у другој половини септембра долази се до временског оквира којим се може означити почетак његовог рада.

¹² Могуће је да је митрополит Михаило предложио београдске трговце у жељи да за рад на помагању српске просвете у Османском царству привуче и приватна средства трговачког слоја престонице, али је на крају држава у потпуности преузела организовање и финансирање овог подухвата на себе.

¹³ О потреби за одржавањем тајности говорио је Нићифор Дучић представницима славофилског комитета у Москви крајем 1869. године. На понуду да се руски кругови укључе у ову акцију и пошаљу своје књиге српским школама по Херцеговини, Босни и Старој Србији, Дучић је одговорио да за тим нема потребе јер српска влада „готово све српске школе у тијем покрајинама новчано подпомаже, али се то јавно не може казати”, АСАНУ, Заоставштина Нићифора Дучића, 15004/39, Нићифор Дучић, Извештај са путовања по Русији из 1869. године, Београд, фебруар 1870, концепт.

Основна сврха Одбора била је да на основу информација са терена усмери слање новчана и помоћи у књигама и другим школским помагалима тамо где је она била најпотребнија. Раније су се на овом послу ангажовали Министарство просвете и црквених дела, Државни савет, кнез и митрополит. Ради организованог деловања, национално-просветна акција у османским провинцијама сада је прешла у руке чланова Одбора. Ово тело координирало је рад Министарства просвете и иностраних дела, који су у претходном периоду појединачно били ангажовани у заграничној акцији. Други сегмент његовог рада било је одређивање и постављање способних учитеља у појединим школама у Старој Србији, док су се његови чланови ангажовали и на школовању квалитетног наставничког кадра, пре свега у Кнежевини Србији.¹⁴ Током свог деловања Одбор је на располагању имао многе од институција српске државе, од Државне штампарије у Београду до пограничних ђумрука и окружних начелстава. Сарадња је остваривана и са црквеним властима кнежевине, којима су се многи из Османског царства директно обраћали, као и са појединим школским установама, од основних школа до управе београдске Богословије.

Основни циљ Одбора за школе и учитеље у старој Србији најбоље је дефинисао управо његов прави оснивач и покровитељ – Јован Ристић. Према његовим речима, српском народу на простору Старе Србије претио је нестанак под притиском „арнаутским, турским, па и цинцарским”. Бројно ослабљени сеобама из 1690. и 1737. године, у којима су остали и без свог духовног и народног вођства, и под притиском арнаутских маса које су се спуштале са околних планина, Срби су у значајном броју морали напуштати своје домове или прихватати ислам. Уопште, и код преосталог дела српског становништва српска народна – национална – свест је слабила.¹⁵ Додатни притисак на српски елемент долазио је и од стране бугарске пропаганде. Од шездесетих година она је започела са својим агресивним наступом у областима јужно од граница аутономне Србије: слати су и наметани бугарски учитељи и књиге, а са циљем потискивања српских; из појединих манастира, задужбина српских владара средњег века, одношене су старе књиге и повеље које су подсећале на српску државну и црквену управу у овим крајевима; фреске са ликовима ктитора Срба су уништаване.¹⁶

Упознавши се са оваквим стањем ствари док је боравио у Цариграду на месту српског заступника, Јован Ристић је уласком у Намесништво решио

¹⁴ С. Недељковић, *Деловање Одбора за школе и учитеље у српским областима у Македонији од 1868. до 1876. године*, Вардарски зборник 8 (2011), 289; К. Џамбазовски, *Културно-оппортунитетски процес*, 128.

¹⁵ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије III*, 278-279.

¹⁶ Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд, 1938, 121-122.

да пажњу посвети овом проблему. Проблем однарођавања требало је решити јачањем српске просвете, те је подстакано оснивање Одбора за школе и учитеље у Старој Србији. Одбор је имао задатак да „проучава стање Ст.[аре] Србије, па где год опазити потребу да подноси предлоге Намесништву“, а ради отварања школа и њиховог помагања новчаним средствима и потребним књигама. Ради квалитетнијег рада ових школа, као и потискивања бугарских утицаја, Одбор је требало и да одређује и шаље спремне српске учитеље. Дакле, основни циљ акције Одбора био је да се јачањем српске просвете учврсти и ојача српска народност на просторима Старе Србије, где се у претходном периоду налазила под великим притиском и била значајно ослабљена.¹⁷ Потребу да се „школама и уопште просвјетом потпомаже одавно занемарен српски народ у онијем покрајинама гдје су се српски краљеви и цареви крунисали и гдје је негда српска моћ и слава била усредсређена“ истицао је и Нићифор Дучић.¹⁸

Такође, у Србији тог времена знања о областима јужно од њених граница била су врло оскудна и непрецизна, док путовања појединаца на ове просторе у циљу њиховог проучавања практично нису постојала.¹⁹ То је пред чланове Одбора поставило одређене проблеме при организовању свог рада, али и њиховој делатности дало карактер својеврсног пионирског, истраживачког рада у овим областима.

Стварање Одбора била је заслуга самога Ристића, водећег српског државника тога времена.²⁰ У састав Одбора Ристић је увео три члана, али су у раду овог тела учествовали многи истакнути појединци Србије тога времена. Својим ангажовањем доприносили су ефикаснијем раду на помагању српског народа и његовог школства у областима Османског царства

¹⁷ Ј. Ристић, *Свољашњи одношаји Србије III*, 278-280, 285-286.

¹⁸ В. Војводић, *Из књижевне историје и просвете*, Кикинда, 1989, 95-96.

¹⁹ С. Терзић, *Свољашњи одношаји Србије III*, 279-280. Иако је у својим делима имао тенденцију преувеличавања сопствене улоге и заслуга, његова даља активност као заштитника рада Одбора је неупитна. Ристићу су подношени закључци и вести са првих састанака Одбора, АСАНУ, ЈР, сигн. XXVI/7, инв. бр. 26/417, Нићифор Дучић – Јовану Ристићу, Београд, 12/24. октобар 1868. Осим тога, у потоњим годинама Милош Милојевић подносио му је опширне извештаје о стању на терену и делатности српских учитеља и чланова Одбора. У његовом фонду у Архиву САНУ налазе се документа о раду овог тела и помоћи српским школама у Старој Србији. Сам Милојевић одавао му је заслуге за оснивање овог тела, Исто, ЈР, сигн. XXVI/12, инв. бр. 26/707, Милош Милојевић – Јовану Ристићу, Београд, 7/19. октобар 1875.

²⁰ Ристић је у трећој књизи својих *Одношаја* искористио израз *образујем нарочити одбор* како би описао почетак рада овог тела, Ј. Ристић, *Свољашњи одношаји Србије III*, 279-280. Иако је у својим делима имао тенденцију преувеличавања сопствене улоге и заслуга, његова даља активност као заштитника рада Одбора је неупитна. Ристићу су подношени закључци и вести са првих састанака Одбора, АСАНУ, ЈР, сигн. XXVI/7, инв. бр. 26/417, Нићифор Дучић – Јовану Ристићу, Београд, 12/24. октобар 1868. Осим тога, у потоњим годинама Милош Милојевић подносио му је опширне извештаје о стању на терену и делатности српских учитеља и чланова Одбора. У његовом фонду у Архиву САНУ налазе се документа о раду овог тела и помоћи српским школама у Старој Србији. Сам Милојевић одавао му је заслуге за оснивање овог тела, Исто, ЈР, сигн. XXVI/12, инв. бр. 26/707, Милош Милојевић – Јовану Ристићу, Београд, 7/19. октобар 1875.

јужно од граница кнежевине. Томе је допринела чињеница да је целокупна активност Одбора постављена на шире основе, укључивши у акцију и друге институције и личности у Србији. Такву организацију условило је затечено стање и претходна пракса, на којој се рад Одбора заснивао.

За председника Одбора постављен је архимандрит Нићифор Дучић. Пореклом из Херцеговине, он се у периоду пре 1868. године истакао својим радом на развијању школства у Херцеговини и Црној Гори, али и учешћем у херцеговачком устанку из 1862. године и каснијим политичким радом током боравка у Црној Гори.²¹ У Србију је дошао по позиву кнеза Михаила, да би по његовом убиству постао један од поверљивих људи Намесништва, пре свега Јована Ристића. Током целог периода постојања Одбора, Дучић се налазио на његовом челу, али је његова делатност остала усмерена ка западним српским крајевима – Босни, Херцеговини и Далмацији. Заједно са Јованом Ристићем налазио се на челу мреже повереника у овим земљама, којом је управљано из Београда.²²

Носилац активности Одбора на простору Старе Србије – „душа овог посла и главни фактор“, како га је правилно окарактерисао Јован Хаџи-Васиљевић – био је Милош Милојевић. У време када су Босна и Херцеговина посматране као главни циљ националне политике Кнежевине Србије, он се залагао да се пажња преусмери ка простору Старе Србије. По завршетку Лицеја у Београду 1862. године послат је на даље школовање у Русију где се сусрео са новим тенденцијама у славенофилским круговима, који су истицали значај и величину бугарског народа, означавајући притом и земље на којима је живео српски народ као бугарске. По повратку у Србију 1865. године упозоравао је српске водеће кругове на ову опасност, као и на јачање бугарског утицаја у земљама јужно од граница Кнежевине у којима је живело и српско становништво. Тако је 1866. године о томе једним мемоаром покушао да обавести кнеза Михаила, а у листу *Свештовид* штампао је серију чланака под називом *Пројатање у Турској*, у којима је изнео бугарске планове и активности у Старој Србији. Такође, у Београду је упознавао и успостављао контакте са трговцима и занатлијама пореклом са простора Старе Србије, који су у почетним фазама активности Одбора послужили као веза са овим областима.²³ Обратио се и тадашњем председнику владе

²¹ М. Ђ. Милићевић, *Додатак Поменику од 1888. Знамениити људи у српскога народа који су преминули до краја 1900. године*, Београд, 1901, 35; АСАНУ, Заоставштина Нићифора Дучића, 15004/4, Нићифор Дучић, *Аутобиографија*.

²² В. Војводић, *Рад Србије на политичкој пројатању у Босни и Херцеговини 1868-1873*, Историјски гласник 1-2 (1960), 10-11.

²³ Ј. Хаџи-Васиљевић, *Милош. С. Милојевић*, Браство 25 (1931), 97-98; Р. Ђорђевић, Д. Костић, *Живот и дело Милоша С. Милојевића*, Ниш, 2006, 49.

и министру иностраних дела Илији Гарашанину са предлогом за акцију ради очувања српских интереса и народности у Османском царству. Сматрао је да је у ту сврху требало радити на отварању нових школа и за њих обезбедити учитеље.²⁴

У раду Одбора за школе и учитеље у Старој Србији Милош Милојевић одиграо је кључну улогу. Његове везе са људима из Старе Србије коришћене су при стварању канала доставе новчане и помоћи у школским уџбеницима, као и за прибављање неопходних информација са терена. Такође је представљао главну личност која се бавила школовањем младића из различитих области Старе Србије, на тај начин спремајући одговарајући учитељски кадар за ове земље. Притом је показао изузетан ниво залагања и енергије, скоро свакодневно учествујући у раду на свим овим пољима. Био је један од водећих националних радника у Србији свога времена.

Био је ангажован и на активностима политичког, па и револуционарног карактера. Поред информација које је са терена добијао у сврху рада Одбора, до њега су преко поверљивих људи и других појединаца из ових области долазиле и вести о општем стању ствари у овим покрајинама.²⁵ Приликом путовања по централним балканским областима Османског царства 1870. године, сакупао је и податке о османским војним ефективима и потенцијалима ових области, како би их српске власти искористиле при изради својих војних планова.²⁶ Његове везе са виђенијим појединцима и поверљивим људима на простору Старе Србије и познавање прилика у тим крајевима препоручили су га српским властима, те се по наредби Јована Ристића, лета 1875. укључио у припремање једног устанка у областима око Ниша, Лесковца и Пирота, па и шире.²⁷

Са друге стране, Милојевић је био врло сујетан и често је улазио у сукобе са људима.²⁸ Умео је бити претерано строг, што је изазивало отпор

²⁴ АСАНУ, ЈР, инв. бр. 26/616, сигн. XXVI/12, Милош Милојевић – намеснику књажевског достојанства, Јовану Ристићу, Београд, 25. септембар/7. октобар 1868.

²⁵ Исто, инв. бр. 26/674, сигн. XXVI/12, исти – истом, Београд, 18/30. април 1872.

²⁶ Исто, инв. бр. 25/250, сигн. XXV/10, Милош Милојевић – намесницима књажевског достојанства, Крагујевац, 14. септембар 1870.

²⁷ *Грађа за историју македонског народа из архива Србије III-2*, приредио К. Цамбазовски, Београд, 1984, бр. 120; Р. Ђорђевић, Д. Костић, *Живот и дело Милоша С. Милојевића*, 53-54, 57.

²⁸ Негативна страна Милојевићевог карактера дошла је до изражаја током једног од пропутовања по западној Србији, када је од стране начелника Подринског округа оптужен да је увредио начелника Рађевског среза, АС, МПс-П, 1868, фIII р236, начелство Подринског округа – заступнику министра просвете и црквених дела, Кости Цукићу, No 5109, Лозница, 31. јул/12. август 1867.

потчињених.²⁹ Волео је да истиче своју улогу, а оптуживан је и за измишљање чињеница. Са друге стране, не могу му се оспорити позитивне личне особине, попут труда и залагања. Скоро сам изнео је целокупну делатност Одбора. Највећи део свог времена посветио је националном раду, истовремено обављајући обавезе као секретар Трговачког суда, а потом и професор гимназије у Београду.³⁰ Својствено му је да се на сваки посао – било да је у питању био рад у оквирима Одбора, на школовању ђака из Старе Србије, сакупљање старина – бацао са великим жаром и преданошћу. Стојан Новаковић, његов савременик и пријатељ, сарадник у националном и противник у научном раду, истицао је његово лично поштење и чињеницу да „од свога патриотства не тера спекулацију”.³¹

Последњи члан Одбора био је Пантелија Срећковић. Школован у Русији, у то време заузимао је на београдској Великој школи место предавача опште и историје српског народа.³² Његова активност у раду Одбора се најмање запажа, али је значајна била чињеница да се налазио у врло добрим односима са великим српским добротвором Симом Андрејевићем Игумановим, који је по повратку у Призрен свој иметак ставио у службу унапређења положаја српског народа, пре свега у овом граду и његовој околини, али и на ширем простору Старе Србије. Њихово познанство потицало је још из периода заједничког боравка у Кијеву, када су започели и прве заједничке кораке у националном раду у крајевима Старе Србије.³³ Ове везе одржаване су и у наредном периоду и послужиле су као један од канала за рад Одбора у овој области. Године 1878. постављен је за окружног начелника у ослобођеном Пироту, где је имао значајног удела у раду на интеграцији овог града и околине у оквиру Кнежевине Србије.

Одбору је као четврти члан, накратко, био прикључен и Стојан Нова-

²⁹ Строги режим његовог рада и правила која је наметнуо ученицима Другог одељења Београдске богословије изазивала су отпор и тражења ђака да се са свога положаја смени, АС, МПс-П, фIV р575, ученици Другог одељења Београдске богословије – министру просвете и црквених дела, Филипу Христићу, Београд, фебруар 1874.

³⁰ Крајем 1875. године жалио се Ристићу да га рад, од који је највећи део отпадао на помагању српског народа и његових школа у Старој Србији, као и на школовање младића у Другом одељењу, годишње кошта и до 70 дуката цесарских сопствених средстава. Према његовим речима, цео дан био му је испуњен обавезама, од јутра до мрака, АСАНУ, ЈР, инв. бр.26/ 707, сигн. XXVI/12, Милош Милојевић – Јовану Ристићу, Београд, 7/19. октобра 1875.

³¹ АСАНУ, Историјска збирка, бр. 5778, Стојан Новаковић – Илариону Руварцу, Београд, 25. фебруар/8. март 1872.

³² *Митолошки зборник 14. Тема : академик Пантелија Срећковић*, уредник М. Стојановић, Рача 2005, 89-90.

³³ П. Срећковић, *Сима Игуманов*, Браство 1 (1887), 44-47.

ковић. Постављен одлуком Јована Ристића децембра 1872. године,³⁴ чланство у Одбору морао је напустити априла 1873. како би преузео место министра просвете и црквених дела. На министарском положају остао је до новембра те године. На челу овог министарства нашао се у још два наврата у периоду пре избијања ратова 1876. године – у владама Аћима Чумића и Данила Стефановића од краја 1874. до лета 1875. године. Као министар просвете имао је значајну улогу у помагању чланова Одбора при њиховом раду. Притом посебно треба истаћи његову улогу у стварању другог одељења Богословије у Београду, намењеног школовању младића из Османског царства за свештенике и учитеље, пре свега на простору Старе Србије.³⁵ Иако се овај српски државник већ у периоду пре избијања Велике источне кризе истакао у националном раду, његова активност на заштити интереса српског народа на простору Старе Србије и Македоније врхунац ће достићи тек током последње две деценије XIX века.

Од личности које нису улазиле у састав Одбора превасходно треба издвојити улогу Јована Ристића. Овај државник је у периоду од смрти кнеза Михаила до пада са власти 1880. године био централна личност српске политичке сцене. За време свог шестогодишњег дипломатског рада у османској престоници стекао је велико искуство, окружен дипломатама европских сила, добивши већ тада епитет једног од најбољих српских дипломата свога времена.³⁶ После убиства кнеза Михаила постављен је за једног од намесника малолетном кнезу Милану Обреновићу, заједно са Миливојем Петровићем-Блазнавцем и Јованом Гавриловићем. Као намесник у периоду 1868–1872. и министар спољних послова 1872–1873. у својим рукама држао је све конце спољне политике Кнежевине Србије, користећи се својим богатим дипломатским искуством. Одлуком кнеза смењен је крајем 1873. али се по поновном отварању Источног питања Милан Обреновић њему обратио за помоћ, те се у немирним временима српско-турских ратова и Берлинског конгреса поново нашао на челу српске државе и њене дипломатије.

По постављању на место намесника Ристић је преузео идеју о оснивању одбора који би се бавио просветно-културним радом у Старој Србији и учинио је једним од основних компоненти сопствене политике и рада на територији Турске.³⁷ Чланове Одбора он је одредио, а на место председни-

³⁴ АСАНУ, ЈР, инв. бр. 12/454, сигн. XII/7, Јован Ристић – Одбору за школе и учитеље у Старој Србији, Београд, 7/19. децембар 1872, концепт.

³⁵ *Владе Србије 1805-2005*, Београд 2005, 122, 127-132; *Сјоменица Сјојана Новаковића*, Београд, 1921, 117, 147-148; *Грађа за историју македонској народа III-1*, бр. 304, 305, 310.

³⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 33-35.

³⁷ С. Недељковић, *Деловање Одбора за школе и учитеље*, 288.

ка поставио је Ниђифора Дучића, свог поверљивог човека. Иако до 1872. године званично није имао функцију министра спољних послова, у своје руке преузео је спољну политику Кнежевине Србије. О његовој жељи да за себе сачува улогу водећег српског дипломате говори и чињеница да је место министра иностраних дела остало упражњено за све време постојања намесништва, а да је функцију заступника министра обављао министар просвете и црквених дела.

У периоду од оснивања Одбора 1868. до лета 1872. године место министра просвете и црквених дела заузимао је Димитрије Матић. За време свог министровања уложио је значајан труд око унапређења школства и просвете у самој Кнежевини Србији.³⁸ После превирања која су уследила по убиству кнеза Михаила, септембра 1868. указом намесника постављен је на чело Министарства просвете и црквених дела.³⁹ Истовремено је постављен за заступника министра иностраних дела, чиме је спојио челне функције два министарства која су у својој надлежности имала заграничну акцију на помагању српског народа и његове просвете у Турској. Његово министровање поклапа се са најважнијим периодом у раду Одбора, када су стицана прва искуства и успостављана организација на терену, чиме су постављене основе за највеће успехе и размах ове акције.

На крају, треба истаћи и улогу архиепископа београдског и митрополита Србије Михаила. С обзиром на повезаност цркве и школе у српским областима Турске, његова улога верског поглавара у Кнежевини Србији била је од немалог значаја. И у периоду до оснивања Одбора био је активан при помагању и унапређењу српске цркве и просвете у Османском царству. Стекао је велики углед, па су се поједици, манастири и општине из свих крајева у Турској често њему обраћали за помоћ.⁴⁰ Са овим радом наставио је и у периоду постојања Одбора за школе и учитеље у Старој Србији, а његовим члановима или Министарству просвете прослеђивао је молбе које су спадале у њихову надлежност. Идеја о оснивању Одбора била је његова, а дао је и подстицај стварању Другог одељења београдске Богословије. Одиграо је велику улогу у оснивању и помагању Богословије у Призрену.

У свом раду Одбор за школе и учитеље остварио је одређени систем, који се обликовао постепено током самог његовог деловања. При томе су

³⁸ С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, II*, Загреб, 1926, 820-821; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 101-107.

³⁹ АС, ДС, 1868, ролна 359, ф394, намесници књажевског достојанства, Београд, 23. септембар / 5. октобар 1868.

⁴⁰ Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополиј Србије*, Минхен, 1980, 419-425.

коришћена искуства стицана пре 1868. године, те су се неки од основних принципа заснивали на претходним, иначе неписаним правилима које су српске власти успоставиле током рада на помагању српских школа и општина у Османском царству. У току своје делатности чланови Одбора су прилагођавали свој рад према приликама које су владале на терену.

Највећу улогу у раду Одбора одиграло је Министарство просвете и црквених дела Кнежевине Србије. Задужено за развој просвете у аутономној Србији, ово министарство преузело је на себе и највећи део активности на помагању српског школства у Османском царству и пре оснивања Одбора, на чему је заједнички радило са Државним саветом и кнезом. У оквирима његовог буџета налазила су се и новчана средства одређена за помагање школа и учитеља ван граница Србије, док је заједно са црквеним властима Кнежевине учествовало у школовању ђака из османских покрајина.⁴¹

Пошто је активност Одбора за школе и учитеље у Старој Србији била усмерена према крајевима ван граница Кнежевине у његов рад се укључило и Министарство иностраних дела. Из фондова овог министарства је по потреби узиман део потребних новчаних средстава.⁴² Пружало је дипломатску заштиту учитељима и другим појединцима српске народности, а многи од њих су се по потреби и невољи њему обраћали. Милојевић је 1868. предлагао Ристићу да се рад на помагању српске просвете из надлежности Министарства просвете пребаци у Министарство иностраних дела, које је сматрао позваним да води целокупну заграничну акцију у Османском царству, па и просветну.⁴³ Ипак, његова улога је у односу на Министарство просвете и црквених дела била секундарна, а значају су највише допринесли утицајни појединци који су се налазили на његовом челу, пре свега Јован Ристић, покретач и главни покровитељ рада Одбора.

Најважније одлуке у раду Одбора доношене су на седницама, називаним још и састанцима, којима су присуствовали сви чланови присутни у Београду. Најважније су биле оне на којима је два пута годишње одлучивано о томе којим ће се општинама и учитељима слати новчана и помоћ у уџбеницима, као и њихов износ и количина. У размацима између ових главних, по потреби су одржавани састанци на којима се доношене додатне одлуке и допуне везане за полугодишње седнице, а решавана су и поједина питања која су се у међувремену јављала. До почетка 1876. године одржане

⁴¹ В. Војводић, *Из књижевне историје и просвете*, 97-99.

⁴² *Грађа за историју македонског народа III-1*, бр. 52, 55, 83, 265, 306, 312, 326; *Грађа за историју македонског народа III-2*, бр. 28, 60, 98, 102.

⁴³ АСАНУ, ЈР, инв. бр. 26/616, сигн. XXVI/12, Милош Милојевић – Јовану Ристићу, Београд, 25. септембар/7. октобар 1868.

су 43 седнице.⁴⁴ Поједине мање важне одлуке су током рада могле бити доношене и ван редовних седница Одбора.⁴⁵ Решења су подношена на увид министарствима просвете или иностраних дела, а потом се приступало њиховом извршењу.

За доношење одлука Одбору и српским властима биле су потребне информације са терена. Оне су сакупљане на више начина. Један од основних извора били су ђумруци на јужној граници са Османским царством – на Јавору, Рашкој и Јанковој клисури. Тако се, по налогу министра просвете, рашки ђумрукција током прве половине 1868. године преко појединаца који су ради трговине долазили на Рашку информисао о материјалном стању вучитрнске и новопазарске општине и успеху тамошњих учитеља, како би се на основу ових података одлучило хоће ли им се и колика новчана помоћ одредити.⁴⁶ О стању у сјеничком крају јаворски ђумрукција обавестио се преко сјеничког проте Стеве Церовића, који га је известио писмом.⁴⁷ Када је министар просвете и црквених дела наредио мокрогорском ђумрукцији да се распита о стању школе при манастиру Бање крај Пријепоља како би се одлучило да ли ће се новчано помагати, овај је од више лица добио различите одговоре. Стога се ђумрукција одлучио да пређе границу и на лицу места се уверио о тачности добијених вести.⁴⁸ Сваки од ових ђумрука био је надлежан за заграничну област њему наспрамну, а опсег њиховог деловања био је ограничен на одређену раздаљину од српско-турске границе.

Са друге стране, Одбор је имао и директније начине обавештавања, нарочито за крајеве удаљеније од српске границе, пре свега јужно од Шар-планине. Милојевић је одржавао преписку са појединим општинама, учитељима и српским првацима, а из њихових писама и извештаја креирао је слику о ситуацији у Старој Србији, на основу чега је Одбор доносио своје одлуке. На основу ових информација Милојевић је у једном периоду – крајем 1872. и почетком 1873. године – директно подносио извештаје Јовану Ристићу,

⁴⁴ *Грађа за историју македонског народа III-2*, бр. 133.

⁴⁵ Р. Петковић-Поповић, В. Шалипуровић, *Српске школе и просвета у зајадним крајевима Старе Србије у 19. веку*, Прибој, 1970, 51-52.

⁴⁶ АС, МПС-П, 1868, фVI р1180, вучитрнска општина – Министарству просвете и црквених дела, Вучитрн, 26. фебруар/9. март 1868; рашки ђумрукција, Ђорђе Јовановић – министру просвете и црквених дела, Рашка, 21. јун/3. јул 1868; 1869, фI р149, Министарство просвете и црквених дела – рашком ђумрукцији, No 232, Београд, 26. фебруар/9. март 1868. г., концепт; рашки ђумрукција, Ђорђе Јовановић – министру просвете црквених дела, Панти Јовановићу, No 36, Рашка, 18/30. март 1868.

⁴⁷ Исто, 1875, фII р50, јаворски ђумрукција, Јанко Тричковић - министру просвете и црквених дела, Филипу Христићу, No 75, Јавор, 2/14. август 1874.

⁴⁸ Исто, мокрогорски ђумрукција, Никола Остојић – министру просвете и црквених дела, Филипу Христићу, No 42, Мокра Гора, 7/19. август 1874.

тада министру иностраних дела. Било је то време изузетно велике активности новопостављених егзархијских владика на потискивању српских учитеља из многих места Старе Србије.⁴⁹ Милојевић је излазио и на границу код Алексинца, са задатком да се „извести о стању српских школа у Старој Србији и понашању тамошњих српских учитеља уопште“, као и да да упутства народним првацима у овим покрајинама. Том приликом помоћ су му пружале српске пограничне власти.⁵⁰ Вести о дешавањима у пиротском крају Милојевићу су достављане преко пандарилског ђумрука.⁵¹ Има индиција и да је Милојевић кришом прелазио у Турску, како би прегледао квалитет рада у појединим школама.⁵²

О стању на терену чланови Одбора могли су се и лично известити преко трговаца и кириција који су из разних места Старе Србије послом долазили у Кнежевину, као и учитеља или представника општина који су посећивали Београд износећи своје молбе и потребе.

Још један од канала преко којих су долазиле информације било је алексиначко окружно начелство, преко којег су ишле најживље везе са многим крајевима Старе Србије. На његовом челу налазио се Ђорђе Девић, поверљиви човек Јована Ристића. Најчешће је извештавао о догађањима у Нишу и околини, која му је преносио Никола Рашић, агент српске владе у овом граду. Преко Девића су понекад достављана и писма из места Старе Србије адресирана на Милоша Милојевића.⁵³ О бугарској пропаганди у Старој Србији Министарство иностраних дела известило је и крушевачко окружно начелство, које је информације добило од представника прекограничног српског становништва.⁵⁴

⁴⁹ АСАНУ, ЈР, инв. бр. 12/447, сигн. XII/7, Милош Милојевић – министру иностраних дела, Јовану Ристићу, Београд, 14/26. децембра 1872; инв. бр. 12/448, сигн. XII/7, исти – истом, Београд, 21. децембар 1872/2. јануар 1873; инв. бр. 12/460, сигн. XII/7, исти – истом, Београд, 26. јануар/7. фебруар 1873; инв. бр. 12/463, сигн. XII/7, исти – истом, Београд, 5/17. март 1873.

⁵⁰ Исто, инв. бр. 12/450, сигн. XII/7, Јован Ристић – начелнику алексиначког округа, Ђорђу Девићу, Београд, 20. новембра/2. децембра 1872. г, концепт; инв. бр. 12/476, сигн. XII/7, начелник алексиначког округа Ђорђе Девић – министру иностраних дела, Јовану Ристићу, Алексинац, 23. новембар/5. децембар 1872.

⁵¹ Исто, инв. бр. 12/460, сигн. XII/7, Милош Милојевић – министру иностраних дела, Јовану Ристићу, Београд, 26. јануар/7. фебруар 1873.

⁵² Р. Ђорђевић, Д. Костић, *Живот и дело Милоша С. Милојевића*, 51.

⁵³ АСАНУ, инв. бр. 12/457, сигн. XII/7, начелник алексиначког округа, Ђорђе Девић – Јовану Ристићу, Бања Алексиначка, 16/28. јануар 1873. г.; инв. бр. 12/478, сигн. XII/7, исти – истом, Бања Алексиначка, 22. јун/4. јул 1873.

⁵⁴ АС, МИД-ПО, 1872, ролна 25, начелство Крушевачког округа – Министарству иностраних дела, Крушевац, 17/29. јул 1872.

Путовања Милоша Милојевића 1870. и Панте Срећковића 1873. године такође су послужила упознавању изблиза са просветним и другим приликама српског народа у овим крајевима. Ова путовања учињена су по налогу Одбора, а са циљем инспекције постојећих школа и упознавања са стањем на терену и резултатима дотадашње активности Одбора.⁵⁵

У почетном периоду чланови Одбора и надлежно Министарство просвете и црквених дела су многе одлуке доносили на основу молби са терена. Тако је децембра 1869. износ плата учитељима појединих школа одређен „прегледавши прозбе из Старе Србије”.⁵⁶ У молбама је становништво износило своје недаће и притиске које су трпели од стране локалних турских власти, као и месног албанског и другог муслиманског становништва. Пре свега су истицале своју финансијку немоћ, обраћајући се српским властима за помоћ. Њих су најчешће подносиле општине, али и појединци. Често их је примао Милош Милојевић, који их је потом подносио на разматрање осталим члановима Одбора.⁵⁷ Преносили су их трговци и други који су послом долазили у Београд, као и од општина послати представници и учитељи.

Молбе које су слале властима у Београду морале су на себи носити потписе и печате општинара који су тражили помоћ. Представници општина или трговци који су из појединих места Старе Србије долазили у Београд како би тражили новчана средства, са собом су увек морали да имају и молбе или уверења својих општина, иначе би били одбијени.⁵⁸ Такође, учитељима који су изражавали жељу да сами пођу из Србије и потраже неко место у Турској, а притом су се обраћали српским властима са молбом за новчану или помоћ у књигама, саопштано је да им се помоћ може одредити тек када доставе одговарајуће пуномоћје општине која их је ангажовала.⁵⁹ Милојевић је и пре 1868. нападао такав начин рада, сматрајући га неподесним за несигурне услове који су владали у многим крајевима Старе Србије који би потписане општинаре могао довести у

⁵⁵ К. Џамбазовски, *Културно-ошћивеније врски*, 127; *Грађа за историју македонској на-рода III-1*, бр. 308.

⁵⁶ *Исто*, бр. 52.

⁵⁷ Р. Ђорђевић, Д. Костић, *Живот и дело Милоша С. Милојевића*, 51.

⁵⁸ АС, МПс-П, 1868, фVI р1007, свештеник из Жабара градачке нахије, Стеван Поповић – Министарству просвете и црквених дела, Београд, 2/14. септембар 1868.

⁵⁹ Исто, 1868, деловодни протокол, Но 613, Јован Војиновић – Министарству просвете и црквених дела, 1/12. март 1868; АСАНУ, ЈР, инв. бр. 26/467, сигн. XXVI/7, архимандрит Нићифор Дучић – министру иностраних дела и председнику Министарског савета, Јовану Ристићу, Београд, 25. август/6. септембар 1873. г.; инв. бр. 27/23, сигн. XXVII/1, министар иностраних дела и председник Министарског савета, Јован Ристић – начелнику Ужичког округа, Београд, 25. август/6. септембар 1873, концепт.

опасност и изложити их освети турских власти и муслиманског становништва.⁶⁰

Током постојања Одбора за школе и учитеље дошло је до значајне промене у природи национално-просветног рада у Старој Србији. Значај молби и тражења са терена је опао, са укључивањем све већег броја школа у систем помоћи Одбора и бољим упознавањем са ситуацијом на терену од стране његових чланова. Сами чланови постепено су преузели иницијативу у погледу снабдевања школа новчаним средствима и школским књигама, унапред одређујући које ће општине, школе и учитељи примити новац и уџбенике. Такође, планирано је постављање учитеља од стране Одбора и отварање српских школа у местима где их није било или су у претходном периоду биле угашене деловањем бугарске пропаганде. На тај начин делатност Одбора прерасла је у један вид националне пропаганде, са иницијативом која је долазила из Београда, али која није била противна жељама становништва, или барем не његове већине. Национално-просветни рад у Старој Србији постао је организован, за разлику од периода до 1868. године, када је имао карактер повремене помоћи слате на захтев са терена. Са поверљивим људима, учитељима и виђенијим првацима вођена је преписка, коју је понајвише водио Милош Милојевић. Писма су преносили поверљиви људи пореклом из Старе Србије, те је Одбор био упознат са стањем на терену и на основу сакупљених информација одређивао износ новчане помоћ и потребан број школских уџбеника које је требало доставити.

Како би биле спречене евентуалне злоупотребе, примаоци новчане помоћи и школских књига, као и они који су исте на одредишта преносили, били су обавезни да надлежним министарствима предају признанице као уверење да су одређена средства примили. Сам Милош Милојевић се приликом издавања новчане помоћи обавезивао да ће доставити признанице кириција и других људи који су новац преносили, као и учитеља и општина којима су средства била намењена.⁶¹ И када је помоћ достављана преко пограничних ђумрука, њихови управници били су обавезни да од општина или учитеља узму одговарајуће признанице које су после слали Министарству просвете у Београд.⁶² Најдрастичнији пример примене

⁶⁰ АСАНУ, инв. бр. 26/616, сигн. XXVI/12, Милош Милојевић – Јовану Ристићу, Београд, 25. септембар/7. октобар 1868.

⁶¹ *Грађа за историју македонског народа III-1*, бр. 86, 134, 185; *Грађа за историју македонског народа III-2*, бр. 28, 98.

⁶² АС, МПс-П, 1876, фIV р2, Министарство просвете и црквених дела – ђумрукцији Јанкове клисуре, No 1171, Београд, 12/24. март 1871, концепт; исто – рашком ђумруку, No 1172, Београд, 12/24. март 1871, концепт; исто – истом, No 2215, Београд, 26. јул/7. август, концепт; исто – ђумрукцији Јанкове клисуре, No 2926, Београд, 26. јул/7. август 1871,

овог принципа представља одлука Одбора да се учитељу у Беловишту у Тетовској кази укине помоћ због неуредног подношења признаница.⁶³ Исти принцип примењиван је и приликом достављања књига. Како би оправдао свој претходни рад, Милош Милојевић је 1875. поднео Министарству просвете и црквених дела као надлежној институцији 22 признанице које је добио од појединих учитеља, општинара, трговаца и других појединаца који су преузели књиге како би их пренели до школа за које су одређене.⁶⁴

Проблем приликом доставе новчане помоћи и школских уџбеника представљао је појас према Србији непријатељски настројеног становништва које је живело на њеним границама. На југоисточним границама Кнежевине постојао је појас насеља Черкеза, које је Порта населила на важним тачкама, како би разбила хомогеност српског становништва.⁶⁵ На то се су настављала албанска насеља на простору Метохије, Косова поља, Полога и Дебра. Албанско становништво, предвођено самовољним албанским пашама и главарима, вршило је насиља и друге врсте притисака на тамошњи српски живаљ који се константно налазио под претњом нестанка.⁶⁶ У новопазарском крају и области Полимља живело је муслиманско становништво српског порекла, које је, често у сарадњи са локалним турским властима, притискало тамошње хришћане, у великој мери онемогућавајући и нормално функционисање тамошњих српских школа и доставу помоћи.⁶⁷

Такође, велика удаљеност појединих крајева од Београда и српске границе и њихова забаченост у односу на главне комуникацијске правце стварала је додатне тешкоће. Путовање по друмовима Османског царства било је скопчано са опасностима од напада разбојника, услед слабе управе у појединим крајевима, а ситуација је понегде прерасла у стање анархије.⁶⁸ Ови

концепт; исто – истом, Но 2450, Београд, 24. мај/5. јун 1872, концепт; исто – ђумруцима на Јавору, Рашкој и Јанковој клисури, Но 475, Београд, 10/22. фебруар 1873, концепт.

⁶³ *Грађа за историју македонског народа III-1*, бр. 288.

⁶⁴ Исто, III-2, бр. 108.

⁶⁵ М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861-1880*, Београд, 2004, 38-42.

⁶⁶ *Косово и Метохија у српској историји*, Београд, 1989, 185-189.

⁶⁷ Када је 1874. сјенички учитељ Јаков Поповић наговарао сеоске кметове из околине да се потпишу на молбу којом би био тражен већи број школских књига, они су то одбили страхујући од Турака. Иако је хвалио тадашњег сјеничког пашу да се труди у извршавању наредби из Цариграда, на остале *Турке* – чланове локалне власти, локалне моћнике и друге муслимане - жалио се да „гуле страшно Србе“, АС, МПс-П, 1875, фII р50, сјенички учитељ, Јаков Поповић – министру просвете и црквених дела, Филипу Христићу, Сјеница, 4/16. јун 1874.

⁶⁸ Алимпије Божић, ђумрукција на Јанковој клисури, жалио се Министарству просвете да је тешко наћи људе који ће доставити новац, јер „скоро кроз сав Арнаутлук (...) несигуран је пролазак свугда, и стога слабо ко путује“, АС, МПс-П, 1876, фIV р2, ђумрукција Јанкове

проблеми су врло успешно решавани ангажовањем пограничних ђумрука, који су успостављали везе са заграничним српским становништвом, као и искусних кириџија и трговаца из ових крајева, који су за потребе Одбора и српске владе преносили разне видове помоћи и потреба. Њих је у Београду ангажовао Милош Милојевић, на тај начин стварајући сигурне канале за доставу. Сам систем рада, који се у највећој мери базирао на једном човеку – Милојевићу – и његовим личним контактима и везама, отежава идентификовање људи који су за потребе Одбора вршили пренос новца и књига. Најистакнутији од ових појединаца били су Јосиф Симоновић,⁶⁹ Вељко Јанчевић,⁷⁰ кириџије из Тетова, приштински трговци Аксентије Хаџи-Арсиф,⁷¹ Аксентије Ђорђевић,⁷² као и Никола Рашић из Ниша⁷³. Пренос уџбеника и новца обављали су и општинари или учитељи који су послом или по задатку долазили у Кнежевину Србију.

Ради упознавања надлежних са активностима Одбора, његов председник Нићифор Дучић је у пар наврата поднео извештаје о раду овог тела. У њима је износио резултате дотадашњег рада, са списковима новцем и књигама помаганих школа, као и неке препоруке за даљи рад на постављању нових учитеља од стране Одбора у појединим местима, на тај начин посредно предлажући издвајање додатних средстава.⁷⁴

Делатност Одбора представљала је наставак претходног рада српских власти на помагању српског народа и његове просвете у централним европским областима Османског царства, али уз један квалитативни искорак

клисуре, Алимпије Божић – министру просвете и црквених дела, Димитрију Матићу, No 82, Јанкова клисура, 12/24. новембар 1871.

⁶⁹ *Грађа за историју македонског народа III-1*, бр. 46; АС, МПс-П, 1873, фXV р28, Јосиф Симоновић, Београд, 25. фебруар/9. март 1873. г., признаница.

⁷⁰ *Грађа за историју македонског народа III-1*, бр. 285; *Грађа за историју македонског народа III-2*, бр. 30.

⁷¹ АС, МПс-П, 1873, фXV р28, нишки учитељи, Тодор Атанасковић и Димитрије Ђорђевић, Ниш, 2/14. март 1873, признаница; прокупачки учитељ, Крста Маринковић, Прокупље, 7/19. март 1873, признаница; лесковачки учитељ, Јосиф Костић, Лесковац, 5/17. март 1873, признаница; гњилански учитељ, Петко Златковић, Гњилане, 26. март/7. април 1873, признаница; 1876, фIV р2, Милош Милојевић – министру просвете и црквених дела, Филипу Христићу, Београд, 28. фебруар/12. март 1874.

⁷² АС, МПс-П, 1876, фIV р2, ђумрукџија Јанкове клисуре, Алимпије Божић – министру просвете и црквених дела, Димитрију Матићу, No 82, Јанкова клисура, 12/24. новембар 1871; фXV р28, вучитрнски учитељ, Василије Андрић, Вучитрн, 19/31. март 1873, признаница; тутор неродимске школе, Стојан Чамишевић, Приштина, 12/24. октобар 1873. г., признаница.

⁷³ АС, МПс-П, 1875, фXIV р71, Никола Рашић, Београд, 13/25. јуна 1874. г., признаница.

⁷⁴ АСАНУ, ЈР, инв. бр. 25/373, сигн. XXV/13, архимандрит Нићифор Дучић – Јовану Ристићу, Београд, 23. децембар 1871/4. јануар 1872. г.; *Грађа за историју македонског народа III-2*, бр. 13.

напред. Пред њега је постављен јасан нови, национални државни циљ, на чијем испуњавању се организовано радило. Делатност је добила широке размере, а иницијатива прешла у руке Одбора и његових чланова, иза којих је стала држава са својим капацитетима.

Активност Одбора и његових чланова допринела је сакупљању нових знања о простору Старе Србије. Пажња српске јавности је у годинама пре смрти кнеза Михаила, па и све до Санстефанског мира и Берлинског конгреса, била превасходно усмерена ка Босни и Херцеговини. Стварање и делатност Одбора означили су почетак окретања ка просторима класичних српских средњовековних земаља, што је имало велики значај за период после завршетка Источне кризе из 1876–1878. године.

Током свог постојања, Одбор за школе и учитеље развио је живу делатност на подизању нивоа националне српске просвете у Старој Србији. На те просторе послат је изузетно велики број књига,⁷⁵ а велики број школа и општина примао је из Београда новчану помоћ.⁷⁶ Повећан је број ђака пореклом из Старе Србије који су се школовали у Србији, са циљем припреме за учитељска места у свом завичају, као и средства издвајана за њихово образовање. Ради школовања већег броја спремних учитеља за школе у Османском царству основано је и Друго одељење београдске Богословије, на чијем челу се налазио Милош Милојевић.⁷⁷

Школске књиге, испуњене националном тематиком и слате у десетинама хиљада примерака, рашириле су се по Старој Србији, упознавши ђаке са елементима српске историје, књижевности и језика, као и другим земљама у којима је живео српски народ. Њихов утицај био је вероватно најдубљи и најдуготрајнији, јер су из њих деца, па и старији, стицали нека од првих,

⁷⁵ Тако је, на пример, крајем 1871. године било предвиђено слање 9 580 комада уџбеника за 25 школа, АС, МПс-П, 1875, фХIV р71, Списак књига за школе у Старој Србији, без места и датума. У 1873. години одобрено је да се Милошу Милојевићу изда 10 600 примерака, АС, МПс-П, фХI р768, Министарство просвете и црквених дела – управи Државне штампарије, Но 1051, 13/25. марта 1873. г., концепт. Почетком 1876. године, на врхунцу рада Одбора, за 50 школа у Старој Србији било предвиђено слање 21 000 књига за основне школе, *Грађа за историју македонског народа III-2*, бр. 133.

⁷⁶ Општи списак одредишта на које су стизале паре одређене од стране Одбора може се наћи у рефератима Нићифора Дучића. Иако су неким школама новчана средства одређена тек касније, а неке су помоћ само накратко добијале или у међувремену право на исту изгубиле, број споменутих места је повећи и обухвата целокупан простор Старе Србије до Дебра, Велеса и Кратова, АСАНУ, ЈР, инв. бр. 25/373, сигн. XXV/13, архимандрит Нићифор Дучић – Јовану Ристићу, Београд, 23. децембар 1871/4. јануар 1872; *Грађа за историју македонског народа III-2*, бр. 13. Пред сам крај постојања Одбора и у освит избијања српско-турских ратова, ниво издавајаних средстава редовно је прелазео износ од 500 дуката полугодишње, док је број школа којима су новци достављани достигао и до 40, *Исто*, бр. 8, 28, 30, 60, 98, 102, 134.

⁷⁷ В. Војводић, *Из књижевне историје и просвете*, 98, 145-147.

у Турској слабо доступних знања. Са друге стране, новчана помоћ јачала је углед српског кнеза и Владе међу становништвом, док су учитељи, који се школовали у Србији и потом враћали у Турску, преносили утиске из Кнежевине Србије као уређене и слободне земље, тако другачије од стања које је владало у Старој Србији и Турској уопште. Све ово јачало је слику Србије као водеће словенске хришћанске земље на Балкану, од које су многи, у крајњој мери, очекивали и коначно ослобођење од османске власти. Стога се делатност Одбора за школе и учитеље у Старој Србији може оценити као врло успешна, али су резултате овог рада у највећој мери поништили догађаји из периода Велике источне кризе.

BOARD FOR SCHOOLS AND TEACHERS IN OLD SERBIA: FOUNDATION, ORGANISATION AND AIMS (1868–1876)

Summary:

Murder of Prince Michael Obrenovic in 1868 marked an abandonment of previous plans for liberation of the Serbian and other Balkan Christian nations by way of revolution and war against the Ottoman empire. Diplomatic conditions were not favorable: Great Powers interested in the developments in the European parts of Turkey objected to any plots that could disturb the peace. Furthermore, the Balkan states alone did not have enough capacity to defeat Turkish forces on their own. The new Serbian government turned to diplomacy and national educational activity in the Turkish provinces with the Serbian population. In the European part of Turkey, known as Old Serbia, the Serbian population lived under a great pressure. On the one hand, they were exposed to continuous pressure and misdeeds by the local Albanian population. On the other, there were threats to the Serbian national sentiment by Hellenistic tendencies of the Patriarchate of Constantinople and, from the 1860s, an aggressive Bulgarian propaganda, which aimed to suppress all traces of Serbian culture and history. In order to help their compatriots by means of education and schooling, the Serbian government, led by Jovan Ristic, founded a Board for schools and teachers in Old Serbia. This Board had an assignment of distributing school textbooks and financial help where they were needed most, and educating a sufficient number of teachers. Books and money were supposed to be sent to Serbian schools and teachers around Old Serbia, in order to preserve the Serbian national sentiment

among its population by helping their educational and cultural development. The Board for schools and teachers was made up of three members: Nicifor Ducic, Milos Milojevic and Panta Sreckovic. Jovan Ristic was the most important patron of their work. The members of the Board enjoyed support of the state and its institutions: the Ministries of Foreign Affairs and Education and the Church Affairs all the way to the border customs offices. The most important role in the Board was that of Milos Milojevic. His connections with people originating from Old Serbia recommended him for a leading position in maintaining contacts with teachers and national representatives in the Ottoman empire, and organizing channels for distribution of textbooks and financial help. Activity of the Board was somewhat of a turning point : instead of an occasional aid sent on request of the population itself, as it had been prior to 1868, the members of the Board established an organized activity in order to distribute help regularly, based on information they obtained from the field. Now an initiative came from Belgrade, in a form of an overall national activity sponsored by the state. Tens of thousands of schoolbooks were sent, at least 50 schools received financial help, and many teachers were prepped, many of them in the newly founded Second department of the Belgrade seminary for children from the Serbian provinces of Turkey. The books were handed out across the provinces of Old Serbia, and with them Serbian language, knowledge of the Serbian history and its other lands; financial help increased the reputation of the Principality of Serbia; teachers educated in Serbia brought with them impressions of an ordered and free society. All in all, the activity of the Board for schools and teachers and its members can be assessed as a successful one, but the results of their work were largely cancelled during the Eastern crisis of 1875-1878.

Др Сузана Рајић
ванредни професор
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
srajic@f.bg.ac.rs

КРАЉИЦА НАТАЛИЈА И РУСИЈА – ОД РАЗВОДА ДО ПРЕВЕРАВАЊА¹

Апстракт: Рад се бави расветљавањем чињеница које указују на деловање краљице Наталије Обреновић после развода 1888. године, под утицајем било званичних, или незваничних кругова у Русији. Без сумње, утицај ових других на краљицу мајку био је интензивнији, мада је до преверавања 1902. године долазило до значајних флукуација. У том интервалу за тачку пада у односима краљице Наталије према блиској јој руској груди, значајна је 1900. година када је њен син јединац, уз подршку Русије, оженио удовицу Драгу Машин, рођену Луњевица.

Кључне речи: Наталија Обреновић, Милан Обреновић, Русија, Србија, Обреновић, славенофили, треће намесништво, Никола Пашић.

* * *

Наталија Обреновић, рођена Кешко, била је по оцу Рускиња.² Своја осећања и наклоност према Русији никада није тајила. То је, међутим, дошло јаче до изражаја када је брак краљице и краља Милана Обрено-

¹ Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја *Српска нација – интeгpативни и дезинтeгpативни процеси* (Ев. бр. 177014)

² Наталија Петровна Кешко (1859– 1941) била је кћи Петра Ивановича Кешка који је одрастао у Русији и једно време служио у руској војсци као пуковник, да би се потом преселио у Одесу где је оженио влашку племкињу Пулхерију, рођену Стурза.

вића запао у озбиљну кризу, од 1887. године. Емотивни и правни разлаз краљевског пара праћен је бурним збивањима унутар Србије, али и изван ње. У непријатности развода и његове последице, стицајем околности, били су умешане Аустроугарска, Немачка и Русија. Ова последња ће бити у епицентру нашег посматрања.

Краљица је 18. априла 1887. потписала споразум са краљем, по којем је са престолонаследником током 1888. требало да борави у некој од вароши у Немачкој, с тим што би тачно место боравка у којем ће отпочети престолонаследниково васпитање под надзором мајке, бити одређено у пролеће 1888. године.³ Краљица је по истом споразуму одмах са сином отишла у Русију, на Крим (Јалта), одакле су се вратили крајем јула месеца исте године. Од када се удала за српског кнеза 1875. године, краљица није посетила Русију. Њена одлука да путује на Крим и да са собом поведе престолонаследника била је, добрим делом, јавна демонстрација против проаустријске политике мужа. Она није крила лични анимозитет према онима који су критиковали званичну руску политику према Србији, јер се тиме вређају њена русофилска осећања. Кружиле су гласине да краљичин пут у Русију има политичку позадину. О краљици Наталији до тада се није пуно знало у Русији. Међутим, услед лоших руско-српских односа, Русија се због сукоба са краљем Миланом више заинтересовала за његову жену „Рускињу“.⁴ У Букурешту, где је чекала полазак за Јаши, примила је телеграм руског канцелара Гирса којим је у царево име позива да одседне у царском дворцу у Ливадији. Страхујући од реакције мужа, краљица је морала да одбије понуду, јер је путовала инкогнито. Цар је краљици уступио посебни пароброд из Одесе, где је била врло срдечно дочекана. Српски посланик у Русији Сава Грујић је отпратио краљицу до кримског летовалишта Јалте. И царска породица је кренула на пут у јужну Русију да тамо проведе лето у својим летњиковцима. Међутим, званичан сусрет са српском владарком није планиран. Дошло је једино до познанства са великим кнезом Константином Константиновичем и његовом породицом. Бароница Марија Фредерикс, блиска дворским круговима, све је припремила да се српска краљица представи царском пару и изнесе им проблем, а да се јавности тај сусрет објасни представљањем

³ Споменаца Њ. В. Краљице Наталије. Изворна грађа за историју краљевског брачног спора, Београд, 1891, 9, (даље: Споменаца Краљице Наталије...); М. Пироћанац, *Белешке*, Београд, 2004, приредила Сузана Рајић, 356, 358, 417; Count Chedomille Mijatovich, *The Memoirs of a Balkan Diplomatist*, London, New York, Toronto and Melbourne, 1917, 113; Рукописно одељење Матице Српске, М. 14.045, Владан Ђорђевић, *Успомене. Културне скице из групе њоловине 19. века*, књ. V, 65, (даље: РОМС, В. Ђорђевић, *Успомене*).

⁴ Никола Крстић, *Дневник, Јавни животи*, III, Београд, 2006, приредио Милош Јагодић, 304–310; Наталија Обреновић, *Моје успомене*, Београд, 1999, приредила Љубинка Трговчевић, 189–190.

краљевића царским личностима. Краљица је, међутим, то одбила, што је неку годину касније сматрано њеном великом погрешком.⁵ При повратку, краљицу, краљевића и њихову пратњу испратио је до пристаништа губернатор Јалте, а потом и Одесе у чије су пристаниште упловили, да би се отуда мањим бродом пребацили до Севастопоља.⁶

Пријем на Јалти је био организован по званичном протоколу који подразумева њену краљевску титулу. Ипак, не знајући какви су даљи планови краља Милана, званична Русија се трудила да задржи позицију пажљивог посматрача. То је било у складу са њеном проценом да за акцију на Балкану није још увек повољан тренутак и да ће Русија само „будно пратити“ развој догађаја и, чекати. По њу су наступиле „пресудне“ године, јер би по процени државника европски рат могао да остави озбиљних последица на Русију. А мирис барута у ваздуху био је сувише јак. То још није значило да се Русија сасвим одрекла „словенофилских илузија“, као што тврде поједини аутори. Руском посланику Персијанију, из чијег посланства краљ Милан није избијао, морала је бити инсинуирана краљева намера о напуштању престола, али пошто прво с краљицом договори услове њиховог раздвојеног живота. Краљ се разилазио са дугогодишњим сарадником Милутином Гарашанином, тражећи новог способног кандидата за место председника Владе који би могао да реализује његове планове.⁷ Русија му у томе није желела сметати.

Ствари се, међутим, нису одвијале по плану. Донедавно смо прихватили постојеће научно мишљење да је проблем био једино у томе што краљ Милан није знао шта заправо жели, да ли да се разведе или да се раздвоји од супруге. Међутим, сада постоје наговештаји да су се код краља појавили страхови да краљица са сином престолонаследником може да прекрши договор и настани се у Русији, те да је на Јалти можда одговорена од школовања краљевића у Немачкој, као штетног по српске, а свакако и по руске државне интересе. Мајка и син су почетком новембра 1887. из Бадена отишли у Флоренцу, где су се задржали седам месеци, до почетка

⁵ Научно-исследователский отдел рукописей (НИОР) — Российская государственная библиотека (РГБ), даље: НИОР РГБ, Ф. 126, д. 3603-17, л. 1-2; Познанство баронице Марије Фредерикс и Наталије Обреновић датира од 1876. године, из времена српско-турских ратова, када је млада племкиња боравила у Србији као хуманитарац Дамског комитета из Петрограда.

⁶ Никола Крстић, *Дневник, Јавни живоић*, III, 310-311; Наталија Обреновић, *Моје усјоме*, 203-204.

⁷ В. Н. Ламздорф, *Дневник 1886-1890*, Москва-Ленинград, 1926, ред. Ф. А. Ротштейн, 161, 166; Краљица Наталија Обреновић, *Моје усјоме*, 209; Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија (1878-1889)*, Београд, 2003, 357; В. Зајцев, „Русија и Србија у време Намесништва и радикалских влада 1889-1892“, у: *Зборник Мајице српске за историју*, 33(1986), 44, 60.

маја 1888. Потом су отишли у Немачку, у Визбаден, одакле су протерани 13. јула 1888. године.⁸

Скандал у Визбадену добрим делом је био одговор Бизмарка на покушај Русије да краљичина панславистичка осећања употреби за повратак својих позиција у Србији. Алузије немачког посланика у Београду грофа Бреја, које је у том смислу износио пред неодлучним краљем, уродиле су плодом. Краљица се осетила важном у том не баш суптилном немачко-руском ривалству, те је својим отпором да изађе у сусрет захтевима краља оца знатно погоршала свој положај.⁹ Само једанаест дана касније, 24. јула 1888. краљ Милан је поднео својеручно написану тужбу за развод брака митрополиту Теодосију.¹⁰

О визбаденском скандалу руска влада је имала непосредне извештаје од руског духовника, протојереја из тамошње околне руске цркве, Сергеја. Оберпрокуратор Светог синода Руске православне цркве Константин Победоносцев пренео је личним писмом цару Александру III вести о том догађају. Пошто је био Миланов противник, није се устезао да га нацрни и учини накарадним до крајности. „Какав подлац и скот тај Милан“, писао је цару. Краљица Наталија представљена је као жртва и мученица која је свога сина морала да преда свом непријатељу, министру војном Кости Протићу.¹¹

У међувремену, краљица је послала одговор на тужбу чиме је отворен мучан тромесечни спор окончан 24. октобра 1888, разводом. Разводом је профитирала Русија, јер је њиме утрт пут краљевој абдикацији 6. марта 1889. г., којом су Беч и Берлин знатно изгубили. Руски цар је на Персијанијевом извештају из Београда, поводом вести о абдикацији, написао „Слава Богу“, што значи да је тај чин био очекиван. Званичан став је био да се ради

⁸ Почетком 1888. краљ је намеравао да свој однос са краљицом регулише као *terage separè*, тј. да краљица живи са краљевићем у новом двору, а краљ у старом, или још боље да краљица борави у Аранђеловцу, а краљевић код оца, било у Београду, било путујући по земљи, АС, Поклони и откупи (даље: ПО), к. 141, бр. 102; Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), Исписи из берлинског Министарства иностраних дела, бр. 7.939, Бреј-Бизмарку 25. јул 1888; Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II, Београд, 1990, 338; С. Рајић, *Влада Николе Христића 1888/89*, Београд, 2003, 53–75.

⁹ О љутњи цара Александра III због потеза Бизмарка и кајзера Вилхема II према краљици Наталији видети Н.В. Ламздорф, *Дневник 1886–1890*, 189.

¹⁰ Идеја о отмици је Бизмаркова, а изведена је уз помоћ немачког посланика у Београду грофа Бреја. Њих двојица су осећали неку врсту нетпеливости према краљици, због њеног русофилства и „панславистичких тежњи“. Са Бизмарковим наређењем сагласио се и немачки цар, АСАНУ, Исписи из берлинског Министарства иностраних дела, бр. 7.939, Бреј – Бизмарку 12. мај 1888, 11. јул 1888.

¹¹ К. П. Победоносцев и еџо коресџонденџиџ. Писъма и зайџски с џредисловиџем М. Н. Покровскоџо, том I, полутом 2, Москва–Петроград, 1923, 823, 826.

о унутрашњој ствари Србије у коју се Русија неће мешати, али признаје легалност тог чина.¹²

После развода краљица се обрела у Италији, а отуда је, преко Румуније, у марту 1889. отишла у Русију, на Крим. Цар је изјавио да је развод унутрашња ствар Србије. Руски словенофили су били изузетно незадовољни званичним ставом своје земље. Сматрали су да се њиме признаје потискивање руског утицаја с Балканског полуострва, управо у тренутку када је „Руски Бог“ помогао да се краљ Милан одрекне престола, што је напoкон задало ударац аустроугарској балканској политици.¹³

Краљица Наталија се, међутим, нашла у врло незавидној позицији, јер је њен неодређени положај бивше краљице и супруге могао бити употребљен против ње лично, али у корист династије Обреновић и њеног сина који је био једини њен репрезент. Наиме, пре одступања с престола, краљ Милан се обратио руском цару молећи га да узме у заштиту његовог сина. Иако је краљицу Наталију сматрала искреном русофилком, због изузетно лоших односа између бивших супружника, а да не би иритирала Милана и давала му алиби за повратак у Србију, Русија је одрекла отворену и директну помоћ краљици мајци. Из Петрограда је новим представницима власти у Србији поручено да разумеју њихов тежак положај и да ће настојати да делују на краљицу по молбама из Београда. По мишљењу Персијанија с почетка марта 1889. г., било је пожељно да краљица, за извесно време, одустане од намени да се врати у Србију. И цар је мислио да је добро да краљица не жури натраг у земљу, док се нови режим не учврсти. Њој је сугерисана добродошлица у Русији, а помоћ и заштита обећани су једино новом краљу, Александру Обреновићу.¹⁴ Тиме је званична Русија признала развод српског краљевског пара као свршени чин, иако је краљица одбијала да то учини.

Руски славенофили су извршили извeстан притисак на царево окружење, па и на самог цара, када је у питању крути став званичног политичког курса. Уз помоћ митрополита Михаила, који се налазио у егзилу

¹² Н. В. Ламздорф, *Дневник 1886–1890*, 151, 164. Извештаји руских посланика из Беча и Берлина сведочили су о забринутости два двора због абдикације краља Милана и несигурности министра у Бечу Калнокија услед вести да би се краљица мајка русофилка могла вратити у Србију; Руски цар је био извештен о дефинитивној намери краља Милана, званичним путем, тек дан уочи абдикације, 5. марта 1889, мада је Русија од 1887. помно пратила краљеве кораке чињене по том питању, Архив внешней политики Российской империи, (даље: АВПРИ), Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 443, 1889. г, л. 14–15; АСАНУ, фонд Јована Ристића (даље: Ј Р), X-8, бр. 222.

¹³ НИОР РГБ, ф. 126, к.11, А. А. Киреев, *Дневник 1887–1894*, л.108, 124,135; АС, МИД ПО, 1888, И 7, ф. II.

¹⁴ АВПРИ, ф. 151, Политархив, оп. 482, д. 443, 1889. г, л. 176–177; АСАНУ, Ј Р, X-8, бр. 224; В. Н. Ламздорф, *Дневник 1886–1890*, 152.

у Русији, њему наклоњеног Константина Победоносцева, А. А. Киреев, те Хитров који је имао везе на руском двору, успели су да докажу да би било изузетно пожељно да се Русија заложи за очување Обреновића, наспрот Карађорђевићима које Аустроугарска може употребити у своје сврхе. Отуда је и потекла подршка „царевом кумчету”. Схватајући одржање Обреновића на престолу и као сопствени интерес, потекле су одлуке о „утицању” на краљицу мајку да не шири раздор у Краљевском дому којим поткопава темеље владајућој династији. Ипак и цар и Гирс су веровали да ће се временом све средити и да ће се мајка наћи поред сина.¹⁵ Гирс је нагласио да до пунолетства треба обратити посебну пажњу на религиозно васпитање малолетног краља и умножити све снаге „да син не пође стопама оца”. Мада је цар Александар сматрао да би краљева мајка Наталија била најподеснија личност за „пожељно” васпитање дванаестогодишњег краља, Русија је попустила и пристала да учини све да краљицу што дуже задржи да не оде у Србију.¹⁶

Намесник Јован Ристић је молио Гирса да краљицу убеди да не долази док се Влада и Намесништво не договоре са краљем Миланом око третмана и услова под којима би могла да обилази сина у земљи и да борави у двору, како и доликује краљевој мајци. Гирс је усвојио изнете аргументе, обећававши подршку новим властима зарад смиривања тензија и отклањању даљих сукоба на релацији бивших супружника, који би за дуже време онемогућили учвршћивање радикала на власти. Мада се у априлу 1889. краљица спремила за пут у Београд, Гирс је преко краљичине тетке кнегиње Мурузи, деловао у последњем тренутку. Краљица је под таквим саветима попустила, али је захтевала да јој се назначи оквирни рок за повратак.¹⁷ Такво стање задржало се, међутим, само до краја јула месеца 1889. године.

У међувремену је реинсталиран митрополит Михаило, јуна 1889. године, а убрзо затим обављено је миропомазање малолетног српског владара на

¹⁵ НИОР РГБ, ф. 126, к. 11, А. А. Киреев, *Дневник 1887–1894*, л.107, 165, 172–173; Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 356; Српски краљ добио је име по свом куму, руском цару Александру II.

¹⁶ АВПРИ, ф. 151, Политархив, оп. 482, д. 443, 1889. г. л. 36–38; *Руски извори о Србији*, књ. 1, „Годишњи извештаји Министарства иностраних дела Руске империје о Србији и Босни и Херцеговини (1878–1903)”, Нови Сад, 1996, приредили Људмила В. Кузмичева и Душко М. Ковачевић, 98.

¹⁷ АВПРИ, ф. 151, Политархив, оп. 482, д. 443, 1889. г. л. 62–65; Исто, д. 444, л. 9; Исто, д. 455, л. 33; Исто, д. 446, л. 6; АС, ПО, к. 82, д. 57; АСАНУ, Ј Р, XXIX-3, бр. 46; *Зайисници седница министарској савети Срдије, 1862–1898*, Београд, 1952, приредио Никола П. Шкерковић, 437; *Сјоменица краљице Најталије*, 85, 88; Public Record Office (PRO), Foreign Office (FO) серија 7, документ 1147, извештај од 4. априла 1889.

Краљица је била сувише нестрпљива. Она је у августу писала Гирсу са Јалте да упркос томе што је у Русији нашла мир, мора да иде у Београд јер се тамо налази њено дете. Жалила се на намеснике да намерно одуговлаче с одређивањем времена за њен повратак, те да јој се намећу разни услови, што није одговарало истини. Такође, она није тражила формално одобрење руског канцелара да иде у Србију, али је он, заједно са помоћницима, а уз цареву сагласност, отписао краљици да јој саветује да не хита, да се суздржи још мало, али, на крају, да поступи како она нађе да је најбоље.²²

За краљичину непопустљивост Милан Обреновић је оптуживао Русију, која јој пружа заштиту и подршку. Претио је да ће се, у случају краљичиног повратка, и он вратити у земљу и ступити у отворену борбу против ње. Да би скинула са себе оптужбу, Русија је послала Персијанија да преговара са краљем. Они су се срели у Карлсбаду, 24. септембра 1889. Састанку је присуствовао радикал и васпитач малолетног краља Лазар Докић. Преговори су трајали дванаест сати, од десет ујутру до десет увече. Персијани је убеђивао озлојеђеног Милана да Русија не жели проблеме у Србији. Русија није била сигурна да ли је Милан спреман да оствари своје претње да ће у случају Наталијиног повратка доћи у Србију и одвести сина из земље, или ће извршити државни преврат, ако га изда стрпљење.²³

Из извора се стиче утисак да су и бивши краљ, и радикалски министри, и намесници сматрали да је Русија могла, али да није учинила довољно да приволи краљицу на попуштање које је било у интересу њеном, колико и у интересу државе и династије. Гирс је изјавио 4. септембра 1889. године да убудуће не може вршити притисак на краљицу јер му је она ставила на знање да његове интервенције сматра стешњавањем своје личне слободе, мада схвата да ће одлука краљице да се врати у Србију повући за собом „многе непријатне последице за све интересоване стране.”²⁴

Влада је учинила и последњи покушај да убеди краљицу да не долази својевољно у Србију када јој је послала у сусрет изасланика Љубомира Каљевића. Он ју је дочекао у Румунији, са задатком да је одврати од плана док се не стекну околности да се може вратити под утврђеним условима које ће Грујић уговорити са краљем Миланом. Каљевићева мисија је, међутим, била осуђена на пропаст јер је краљица „на све имала одговор” и

доласци у Србију. Председник Владе је 22. августа 1889. године послао предлог краљици на Крим. Наталија није одговорила, већ је писала сину да 14. септембра полази у Србију паробродом, АСАНУ, Ј Р, XXVII-17, бр. 537, 538, 540; АС, ПО, к. 82, од. 59.

²² АВПРИ, ф. 138, Секретни архив, оп. 467, д. 117, л. 15–16, 18–20, 22; АСАНУ, Ј Р, XXIX-3, бр. 47.

²³ Исто, ф. 151, Политархив, оп. 482, д. 443, 1889. г, л. 176–182.

²⁴ АСАНУ, Ј Р, XXIX-3, бр. 32.

унапред је била решена да иде у Србију по сваку цену. Каљевић је увидео да је краљица била „необично весела и насмејана” из чега је закључио да је она у Русији подстрекивана у намерама да оде у Београд и своју ствар «исправи.» Из краљичине самоуверености и осмеха који јој није силазио с лица изасланик је једино могао да закључи да је у Русији „јако ободрена”. По вери коју је полагала у залагање Русије за њене интересе, а коју краљица није могла или није хтела да сакрије, могло се схватити да је била стопроцентно сигурна у исправност своје одлуке и у успех. „Не да јој се да прибере сву своју пажњу и енергију око питања око којих зависи њена будућност”, писао је у завршетку извештаја владин изасланик Каљевић.²⁵

На питање ко је уливао наде и храбрио краљицу у њеним настојањима да оствари своја „права” и колико је интезивна била та помоћ, одговор је врло сложен. Критичари званичног руског става према краљици и разводу српског краљевског пара, словенофили, сматрали су да је нужно да Русија инсистира на признавању краљевске титуле краљици, упркос разводу. Они су тврдили да Наталија страда само зато што је Рускиња и да се то не сме толерисати. На саветовању код А. А. Киреева словенофили су били сложни у ставу треба деловати одлучније и искористити прилике у Србији за активније деловање на Балкану. „Где је наша Света и Саборна црква, где су наш утицај и историјско право ако нас истерују с Балканског полуострва”, писао је Киреев. Мада су симпатије цара Александра и царице Марије биле на страни „јадне” краљеве мајке, апели словенофила нису уродили променом прокламованог званичног курса.²⁶

Због својевољног повратка краљице у Србију званични руски представници су захладнели свој однос према њој. Гирс је изјавио да је краљица донела погрешну одлуку. Пошто је била унапред обавештена да у том случају неће бити приређен званични дочек и да јој краљ Милан неће дозволити да види сина, када се то убрзо и догодило, није било места жаљењу.²⁷ Персијани, који никада није био наклоњен краљици, извештавао је да је дочек краљице био „величанствен”, али да је посета Саве Грујића краљици била безуспешна, јер је она одбила поновљену јој понуду да код сина долази сваке године на три недеље и да одседа у двору. Одговорила је да њени пријатељи нису радикали већ напредњаци попут Милутина Гарашанина, Стојана Новако-

²⁵ АС, ПО, к. 82, д. 53.

²⁶ НИОР РГБ, ф. 126, к.11, А. А. Киреев, Дневник 1887–1894, л. 104, 108; АСАНУ, Ј Р, X-2, бр. 117.

²⁷ АСАНУ, бр. 14.680, заоставштина Наталије Обреновић, V-125, исто, VIII-5, 6; Исто, АСАНУ, Ј Р, XXVII-17, бр. 550 и XXIX-3, бр. 42. Краљица је изнајмила кућу покојног Јеврема Ненадовића. Било је извесне ироније судбине да у кући оца бивше кнегиње Персиде Карађорђевићке станује мајка краља Александра Обреновића.

вића, генерала Ђура Хорватовића.²⁸ То Русији није могло бити пријатно јер њена стара сумња у напредњаке није јењавала. Имајући то у виду, Никола Пашић је у својству Русији оданог и поверљивог човека предложио да се питање краљевих родитеља реши одмах пред Народном скупштином и да им се обома, до краљевог пунолетства, забрани долазак у земљу. Персијани га је најпре одвратио од таквог плана изговорима да би Србија тим чином „погубила саму себе” и дозволила још један „визбаденски скандал”.²⁹ Ипак, предлог краља Милана да се, под извесним условима, пред Скупштину изнесе предлог о ограничењу времена које краљеви родитељи могу провести у Србији, до месец дана и изван престонице, временом се Русији учинио прикладнијим.³⁰ После годину и седам месеци непрестаних потреса и сукоба између бивших супружника, она је тај план подржала као једино могуће решење којим задовољава и сопствене и радикалске интересе.

Уследио је очекивани развој догађаја који је Русија предвидела. Месец дана после мајке, у Београд је пристиго и краљев отац. „У Вашим рукама су Намесништво и Влада”, рекао је он Персијанију. Персијани је пак, по упутствима надлежних, бранио опстанак младог Обреновића на престолу, штитећи мајчинска природна права. Аргументи за заштиту мајке били су танки и заснивали су се на правдањима да се она не бави политиком, а да ће је намесници и Влада спречити ако крене тим правцем.³¹

Бивши краљ и радикали у то нису веровали. Милан је добро познавао амбиције своје дојучерашње супруге.³² Признајући Русију за арбитра, он је посетио руско посланство у Београду 14. новембра 1889. године. Рекао је да је његово попуштање, упркос утврђеном писменом договору да сусрети мајке и сина у земљи неће бити могући, резултат наваљивања Русије и да он зато има пуно право да од ње тражи посредништво у породичном спору. Руски званичници су тада одбили сваку идеју о посредништву у спору у Краљевском дому Обреновића. Међутим, потреба да се потврди руско присуство на Балкану, и то услед све већих непријатности које је та сила имала у Бугарској, после само нешто више од годину дана приморали су је да промени првобитни став.³³

²⁸ АВПРИ, ф. 151, Политархив, оп. 482, д. 443, 1889. г, л. 192–194; АСАНУ, Ј Р, XXIX-3, бр. 40.

²⁹ АВПРИ, ф. 151, Политархив, оп. 482, д. 443, 1889. г, л. 195–196.

³⁰ Исто, л. 211.

³¹ Исто, л. 212.

³² Од 1887. године постојале су тенденције краљице „да уклони краља с владе, па да она у име синовље прими у руке земаљску управу као регенткиња”, Н. Крстић, Дневник. Јавни живот, III, 309–310.

³³ АВПРИ, ф. 151, Политархив, оп. 482, д. 443, 1889. г, л. 213–215.

Русија је незванично храбрила Владу и намеснике да „откупе” Миланов недолазак у Србију. Знајући да му је потребан новац, мада он у том тренутку бившем краљу није био прека потреба, Русија се надала да ће бити могуће да се ствари среде без скандала. Међутим, Грујићева Влада у томе није успела, те су преговори обустављени.³⁴

Такве околности краљица је тумачила као свој тријумф. Краљичино привремено мировање било је само део њене стратегије. На измаку 1889. година повела је праву хајку против Намесништва. Она их је оптужила да краљу ускраћују „мајчинску нежност” и угађају краљу Милану. Краљичине претензије су постајале све уочљивије јер се она није задовољавала својим титуларним краљевским положајем, заобилазила је на јавним местима своје почасно место заседајући поред краља као краљица – владарка, ишла је у посете школама без знања и одобрења министра просвете, примила је италијанског принца у аудијенцију пре него што је он посетио уставне носиоце краљевске власти, намеснике, и настојала је да се по сваку цену стално настани у двору.³⁵

Одмах затим, краљица је започела снажну кампању и против бившег мужа. Од Архијерејског сабора је тражила мишљење о законитости развода из 1888. године.³⁶ Потом је, без знања Владе, издејствовала од митрополита решење да је поништење брака из 1888. године било незаконито. Међутим, по налогу Персијанија, митрополит се повукао и издао два контрадикторна документа по истом питању.³⁷

Револтиран, Милан јој је ускратио виђања са Александром. У мају 1890. године дошао је у Србију са захтевом да Намесништво „раскрсти” односе са краљицом мајком.³⁸ Притиснут са свих страна, Сава Грујић је писао Гирсу.

³⁴ Исто, л. 216.

³⁵ АСАНУ, Ј Р, XXVII- 17, бр. 560, 561, 563; XXIX-2, бр. 6.

³⁶ АВПРИ, ф. 151, Политархив, оп. 482, д. 448, 1890. г, л. 7–8, 10–14; АСАНУ, Ј Р, XXVIII-2, бр. 81, XXIX-2, бр. 6.

³⁷ Митрополит Михаило је подлегао краљичиним захтевима и одговорио јој да се акт о разводу сматра незаконитим. Ствари су се донекле стишале када су, на Ристићеву интервенцију, митрополит и Сабор попустили, а Сабор изјавио да се неће упуштати у расправу „свршеног чина”. Мало је недостајало да дође до поновног сукоба државних власти са поглаваром цркве, али је, уз Персијанијеву подршку, Ристић то предупредио уз аргумент да то не би био мудар потез, будући да се спорно питање тиче саме династије, *Споменица Краљице Наталије*, 108; АСАНУ, Ј Р, III-22, бр. 1.201; XXVII- 18, бр. 577; АВПРИ, Секретни архив, ф. 138, оп. 467, д. 117, л. 49, 52–54; Исто, ф. 151, Политархив, оп. 482, д. 448, 1890. г, л. 115, 121–122, 136. 140–143.

³⁸ Краљица Наталија у преписци помиње да је за годину дана сина видела осам пута, а не седам, како навиду С. Јовановић, *Владавина Александра Обреновића*, I, 137. То су били сусрети у трајању од по сат времена.

Жалио му се на „неразумност“ краљице Наталије која својим изазивачким понашањем дражи краља Милана, што ствара велику тензију у земљи. По извештајима руског посланика сваког часа се очекивао пад Грујићеве Владе, који та сила никако није желела.

Следећа акција краљице показала је да она уопште није безопасна, како се испрва неким чинило. Без успеха код црквених власти, краљица је пренела своју борбу против краља Милана на тло политике. Прочуло се да хоће да се жали Народној скупштини због угрожених мајчинских права, јер јој Влада не дозвољава да се види са сином. Уплитање Скупштине у лични спор бивших краљевских супружника био је неуставан чин, јер, по Уставу, Скупштина није била надлежна да се меша и уређује односе у краљевском дому. Намесници и Влада су надлежнима у Петрограду представили краљичину намеру као „антимонархијски, антидинастијски и револуционаран“ чин. На измаку новембра 1890. Русија је дошла до закључка да јој не додикује да званично подржава краљичина материнска права.³⁹ Стога су Намесништво и Влада пред Скупштином издејствовали заштиту имена краљевог оца у новом закону о штампи, док се по предмету краљичине жалбе Скупштина прогласила ненадлежном.⁴⁰

Савет краља Милана намесницима из 1889. године да потраже Пашићеву помоћ и да енергичније наступе на измаку 1890. године постао је једино решење за дубоку унутрашњу кризу у Србији.⁴¹ У отвореним разговорима са руским послаником Пашић је рекао да компромис краља Милана и Грујићеве Владе не води трајном решењу проблема. На маргини тог извештаја цар је својеручно записао „исправно”.⁴²

Никола Пашић је образовао нову Владу 23. фебруара 1891. године. Одмах по ступању на дужност он је поновио Персијанију свој ранији став да краљ и краљица морају да се законодавним путем удаље из Србије, јер штете угледу престола и онемогућавају режиму да се стабилизује.⁴³ Показало се је Пашић бољи и смелији преговарач и од свог претходника и од првог намесника. Већ у априлу он се споразумео с краљем Миланом у вези с одласком из земље, а 19. маја исте године краљица Наталија је

³⁹ АСАНУ, бр. 14.680, заоставштина Наталије Обреновић, V-94–97, 105–110; АСАНУ, Ј Р, XX-VII-20, бр. 620, 621; XXIX-3, бр. 50, 53; В. Зајцев, *нав. дело*, 74.

⁴⁰ АСАНУ, Ј Р, XXVII-20, бр. 622, 623, 624; *Зайисници сегница*, 446.

⁴¹ АСАНУ, Ј Р, XXIX-3, бр. 35.

⁴² АВПРИ, ф. 151, Политархив, оп. 482, д. 448, 1890. г, л. 246, 261–266.

⁴³ Светлана Данченко, *Развийиie сербской йосударсйвенносйи и Россия 1878–1903*, Москва, 1996, 276.

напустила земљу уз интервенцију полиције.⁴⁴ За дефинитивни одлазак из Србије, до синовљевог пунолетства, краљ Милан је тражио да унапред добије своје апанаже у износу од милион динара, те да му Влада помогне да уз помоћ хипотеке на крунска добра добије кредит у износу од два милиона динара. Руски цар је лично одобрио да се Милану исплате два милиона из царске Волго-Камске банке.⁴⁵ Тиме је цар подржао Пашићев споразум са краљевим оцем, којим је даљи боравак краљеве мајке у Србији био онемогућен.⁴⁶ Дакле, одобрење и помоћ Русије у удаљавању краљевих родитеља из земље сасвим је евидентна. Царева изјава да ће и даље помагати намеснике и да се нада ће, познајући Пашићеву енергичност, његова влада имати успеха, иде тој тврдњи у прилог. Заузврат, први намесник Јован Ристић се обавезао да ће уместо „ненародне европске политике” повести Србију „традиционалним и историјским” путем ка Русији.⁴⁷ Бивши краљ је пристао на све услове, захтевајући само једно – да се протера и Наталија. Русија је жртвовала Наталију без размишљања. Она није могла заборави да се краљица оглушила о њене савете 1889. И после тога, уместо да се држи повучено, она се држала изазивачки према Влади, намесницима и бившем краљу. Сматрало са да таквом краљичином понашању нема лека ни помоћи. То што краљичино име није више помињано у руској дипломатској преписци не значи да Русија није инсистирала на њеном удаљавању, већ да га је прећутно одобравала и подразумевала. Цар је сматрао да је Наталија обманута од напредњака који јој нису били прави пријатељи, али је својим министрима, убудуће, наредио строгу уздржаност.⁴⁸

⁴⁴ Народна скупштина је Законом од 12. априла 1891. године дала одрешене руке радикалској влади да до краљевог пунолетства удаљи краљеву мајку из земље.

⁴⁵ За ову позајмицу заложена су непокретна крунска добра, она која је отац 1889. пренео на сина. Годишњи приход са њих је износио око 72 000 франака. После убиства Обреновића 1903. г., вредност свих непокретности процењена је на око три милиона динара. Од те суме руска Волго-Камска банка је потраживала 1 301 957,95 динара у злату, на име зајма од два милиона динара из 1891. године, С. Рајић, *Александар Обреновић. Владар на ирелазу векова – сукобљени светови*, Београд, 2011, 515.

⁴⁶ Краљ Милан се за обећани новац одрекао припадништва краљевском дому, одрекао се својих уставних права и српског држављанства и обећао је да неће долазити у Србију до пунолетства краља Александра, Гргур Јакшић, *Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд, 1953, 226–227; *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије*, књ. 47, стр. 392, књ. 48, стр. 66; Констатација совјетске историографије да је постојао договор да Русија контролише извршавање наведених одредаба и да се српска влада обавезала да ће протерати Милана ако дође у Србију, никако не стоји, В. Зајцев, *нав. дело*, 76. Радило се само о обећању, односно датомј речи, и ништа више од тога.

⁴⁷ АСАНУ, Ј Р, X-7, бр. 212, 213.

⁴⁸ В. Н. Ламздорф, *Дневник 1890–1892*, Москва – Ленинград, 1934, 62, 85; НИОР РГБ, ф. 126, к. 11, А. А. Киреев, *Дневник 1887–1894*, л. 343; В. Зајцев тврди да Русија, дајући кредит за

Избор метода за удаљавање краљице био је препуштен Пашићу. Он је најпре покушао да приволи краљицу да добровољно напусти земљу. Међутим разговор који је водио са њом уз присуство министра полиције Јавана Ђаје, 16. маја 1891, показује да краљица није ни за длаку променила свој став у односу на 1889. годину. На све разлоге краљица је остала нема. Онда је на сцену ступила полиција која је краљицу спровела до железничке станице, а одатле је посебним вагоном отпраћена у Земун.⁴⁹

Руска дипломатија је ћутала док ју је јавно мњење нападало, не штедећи ни Владу у Београду. Све што је полузванични орган *Сенџийейербуршке ведомости* изјавио тим поводом било је жаљење и ништа више од тога. И Гирс и његов помоћник Ламздорф су сматрали да неће бити озбиљнијих последица, јер је краљица за употребу полиције крива колико и Влада која је ту исту полицију употребила. Удаљавања краљеве мајке из земље руски званичници су узимали као погодност, не би ли се у Србији учврстио режим који Русији одговара.⁵⁰

Краљица је продужила за Румунију, код тетке Мурузи. У Јашију се сусрела са шефом руске дипломатије Гирсом, 24. маја 1891. године. Уручила му је својеручну записку о разговору који је водила са Пашићем и Ђајом.⁵¹ Жалила се на „крајње грубо“ поступање према њој, да је била изненађена доласком жандара и што јој нису дали времена да се обуче и подигне новац за пут. О министрима је говорила са презиром. Ипак, Гирс каже да је краљица била необично весела. Она, очигледно, намерно није хтела да покаже и изрази осуду или љутњу према званичној Русији. Из писама која је тих дана писала из Дануцене свом коморнику закључујемо, међутим, сасвим супротно.⁵² Она је била љута на Русију и сматрала је да је Милан увукао званичнике једне велике силе у његове нечасне радње. На позив да дође у Русију краљица је одговорила пресељењем у Француску, у Бијариц. Резигнирана, али и каприциозна, она је сматрала да је и Русија одговорна што није хтела да свој утицај на Србију и њеног малолетног владара

Милана, није инсистирала да Наталија напусти Србију, што је илузорна констатација ако знамо да је Милан то питање истицао као *sine qua non*, *нав. дело*, 76, 77.

⁴⁹ Пашић је објашњавао краљици мајци да за њу морају да важе иста правила као и за краљевог оца, те да је то одлука коју је народно представништво потврдило. Обећавао јој је да ће се о условима њених будућих долазака договорити са бившим краљем, и од њега извући што се више може. У противном, она губи све, НИОР РГБ, ф. 126, д. 3604-46, л.1-4.

⁵⁰ В. Н. Ламздорф, *Дневник 1890-1892*, 125, 130.

⁵¹ НИОР РГБ, ф. 126, д. 3604-46, л.1-4; ГАРФ, ф. 892, оп. 1, д. 13, л. 1-2.

⁵² *Писма краљице Најшалије коморнику Симоновићу из 1891. и 1892. године*, Мешовита грађа, 32 (2011), приредила С. Рајић, 473-490.

шири преко ње. Била је саркастична према царевој и Гирсовој умишљеној позицији Русије на Балкану и својом гордошћу је настојала да надвиси новонасталу ситуацију у којој је, евидентно, била тек споредан играч. У име правде, заштите династије Обреновић и у интересу Русије, краљичина тетка је у једном подужем писму, на пет табака, осудила дипломатске представнике Русије на Балкану због чијих личних афинитета руски интереси страдају, а посебно се обрушила на Персијанија и на његову жену, које је представила као краљичине непријатеље и интриганте блиске морално посрнулом краљу Милану и славољубивом Јовану Ристићу. Оптужбе кнегиње Мурузи су личне природе само на први поглед, јер се свакако надала да ће њена порука генералу Кирееву доспети до виших и компетентнијих кругова. „Ми нећемо на поље политике, али желимо да заштитимо Балкан. За то ћемо наћи директне и индиректне путеве“, писала је она.⁵³ Јасно је да су, без обзира на званичан руски став, наде у славенофиле још увек постојале, али је њихово поље деловања у овом питању било врло скучено.

Краљичине везе са незваничним кружоцима, те са делом царске фамилије и даље су постојале. О својој депортацији краљица је одмах по прелаку у Земун известила бароницу Марију Фредерикс. Бароница је пак о свему извештавала генерала А. Киреева, у чијој се заоставштини данас налази краљичина преписка са бароницом, компромитујућа писма краља Милана чије је преписе краљица великодушно делила својим приврженицима.⁵⁴ У подужем писму, краљица се бароници Фредерикс представила као хероина са Делиграда, опкољена са свих страна полицијом, а брањена народом. У сваком редку краљичином осећа се њена субјективна супериорност, посебно у односу на Пашића коме је предвиђала скору политичку пропаст, док је своју преписку са њим из 1891. уредно доставила бароници. То је била слика коју су краљичини симпатизери у Русији о њој ширили.⁵⁵

Киреев је инсистирао на томе да је за „њих“ Наталија српска краљица и мајка српског краља. А када је малолетни краљ Александар посетио Русију два месеца после краљичиног принудног напуштања Београда, Киреев му се поклатио и одржао кратку, али надахнуту беседу у име Словенског благотворног друштва. Он је петнаестогодишњем Александру рекао да Русија у њему не гледа само српског краља и кумче покојног цара, већ храбри српски народ који је са руским народом сједињен Светим Тројством – заједничком прошлосту, припадништвом истом словенском племену и једној хришћанској вери. Велика кнегиња је говорила краљу

⁵³ НИОР РГБ, ф. 126, д. 3606 – 24.

⁵⁴ Исто, д. 3604 – 45.

⁵⁵ Исто, д. 3604 – 46, л. 4–10.

све најлепше о мајци и о томе да односи између сина и мајке морају бити топли и срдачни и да се између њих не смеју испречити никакве скупштине и регенти.⁵⁶

Потекла је река написа о српској краљици „достојној сваког уважавања“ и „јадном детету“ које је отргнуто из мајчинског загрљаја. „У Русији сви знају шта се догађало у Србији у последње три године и зато су Руси проклели њене (краљичине – прим. С.Р) гонитеље“, писао је један од словенофилских листова.⁵⁷ Словенофили су били иронични према „крокодилским сузама“ које рони полувзанични орган из Петрограда *Сенйейшербуршке ведомости* над тужном судбином српске краљице.⁵⁸

Негативан утисак због краљичиног принудног напуштања земље у руском јавном мњењу, добрим делом је анулиран посетом краља Александра цару, у јулу 1891. године, за време које су малолетног српског владара третирали као члана царске породице. Русија је мислила да је питање краља Милана скинула са дневног реда, те у том смислу и његова разведена супруга за њене интересе није више имала актуелности. Краљица Наталија се већ крајем 1891. године повукла у Бијариц, монденско француско летовалиште које је одабрала за своје ново станиште. Ту је имала довољно времена да размисли о протеклим бурним годинама. Донела је одлуку да никада више не живи у Србији, а само у нужди да у њу сврати као гост.

Међутим, већ након две године догађаји у Србији су кренули супротим правцем од оног који је Русија желела. Краљев отац се у јануару 1894. опет обрео у српској престоници, пошто је претходно, из сопствених побуда, помогао радикалима да дођу на власт државним ударом 13. априла 1893. године.

Обострана жеља да се утицај оца на краља Александра елиминише, поново су зближили краљицу са Русијом. Она је свог коморника Александра Симоновића послала у руско посланство у Београду, са задатком да однесе њено писмо упућено 22. фебруара 1895. Сави Грујићу, као и Грујићев одговор од 2. марта, и да тражи подршку Русије за остварење својих планова. Намеравала је да уз руску помоћ искористи свој матерински и политички утицај на сина и помири краља са радикалима, а одстриани „опасан утицај краља оца на сина“. Руски дипломата није могао да понуди краљичином

⁵⁶ НИОР РГБ, ф. 126, А. А. Киреев, *Дневник 1887–1894*, л. 350–352; Исто, д. 3606–3, л. 1–2; Исто, д. 3604–17, л. 1; Малолетни краљ Александар Обреновић је у пратњи намесника Ј. Ристића, председника владе Н. Пашића и гувернера Ј. Мишковића, био у двонедељној посети руском цару, од 22. јула до 8. августа 1891. године, више у С. Рајић, *Александар Обреновић*, 61–66.

⁵⁷ *Руское обозрение*, 10/22. јул 1891, 402–404; *Руская мысль*, 1891, књ. 8, 203–204.

⁵⁸ НИОР РГБ, ф. 126, к.11, А. А. Киреев, *Дневник 1887–1894*, л. 340–341.

изасланику било какав конкретан одговор јер му је при поласку у Београд најстроже наређено да се не упушта у унутрашње политичке проблеме. Од претпостављених је тражио упутства и истовремено их извештавао да се у јавном мњењу шире гласине о обећању краљице Наталије да ће подржати Радикалну странку. Русији је то стављало у изглед повољан обрт у Србији.⁵⁹ Али, знајући за непокорну и својеволјну краљичину природу, њена уздржаност је била евидентна.

Краљица се 10. маја 1895. обрела у српској престоници, после скоро четири године. Млада, лепа, амбициозна и у пуној снази, решила је да мир из Бијарица замени узаврелом српском политичком сценом и новим обрачуном са краљем Миланом. Русија није оделела изазову, мада није била сигурна колико далеко ће ићи. Једно је сигурно – не онолико далеко колико је краљица желела. Упркос кратком боравку уз сина, од маја до августа, њен „учинак” није био занемарљив. Краљица је руском дипломати тврдила да њен син није у добрим односима са оцем и да нема никаквих опасности да ће му се поново обратити за помоћ. Председник Владе Стојан Новаковић је такође убеђивао руског посланика да су везе између оца и сина покидане и да је краљ „тврдог” карактера, са чврстим осећањем честољубља и да према оцу неће променити држање.⁶⁰

Током 1896. и почетком 1897. године краљица је остварила врло поверљиве и блиске контакте са руским дипломатским заступницима у Београду, те са војним агентом, бароном Таубеом. Са последњим је водила честе политичке разговоре, током скоро свакодневних сусрета било насамо, било у присуству краља Александра. Неретко су те посете биле маскиране присуством Таубеове супруге, која је у салону пила чај и јела колаче док су барон и краљица разговарали у другој соби. Природа тих разговора нам је позната из Таубеових извештаја. Краљица је гарантовала апсолутни заокрет српске спољне политике и постојану оданост краља Русији. Зауврат је тражила да Русија подржи краљев престиж у земљи и да му својом гаранцијом помогне да пред наступајуће заплете на Балкану наоружа своју војску. Тако би се заувек одстриао очев утицај на сина.⁶¹

Русија је, међутим, упркос позитивним оценама Таубеа, донела негативан одговор, како по питању подршке и помоћи у наоружавању, тако и у стварима свог јачег ангажовања у Србији. Најјачи аргумент који је имала био је недовољно поверење у краља Александра и у обећања која је дао под мајчиним упливом. Одговор из Петрограда је краљицу врло изненадио,

⁵⁹ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, 1895, д. 464, л. 59–66.

⁶⁰ Исто, л. 169–177.

⁶¹ Российский государственный военно-исторический Архив (даље: РГВИА), ф. 439, оп.1, д. 21, л. 73–151.

а код краља Александра је настала озбиљна забуна око даљег спољнополитичког опредељења. Председник Владе напредњак Стојан Новаковић нудио је Таубеу да моментално поднесе оставку ако се Русија двоуми због старог неповерења према напредњацима. Оклевање Русије је, за све њих, представљало велику енигму.⁶²

Краљица је упозоравала и предвиђала да ће тај пропуст Русије краљ Милан искористити, што се убрзо показало тачним. Она је вапајем захтевала од руског посланика Извољског да спречи Миланов долазак у земљу. Обећана је потпора из руског посланства, те је Извољски утврдио споразум са радикалима којим се обавезао да ће их подржавати и помагати их у настојањима да се Милану онемогући повратак у Србију.⁶³ За то је, ипак, било касно. Краљ Милан је приспео у Србију октобра 1897. и наредне три године био је главни саветник сина, а по многима и његов савладар.

*

Уздржаност Русије испољена је у још једном врло важном питању, које је веома окупирано краљицу Наталију, а оно се тицало синовљеве женидбе. Краљева мајка, са делом политичке елите, настојала је да се будућа краљица Србије пронађе у Русији. Русија их је пак упућивала на православне грчке и црногорске владарске куће. Таква порука је послата са руског двора краљици Наталији 1887. и 1893. године, а затим и Николи Пашићу 1893. године, коме је цар одговорио да тренутно нема погодне принцезе за српског краља.⁶⁴ Краљица Наталија је ипак гајила наде да се може добити рука руске принцезе. Помишљало се на Јелену, кћерку царевог стрица и великог кнеза Владимира. Међутим, уследио је одговор да се девојке из владарског дома тешко могу наговорити да оду из земље.⁶⁵ Још један покушај је учињен 1897. године, али су у Петрограду били категорични да због краља Милана о томе не може бити ни помена.⁶⁶

Владимир Николајевич Ламздорф, помоћник министра Лобанова, није се слагао са званичним држањем Русије према женидби српског влада-

⁶² РГВИА, ф. 439, оп.1, д. 21, л. 108.

⁶³ Павле Паја Михаиловић, *Дневници*, Београд, 2010, приредила Јасмина Милановић, 121.

⁶⁴ Р. Перовић, „Око женидбе краља Александра“, *Записи*, књ. XX, св. 4, 1938, 211–212; АСАНУ, бр. 11.721, Пашићеве бележнице, 30. октобар 1893.

⁶⁵ С. Новаковић, *Двадесет година уставне историје у Србији 1883–1903*, у: *Сабрана дела С. Новаковића*, књ. 7, Београд, 2007, приредио Михаило Војводић, 201.

⁶⁶ В. Ђорђевић, *Крај једне династије. Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1900*, 1, Београд, 1906, 130, 250; АС, Фонд Владана Ђорђевића (даље: В Ђ), бр. 218, 225.

ра. Сматрао је да Русија греша што не узима већег учешћа у том послу и што не помаже краљу да нађе ваљану изабраницу, која је могла бити од великог значаја у будућности. На његову иницијативу, крајем 1895. године, прибављен је план и списак московске племићке породице Леонтјев, али особи која је носила пропозиције министру Лобанову није, међутим, одобрен пријем.⁶⁷

Од 1896. могле су се чути јавне оптужбе на рачун краљице Наталије, којима се тврдило да она преко Драге Машин врши утицај на сина.⁶⁸ Драга је била упућена у краљичине намере и контакте са руским представницима у Србији. Дворска дама је неретко лично од краљице Наталије добијала упутства да код истакнутих политичара, а уз помоћ руских званичника, ради на томе да се спречи повратак краља Милана у Србију. Очигледно да је Драга и по одласку краљице Наталије из Србије наставила да одржава блиске везе са персоналом руског посланства, штавише, да је у ту причу укључила и краља Александра. Отуда је у руским извештајима потоња краљица представљана као особа врло повољна по руске интересе.⁶⁹ Информације о разлици у годинама између краљевских супружника, те о неуобичајеној прошлости госпође Драге, која би могла бити препрека њеном успињању на краљевски престо, стигле су до цара са извесним закашњењем. Због тога је краљица мајка тврдила да јој је, из поузданих извора, познато да је цар хтео да одбије кумство, али да му је Мансуров предочио да ће одбијање бити лоше прихваћено у Србији. Мансуров је из дана у дан слао врло уверљиве извештаје у којима је тврдио да о помирењу оца и сина не може бити ни говора и да краљ успех свог брака везује искључиво за очево одсуство из земље.⁷⁰ Убрзо је Русија на карту краљице Драге уложила много више него, својевремено, на карту краљице Наталије. За то постоје и разлози и докази.

Интересовање Немачке за женидбу краља Александра Обреновића 1900. године убрзало је не само краљеву иницијативу да се ожени бившом дворском госпођом своје мајке, већ и иницијативу Русије да предупреди последице краљеве женидбе немачком принцемом. Питање краљеве же-

⁶⁷ В. Н. Ламздорф, *Дневник 1894–1896*, Москва, 1991, превод и коментари И. А. Дьяконовой, 359.

⁶⁸ Драга Машин, рођена Луњевица (1866–1903), била је удовица и првом браку није имала деце. Од 1892. до 1897. године била је у служби дворске даме краљице Наталије, мајке краља Александра Обреновића.

⁶⁹ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 2861, 1900. год, л. 15; Исто, д. 489, 1900, л. 240; *Пројони йолийичких йроийивника у режиму Александра Обреновић 1893–1903*, Београд, 1973, приредио Андрија Раденић, 828–831; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, Београд, 1990.

⁷⁰ АВПРИ, ф. 151, Политархив, оп. 482, 1900, д. 489, л. 61, 64; Исто, д. 2.861, л. 85.

нидбе принцемом Александром из немачке куће Шаумбург–Липе, у лето 1900. било је скоро приведено крају.⁷¹ Та опција је отварала важно питање учвршћивања немачког утицаја у Србији и на Балкану, и то на дуже стазе. Њоме би била учвршћена и позиција бившег краља Милана, што је свакако било супротно жељама Русије. Зато је она будно пратила развој питања краљеве женидбе и укључила се у пресудном тренутку. Без њене подршке краљ тешко да би могао да оствари своју замисао, јер се могло десити да његов брак, као неадекватан, не буде признат у свету. То би за последицу могло имати изолацију земље у међународним односима.⁷²

За Русију је, како је извештавао Павле Мансуров, био много подеснији неполитички брак са Српкињом, него политички брак са немачком принцемом. Цар је код ове констатације својеручно написао да је сагласан са тим мишљењем. Исти став је имао и новопостављени министар иностраних дела гроф Владимир Николајевич Ламздорф. Без Ламздорфовог знања и одобрења, Мансуров не би могао да пласира своју замисао пред царем.⁷³ Сазнавши за веридбу у Београду, краљева мајка је била врло утучена. Изражавала је неверицу да је Русија могла да призна, а цар да благослови тај брак. Била је свесна чињенице да је повод за такву одлуку било удаљавање краља Милана из Србије, али је сматрала да су се могли наћи и други начини. Кривила је руске дипломате, српске политичаре, „ласкавце“ и „полтроне“ краља Милана, Драгу Машин, за коју није веровала да је могла да учини такву „глупост“. Једном речју, криви су били сви други, само не она.⁷⁴

Мајка није штедела ни сина, ни његову изабраницу, без обзира на високо кумство и званичну руску подршку браку. Отвореним дописницама које је слала у Србију вређала је обоје. Све време је веровала да ће Русија спречити недоличну женидбу њеног сина. Позив министара да се врати у земљу, јануара 1900. г. је одбила, што показује да није схватала озбиљност ситуације.⁷⁵ Цар је наредио да га, као кума, на краљевом венчању са „светлом госпођом Драгом, рођеном Луњевица“, заступа Павле Мансуров, што је краљицу поразило. На вести да се почетком маја 1901. очекује рођење престолонаследника, краљица је гајила наде да ће руски лекари, од којих је један радио при тајној руској полицији, разобличити и разоткрити спле-

⁷¹ Suzana Rajić, *Russian Secret Service and King Aleksandar Obrenović (1900-1903)*, Balcanica, 2011.

⁷² Краљева прокламација о веридби са Драгом Машин осванула је 20. јула, а сутрадан је штампана у *Српским новинама*.

⁷³ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 2.861, 1900, л. 2, 10, 11, 15.

⁷⁴ АС, С Н, бр. 940, 1885, 1886, 1887, 1889, 1890, 1891.

⁷⁵ АС, фонд В. Ј. Марамбо, ф. 78, из писма В. Ђорђевића– С. Новаковићу, 26. децембар 1899/7. јануар 1900; В. Ђорђевић, *Крај једне династије*, 3, 288.

тке које су дискредитовале и Обреновића и његовог кума. Преко својих веза, упозоравала је надлежне у Русији да се може десити да цар кумује „подметнутом детету”⁷⁶.

Као што је често у животу деловала плаховито, краљица је и овога пута хтела да изрази свој протест према доташњим усудима, за које је сматрала да су јој неправедно додељени. У четдесет и трећој години живота променила је веру и прешла у католичанство, пошто је своје неповерење и сумње у првославну цркву изразила још деведесетих година. Преверавањем краљица је, у ондашњем духу поимања вере, порекла и поништила све што је до тада била – пореклом Рускиња, жена и мајка православних српских владара. Та њена одлука је, сасвим извесно, дотукла већ сасвим урушене позиције династије Обреновић, која је после смрти краља Милана 1901, остала на њеном једином представнику краљу Александру. Без потомства, браће, сестара, династија је била осуђена на нестанак. Све друге околности, унутрашње и спољне, само су придодате најважнијем факту да династију не може да чини један човек.

Вест да је некадашња српска краљица прешла у католичанство, кратко и узгред је је поменута у службеној дипломатској преписци. Без дубљег интересовања за побуде и последице тог чина, руски дипломата Губастов је јављао из Рима да је краљица била код папе и да је разговарала с њим око петнаестак минута, 11. маја 1902. године. Краљица је била у пратњи Орешковића, Шпањолке Кстриљо и рођака Владимира Гике, који је такође потражио спаса у католичанству. Сестра Маријета, удата Гика, правдала је потезе бивше краљице великим породичним потресима и немогућности да утеху пронађе у православљу. Руски диплома није хтео да оповргава наведене разлоге, али је додао да је је прави разлог лежао у повређивању прекомерне женске сујете, што је краљицу побудило на чин који је изазвао осуду друштва и штампе.⁷⁷ Преверавањем краљица Наталија је покидала све везе не само са православном црквом већ и са Русијом, исказујући доста дуго пре тог чина неразумевање и неслагање са руском политиком према Србији, а напосе према њој лично. Висока политика је за њу била само прљава игра, у којој је Русија окаљала свој образ.

⁷⁶ АВПРИ, Политархив ф. 151, оп. 482, 1901. г, д. 492, део I, л. 9–10, 315–316; АС, С Н, 1892.

⁷⁷ АВПРИ, Политархив ф. 151, оп. 482, 1902. г, д. 497, 344.

QUEEN NATALIA AND RUSSIA – FROM THE DIVORCE TO THE CHANGE OF FAITH

Summary:

Because of her Russian origin, primarily, a relation of Queen Natalia Obrenović towards Russia was based more on emotional than on real political grounds. Prior to and after the divorce with King Milan (1888–1890), she had some imaginary and quite irrational ideas about Serbian-Russian state relations, as well as about her personal significance and role in them. In the following period (1891–1895), the queen left the original idea of mediation between her son, King Alexander and St Petersburg, striving for the relations of trust and close cooperation with the Imperial Russian court and state officials. The recognition of the divorce as a legitimate act and a home affair of Serbia, and then assisting her exile from Serbia (1891) had greatly contributed to the queen's feelings of resignation and a departure from her previous attitudes.

A mutual desire to eliminate an impact of father Milan on King Alexander once again pushed the queen closer to Russia (1895–1897). Her realised her confidential and close contacts with the Russian diplomatic representatives in Belgrade and with a military agent, Baron Taube. However, despite all the positive evaluations of Taube, Russia expressed mistrust and restraint about any stronger political and military engagement in Serbia. Surprised by such an attitude, the Queen Natalija was even more confused when Russia refused her son to marry one of the Russian princess. After leaving Serbia for good in 1897, with incredulity and mistrust she received the news that in 1900 the Russian Tsar blessed the marriage of King Alexander and a ten year older widow, her former maid, Draga Mašin. Driven by the need to defend interests in the Balkans from ever growing Germanic influence, Russia supported the decision of Alexander Obrenović to marry again, in spite of the already arranged marriage with a German princess of the House of Schaumburg-Lippe.

In a protest against all the adversities the queen considered to be unfairly assigned to her, but also against the calculated policy of Russia towards Serbia and the Obrenović dynasty, when she was forty, Queen Natalija converted to Catholicism. In the spirit of understanding religion and national origin, by change her faith she cancelled everything she had been hitherto – a Russian, a wife and a mother of Orthodox Serbian rulers. By this act he severed all ties not only with the Orthodox Church, but also with Russia, as she had for a long time been expressing her disagreement and lack of understanding of the Russian policy towards Serbia, and especially to her personally. The high politics, for her, was just a dirty game, in which Russia has tarnished its reputation.

Др Љиљана Чолић
редовни професор
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
lily.c@eunet.rs

СКАДАР У „ЦАРИГРАДСКОМ ГЛАСНИКУ” (1895–1905)¹

Апстракт: Рад је посвећен написима листа „Цариградски гласник” о Србима у Скадарском вилајету на прелому 19. и 20. века, њиховим међусобним односима, развоју просветно-културних и укупних друштвених прилика, разматраних превасходно кроз призму улоге Српске православне цркве као једине легитимне институције српског народа у поменутој области.

Кључне речи: Цариградски гласник, Скадарски вилајет, Срби, Српска православна црква, просвета.

* * *

На дан Светог Саве 14. јануара 1895. године по старом, односно 27. јануара по новом календару, у престоници османске државе објављен је први број „Цариградског гласника”²

Угледавши светлост дана на празник највећег српског светитеља и просветитеља, током читавог периода свог излагања овај лист ће истрајавати

¹ Чланак представља резултат рада на пројекту *Српска нација – интелектуални и дигитални процеси*, (Ев. бр. 177014) чију реализацију финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Сви датуми у листу дати су по Грегоријанском календару и ми смо их тако задржали у нашем раду.

у борби за српски језик у јавној употреби, за чување идентитета и буђење националне свести.

„Цариградски гласник” је излазио једном недељно, прве године у малом, а затим у уобичајеном новинском формату.

Бринући о српском народу у европском делу Турске, „Цариградски гласник” се заједно са њим суочавао како са проблемима световне природе тако и оним духовним. То је било посебно значајно имајући у виду чињеницу да је припадност православној вери кроз светосавску традицију било најзначајнији чувар српског националног бића, поготово у датом времену и простору.

Пут оваквом деловању био је знатно олакшан променама политичке ситуације у Османском царству. Од средине XIX века, суочена са слабљењем своје међународне позиције и унутрашњим проблемима праћеним националним немирима, турска држава предузима низ изнуђених потеза ради смиривања тензија унутар Османског царства. Једна од радикалних мера на том плану била је доношење закона о пуној равноправности муслимана и хришћана 1856. године, а касније друштвене реформе подразумевале су и давање одређених конкретних права припадницима нетурске националности.

У истом временском раздобљу, млада српска држава настојала је да кроз свеобухватне активности према суседним српским крајевима искористи новонастале околности за побољшање положаја Срба у европској Турској.

Рад на отварању српских школа и објављивање новина на српском језику били су најзначајнији део тог пројекта, за шта посебне заслуге има Стојан Новаковић. Налазећи се на водећим државничким функцијама у Србији последњих деценија XIX и почетком XX века, као министар просвете у разним владама и у два мандата као посланик Србије у Цариграду, он је посебно радио на изради националне државне стратегије, по којој је српска национална акција у европској Турској требало да постане најважнији задатак српске дипломатије.³

Написи „Цариградског гласника” настављајући мисију својих претходника – недељних вилајетских новина „Призрен” (Призрен, 1871–1872) и годишњег календара „Голуб” (Цариград, 1890–1910) требало је да пре свега Србима који су живели у Османском царству послуже као пример како чувати национално име и самопоштовање. Међутим, њихов сазнајни карактер се тиме не исцрпљује. Већ у првом броју уредништво је објавило програм листа, наглашавајући: *О ѿолиѿици ћемо ѿисаѿи само онолико колико увиђали будемо да је од насушне ѿоѿребе за наше чиѿаоце. За ѿо ћемо имаѿи уводне чланке рубрике: царѿградске весѿи, домаће и сѿране. У*

³ Више о томе: М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд, 2003.

њима ће поред других вести бићи и њо која њолићичка. У домаћим вестима нарочију њажњу ћемо обраћићи да бележимо њојаве у нашој земљи које су од оишће користи, а нарочићо да њоознајемо једне крајеве наше оићабине са друћима. За њим рубрикама биће ове: ћривреда и индустрија, ћрћовина и сао браћај, финансије, у којима ћемо бележићи њојаве које се ћичу ћих ћрана радиносћи. За овим ће бићи одељак ћоука у коме ћемо доносићи мале чланке о боћословљу, ћросвети, о чувању здравља и ћривреди ићд, ња онда доииси из унућрашњосћи и са сћране чија ће целћ бићи истиа која и већему делу домаћих вести. Доиисе ћемо нећосредно добијаћи. Иза доииса биће нарочића рубрика ћрећлед шћамће у којој ћемо доносићи изводе из корисних и занимљивих чланака које буду доносили дрући лисћови. После ће доћи на ред ове рубрике: различносћи, ћошалице, ћрћовински извешћаји које ћемо нећосредно добијаћи са свију важнићих ћијаца, извешћаји са новчаних ћрћова, и најзад, оћласи. Наш ће лисћ имаћи два ћодлисћка и ћо један забаван, а дрући ћоучан или корисћан.⁴

У Покрајинском архиву у Приштини налази се „Упутство дописницима Цариградског гласника“ са назначеним темама о којима се може писати у дописима. Набројена су четири подручја: школа, црква, општина и разне вести. У дописима о школству препоручује се дописницима да пишу о отварању нових школа, почетку школске године, испитима и школским свечаностима, подизању школских зграда, прослави Светог Саве, школским фондovima, раду учитеља итд.⁵

Покренут првенствено као просветно и културно гласило Срба у турској царевини, „Гласник“ је поред догађаја из сфере политичког и привредног живота, нарочито приљечно извештавао о духовности и просветно-културним приликама, обележавању верских празника и осталим свечаним скуповима, јавним предавањима, о отварању школа и оснивању и деловању других образовних установа.

Редакцији су стизали дописи из свих градова и области територије Османског царства у којима су живели Срби и поред Српске православне цркве, поменути лист био је једина јавна институција која их је у то време повезивала.

О томе сведоче текстови објављивани у рубрикама Наши доииси и Из наше домовине.

Док листамо пожутеле и искрзане странице, остајемо неми пред чићењем да у највећем броју места о којима пре више од једног века извештава „Цариградски гласник“ Срба готово више и да нема, њихова данашња

⁴ С.Г, I,1, /1895/, 3.

⁵ Архив САП Косова у Приштини, Збирка учитеља Душана Никића; Ј. Ђилас, *Српске школе на Косову и Мейхохији од Немањина до 1912*, Приштина, 2000, 206.

права су неупоредиво мања од оних која су тада имали а њихова огњишта се поново налазе у границама туђих држава.

Управо због тога, сматрали смо да неће бити излишно дати кратак осврт на написе „Цариградског гласника” посвећене Србима у Скадарском вилајету јер се ради о територији која се и тада као и данас налази ван граница Србије. Надамо се да ће и један овако површни увид дати могућност за објективније сагледавање тековина демократских процеса модерне европске цивилизације.

Први већи чланак јесте прилог под насловом *Скадарски вилајет*, објављен у склопу раније поменутих редовних рубрика *Из наше домовине*.

По устаљеном принципу, овде су дати ошти подаци о поменутој области – границама и величини, геоморфолошким карактеристикама, климатским условима, управној подели, већим местима, привредним приликама и природним ресурсима, а у одељку посвећеном образовању стоји: *Школа има у овом вилајету шурских и српских*.⁶

Откад датира српско школство у Скадру и подручним местима, „Цариградски гласник” не даје прецизне податке, али то није ни спадало у задатак овог гласила. Према подацима насловног чланка *О старим школама*, објављеног 14. маја 1904. године, произвољно је наведено да је у Скадру 1871. год. и раније, или тек 1880. постојала српска школа.

С друге стране, у извештају са светосавске прославе објављеном 15. марта 1901. године, између осталог стоји: *Као што је познато у овој вароши има основна школа која постоји од пре осамдесет година и и она је у овој вароши онда била када других – туђих школа није било, као што их данас има, и то језуитских, француских и италијанских. Од тог времена ја до данас она није никад зашварана. И кад су најтежа времена била, Свети Сава овде се славио.*

Како у даљем тексту извештава потписник предметног чланка ‘Србин испод Проклетија’: *После литургије у цркви Св. Александра Невског и школске прославе, учитељ Ђ. О. Појовић позвао је присутне у оштинску канцеларију да установе њевачко друштво и читаоницу, по пређашњем договору*.⁷

Каснији написи „Цариградског гласника” о Скадру прате даљи развој српских просветних и културних институција, указујући на то да је тамошњи српски живаљ, као што су то чинили и Срби настањени у другим областима Османског царства, у пуној мери користио новонастале могућности реформи турске државе. С друге стране, руковођене својим интересима, турске власти настојале су да заступљеност српског етничког елемента минимализују.

⁶ С.Г, IV, 38, /1898/, 3.

⁷ С.Г, VIII, 4, /1902/, 5.

У вези с тим, наводимо шта о заступљености и присуству православних верника у Скадарском вилајету каже један од највећих турских државника друге половине XIX века Ахмед Џевдет паша и како представља међусобне односе тамошњих хришћана и муслимана у својим списима објављеним под насловом *Tezakir-i Cevdet* који до сада нису у довољној мери коришћени у српској историографији: *У Скадру има врло мало љавославаца. Муслимани и Лајини (римокатолици, љрим Љ.Ч) у свему делују јединствено и обоје на љавославце љгедају као на невернике(...). Међу скадарским хришћанима, који су у већини Лајини, и муслимана љосћоји љоверење и слоја у мери у каква она ни у једној друој обласћи није љрисујна.*⁸

Сем наведеног, на више места је указано на складне односе римокатолика и муслимана и њиховој супростављености православним хришћанима. Између осталог стоји да су православни хришћани обављали венчања само пред својим свештеницима, док су римокатолици поред црквеног чина, брачне везе потврђивали и пред шеријатским судом.⁹

Но, вратимо се извештају о празновању Светог Саве у Скадру 1901. године. Потписник предметног извештаја осетио је потребу да као посебно заслужне за то што је светосавска прослава обележена свечаније него икад помене учитеља Обрада Поповића и госпођицу Јану Фатић, учитељицу. Ове две личности срећемо и у каснијим написима који осликавају културне и друштвене прилике и проблеме и искушења скадарских Срба који се, по природи ствари и диктату времена, преламају кроз деловање представника Српске православне цркве и просветних посленика.

*Идући сћојама српској љосвећешћеља, а љо свешћој ајосћолској дужностѝ, хѝћао је наш омиљени архѝасћир ї. Нићифор да дође у ову крајњу ѝачку своје ејархије... Њеїа је ѝерала на ѝо њеїова свешћа и родољубива мисао, да још боље уѝврди нас – своју духовну децу – у свешћој љрагедовској вери – вери љравославној... На друїи дан духова љошао је ї. миѝројолиѝ у љраїњи уљедних лица из Скадра у село Враку да и ѝу љодсћакне и љоїкреји, оснажи све оно шћо краси једној љравославној Србина. Даљи опис посете митрополита Нићифора Скадру са подручним местима јуна 1902. године, говори и народном весељу, колу, песми и играма, које су уследиле после Свете литургије и надахнуте беседе. *Веселе је ѝрајало скоро до љрегвече. Јека црквеној звона оїласи да ї. миѝројолиѝ љолази...*¹⁰*

Настављајући своју посету Скадру, која је како из каснијих извештаја сазнајемо трајала пуна два месеца, Његово преосвештенство владика Нићи-

⁸ *Cevdet paşa - Tezâkir*, 13-20, yayımlayan Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1960, 167;183.

⁹ Исто, 184.

¹⁰ С.Г, VIII, 21, /1902/,3.

фор поставио је за ревизора за испите у српској школи г. Саву Јовановића, учитеља и митрополитског свештеника и намесника у Скадру. Редовним испитима који су обављени 17. и 18. јуна присуствовао је и сам митрополит, што с једне стране у пуном светлу осликава колика је била брига Српске православне цркве за наше младе нараштаје који су имали насрећу да стасавају ван окриља српских власти. С друге стране, ово је још једна потврда неоспорне историјске чињенице да је наша црква била једина институција која је континуирано и без престанка, од времена Немањића и све до наших дана, окупљала и штитила српски народ, независно од тога у каквом се положају и статусу у односу на световне власти и сама налазила.

Ево и одломка из поздравног говора, који је у име ‘скадарске Српчади’ изговорио Глигорије Бањушевић, ученик III разреда: *Свешти владико, ја и ова моја мала браћа – моји школски другови, а српски синови, њивамо у највишој радосији зашто што љедамо љред нама нашеј омиљеној владикѹ који ће видеѹи како ћемо се и ми скадарски ђачићи часним крсиом љрекрсиѹиши и српском ријечи љроѹовориѹи. Иако смо овако мали, али оѹеѹи српски осјећамо, живимо и радимо, ѹа ѹи обећајемо да ћемо и убудуће када будемо ѹорасли, чуваѹи свешѹу вјеру љравославну, чуваѹи језик српски и живјеѹи у браѹској љубави, слози и заједници.*¹¹

Предметни чланак завршава вешћу да је митрополит Нићифор после двомесечне канонске посете напустио Скадар са својим драгоманом, ђаконом и свештеничким кандидатом Обрадом Поповићем.

Један надахнути прилог, посвећен је успомени на прерано преминулог свештеника Јована Штиркића, из пера учитеља Филипа Протића. Цитирамо: *Смрѹи ѹокојника нас је ѹоразила јер за живѹѹа своѹа бијаше чврсији сѹуб и јаки ослонац српскоѹа љравославноѹ живѹља у Скадру. Њеѹова кућа је била сваком оѹворена и ѡеѹова рука ѹѹшова удијелиѹи ѹомоћ сваком сиромашку, не љедајући на ѹѹо што је и сам цео вијеку сиромашѹву ѹрвео, ѹа је зашто ѹокојник био омиљена личносѹи и уживао ѹошѹовање како код Срба, ѹако и код Турака и Лаѹина(...). Као највећи доказ ѹѹѹа нека ѹослужи онолики неѹреѹледни свијеѹи који се бијаше окуѹио да исѹраѹи ѹокојника. Сељаци из српских села Враке и Дерѹињаѹа бијаху ѹохиѹали да се расѹану са својим добрим ѹѹѹом. Како даље стоји, на челу посмртне поворке били су ученици православне мушке школе са својим учитељим, а опело је извршено у присуству мноштва народа окупљеног у саборној цркви у којој је пок. Јован Штиркић – ѹуних дванаесѹи ѹодина све наслађивао својим милозвучним љласом.*¹²

Сем написа који говоре о сложном и складном животу српске заједнице, по природи ствари, како свакодневни живот намеће, било је нажалост и

¹¹ С.Г, VIII,26, /1902/,3.

¹² С.Г, VIII,40, /1902/,2.

повремених међусобица које ћемо настојати да непристрасно представимо, тим пре што су минула времена замаглила многе чињенице.

У првом децембарском броју „Гласника“, објављеном у рубрици *Наши дописи* 1903. године ‘Срби Скадрани’ изражавају жалост због престанка рада женске школе. *Наше Српкињице биће принуђене да ђохађају овде каџоличке школе у којима ће изјубићи свој мајерњи језик, а изјубиће и љубав ђрема својој ђрадеговској вери ђправославној. Ово је заиста велика шџеџа, да ми осџанемо без женске школе иако за њу имамо дивну зџраду и огличну учџељицу Аницу Фаџић, која је ђуних девеџ година васџиџавала нашу женску децу у срџском духу и ђправославној вери.*¹³

Овај допис је на неки начин био тек уводна вест о проблему који је у то време очигледно већ увелико био присутан и о сукобима и размимоилажењима међу скадарским Србима, на шта ћемо се касније осврнути, пратећи хронологију писања листа.

Поред тога, из горњег дописа сазнајемо да је српска женска школа у Скадру почела са радом 1894. године, односно у првом раздобљу либерализације образовања у турској царевини.

Одано вршећи своју националну мисију, „Цариградски гласник“ се између осталог залагао за оснивање недељних школа и одржавање јавних предавања како би се омогућило просвећивање српског народа у целини и независно од старосног доба. Одједи читалаца нису изостали и напори листа иза кога је свакако стајала званична политика српских власти нису остали без резултата.

*Праџећи са ђажњом шџа се у „Царџрадски гласнику“ џише, радо сам ђраџио и ђредлоџе о оснивању недељних школа јер би џо био најбољи начин којим би се необразована маса народа моџла уџознаџи са најџоџреднијим истџинама, џоукама и нашим вџерским и народним свеџињама. (...) Свака ђрилика џдје има на окуџу више њих може да џослужи као добродошла учџељу коме лежи на срцу образовање народа... Слично овоме и ја сам учинио 23. новембра ове џодине у храму јер сам унаџријед знао да ће биџи досџа народа обојеџа џола, џе сам ђреџходно сџремџо џовор о џоџреби међусобне џубави, јавља скадарски учитељ Филип М. Протић, изражавајући на крају жељу да се његове колеге – народни учитељи заузму за просвећење народа и овим путем.*¹⁴

Два свечана догађаја – прославу дана Светога Саве и месец дана касније обележавање стогодишњице рођења Симе Игуманова 1904. Срби у Скадру обележили су на достојан начин.

Милина је било видјеџи школске малишане који рано џоџа дана у џомилицама долажаху у школу, а на лицима моџла им се чџиџаџи највећа радосџи.

¹³ С.Г, VIII,49, /1903/,2.

¹⁴ С.Г, VIII,50, /1903/,3.

Када су се сви окупили, пошло се у цркву. Три ученика носила су најријед икону школској иаџрони која бијаше обавијена ѡрекарним ловор-вијенцем на чијим су се свиленим ѡракама моле чијаши ријечи 'Свети Сава Српска Слава'...' ¹⁵

Из угла данашњих прилика, готово је немогуће дочарати описани призор скадарских Срба од најстаријег до најмлађег узраста, како јавно и полетно обележавају српске верске празнике и славе своје великане.

Како даље стоји: *По свршетку лиѡурџије, пошло се у школу. Пеѡ ѡака обучених у сѡихаре носили су крст, ријиде и црквене барјаке. За ѡацима обучени у црквене одежде, сѡуѡаху мјесни ѡарох и ѡакон, а за овима ишла је велика маса народа, не лѡедајући на ѡо шѡо је био ѡазарни дан.* ¹⁶ Прослава је завршена у поподневним часовим сакупљањем прилога за ѡачки фонд, а посебну дарежљивост испољили су конзули Србије и Црне Горе и руски посланик Лобачев.

Свечаном обележавању стогодишњице рођења Симе Игуманова у српској школи присуствовали су поменуте дипломате, као и други угледни представници нашег народа. После освећења водице, одржана је пригодна беседа а прикупљен је и новац као прилог за подизање споменика великом српском добротвору. ¹⁷

Допис објављен 6. августа 1904. године, дакле непуних пет месеци касније, баца сенку на идилично представљене односе, а у проблемском смислу се надовезује на питање затварања женске школе, посредно указујући на то да у основи сукоба стоји располагање заједничком имовином која је скадарским Србима остављена као завештање.

Цитирамо: *Неслоѡа у ѡамошњој српској црквеној оѡшѡини узела је ѡолико маха да 112 српских ѡравославних ѡородица хоће да ѡређу у каѡоличку веру. Те ѡородице су врло незадовољне шѡо им се за свешѡеника намеће бивши ѡамошњи учиѡељ ѡ. Обрад Поѡовић.(...) Огласком ѡ. Обрада из Скадра расѡра се мало уѡишала, али сад ѡоновним ѡеѡовим доласком у Скадар, и ѡо за свешѡеника она је узела већеѡ маха(...) Породице незадовољника уѡуѡиле су деѡешу и Васељенској ѡаѡријаршији (која је осѡала без одѡвора) ѡражећи да се ѡ. Обрад уклони из Скадра, иначе ће осѡвариѡи ѡорњу своју намеру, а ѡо је намера за највећу осуду. (...)* ¹⁸

Осећајући се позваном да изнесе објективни став о проблемима са којима упознаје своје читаоце, а у духу жеље за стишавањем страсти и

¹⁵ С.Г, IX,6, /1904/,2.

¹⁶ Исто.

¹⁷ С.Г, IX,8, /1904/,3.

¹⁸ С.Г, IX,32, /1904/,3.

буђењем свести о потреби националног јединства, редакција „Цариградског гласника“ у даљем тексту наглашава: *За шачносћ ѿрње вестѿ огѿовара ї. доѿисник, али ми савешћујемо наше људе да се окану ше оѿаке намере, да се не оїреше о своју леѿу ѿрадеговску веру и народно име које ће изїудѿи ѿреласком у шућу веру, надлежне ѿак молимо да учине шћо шреба да ова неслоїа у Скадру леїне како би се избейле ѿрње срамне ѿоследице. Иако више вреде 112 домова неїо један свешћеник коїа дакле шреба ѿремесћиши, иїак није леїо да народ који је досад осћао веран својој ѿрадеговској вери, збої једној свешћеника који му није ѿо вољи, мења веру.*¹⁹

У наставку расправе о горњој теми, огласио се ‘неименовани Србин’, дубоко незадовољан, предоченим дописом, јер је њиме – *Сем наїада на скадарскої намесника ї. Обрада Поїовића, окаљана и срїска часћ Скадрана. Предсћављено је да су Срби у Скадру шћолико маловерни у својој вери и слаби у срїској народносћи, да збої једне ѿрейирке хоће и веру и народносћ да ѿромене. То мора биши неисћина. Толико векова скадарски Срби одликоваше се као народ чисћо срїске крви, коме нису моїла доскочѿи никаква ласкања и варања лаїинских фраїшара (...) Шћо се шћиче лично ї. Поїовића, намесника скадарскої, о њему моїу сви надлежни факћори увериши свакоїа да је шћо човек који долази у ред ѿрвих и најенерћичнијих радника млаћей кола(...) Као сїремна и у свему шћрезвена црквеної радника, Вїр. ї. мишроїлиї Нићифор ѿослао їа је за своа намесника у Скадар.*

У даљем коментару указано је на то да су узроци за препирку међу Србима познати и да за њу не носе одговорност ни поп, нити учитељ, на шта је уследило и реаговање Уредништва листа у коме стоји: *Али је дужносћ и ѿоїа учїшеља да заваћене мири.*²⁰

Следећи број „Гласника“ садржи званично саопштење чланова Српске православне црквено-школске општине из Скадра, послато Уредништву 15. августа 1904. у коме се пре свега демантује вест о намери 112 српских православних породица да приме католичку веру. Разјашњавајући актуелни сукоб, потписници текста наглашавају да се ради о само пет-шест породица, од укупно 160 и да је такође нетачна тврдња како је наводно 36 српских ђака због незадовољства свештеником Обрадом Поповићем који је у то време био учитељ, напустило српску и прешло у италијанску католичку школу. Занимљива је тврдња да се међу незадовољницима налазе извесне особе које бесплатно станују у кући Арсенија Беровића.

Арсеније Беровић био је члан једне од најугледнијих и најимућнијих породица у Скадру која се помиње у вести о престанку рада српске женске школе децембра 1903. Занимљиво је да се као разлог затварања

¹⁹ Исто.

²⁰ С.Г, IX,33, /1904/,3.

школе наводи одлука просветних старешина да забране одржавање наставе на горњем спрату задужбине *неумрлої Радивоја Беровића и браће му, који њу дивну зїраду нису сазидали за учишїељске и свешїеничке сїанове, већ су је саїрадили да њо буде школа у којој ће учиши млади Срїчићи и Срїкињице.*²¹

Није тешко закључити да сем личности Обрада Поповића који је 1888. године разрешен свештеничке дужности у Скадру, с могућношћу да бира у којем ће суседном месту бити постављен за учитеља, у основи сукоба стоји и питање располагања задужбинском зградом породице Беровић.

Као што приличи, тачку на овај случај ставио је Високопреосвећени рашко-призренски митрополит Нићифор. Цитирамо у одломцима посланицу упућену црквено-школској општини града Скадра: *Ту скоро добили смо из Цариїрадске ѡшїријаршије у ѡреїису једну деїешу уїућену из Скадра на їрчкомє језику од їосї. Наума Бељковића, а у име, како он у деїеши вели, 120 домова їравославних у Скадру. У њој се жали на їосїављење свешїеника Обрада Поїовића, їреїећи да ће цео їоменуїи број домова їрећи у каїоличансїво ако се свешїеник Обрад Поїовић не удаљи из Скадра. Ова їојава колико је чудновїша, їолико је и за осуду, јер велики їрех на своју душу навлаче они који не размишљајући довољно о їоследицама, їодсїрекавају и заводе народ їуїем којим моїу само да учине ужасну и оїромну шїеїу оїшїој срїској сївари, а крајњу срамоїу себи и ономе народу који је вазда био одан својој леїој и чисїој вери їравославној, само збої једної чисїо личної нерасїоложења їрема једноме исїравном служи Божијеїа и народноїа олїара, који се међу Скадранима їек одскора нашао(...) Уосїалом, їо дужностїи архїїасїирској, будним оком їраїићемо свако креїање и свако їредузеће свешїеника Обрада у њеїовој свешїеничкој дужностїи и ако би се їојавила каква озбїлна неисїравносї и неїравилносї у вршењу свешїоїа му їозива уверавамо сво їравославно їраћансїво їрада Скадра да ћемо у їаквоме случају све своје архїїасїирске силе уїоїредїиїи ради оїклањања исїих, а доїле свима очински їреїоручујемо да у име їасїиреначелника Госїода и Сїаса нашеїа Исуса Хрисїа, осниваоца цркве Божије на земљи, да се умуре, узајамно їошїовање са свешїеником имају и у своје долове као їасїира и браїа їримају...*²²

Истога дана и под истим бројем, митрополит Нићифор је упутио писмо и свештенику Обраду Поповићу, задуживши га да са текстом горње посланице упозна своју паству, и нагласио: *Покушаїте свим силама да све їридобиїеїе и коначно измириїе чланове оїшїине и с њима їредузмеїе*

²¹ С.Г, VIII,49, /1903/,2.

²² С.Г, IX,34, /1904/,2; у оригиналу ради наглашавања, подвучени текст штампан курсивом.

*йослове црквено-школске сїоразумно, а не сумњамо да ћеће за шо имаїи йоїйору шамнињих надлежних. Пружїше дакле руку једни друїма и браїски се измирише.*²³

Уредништво листа на крају прилога дало је свој коментар у коме је исказало наду да ће из Скадра ускоро примити вести о измирењу завађених – *јер је шо родољубива дужносї свих Срба Скадрана.*

Посредна информација о успешном разрешењу спорног случаја објављена је двадесет дана након митрополитове посланице.

Из извештаја о чину призива Светога Духа у српску школу, 16. септембра 1904. године, сазнајемо да је обред освећења и призива Светога Духа на почетку школске године обавио г. Обрад Поповић, свештеник и намесник митрополитски. Поред тога, објављена је и вест да је поново отворена женска школа са новом учитељицом Анђелијом Пејовић. Нажалост, о судбини претходне учитељице Јане Фатић, која се у најбољем светлу помиње у неколико ранијих дописа, „Цариградски гласник“ не пружа податке.

У дужем чланку под насловом *Скадарска Ђачка заклада* дати су подробни подаци о деловању ове корисне националне институције од њеног оснивања 6. октобра 1902. да би прави замајац добила захваљујући добровољним прилозима сакупљеним на светосавској прослави наредне године. Док је на оснивачком скупу било сакупљено само 18 гроша и 30 пара, група приложника на челу са црногорским послаником Рамадановићем и руским Бељајевим, дала је укупно 223 гроша и 20 пара. Списак каснијих дародавалаца, почев од митрополита Нићифора пружа поименичне податке о најугледнијим представницима српског рода у Скадру и подручним местима, од бригадира црногорске војске Јанка Вукотића, затим чиновника, трговаца, пекара, златара, свештеника и учитеља. Како извештава учитељ Филип Протић, аутор поменутог прилога, до Ђурђевдана 1903. укупан приход фонда износио је 1572 гроша и од ове суме 1000 гроша је дато под интерес са каматом од 10%.²⁴

Последњих неколико написа садрже вести о последицама земљотреса 19. маја 1905. године који се осетио на широком простору Балкана – од Земуна, до Љубљане, у Далмацији и Котору, начинивши огромну штету у Црној Гори, а нарочито, како стоји: *Скадар је дацио у најшежу невољу и сиромашїво. Гошово све куће у вароши, наша црква и школа унишїене су. Сїошине йородица йумарају без крова и коре хљеба. Са ове їруде земљишїа излази шежак уздисај и данас је йоїшеба да сваки који има срїскої и хришћанскоїа родољубивоїа срца осјеїи шежак и їреїшежак йоложај и невољу овамо-*

²³ Исто.

²⁴ С.Г, IX, 51, /1904/, 3;

шћеїа срїскоїа народа – стоји у позиву за помоћ пострадалим Скадранима, објављеном 24. јуна 1905. године.²⁵

Несрећа која је задесила Скадар и нанела велику материјалну штету изнедрила је за Србе једну позитивну тековину које они у датом тренутку вероватно нису били свесни. Заједничка задужбинска имовина разорена у земљотресу урушила је и камен раздора међу њима. Сетимо се сукоба због именовања Обрада Поповића за скадарског пароха. У отвореном протестном писму, од јула 1904., међу главним противницима дотичног свештеника помиње се Јован Вучинић, питомац Солунске гимназије и Тодор Илијевић ‘сиромашак који бесплатно живи у кући Арсенија Беровића’. Десет месеци касније, Павле Вучинић, по свему судећи блиски рођак младог бунтовеног Јована Вучинића помиње се као деловођа, Арсеније Беровић као благајник, а Никола Беровић као један од чланова Одбора за прикупљање прилога. Поред њега ту су још: Петар Кадић, Васиљ Кушовић, Христовило Псарофагис и Јован Черенковић. Председник Одбора био је Обрад Поповић, свештеник и намесник.

Упркос томе што је српској заједници упућена новчана помоћ и од стране централних турских власти у износу од 6 384 гроша, о чему „Гласник” извештава 22. јула 1905., уз пригодну захвалност султану Абдулхамиду, на страницама листа и даље су упућивани апели за помоћ од стране Одбора за прикупљање прилога јер расположива средства нису била довољна за обнављање српске цркве и школе јер, *їозив за їомоћ није нашао одзив како у срїској шїамїи, їако ни у срїском свијеїу.*

Како смо на почетку нашег прилога рекли, иако се о то нигде експлицитно није могло и смело исказати, а што је већ познато нашој историографији, све националне активности Срба у Скадру као и у другим областима турске царевине биле су инициране из матице и подржаване од стране српских власти. Међутим, како на конкретним примеру видимо, подршка није увек била саобразна чак ни основим потребама.

Као што је познато, даљи догађаји у Скадарском вилајету и шире на простору Старе Србије и Албаније, обележени су арнаутским побунама и потоњим Првим балканским ратом.

Лондонским мировним уговором закљученим 30. маја 1913. године, под притиском великих сила, створена је независна албанска држава, Србија је остала без излаза на море, а изневерена је и жеља краља Николе Петровића да се средњовековни српски престонички градови Призрен и Скадар нађу у границама Црне Горе.

Како ће време показати, посебно тужна била је судбина Срба у Скадру, упркос извесним јавно исказаним надама и очекивањима.

²⁵ С.Г, X,24, /1905/3;

Нова српска интелекција треба да пође крућним корацима даље. Њој машу руком, поздрављају је и дозивају средње школе које ће, колико сућра, породићи и васкрснући у Скадру, Призрену, Тећову и Скопљу, објављује сомборски лист „Нови Србин“ у серијалу *Ђаци у раду за народ*, (бр. 5-10, 1913)²⁶.

Што се шиче ућврћене шерићорије, сматра се да је Србија ћрикраћена јер није добила излаз на море, а верује да Скадар још није изћубљен за будућност. Српска и црноћорска крв, која се ћросула око Скадра, не може у будућности да се изћуби без шраћа, надахнуто пише Јаша Томић у чланку под насловом *Мир*.²⁷

Јанко Спасојевић, члан државне делегације Срба, Хрвата и Словенаца на Париској конференцији 1919. године у брошури објављеној под насловом *La question de Scutari*, разложно и детаљно навео је разлоге због којих је требало да се Скадар наће у границама српског етничког и државног простора.

Цитирамо у изводима: *Сада када се одлучује о судбини наше нације и одрећују ћранице наше државе, чини нам се неоћходним да овде поново размоћримо ћићнаће Скадра, не само зати што је овај ћрад један од најјаснићих обележја нашеј националној инћећрићеша и један од најславнићих шраћова наше ћрошлости, већ и збоћ њећове економске ћерсићкћиве(...) Кад ћод се поствављало ћићнаће ослобоћења нашеј народа и обнове наше сћаре државе, Скадар никада није био заборављен. Целовићосћ наше нације никада се не би моћла осћварии без Скадра, једнако као што би то било неосћвариво без Скопља, Призрена, Пећи и друћих ћраћова који су били ћресћонице нашеј народа у ћрошлости. (...) Срби и Црноћорци су на шлу Скадра закоћали 15.000 својих најбољих бораца. (...) Ми шраћимо Скадар у име исћоријској и ећничкој ћрава, а поћшово збоћ нашеј тећграфској и економској ћрава. (...)*²⁸

Као тужни епилог националне неодговорности, па чак и недостатка историјског памћења, издвајамо за крај одломак из беседе високопреосвећеног митрополита Амфилохија поводом групног крштења српских избеглица из села Врака у Подгороци априла 1991. године: *Присусћво наше браће Срба из Враке и Скадра ћред овом древном црквом, подсјећа на наш велики ћрићех, на недоћусћиви заборав наших великих изворишћа. Они су*

²⁶ Више о томе у: С. Марковић, *Прилоћ ћроучавању одјека Првој балканској раћа код Срба у Војводини*, Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, Косовска Митровица, 2010, 345-361; Л. Ракић, *Јаша Томић (1856–1922)*, Нови Сад, 1986.

²⁷ Јаша Томић, „Мир“, *Застава*, бр. 168, 26. јула/8. августа 1913, 341; више о томе у: Љ. Кркљуш, *Јаша Томић – раћни извешћач Засћаве из балакнских раћова*, Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, Косовска Митровица, 2010, 329-343.

²⁸ Yanko Spassoyevitch, *La question de Scutari*, Paris, 1919, 1, 4, 14. (прев. Љ.Ч.)

*наша браћа, не долазе нам као њросјаци, већ као они који су бојаији од нас, обојаћени великом њаињом и сѡрадањем. Ово је за њих велики дан – дан заједничкој кршиња, али ово је велики дан и за нас све велики дан. Ово је дан буња наше савјести и њосјења на наше заборављено ѡмњење и на нашу одговорност за сву нашу браћу, ма гдје она била.*²⁹

Како смо видели, село Врака помиње се у неколико прилога „Цариградског гласника”, а у нашем раду, посебно поводом посете митрополита Нићифора на други дан духова 1902. године када је, као што смо раније већ навели, дошао – у ѡраињи уледних лица из Скадра да и ѡу ѡдсѡкне ѡѡкреи и оснажи све оно шѡ краси једној ѡправославној Србина.

SKADAR UN CONSTANTINOPLE GAZETTE (1895-1905)

Summary:

Constantinople Gazette was started on the day celebrating St. Sava in the year 1895 as a result of long and persistent diplomatic activities with the aim of providing the Serbs in Old and South Serbia, still a region within the Ottoman Empire, with a gazette of their own. Since Constantinople Gazette was considered a newspaper with church-school characteristics, the research carried out so far put aside the other aspects of its content. In our paper we focus on the articles related to the *vilayet* of Skadar and its Serbian population, especially bearing in mind a lack of historical sources about the daily life of our people during the Ottoman rule. These articles are a vivid testimony about the Serb as the local domestic population in the Skadar region.

²⁹ Митрополит црногорско-приморски Амфилохије Радовић, *Враћање душе у чистиоу*, Ужице, 2002, 343.

Томислав Марковић
историчар
strudlakoprivica@gmail.com

ПРОСЛАВА 1600 ГОДИНА МИЛАНСКОГ ЕДИКТА У СРБИЈИ

Апстракт: У раду су представљени подаци који говоре о плановима, организацији и самим манифестацијама којима је у Србији обележено 1600 година од доношења Миланског едикта. Приказана је улога свих актера у организацији обележавања јубилеја од државних и црквених власти до истакнутих појединаца. Анализиран је ефекат прославе 1600 година Миланског едикта у Србији на спољном и унутрашњем плану. Рад је написан највећим делом на основу грађе српске провенијенције.

Кључне речи: Милански едикт, Србија, Српска православна црква, балкански ратови 1912–1913, Ниш, епископ нишки Доситеј.

* * *

Доношење Миланског едикта представља један од најважнијих догађаја у светској историји. Самим тим, тема која се бави обележавањем оваквог догађаја добија на значају. Имајући у виду да се 2013. године одржава у Нишу централна свечаност прославе 1700 година од доношења Миланског едикта, актуелност теме додатно расте.

Прославом шеснаест векова доношења Миланског едикта у Србији историографија се није досад бавила. Зато је ова тема у већем делу обрађена на основу историјских извора. Као извори су коришћена необјављена документа из Архива Србије и то углавном из фонда Министарства просвете и црквених дела. Поред архивске грађе, коришћени су црквени часописи и дневна штампа из периода 1913–1914. године.

Хиљаду деветсто тринаесте године навршило се шеснаест векова од доношења Миланског едикта. Папа Пије X својим апостолским писмом од 8. марта исте године објавио је да ће католичка црква прослављати годишњицу Едикта у периоду од краја марта до 8. децембра 1913. године. Папа је такође прокламовао да ће католичка црква, поводом јубилеја, подарити пленарне индулгенције.¹

У циљу организације обележавања јубилеја, Пије X је саставио Одбор за прославу. Крајем марта, у Риму је започела серија пригодних манифестација које су трајале током периода који је назначен у апостолском писму.² Поред тога, идеја у Ватикану била је да сви католици, широм света, у истом духу прославе овај значајан јубилеј. Зато су католички епископи обавештени да одрже свечана благодарења и молебствија и да иницирају у својим срединама издавање пригодних научних и популарних дела.³

За разлику од католичке цркве, Руска православна црква је за обележавања шеснаест векова Миланског едикта одредила само један дан. За дан прославе одређен је 27. септембар. Како наводи „Богословски гласник“, тога дана у Петрограду су у свим црквама одржане свечане службе и остале пригодне манифестације. У Петроградској духовној академији организована је свечана седница на којој је предавање одржао професор Академије др Александар Иванович Бриљанов.⁴

До склапања Букурешког мира, 10. августа 1913. године, Србија је била ангажована у балканским ратовима. Јасно је да се у периоду ратних сукоба нису могли предузимати никакви кораци ка организовању прославе Миланског едикта. Наступањем мира, отворена је могућност за деловање у том правцу.

Убрзо након завршетка Другог балканског рата у оквиру Српске митрополије кренуло се са радом на организацији обележавања 1600 година Едикта. Иако се на основу извора не може са прецизношћу рећи, највероватније је да је митрополит српски Димитрије одлуку о тачном датуму прославе донео већ током прве половине августа.

Према одлуци митрополита, православна црква у Србији требало је да шеснаест векова Миланског едикта прослави на Крстовдан, 27. септембра 1913. Овај празник сматрао се погодним, јер се према хришћан-

¹ *Lettre Apostoliques de sa sainteté notre saint père le pape, Pie X, par lesquelles il édicte un Jubilé universel en commémoration de la paix accordée par l'Empereur Constantin à l'église*, Pastoral letter of His Grace the Most Reverend James H. Blenk, New Orleans, 1913, 49 - 55.

² *Journal and Tribune*, 30. March 1913.

³ *Весник српске цркве*, март-април 1913, 284.

⁴ *Богословски гласник*, XXIV-5, децембар 1913, 327.

ској традицији везивао за Константина Великог и његову мајку царицу Јелену. Милански едикт требало је обележити свечаним литургијама. Сви свештеници, широм Србије, добили су наређење да 27. септембра током богослужења одрже говор о значају Едикта.⁵

Средином августа 1913. године епископ нишки Доситеј покренуо је иницијативу да се у оквиру обележавања 1600 година Миланског едикта у Србији организује и свечана прослава у Нишу, родном граду Константина Великог. Епископ Доситеј је увидео да у години када цео хришћански свет обележава Милански едикт и слави цара Константина, организовање овакве прославе има огроман значај не само за град Ниш, него и за Краљевину Србију уопште. Да би оваква идеја била спроведена у дело, неопходно је било, пре свега, добити пристанак од митрополије у Београду, заинтересовати нишко грађанство и издејствовати подршку државе.

Добивши пристанак митрополита Димитрија, следећи корак нишког епископа био је да за организовање прославе заинтересује своје суграђане. Ови напори уродили су плодом. У Нишу је формиран *Одбор за прославу 1600 година Миланског едикта* који су чинили представници нишких војних и цивилних власти, представници цркве и угледни грађани. За председника Одбора изабран је епископ Доситеј.⁶

Коначно, остало је да се у организацију прославе укључи и централна власт. С тим у вези, Доситеј је, у име Одбора, средином августа упутио писмо министру просвете и црквених дела Љубомиру Јовановићу. Након што је обавестио министра о својој иницијативи и корацима који су до тада предузети, Доситеј је замолио да се и Министарство укључи у овај подухват и предложио неке кораке које би требало предузети.

Предлози које је дао епископ, поред тога што су били везани за организовање свечаности у Нишу, сугерисали су да би Министарство требало да се укључи у општу прославу Миланског едикта у целој Србији. Тиме би слављење Едикта, уместо јубилеја обележеног у оквиру цркве, практично

⁵ Архив Србије (=АС), Министарство просвете и црквених дела – Црквено одељење (=МПс-Ц), 1913, Ф. 8, Р. 51, Епископ нишки Доситеј, министру просвете и црквених дела, Љ. Јовановићу, бр. 812, 12/25. 8. 1913; АС, МПс-Ц, 1913, Ф. 8, Р. 51, Архиепископ београдски и митрополит целе Србије Димитрије, истом, АЕБр: 1054, 21.8/3. 9. 1913. Сви датуми у главном тексту су дати по новом календару, а у напоменама приликом цитирања извора паралелно по старом и новом. То је важно нагласити због чињенице да је званични календар у Краљевини Србији, до стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, био јулијански. Према томе, сви историјски извори настали на територији Краљевине Србије, у оригиналу носе датуме према јулијанском календару. Зато не треба да чуди чињеница да је 1600 година Миланског едикта у Нишу прослављено 11. и 12. јануара 1914. јер према тада званичном календару, прослава је одржана 29. и 30. децембра 1913. године.

⁶ АС, МПс-Ц, 1913, Ф. 8, Р. 51, Епископ нишки Доситеј, министру просвете и црквених дела Љ. Јовановићу, бр. 812, 12/25. 8. 1913; *Правда* 29. 12. 1913/11.1.1914.

постало државни празник. Зато је епископ предложио да Министарство просвете и црквених дела објави општи распис свим школским управама о свенародном црквено–школском празновању Едикта. У распису би се нарочито истакло да се цар Константин Велики родио у Нишу. Епископ је такође замолио министра да размотри могућност да на дан прославе ученици са наставницима посете богослужења на којима ће од стране свештеника добити информације о значају Едикта за Србију. Оно што би такође било добро, јесте да пре богослужења неке информације о Константину и Едикту ученици добију од самих наставника.

Што се тиче саме организације прославе у Нишу, епископ Доситеј је замолио министра Јовановића да учини све што је у његовој моћи да на дан прославе буде постављен камен темељац јубиларног храма. Према мишљењу епископа, овај храм је требало посветити цару Константину и тиме додатно подсећати на његово место рођења, али га треба посветити и Богу који је Србији омогућио славну 1913. годину.

Организационом Одбору и нишком епископу било је веома стало да прославу у Нишу увеличају што угледнији гости. Нарочито им је било важно да прослави присуствује и српски краљ Петар I Карађорђевић. Зато је епископ Доситеј молио министра Јовановића да краља Петра упозна са организацијом прославе, а затим да, у име Одбора, позове краља да јој присуствује. Поред тога, нишки епископ је упутио позив да и представници Министарства просвете дођу на прославу, као и да министар Јовановић и његови сарадници помогну да и друга значајна лица присуствују слављу у Нишу.⁷

Министар просвете је са одушевљењем прихватио иницијативу епископа Доситеја и Одбора за прославу Миланског едикта. У начелу се сложио са свим њиховим предлозима и обећао помоћ и активно укључивање. Одобрење за одржавање прославе у Нишу министар Јовановић званично је дао 31. августа. О свему томе Јовановић је обавестио и министарски савет који је једногласно донео одлуку да 27. септембар буде нерадан дан за државне службенике у Краљевини Србији.⁸

Приметно је, међутим, да између митрополита Димитрија и епископа Доситеја током августа засигурно није постојала добра координација. О томе говори податак да је митрополит Димитрије тек 3. септембра упутио писмо министру Јовановићу у коме га обавештава о намерама српске цркве да 27. септембра прослави шеснаест векова Миланског едикта, у

⁷ АС, МПс-Ц, 1913, Ф. 8, Р. 51, Епископ нишки Доситеј, министру просвете и црквених дела, Љ. Јовановићу, бр. 812, 12/25. 8. 1913.

⁸ АС, МПс-Ц, 1913, Ф. 8, Р. 51, Министар просвете и црквених дела Љ. Јовановић, архиепископу београдском и митрополиту целе Србије Димитрију, Бр: 872, 29.8/11. 9. 1913.

коме штуро говори и о стварању Одбора за прославу Миланског едикта и свечаности планираној у Нишу.⁹

Министар Јовановић је известио митрополита Димитрија да је о његовим намерама већ добро обавештен од стране епископа Доситеја, као и да је прославу у Нишу одобрио још 31. августа. Усвојио је мишљење митрополита о држању говора свештенства и упознао га са одлуком министарског савета о проглашењу 27. септембра за нерадан дан. У исто време, министар Јовановић је затражио од митрополита да га прецизно обавести о времену држања свечане службе, како би о томе могао да обавести своје колеге. О својој преписци са митрополитом Димитријем, министар Јовановић обавестио је епископа Доситеја¹⁰

Почетком Другог балканског рата, међу српским војницима се почела појављивати колера. Након рата, демобилисани војници раширили су је по целој Србији. У области у којима је зараза узимала највише маха спадали су и Ниш и његова околина. Током септембра постало је јасно да ће одржавање свечаности у Нишу у заказаном термину бити могуће само уколико дође до драстичног поправљања здравствене ситуације. С тим у вези, министар Јовановић је епископу Доситеју ставио до знања да ће на даљу организацију прославе највећи утицај имати извештај санитарне службе.¹¹

Међутим, за таквом информацијом и није било превише потребе, јер су тежину ситуације епископ и чланови Одбора могли увидети на лицу места. Колико је она била алармантна, говори податак да је у Ниш пристигло и неколико страних лекара, чији је задатак био да помогну у сузбијању заразе.¹²

Састанак Одбора на коме је требало размотрити писмо министра Јовановића, у вези са колером, одржан је тек 22. септембра. И пре самог састанка, изасланик епископа Доситеја у Београду обавестио је чланове Одбора да је министар Јовановић донео и дефинитивну одлуку о одлагању прославе у Нишу. На самом састанку саслушано је мишљење представника војног санитета који је такође саветовао одлагање.¹³ О одлукама које је Одбор донео епископ нишки обавестио је министра Јовановића. Поред одлагања прославе, решено је да се о одређивању новог датума одлучи накнадно, у договору

⁹ АС, МПс-Ц, 1913, Ф. 8, Р. 51, Архиепископ београдски и митрополит целе Србије Димитрији, министру просвете и црквених дела Љ. Јовановићу, АЕБр: 1054, 21.8/3. 9. 1913.

¹⁰ АС, МПс-Ц, 1913, Ф. 8, Р. 51, Министар просвете и црквених дела, Љ. Јовановић, архиепископу београдском и митрополиту целе Србије Димитрију, Бр: 872, 29.8/11. 9. 1913.

¹¹ АС, МПс-Ц, 1913, Ф. 8, Р. 51, Министар просвете и црквених дела Љ. Јовановић, епископу нишком Доситеју, 3/16. 9. 1913.

¹² *Политика*, 3/16. 9. 1913.

¹³ Сузбијање колере је услед већег капацитета војних санитета била у надлежности војних власти.

са митрополитом Димитријем и министром просвете и црквених дела. За време трајање колере, Одбор је требало да обавештава Министарство о стању болести, као и о програму који планира да изведе током свечаности.¹⁴

Епидемија колере достигла је врхунац средином септембра 1913. године. Након тога, број смртних случајева почео је да опада.¹⁵ Међутим, борба са опаком болешћу настављена је још нешто више од месец дана. Тек крајем октобра колера у Србији је скоро у потпуности сузбијена.

Иако је прослава у Нишу одложена због колере, православна црква у Србији је 27. септембра обележила 1600 година Миланског едикта. У Саборној цркви у Београду одржана је свечана литургија којој су присуствовали престолонаследник Александар Карађорђевић, чланови Владе и високи државни чиновници.¹⁶

Првог новембра нишки епископ Доситеј обавестио је министра Јовановића да је у Нишу колера коначно санирана. Поред тога, у име Одбора, изнео је и предлоге за одређивање новог датума одржавања прославе. Први понуђени датум који је сматран подесним био је 23. новембар. Уколико би министар, по било ком основу, сматрао да се тог дана не би могла одржати прослава, наредни термин би морао бити у оквиру периода од 8. до 13. јануара 1914. године. Датуми између 23. новембра и 8. јануара нису долазили у обзир због чињенице да је трајао божићни пост. Назначивши да је о свему овоме већ обавестио митрополита Димитрија, епископ Доситеј замолио је да се Министарство, у договору са митрополитом, изјасни о предлозима и благовремено обавести епископа о својим жељама и намерама. Након тога, Одбор би требало да им пошаље програм прославе.¹⁷

Дешавања везана за организацију прославе током новембра могу се реконструисати само на основу кратких информација које је донео дневни лист „Политика“. Према наводима издања од 16. новембра, министар просвете и црквених дела одобрио је да се прослава у Нишу одржи 23. новембра.¹⁸ Међутим, у чланку објављеном 21. новембра „Политика“ извештава да је прослава одложена. У њему стоји да је епископ Доситеј боравио неколико дана у Београду ради договора са митрополитом српским Димитријем и министром просвете Љубомиром Јовановићем. Тема

¹⁴ АС, МПс-Ц, 1913, Ф. 8, Р. 51, Епископ нишки Доситеј, министру просвете и црквених дела Љ. Јовановићу, Бр: 998, 10/23. 9. 1913.

¹⁵ *Политика*, 10/23. 9. 1913.

¹⁶ *Политика*, 14/27. 9. 1913.

¹⁷ АС, МПс-Ц, 1913, Ф. 8, Р. 51, Епископ нишки Доситеј, министру просвете и црквених дела Љ. Јовановићу, ЕБР: 1421, 19.10/1.11.1913.

¹⁸ *Политика*, 3/16. 11. 1913.

њиховог састанка била је организација славља у Нишу. Након заједничког разматрања ситуације, донета је одлука да се, услед непредвиђених тешкоћа, прослава одложи за 11. јануар 1914. године. Епископ Доситеј у Ниш се вратио 20. новембра.¹⁹ Остаје нејасно како је могуће да у тако кратком временском периоду прослава буде одобрена, а затим одложена и каква је била природа тешкоћа које су до тога довеле.

Користећи могућност која се указала, Одбор у Нишу спојио је прославу Миланског едикта са обележавањем тридесетпетогодишњице ослобођења Ниша од Турака. Такође, сматрало се да у исто време треба одати почаст и победама српске војске у балканским ратовима 1912–1913. године. Тако је прослава, поред хришћанског, добила и национално-патриотско обележје.

Почетком децембра 1913. програм прославе 1600 година Миланског едикта у Нишу био је већ дефинисан. Његов садржај у оригиналу изгледао је овако:

10. јануар

Дочек јосџију на железничкој станици. Увече у 6 часова бденија у Саборној цркви. Почетак бденија ојласиће се џуцњем шџа са трагске шврђаве и звоњњем у сва црквена звона.

11. јануар

Свечана служба бџја у 7 и 30 часова џре џодне. После службе ојкривање и освеђење стџмен џлоча: „Нишке Народне Одбране“ и „Црквене Певачке Дружине Бранко“. Лиџија. У варошком џарку крај Нишаве освеђење камена шемелџа за будући јубиларни храм. Ојкривање стџменика ејискоју Меленџију, Проши Сшџојану и џџ Борђу и друђим родољубивим Нишлијама обешеним код џвозденџ мџстан на Нишави. Поврајак лиџије у цркву. Подворење. У 1 час џџ џодне банкеј. По џодне у 4 часа свечана седница Ојшџинској Одбора. У 6 и 30 часова увече концерај. Вечера.

12. јануар

После јушарњеј бојсслужења разлџдање храмова значајних са џихове истџоријске стџране: св. Архистџрајџија Михаила, св. Николе, св Паншелејмона; крајак Помен код Ђеле куле; разлџдање трада, џосејта музеја. Доручак. Око 11 часова џре џодне одлазак на железничку станицу и шейња возом кроз Сићевачку клисуру. Ручак у Белој Паланци. Поврајак у Ниш. У 5 часова увече седница „Друшџва св. Царице Јелене“. Исџрајај јосџију.²⁰

Може се приметити да је програм садржао и добар део манифестација од локалног значаја које формално гледано нису имале много везе са

¹⁹ Полиџика, 8/21. 11. 1913.

²⁰ <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=760406&page=71>, Плакај џројрама џрославе 1600-џодишњице Миланској едикта у Нишу, децембар 1913 Ниш, чува се у Архиву Народног музеја у Нишу; Полиџика, 12./25. 12. 1913.; Правда, 13/26.12.1913.

Миланским едиктом. Међутим, једна од њих се значајно издигла из локалног оквира. Отварање и поставка Народног музеја у Нишу значајно је допринела да се прослава Едикта у Нишу подигне на виши ниво. Главни иницијатор овог пројекта био је управник Казненог завода у Нишу Јаша Ненадовић. У организовању су му издашно изашле у сусрет локалне војне и општинске власти, Народни музеј у Београду и приватна лица која су уступила или поклонили своје приватне збирке. У поставци музеја, централно место заузимају експонати из периода Константина Великог. Најистакнутији од њих били су: биста Константина Великог, уступљена од стране Народног музеја у Београду, новац из Константиновог периода, део личне збирке руског конзула у Нишу²¹ и „Лицинијево посуђе од сребра“, пронађено у околини Ниша септембра 1900. године.²²

Организовање прославе новчано је помогла Нишка општина са 2 000 динара и Нишка народна одбрана са 500 динара. Сам Одбор сакупио је још 1 000 динара.²³ Највећу помоћ у финансијском смислу требало је да пружи Министарство просвете. Међутим, изгледа да је оно имало одређених потешкоћа да благовремено исплати средства. Зато је министар 25. децембра затражио од министра финансија Лазара Пачуа да му се по хитном поступку одобри кредит од 4 000 динара у циљу помагања прославе. Кредит је требало одобрити из ванредних расхода буџета Министарства просвете за текућу годину.²⁴ Након што је Пачу, у веома кратком року, одобрио кредит, Јовановић је замолио да се због хитности посла, новац директно да епископу Доситеју који је у том тренутку са делегацијом нишких грађана био у Београду.²⁵ Са добијеним средствима од Министарства просвете, Одбор је за организацију прославе располагао буџетом од 7 500 динара.

Да би прослава Миланског едикта прошла у најбољем реду, епископ Доситеј обратио се за помоћ и Министарству унутрашњих дела. Замолио је министра Стојана Протића да нареди нишком начелству да буде спремно да обезбеди јавни ред и мир током трајања манифестација у Нишу. Протић је усвојио епископову молбу и наређење нишком начелству послао 5. јануара 1914. године.²⁶

²¹ *Весник српске цркве*, јануар 1914, 62.

²² *Историја Ниша, II, Од ослобођења 1878. до 1941. године*, Ниш, 1984, 161.

²³ *Правда*, 29. 12. 1913/11. 1. 1914.

²⁴ АС, МПс-Ц, 1913, Ф. 8, Р. 51, Министар просвете и црквених дела Љ. Јовановић, министру финансија Л. Пачуу, Бр: 1663, 12/25. 12. 1913.

²⁵ АС, МПс-Ц, 1913, Ф. 8, Р. 51, исти, истом, Бр: 1804, 19. 12. 1913 /1. 1. 1914.

²⁶ АС, Министарство унутрашњих дела – Полицијско одељење (=МУД-П), 1913, Ф 30 Р 155, Епископ нишки Доситеј, министру унутрашњих дела С. Протићу, Но:17231, 14/27. 12. 1914.

Са намером да најважнијим званицама што више олакша долазак на прославу, Министарство просвете потрудило се да им обезбеди бесплатан превоз од Београда до Ниша и назад. У том циљу, министар просвете Љубомир Јовановић склопио је споразум са министром грађевина Јованом Јовановићем. Према том споразуму, лица која би била препоручена од стране министра просвете добила би бесплатну железничку карту прве класе Београда до Ниша и натраг.²⁷

Уочи прославе, у Ниш су 9. јануара стигли начелник црквог одељења Министарства просвете и црквених дела, др Милан Пећанац и лични секретар председника српске владе – др Шаиновић. Њихов задатак био је да помогну у последњим припремама пред почетак манифестација.²⁸

Крајем децембра Одбор за прославу започео је активно промовисање прославе у широј јавности. Епископ Доситеј и његови сарадници кренули су са рекламирањем у земљи и иностранству.²⁹ До данас је сачуван и оригинални плакат програма прославе у Нишу који је штампао Одбор. Садржај програма прославе „Политика“ је објавила 25. децембра,³⁰ а наредног дана исто је учинила и „Правда“.³¹ Ова два листа су и у наредном периоду наставила да прате дешавања везана за прославу у Нишу. „Политика“ је у томе била крајње концизна, док је „Правда“ давала вестима о прослави мало више простора.

Међутим, у осталим дневним новинама о прослави у Нишу практично није било ни помена све до дана њеног одржавања. А и тада, у већини листова, она је пропраћена као успутна вест. На овакву појаву утицало је неколико фактора. Пре свега, услед политичке нестабилности на Балкану, приоритет у дневној штампи заузимале су вести везане за дешавања у суседним земљама и информације о спољнополитичкој позицији Србије. Услед зебње да може доћи до нових потреса који могу угрозити постигнуто у балканским ратовима, приоритет су такође имале теме о новоослобођеним крајевима и оне које подижу национални дух и јединство. На крају, не сме се искључити и одређена доза незаинтересованости и непознавања значаја прославе шеснаест векова Миланског едикта. Зато не треба да чуди податак који износи „Весник српске цркве“ да је страна штампа о прослави у Нишу писала више него домаћа.³²

²⁷ АС, МПс-Ц, 1913, Ф. 8, Р. 51, Министар просвете и црквених дела Љ. Јовановић, Дирекцији Српске државне железнице, Бр:1846, 24.12.1913/6.1.1914.

²⁸ *Весник српске цркве*, јануар 1914, 45.

²⁹ *Правда*, 29.12.1913/11.1.1914.

³⁰ *Политика*, 12./25. 12. 1913.

³¹ *Правда*, 13/26.12.1913.

³² *Весник српске цркве*, јануар 1914, 44 - 45.

На основу заступљености одређене теме у штампи може се мерити и њен значај за јавност. Као оријентир може се узети догађај сличног карактера. Погодном за поређење, може се сматрати прослава ослобођења Битоља одржана почетком новембра 1913. године. Само летимичним прегледом најзначајнијих дневних листова из тог периода примећује се огромна разлика у приступу и поклоњеној пажњи. Прослава у Битољу била је много битнија за српско јавно мњење, а и држава је имала много већи интерес да она буде промовисана. Околности у којима се Србија налазила нису дозвољавале да се прослава Миланског едикта истакне у складу са својим значајем.

Како се датум прославе ближио, неопходно је било да планиране званице буду о томе обавештене у прикладном временском року. Епископ Доситеј је 11. децембра поднео молбу за одобрење позивница министру Јовановићу. Њих је Одбор требало да упути свим српским архијерејима и светим синодима православних цркава.³³

Један од приоритета Одбора био је да свечаности у Нишу својим присуством увеличају чланови династије Карађорђевић. То се, пре свега, односило на краља Петра. Зато се сматрало примереним да се у Београд пошаље делегација нишких грађана која би позиве на прославу Миланског едикта владару и престолонаследнику уручила лично. Оваква делегација, на челу са епископом Доситејем, из Ниша се за Београд упутила 26. децембра.³⁴ Краљ Петар је изасланство примио 30. децембра.³⁵ Престолонаследник Александар учинио је исто 1. јануара 1914. године. На аудијенцији, Александар је обећао да ће доћи на прославу у Ниш.³⁶

На основу архивске грађе није било могуће утврдити тачан број и састав званица на прослави. Информације о најзначајнијим гостима могу се добити, скоро искључиво, на основу извештаја са свечаности које су објављивале дневне новине и црквени часописи.

Велика жеља Одбора за прославу да славље својим доласком увелича и стари краљ Петар није се испунила. Уместо њега, српску владарску породицу представљали су престолонаследник Александар и принц Павле Карађорђевић. Поред престолонаследника, од највиших државних званичника прослави су присуствовали председник владе и министар спољних послова, Никола Пашић, министар просвете и црквених дела Љубомир Јовановић и министар грађевина Јован Јовановић.³⁷

³³ АС, МПс-Ц, 1913, Ф. 8, Р. 51, Епископ нишки Доситеј, министру просвете и црквених дела Љ. Јовановићу, 28. 11 / 11. 12. 1913.

³⁴ АС, МПс-Ц, 1913, Ф. 8, Р. 51, телеграм епископа нишког Доситеја, истом. 13/26. 12. 1913.

³⁵ *Политика*, 17/30. 12. 1913.

³⁶ *Политика*, 19. 12. 1913/1.1.1914.

³⁷ *Политика*, 28. 12. 1913/10.1.1914.

Са члановима српске владе из Београда је допутовало и неколико страних конзула. Прослави у Нишу присуствовали су дипломатски представник Русије, Николај Хартвиг, Румуније, Филалити, Грчке, Александропулос и црногорски конзул у Београду, Лазар Мијушковић. Већина конзула на прославу је дошла заједно са својим породицама.³⁸

Што се тиче највиших црквених великодостојника из Србије, прослави су присуствовала два српска митрополита. Митрополит Димитрије је у Ниш стигао у пратњи председника београдског духовног суда Михајла Томића, секретара суда Љубисава Поповића, личног секретара Владана Милутиновића и протојереја Николе Божића.³⁹ Из новоослобођених крајева у Ниш је допутовао и скопски митрополит Вићентије са својом пратњом.⁴⁰ Дневни лист „Правда“ доноси један веома интересантан податак. Наводи да је позив на прославу добио и грчки митрополит у Битољу, Хризостом и да је јавно тражио одобрење од Цариградске патријаршије да јој присуствује.⁴¹ Ово је изузетно важно из перспективе српско–грчких и односа цркве у Србији и Васељенске патријаршије. Наиме, од завршетка Првог балканског рата, остало је отворено питање епископија у новоослобођеним крајевима који су припадали Васељенској патријаршији. У децембру 1913. године на простору Битољске епархије постојала је двојна управа српског епископа Варнаве и грчког Хризостома. Ово питање далеко је превазилазило чисто верске оквире и било један од камена спотицања у односима између Србије и Грчке.⁴² Зато се позив на прославу епископа Хризостома може тумачити као покушај да се у духу овог свехришћанског јубилеја начини корак ка релаксирању постојећих затегнутости. Нажалост, грчки епископ у Битољу очигледно није добио дозволу Васељенске патријаршије јер нема података да се појавио на прослави.

У Ниш је на прославу пристигло и неколико делегација из иностранства. Највећа пажња придавана је руској мисији на челу са епископом јамбурским Атанасијем, ректором Царске петроградске Духовне академије. У пратњи епископа Атанасија налазио се студент академије јерођакон Филип. Поред њих, руску делегацију чинили су професор Духовне

³⁸ *Весник српске цркве*, јануар 1914, 46; *Богословски гласник*, XXV/1, јануар 1914, 87 – 89; *Полијтика*, 28. 12. 1913/10.1.1914.

³⁹ АС, МПС-Ц, 1913, Ф. 8, Р. 51, Министар просвете и црквених дела Љ. Јовановић, Дирекцији Српске државне железнице Београд, Бр:1847, 26. 12. 1913/8. 1.1914; *Весник српске цркве*, јануар 1914, 46.

⁴⁰ *Весник српске цркве*, јануар 1914, 46; *Полијтика*, 28. 12. 1913/10.1.1914.

⁴¹ *Правда*, 29.12.1913/11.1.1914.

⁴² Милош Јагодић, *Православна црква у новим крајевима Србије (1912-1915)*, Српске студије, бр 3, Београд 2012, 113 – 115.

академије Иван С. Паљмов, протојереј Пештански Теофил Н. Кардасевич, бивши губернатор Финландије Александар А. Папков и настојник руске мисије у Софији Петар Преображенски.⁴³ Колики је значај придаван руској делегацији, говори и чињеница да је краљ Петар, на основу предлога министра просвете, указом од 10. јануара 1914. одликовао неке њене чланове орденом Светог Саве. Орденом првог реда одликован је епископ Атанасије, другог реда Иван Савић Паљмов, а орденом четвртог реда, јерођакон Филип.⁴⁴

Прослави у Нишу присуствовале су и две делегације пристигле из Аустроугарске. Своје представнике послале су митрополија у Сремским Карловцима и Учитељска школа у Сомбору. Карловачку митрополију представљали су професори на Богословији, протосинђел Викентије Вујић и архиђакон Иринеј Ђирић. У име учитељске школе у Сомбору прослави су присуствовали управитељ Павле Терзић и катихета Марко Протић.⁴⁵

Из Београда су у Ниш своје представнике послале најважније просветне и црквене институције. У име Српске краљевске академије допутовали су Никола Вулић, историчар, класични филолог и археолог, професор на Београдском универзитету и један од најзначајнијих српских проучаваца античке прошлости и Љубомир Стојановић, филолог и историчар.⁴⁶

Београдску Богословију „Свети Сава“ представљали су њени наставници Михајло Ивковић, Николај Велимировић и Јован Зорко заједно са својим ученицима.⁴⁷

Из Београда су пристигли и представници Учитељског удружења, Ђорђе Којић и Милева Андоновић. У име Свештеничког удружења прослави су присуствовали председник Удружења и уредник „Пастирске речи“, Петар Милојевић, и свештеник Љуба Митровић. Београдско свештенство представљали су протојереј Никола Божић, свештеник Миливоје Петровић и ђакон Здравко Исаиловић. Монашка школа манастира Раковица на прославу је послала јеромонахе Јосифа Цвијовић и Софронија Јовановића заједно са 15 ученика.⁴⁸

⁴³ *Весник српске цркве*, јануар 1914, 45 - 46; *Богословски гласник*, XXV/1, јануар 1914, 87 - 89; *Политика*, 28. 12. 1913/10.1.1914; *Правда*, 29.12.1913/11.1.1914.

⁴⁴ *Српске новине*, 29.12.1913 /10.1.1914.

⁴⁵ *Весник српске цркве*, јануар 1914, 46; *Богословски гласник*, XXV/1, јануар 1914, 87 - 89; *Политика*, 28. 12. 1913. /10.1.1914; *Правда*, 29.12.1913/11.1.1914.

⁴⁶ *Весник српске цркве*, јануар 1914, 46; *Богословски гласник*, XXV/1, јануар 1914, 87 - 89; *Политика*, 28. 12. 1913 /10.1.1914.

⁴⁷ *Весник српске цркве*, јануар 1914, 46

⁴⁸ Исто.

Поред наведених делегација сигурно је било још неких о којима нема података.⁴⁹ Уз њих прославу у Нишу посетио је и значајан број грађана из Београда и унутрашњости.⁵⁰

Као што је и планирано, 10. јануар предвиђен је за дочек гостију. Већ пре подне у Ниш је пристигла већина чланова руске мисије. Након њих, у 11 часова, стигао је и скопски митрополит Вићентије са својом пратњом. Већина гостију дошла је у поподневним и вечерњим часовима.⁵¹ Вићеније званице смештене су у приватним кућама имућнијих нишких грађана. Остали посетиоци са стране смештени су по нишким хотелима.⁵²

Почетак свечаног бденија означили су топовски пуцњи и звоњава црквених звона. Бденије је служио епископ јанбурски Атанасије уз саслужење Теофила Кардасевића и Викентија Вујића. Након тога, одржана је свечана вечера у сали Официрског дома, где су се највићенији гости међусобно упознали.

Први дан прославе започео је јутарњом литургијом у Саборној цркви. Свечану архијерејску службу служио је митрополит Димитрије уз помоћ митрополита Вићентија, епископа Атанасија, епископа Доситеја, бројног свештенства и 7 ђакона.⁵³ Током службе, поменути су руски цар Николај II, српски краљ Петар, црногорски Никола, румунски Карољ и грчки Константин. Служећи свечану литургију, митрополит Димитрије истакао је тројакост славља. Оно се састојало од обележавања прославе Миланског едикта, ослобођења Ниша и успешног краја ратова 1912–1913. У току литургије у Саборну цркву пристигли су и престолонаследник Александар и кнез Павле.

По завршетку литургије откривене су две спомен-плоче које је освештао епископ Доситеј. Прва је била посвећена припадницима Нишке народне одбране настрадалим у балканским ратовима, а друга преминулим редовним члановима певачке дружине „Бранко“. Затим је престолонаследник Александар поставио камен темељац јубиларног храма, који је такође освештао епископ Доситеј.⁵⁴

Након тога, главном нишком улицом свечана литија упутила се ка гвозденим мосту на Нишави. Тамо је откривен споменик петорици Нишлија обешеним од стране Турака 1821. године. Споменик подигнут од стране

⁴⁹ *Весник српске цркве*, јануар 1914, 46; *Пијемонџ*, 31. 12. 1913/13. 1. 1914.

⁵⁰ *Весник српске цркве*, јануар 1914, 46; *Пијемонџ*, 29. 12. 1913/11. 1. 1914.

⁵¹ *Весник српске цркве*, јануар 1914, 46.

⁵² *Бојословски јласник*, јануар 1914, 87 - 89; *Пијемонџ*, 29. 12. 1913/11. 1. 1914.

⁵³ *Бојословски јласник*, јануар 1914, 87 - 89; *Весник српске цркве*, јануар 1914, 47.

⁵⁴ *Весник српске цркве*, јануар 1914, 47.; пројекат изградње јубиларног храма у Нишу никада није спроведен у дело.

епископа Доситеја и нишког свештенства, освештао је епископ јамбурски Атанасије. Том приликом, поред споменика, патриотски говор одржао је члан нишког духовног суда Илија Којић. Након откривања споменика, литија је завршена повратком у Саборну цркву.⁵⁵

У тринаест часова, у сали Официрског дома почео је свечани банкет. На банкету су српском престолонаследнику представљени гости из иностранства. У част руске мисије, интонирана је и руска химна.⁵⁶

Престолонаследник Александар и принц Павле су одмах након банкета кренули назад за Београд. Остали гости су се упутили на свечану седницу општинског одбора града Ниша. Председник нишког суда Пера Аранђеловић у уводу је кратко поздравио госте, а затим према већ планираном сценарију предложио да улица која је водила од Саборне цркве до цркве св. Николе добије име Цара Константина. Предлог је усвојен након чега су се сви гости уписали у записник општинског одбора.⁵⁷

Програм прославе настављен је културно-уметничком приредбом, одржаном у сали хотела „Европа“. Академик Никола Вулић одржао је предавање о Константину Великом. Затим су наступиле нишке певачке дружине „Бранко“, „Корнелије“ и „Константин“. Наступио је и хор Београдске богословије „Свети Сава“. Приредба је завршена изведбом нишког позоришта „Трифковић“. По окончању приредбе, највишим званицама приређена је заједничка вечера чиме је завршен први дан прославе.⁵⁸

Веома је занимљиво да је први дан свечаности био снимљен на филмској траци. Постоји податак да је највише заслуга да до тога дође имао власник локалног биоскопа „Код Касине“, извесни господин Неранџић.⁵⁹ У поседу Архива Југословенске кинотеке налазе се две роле снимљене са две камере са око двадесетак минута филмског материјала. Он још увек није обрађен и није доступан јавности. Када до тога дође, сигурно ће манифестације поводом прославе Миланског едикта бити сагледане у још бољем светлу.⁶⁰

⁵⁵ *Весник српске цркве*, 48.

⁵⁶ *Истио*, 54.

⁵⁷ *Истио*, 55. Данас ова улица у Нишу носи назив Епископска. Овај назив је носила и док на прослави Миланског едикта он није промењен у Улица цара Константина.

⁵⁸ *Весник српске цркве*, јануар 1914, 55 - 56.

⁵⁹ *Истио*, 56.

⁶⁰ Ове информације добијене су захваљујући управнику Архива Југословенске кинотеке, Александру Ердељановићу. Интересантно је да је једна од рола заслугом господина Ердељановића пронађена 2003. године у Аустријском филмском архиву, заједно са више српских филмова из периода пре Првог светског рата за које се до тада веровало да су заувек изгубљени.

И други дан прославе започео је јутарњим богослужењем. По завршетку богослужења, гости су започели обилазак и разгледање нишких храмова и цркава. Око девет часова, стигло се до Ћеле куле, где је одржан помен погинулима на Чегру, који је служио епископ Атанасије. Потом је свештеник Јордан Видојковић одржао патриотски говор. Затим се наставило са обиласком закључно са црквом светог Пантелејмона.

После обиласка цркава, гости су имали прилику да посете и војне објекте у Нишу. Нишки гарнизон је за посетиоце извео војну вежбу спреме за артиљеријску борбу. Затим је епископ Атанасије одржао говор и благословио српску војску.

Након посете војних магацина, гости су се вратили у град, где су обишли поставку новоотвореног музеја у Нишу. У музеју их је поздравио управник казног завода Јаша Ненадовић, који је након тога давао објашњења о појединачним предметима.

Уследио је кратак одмор уз закуску у сали артиљеријског пука. Према даљем плану, гости су возом кренули у обилазак Сићевачке клисуре, зауставивши се у Белој Паланци. Тамо је еминентним званицама на белопаланачкој железничкој станици приређен свечани дочек. У организовању овог дочека учешће су узеле све локалне структуре Белопаланачког среза.

Са станице у Белој Паланци гости су праћени музиком друштва „Константин“ смештени у хотел „Српски краљ“ где им је приређен банкет. Дирнут пажњом и гостопримством која је указана њему и члановима руске мисије, епископ Атанасије је изговорио здравицу на српском што је изазвало одушевљење домаћина. Нове салве одушевљења изазвао је говор грчког књижевника и новинара Николојадеса. Он је истакао да веома жали због чињенице да прослави у Србији нису присуствовали и представници грчке цркве и да се нада да ће неспоразуми који постоје између српске и грчке цркве бити веома брзо решени. У част говорника засвирана је грчка химна.

По повратку из Беле Паланке, гости су отишли на свечану оснивачку седницу „Друштва св. Јелене“. Друштво је основано од стране нишких жена из имућнијих породица са циљем да прикупљајући добротворне прилоге помогну збрињавање деце погинулих бораца у ратовима 1912–1913. године. Седницу је отворио почасни председник друштва епископ Доситеј. Затим је реч узела госпођа Катарина Илиџановић. Након излагања о царици Јелени, она је такође искористила прилику да одржи и родољубив говор. Сви присутни гости су потом проглашени за почасне чланове друштва. Неки од гостију су одмах по проглашењу приложили и добротворни прилог.⁶¹

⁶¹ *Весник српске цркве*, јануар 1914, 57 - 67.

Ово је уједно била и последња манифестација. Увече је уследио испраћај гостију. Овим је спуштена завеса на прославу 1600 година Миланског едикта у Нишу.

Руски министар спољних послова Сергеј Сазонов по наређењу цара Николаја II, упутио је честитку епископу Доситеју поводом прославе 1600 година Миланског едикта. Епископ Доситеј честитку је примио 14. јануара 1914. године.⁶² Честитке нишком епископу, поводом прославе упутили су и српски краљ Петар I, црногорски краљ Никола и румунски краљ Карол.⁶³

Поводом прославе 1600 година Миланског едикта у Нишу, руски цар Николај II је 12. фебруара донео одлуку да се нишкој Саборној цркви поклони путир, нафорњак и остали прибор за богослужење са гравирама.⁶⁴ Међутим, тек крајем маја, руска мисија у Србији о томе обавештава епископа нишког Доситеја. Такође, епископ је обавештен и да ће поклон руског цара бити прослеђен преко српског Министарства иностраних дела.⁶⁵ Првог јуна српски министар иностраних дела Никола Пашић обавестио је епископа Доситеја да је Министарство примило поклон руског цара и да ће бити прослеђен епископији у Нишу.⁶⁶ Разлог оваквог руског поступка може се тражити у чињеници да православна црква 3. јуна слави празник Светог Цара Константина и Царице Јелене. Сматрало се, вероватно, да би због симболике било идеално да пред такав празник, Саборна црква у Нишу добије поклон руског цара поводом прославе Миланског едикта.⁶⁷

Сумирајући податке овог истраживања, могу се извући следећи закључци. Све до завршетка балканских ратова у Србији није било могуће планирање прославе 1600 година Миланског едикта. Током августа 1913. године појавиле су се две иницијативе везане за начин обележавања овог јубилеја. Прва, митрополита Димитрија, подразумевала је формално обележавање у оквиру цркве. Другу је покренуо нишки епископ Доситеј који је сматрао да XVI векова Миланског едикта треба обележити заједничким активностима државе и цркве, са централном манифестацијом

⁶² *Политика*, 3/16. 1. 1914.

⁶³ *Весник српске цркве*, јануар 1914, 68 - 69.

⁶⁴ АС, МПс-Ц, 1914, Ф 2 Р 15, Обер-прокуратор Светог Синода у Санкт Петербургу Владимир Саблер, епископу нишком Доситеју, Но: 5382, 24. 4/7. 5. 1914.

⁶⁵ АС, МПс-Ц, 1914, Ф 2 Р 15, Императорска руска мисија у Србији, истом, Но: 502, 16 /29. 5. 1914.

⁶⁶ АС, МПс-Ц, 1914, Ф 2 Р 15, Министар иностраних дела, Н. Пашић, истом, бр:8079, 19. 5/1. 6. 1914.

⁶⁷ Нажалост, један део предмета поклоњених од стране руског цара 1914. године уништен је у великом пожару у Саборној Цркви у Нишу 2001. године.

у Нишу. Министар просвете је са одушевљењем прихватио иницијативу нишког епископа и обећао подршку државе. За митрополита Димитрија се може рећи само да је одобрио свечаности у Нишу. На основу доступних извора није било могуће утврдити какав је став заузео према идеји да се обележавање Едикта претвори у општеномодно црквено-школско празновање. Такође, није било могуће утврдити да ли је било шта што је по том основу прихватио министар просвете уопште било примењено 27. септембра 1913. године.

Оно што је неоспорно је да је колера спречила да се свечаности у Нишу изведу у заказаном термину. Зато су оне одложене док се епидемија није стишала. Након што је колера сузбијена, почело се поново радити на организацији прославе која је заказана за 23. новембар. Међутим, из непознатих разлога, дошло је до поновног одлагања, сада за 11. јануар наредне године. Током децембра 1913. године поново је појачан рад на организацији прославе. Заједно са обележавањем Едикта спојене су и прославе 35 година ослобођења Ниша и прослава успешног завршетка балканских ратова. Мора се нарочито истаћи улога нишког епископа Доситеја који је практично био главни носилац идеје обележавања Миланског едикта и неко ко је уложио највише напора да то буде изведено на највишем могућем нивоу. Манифестације у Нишу протекле су у складу са планираним програмом. Услед ситуације у којој се Србија налазила током целе 1913. године, прослава Миланског едикта није добила довољну пажњу од стране јавности у Србији. У току рада на организацији свечаности може се приметити да је било значајних проблема и потешкоћа. Најочљивији резултати прославе су пораст угледа епископа Доситеја и града Ниша, о чему говоре честитке иностраних владара и поклон руског цара. Нажалост, позитивни резултати се нису могли превише искористити јер је врло брзо избио Први светски рат. Одржана у бурним годинама, остала у сенци догађаја везаних за балканске и Први светски рат, прослава 1600 година Миланског едикта у Србији пала је у заборав практично до данашњих дана.

CELEBRATION OF 1600 YEARS OF THE EDICT OF MILAN IN SERBIA

Summary:

By the end of the Balkan wars in Serbia it was not possible to plan the celebration of the 1600th anniversary of the Edict of Milan. In August of 1913 there were two initiatives on the way to commemorate this anniversary. The first one, the Metropolitan Dimitrije's one, included a formal Church celebration. The second one was started by Dositej, Bishop of Nis, who felt that the anniversary of the Edict of Milan should be celebrated in the joint activities of the Church and the state, as a central event in Nis. Minister of Education and Religious Affairs, Ljubomir Jovanovic, accepted the idea of Bishop Dositej and promised support of the state. The celebration of the Edict was scheduled for 27 September 1913. However, a cholera epidemic that broke out in Serbia after the Balkan wars forced the organizers to postpone the events in Nis, and then, for an unknown reasons, there was another delay. Finally, the central celebration of the 1600th anniversary of the Edict of Milan was held on 11 and 12 January 1914.

Along with the celebration of the 1600th anniversary of the Edict of Milan there two more celebrations were joined: the 35th anniversary of the liberation of Nis and the celebration of a successful end of the Balkan wars. The role of Dositej, Bishop of Nis, should especially emphasized, who was basically the main promoter of the idea of celebrating the Edict of Milan, and someone who had put the most effort to for the vent to be realized at the highest possible level. The celebration was in line with the planned program. Due to the situation Serbia experienced throughout entire 1913, celebration of the anniversary of the Edict of Milan did not receive sufficient attention from the general public in Serbia. It could be noticed that there were significant problems and difficulties while working on the organization of the event. The most striking result of the celebration was the growth of reputation of Bishop Dositej and the city of Nis, as evidenced by greetings of foreign rulers and a gift from the Russian Tsar. Unfortunately, no advantage could be taken of the positive results, as before long the First World War broke out. Held in the turbulent years, remained in the shadow of the events of the Balkan wars and the First World War, the celebration of the 1600th anniversary of the Edict of Milan in Serbia has gone into oblivion almost to the present day.

Др Горан Васин

доцент

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

goranvasin@yahoo.com

НЕСТАНАК И СМРТ ПАТРИЈАРХА ЛУКИЈАНА БОГДАНОВИЋА У ПРЕЧАНСКОЈ ПОЛИТИЧКОЈ ЈАВНОСТИ¹

Апстракт: Последњи карловачки патријарх Лукијан Богдановић је од момента свог контроверзног избора 1908. изазивао велику пажњу политичке и црквене јавности. Његова необична појава, манири пештанског аристократе и са друге стране претерана попустљивост када су у питању захтеви Владе, чинили су од њега изразиту мету када су у питању политички напади. Пад радикала на Црквено-народном сабору 1910. интензивирао је свакодневне жестоке нападе *Заставе*, који су и са претходним патријархом Георгијем Бранковићем били у дугогодишњем рату. Сужавање Црквено-школске аутономије 1912. у очима српских странака у монархији био је неопростиви грех патријарха Богдановића. Од момента његовог нестанка до вести да је пронађено његово тело, српске политичке странке у Аустроугарској непрекидно су писале и коментарисале мотиве и начин његовог загонетног и трагичног краја. Читаве анализе његовог душевног, и што је важније имовинског стања, преправиле су странице српске периодике. Услед тога је смрт последњег карловачког патријарха врло често била мистификована и обавијена велом тајни и интрига које су креиране и пласиране најчешће у виду дневно-политичких размирица српских странака у предвечерје Великог рата.

Кључне речи: патријарх Лукијан Богдановић, радикали, либерали, самосталци, Митрополија, владика Михаило Грујић, Павле Јовановић Палчика

¹ Овај рад настао је као део Републичког пројекта *Војвођански њосџор у Конџекџу европске историје* (Ев. бр. 177002).

* * *

Последњи карловачки патријарх Лукијан Богдановић је данас, сто година после своје смрти, поново заинтригирао пажњу јавности.² Његов по много чему контроверзни живот и још контроверзнија смрт нису сагледавани у пуној целини и на адекватан начин. Током управљања Митрополијом доживљаван је као поуздан сарадник угарске владе и противник радикалне и самосталне странке. Његова изненадна смрт побудила је велику пажњу јавности која је са доста сензационализма и непроверених вести била обавештавана о последњим данима патријарха Богдановића. Синод је суштински био затечен новонасталом ситуацијом док се политичка елита нашла у недоумицама око правих мотива његовог нестанка и касније последњих дана његовог живота. Као човек специфичног сензибилитета и блиских политичких веза са пештанском елитом, Богдановић је на трон карловачких митрополита-патријараха дошао уз подршку Владе, пошто је после смрти свог претходника и ујака Георгија Бранковића постављен најпре за администратора Митрополије априла 1908.³ Изабран је за патријарха на контроверзан начин на Црквено-

² Поводом стогодишњице патријархове смрти из штампе су се током пролећа 2013. појавиле две монографије у издању сремске епархије. Прва аутора Срђана Ерцегана под насловом *Лукијан, њавославни Архиепископ Карловачки, Мишројолић и њаширијарх Срипски*, и друга аутора Душана Н. Петровића под насловом *Паширијарх Лукијан Бојдановић*. Иако по садржају интересантне, у обе монографије недостаје приступ критичности према лику и делу патријарха Богдановића, док српска периодика и велики број докумената из Архива Српске академије наука у Сремским Карловцима није консултован. Петровићева књига посебно обилује инсинуацијама и непровереним тврдњама када су у питању последњи дани патријарха Богдановића.

³ Анализа његовог животописа до избора за патријарха стога је прва тачка од које морамо кренути да бисмо дали одговоре везане за живот и трагичан крај овог карловачког првојерарха. Патријарх Лукијан (у свету Лазар Богдановић), рођен је 10. маја 1867. у Баји од оца Александра, трговца, и мајке Милице рођене Летић. Основну школу и гимназију завршио је у Баји, а Карловачку богословију 1889. године. Затим је студирао права на митрополитском Лицеју у Јегри и положио испите са одличним успехом. Замонашио га је по чину мисе схиме у манастиру Беочину 16. јула 1891. протосинђел Никанор Поповић, касније епископ темишварски. Рукоположен је 21. јула исте године за јерођакона у манастиру Раковцу. Приликом освећења храма у Сремској Митровици, 6. октобра 1891, произведен је у чин протођакона, а за архиђакона произведен је у Даљу на Цвети 1894. Следеће године рукоположен је у чин презвитера синђела у Саборној карловачкој цркви. На Св. Николу исте године произведен је за протосинђела, а 29. децембра за архимандрита беочинског. Руколожења и сва производства извршио је патријарх Георгије (Бранковић). Од монашења па до 1. децембра 1891, био је конзисторијални подбележник епархије бачке у Новом Саду и у исто време предавао је веронауку у гимназији, вишој грађанској, трговачкој и девојачкој школи. Почетком децембра исте године постављен је за катихету у Сремским Карловцима, где је службовао до краја школске 1893/4. Извесно време предавао је црквено појање у Карловачкој богословији. Првог априла 1894.

народном сабору на седници дана 22. септембра 1908.⁴ Током његовог управљања одржана су два Црквено-народна сабора 1910. и 1911. године, а Црквено-школска аутономија је у великој мери сужена чувеном *Наредбом* цара Франца Јозефа уз подршку угарске владе 11. јула 1912.⁵ Следећи пример патријарха Георгија Бранковића, покушавао је да пома-

постављен је за конзисторијалног бележника архидијецезалне управе и у исто време за актуара гимназијског патроната у Сремским Карловцима. После смрти епископа будимског Јеремије (Мађаревића) именован је 10. новембра 1896. за патријарашког мандатара Епархије будимске, а крајем јануара 1897. за администратора. За епископа будимског изабран је једногласно 6. децембра 1897. Хиротонисао га је 13. марта 1898. патријарх Георгије (Бранковић) са епископима: горњокарловачким Михаилом (Грујићем) и вршачким Гаврилом (Змејановићем). Његовим заузимањем за неколико година утрошено је на издржавање школа око 100.000 круна. Ускоро се показала потреба за оснивањем одбора за прикупљање прилога за подизање нових школа и прилогом од 10.000 круна он постаје највећи приложник. Храм у Чобанцу је обновио својим личним средствима. Када је српским вероисповедним школама запретила опасност да буду затворене, епископ Лукијан је, као члан Горњег дома, устао против повреда права српског народа у име целог епископата Карловачке митрополије и гласао против предложеног законског предлога. После смрти епископа темишварског Никанора администрирао је темишварском епархијом све до избора епископа др Георгија (Летића). У Владиним круговима словио је за озбиљног кандидата за наследника патријарха Бранковића. (*Српски биографски речник*, том 5, Нови Сад, 2011, 651–652; Сава епископ шумадијски, *Српски јерарси*, Београд, 1996, 290-292).

4 Приликом првог гласања 28. јула 1908. већину гласова је добио вршачки владика Гаврило Змејановић, кандидат радикалне странке са 40 гласова, док је пакрачки Мирон Николић добио 30 гласова. Следеће гласање, пошто Влада није хтела да потврди избор, одржано је 19. септембра 1908. Иако је владика бачки Митрофан Шевшић добио потребне гласове, он је одбио да се прихвати патријарашког звања. Тако је 22. септембра владика будимски Лукијан добио 39 гласова, а пакрачки Мирон 25 гласова. Устоличење патријарха Лукијана је одржано 25. септембра 1908. Одлука Владе у том погледу била је више него јасна. Шандор Векерле је сматрао да вршачки владика Змејановић није погодна личност за патријарха. Он је одбио његову потврду јер је тврдио да патријарх мора смирити сукобе, а пошто је Змејановић радикалски опредељен, да ће се сукоби само продубити. Такође, Векерле је отворено говорио да патријарх мора знати мађарски, што није био случај са Змејановићем. Стога је он предложио да се гласа за епископа будимског Лукијана Богдановића. (Видети: Записник Седнице Црквено-народног сабора 22. септембар 1908; Kemény G. Gábor, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867-1892*, köt., V, Budapest, 1971, 244, 247-252)

5 Том приликом ван снаге су стављене многобројне одлуке српских Црквено-народних сабора. Укинута су Уредба од 29. маја 1871. о привременом устројству епархија, Уредба од 29. маја 1871. о привременом устројству православног митрополитско-црквеног и народно-школског савета, Уредба од 29. маја 1871. о изборном реду Саборских посланика, Уредба од 14. маја 1875. о устројству Црквено-народног сабора, уредбе и одредбе које су настале из тумачења наведених, као и Статут од 23. марта 1908. Министар Лукач је дао упутство патријарху Богдановићу 17. јула да се ова наредба спроведе у дело, о чему је Богдановић упутио посланицу 26. јула 1912 (АСАНУК, МПА, А, 237/ 1912, са својеручним писмом цара Франца Јозефа и Ласла Лукача, уз пропратна писма епископима од стране патријарховог секретара др Лазе Секулића)

гањем просвете и сиромашних ђака стекне углед и ауторитет у пословима управљања митрополијом.⁶

Српска штампа је врло често негативно коментарисала његов приватни живот, као и његову лојалну политику према угарској влади нарочито током балканских ратова. Често је нападан да има жељу да средиште патријаршије премести из Сремских Карловаца у Будимпешту. Радикална штампа, која је више од деценије водила беспштедну борбу са патријархом Георгијем Бранковићем, наставила је тим тоновима и са патријархом Богдановићем. Постављало се питање да ли је тиме још више урушавана већ увелико девестирана српска политичка и црквена сцена у предвечерје сужавања аутономије 1912. године. Пораз радикала на Црквено-народном сабору 1910. и долазак самосталаца као доминантне политичке снаге открио је многобројне злоупотребе и мноштво неодговорних потеза које су прваци радикала учинили приликом свог управљања Фондовима 1902–1910. Отуда се врло често перо Јаше Томића знало усмерити ка јерархији и патријарху као „слугама и противницима народа” иако је и сама радикална странка блиско сарађивала са водећим мађарским политичким странкама. Са друге стране, патријарх Лукијан као слабија личност од свог ујака Бранковића, затим по сензибилитету много ближи Будимпешти него Сремским Карловцима, није успевао да нађе одговарајући начин да повеже конце српске политике и цркве у Аустроугарској.⁷ Отуда је његов нестанак

⁶ Приликом решавања питања пензионог осигурања свештеника, патријарх Лукијан је обећао стални годишњи допринос из својих личних средстава, а када је донета *Мировинска уредба за српске љавославне свешћенике у српској љавославној миџрополији карловачкој* прилагао је сваке године 20% свог чистог прихода свештеничко-удовичком фонду. Још 1909. године патријарх Лукијан је основао *Синодски фонд* у који је прилагао 50.000 круна годишње за синодске и црквено-просветне циљеве. Свети архијерејски синод је на његову иницијативу 1911. донео *Уредбу за дворско монашко свешћенство у љавославној Миџрополији карловачкој*. У статус придворних монаха могао је бити примљен само академски образован младић православне вере и српске народности. Ово је била школа у којој су школовани млади монаси за више положаје у цркви. Када је хрватско-славонско-далматинска влада крајем јануара 1909. одузела право јавности српској учитељској школи у Пакрацу, патријарх Лукијан је предузео одговарајуће кораке и школи је враћено право јавности. Патријарховом иницијативом *Благодјејање миџрополија Сџефана (Сџираџмировића)* преуређено је у модерни гимназијски интернат – *Сџефанеум* – у којем је око четрдесет гимназијалаца имало бесплатан стан и храну. Морамо додати да је великом заслугом патријарха Лукијана генерално обновљена Саборна црква Св Николе, која је поново освешћена 1910, о чему сведочи и спомен-плоча у самој цркви. На иницијативу патријарха настала је и чувена слика Уроша Предића *Узбуркано море*, која приказује Светог Николу који благосиља патријарха Лукијана који клечи пред њим тражећи благослов за спас цркве. Слика се данас чува у Српској патријаршији у Београду. Портрет Богдановића из 1925. такође је дело Уроша Предића.

⁷ Још приликом избора за патријарха, Лукијан није журио са доласком у Сремске Карловце. Како је забележио прота Стеван Чампраг: „патријарх је иначе више волео живот у престоници него у паланци Сремским Карловцима, па се тешким срцем растао са Будимом,

изазвао праву лавину коментара и сензационалистичких претпоставки на страницама штампе, од којих велики број није одговарао односу према српском патријарху. Вишедеценијски јаз и мржња између српских архијереја и дела политичке елите није могао нестати преко ноћи.

На прву вест о нестанку која се јавила у патријаршијским круговима у Сремским Карловцима, огласила се новосадска штампа. Под насловом *Нестанак патријарха Лукијана Богдановића* радикалска *Засјава* је потврдила гласину да је карловачки првојерарх, који се налазио на лечењу у Бад Гаштајну, нестао, додајући да се у Пештанским круговима коментарише да је убијен као жртва јужнословенске завере. Ипак, радикали су тврдили да је патријарх последњих дана био потпуно растројен и да је неколико дана пред смрт већ једанпут нестао и да је онесвешћен донет у хотел. Последњи пут је виђен 1. септембра када је отишао у шетњу из које се није вратио. *Засјава* је подсећала на његов избор за патријарха и на противљење епископа Мирона Николића, Георгија Летића и Михаила Грујића његовом именовану. „Избор вршачког владике Гаврила, па затим бачког Митрофана, Влада није желела да потврди”, била је једна од кључних констатација поменутог текста. Такође, радикали су истицали да је патријарх Лукијан пристао да после укидања аутономије 1912. спроведе комесарску управу и да оснује православно мађарско владичанство. Они су сматрали да је патријарх био изолован и омражен што је један од узрока његовог здравственог стања.⁸

Већ у следећем броју доноси се вест да је нађен шешир патријарха Лукијана и да је на мосту према коме се упутио нађена трула сломљена даска. Такође, пронађена је и визиткарта извесног Винка Карловца од кога

тек онда када је нови епископ устоличен”. (Стеван Чампраг, *Успомене*, Сент Андреја, 2001, 57-59). Занимљиве описе о патријарху Лукијану оставио је и Дејан Медаковић у свом *Ефемерису*, забележивши причу своје тетке Паве, супруге Радивоја Врховца, дугогодишњег председника Матице Српске и директора Карловачке гимназије. „Луксуз на Двору увео је патријарх Георгије... и сад још стоји његов тронзал са балдахиним испод којег је примао депутације као какав кнез. Леп старац и увек негован. Попови и калуђери по три пута метанишу док му прилазе руци. А тек патријарх Лукијан! Тај ти је био прави обешенак и херцбрехер пештанских дама. Као будимског владуку јуриле су га мађарске грофице. Једном сам га у Карлсбаду срела у цивилу, хохелегант, мало бео у лицу, и са прекрасним црним очима ухваћен болешћи, али никоме се није никада жалио, увек отмен и дискретан. И смрт му је остала загонетна... И он се возио фиршпенером, само је Бранковићеве беле липицанере заменио црним араберима, нико није знао да репрезентира као он, био је рођени господин.” Код Медаковића налазимо и опис како је Богдановић док је био епископ Будимски, на крају литургије за Богојављење видевши чувену пештанску глумицу Клару Кири, пришао јој и пољубио руку. Исти опис налазимо и код Борислава Михаиловића Михиза у *Аутобиографије о друјима*. (Дејан Медаковић, *Ефемерис*, књ 1, Београд, 1995, 322 passim; Срђан Ерцеган, *Лукијан*, Сремски Карловци, 2013, 319)

⁸ *Засјава*, бр 190, 24 август/ 6 септембар 1913.

је патријарх купио поменути шешир. У бечком листу *Neue Freie Presse* се исто тако писало о овом догађају уз сумњу да је Богдановић убијен. Питање бечке штампе – „ко би имао користи од његовог убиства“, није коментарисано у *Засџави*. Радикали су и тада инсистирали на тези да је кључни моменат за нестанак и смрт патријарха била његова душевна болест која је настала од критика и напада после укидања аутономије, односно због расцепа у његовом бићу – одан својој домовини, а веран српству – што је према тврдњама СНРС било немогуће.⁹

Јаша Томић је у ауторском тексту *Ко је одгурнуо њаџријарха Лукијана у џровалију*, изнео низ тврдњи у вези са овим догађајем. Он се осврнуо на чињеницу да су многи српски патријарси умрли мистериозном и насилном смрћу, али да ниједан није умро на начин као Лукијан. Конкретно, Томић је тврдио да је помрачење ума и душевно растројство био сигуран узрок патријархове смрти. Томић је изричито навео да сматра да патријарх није убијен и додао да му је сасвим јасно да црква не може прихватити чињеницу да се једно свештено лице могло убити. Његова мисао у овом тексту била је усмерена против патријархове околине за коју је сматрао да су својим саветима потпуно одгурнули Богдановића у издају, коју после није могао да поднесе. Томић је оштро одбацио претпоставке да су радикали својим нападима довели до патријархове смрти или његовог психичког обољења. Осим Томићевог текста, објављена су и подсећања на тзв. недела патријарха Лукијана, у вези са непријатељском политиком Аустроугарске према Србији током балканских ратова коју је он подржао. Такође, наглашавала се чињеница да је Богдановић био мађарофил и да се залагао за увођење мађарског у основне школе.¹⁰

Тако се у наредним бројевима *Засџаве* константно анализирано душевно стање Карловачког патријарха које је оправдано његовим многобројним гресима према народу и просвети, што је био разлог његовог пропадања. Све више се писало о његовој наводној усамљености, затим повучености и менталном растројству сагледаном кроз нападе смеха и нервозе.¹¹ Општи утисак је био сасвим недоречен. Константно понављање тезе о душевно поремећеном Богдановићу и његовом самоубиству деловали су наивно колико и тврдње дела патријархове породице да су га убили радикали.

Исто тако, либерали Михаила Полит Десанчића су од првог дана помно пратили дешавања у вези са мистериозним одласком и нестанком патријарха. Штура вест да се Богдановић није вратио из шетње после

⁹ Исто, бр 191, 26 август/ 8 септембар 1913.

¹⁰ Исто, бр 192, 27. август/ 9. септембар 1913; Исто, бр 193, 28. август/ 10. септембар 1913.

¹¹ Бројеви 194–195.

ручка¹² проширена је причом о томе да је направио велику штету у српској аутономији на Саборима 1910–1911. године и оставио иза себе дугове. Према Десанчићевом мишљењу, патријарх је био слаб на политичке жеље пештанске господе и његова лична судбина је за истинско жаљење, без обзира на недела која је починио из слабости. Врло брзо уследиле су вести да је Влада позвала министарског саветника Павла Јовановића да што пре допутује у Пешту ради даљих потеза, а мађарски листови су тврдили да држава чини све напоре да пронађе Богдановића. Либерали су одмах осудили тврдње Јовановића да иза убиства патријарха стоје незадовољници (радикали – Г.В.) који га криве лично за укидање аутономије.¹³ Представници либерала били су става да је врло лоше на такав начин бацати љагу на Србе, већ да треба пустити полицију да ради свој посао.¹⁴ Ипак и код либерала провејавала је мисао да је Богдановић доживео несрећу зато што се завадио са народом и да за његово душевно стање највећу кривицу имају његови саветници који сада оптужују фанатичне Србе за патријархово убиство. Михаило Полит Десанчић је писао да Богдановић све више добија ореол ПАТНИКА и да се све јасније увиђа да он није главни кривац за проблеме у цркви у школи, већ његови саветници који су њиме манипулисали.¹⁵

У занимљивом ауторском тексту, правој рекапитулацији српске историје у монархији, вођа либерала је дао пресек постојања Карловачке митрополије са освртом на трагичне догађаје у Гаштајну. Десанчић је сматрао да Срби са Црнојевићем нису требали да поверују обећањима из Беча о равноправности и бољем животу, већ да остану у Србији. Он је инсистирао на томе да је Пећка патријаршија била матица црквеног живота до укидања 1766. Главне српске институције – војводу и Црквено-народни сабор, власти су увек сузбијале и укидале, док је током 1848–1849. крвљу

¹² *Браник*, бр 167, 25. август / 7. септембар 1913.

¹³ *Јовановић Павле Палчика, министарски саветник* (1865. Будимпешта, око 1935), био је важна личност за послове црквено-школске аутономије са краја 19. и почетка 20. века. До 1895. обављао је више функција у министарству финансија, када бива именован за референта у секцији за Црквено-народне саборе при Влади. Био је и лични секретар барона Федора Николића који је у више наврата био комесар на Црквено-народним саборима. Патријарх Георгије Бранковић га именује 1897. за секретара и старатеља Српског православног епархијског фонда у Будиму. Августа 1902. постаје члан Надзорног одбора Текелијанума, а његовим залагањем је у великој мери подигнута нова зграда Текелијанума. Члан Горњег дома Угарског сабора постаје од 1900. Пред крај живота, стар и усамљен, примио је католичку веру, а његов лични пријатељ опат Роберт Бедњарац га је и сахранио. (*Српски биографски речник*, том 4, 598-599, Нови Сад, 2009)

¹⁴ *Браник*, бр 168, 27 август / 9 септембар 1913.

¹⁵ *Браник*, бр 169, 28. август / 10. септембар 1913.

плаћена Војводина на крају обезвређена и укинута. Исти је случај и са титулом патријарха која је на Мајској скупштина дата Рајачићу (касније потврђена од државних власти, али не и од помесних Цркава – Г.В). Он је упозоравао да мађарски Устав не познаје институцију војводе и патријаршије, као и да је Калман Тиса забранио свако помињање Српског војводе. Према Десанчићевом ставу зато се и мора у *Новим крајевима* обновити Српска патријаршија, којој ће се прикључити сви Срби, а у Карловцима би било добро да се устолочи митрополит и архиепископ, као што је некада било, јер држава манипулише звањем патријарха, кога по Уставу и сама не признаје.¹⁶

Загребачки Самосталци такође нису остали по страни када је у питању нестанак патријарха. Прве вести о његовом непојављивању у хотелу и његовом нервном растројству објављене су готово истовремено када и у Новом Саду.¹⁷ Под насловом *Нешало српског патријарха* дата је хронологија догађаја који су уследили пре нестанка. За Богдановића се тврдило да је био миљеник среће и да о овом догађају пишу све европске новине. Консултујући једног епископа *Србобран* је одбацио могућност да је нервоза и душевно растројство кључан фактор за трагичан нестанак Богдановића. Самосталци нису одбацивали могућност да је патријарх несрећно сам страдао приликом шетње, али о смишљеном убиству се тешко могло говорити. Павле Јовановић је рекао за *Србобран* да се за још трага за Богдановићем, али да у цркви неће бити ломова за случај да је патријарх умро. За пештанске новине Јовановић је, поменули смо, рекао да патријарх није извршио самоубиство, јер је био ведар човек, посвећен послу, са приходом од милион круна, а пошто експедиције не могу да га пронађу, највероватније да је убијен.¹⁸ Нешто касније поставило се питање да ли је Павле Јовановић оптужио радикале за убиство патријарха Богдановића. Из преписке једног од вођа радикала – Ђуре Красојевића, сазнајемо да је и сам Красојевић сматрао да је у питању подла инсинуација и „класично написан чланак мога пријатеља Јаше Томића у коме је извесно ко је гурнуо патријарха у Аху”. Јовановић је у писму Красојевићу написао да ниједну странку није оптужио за Богдановићево убиство, али да јесте рекао да смрт може бити несрећан случај, самоубиство или политичко убиство, али је касније и сам опозвао ове тврдње.¹⁹ Поводом тврдње о убиству патријарха Лукијана, доносимо вест из пештанске штампе из

¹⁶ Исто, бр 170, 31. август/ 13. септембар 1913.

¹⁷ *Србобран*, бр 189, 24. август/ 6. септембар 1913.

¹⁸ Исто, бр 190, 26 август/ 8 септембар 1913.

¹⁹ Лазар Ракић, *Јаша Томић*, Нови Сад, 1986, 189.

листа *A Nap*, у коме је стајало да је Богдановића убио један сељак из јужне Угарске зато што је превише друговао са Мађарима и што је сматран пријатељем Мађарске.²⁰

Ускоро је управо Павле Јовановић према Одредбама од 19. јуна 1912. извршио заплону (надзор) над патријарховом имовином у Карловцима и Даљу, што је посебно огорчило радикале.²¹ Посебно је значајно додати да је патријарх био осигуран на великих 950 000 круна, што је у политичкој комбинаторици радикала била значајна ставка за напад на кругове блиске патријарху.²²

У Новом Саду радикали су све чешће помињали могућност сазивања новог Црквено-народног сабора и избора новог првојерарха. *Засџава* је упорно подсећала да је Богдановић изабран на незаконит начин и да није био погодна личност за место патријарха, константно спинујући чињеницу да је њихов кандидат Гаврило Змејановић најпре био изгласан, што Влада није потврдила.²³ Они су подсећали да је Богдановић парама народних фондова финансирао одређене мађарске политичке странке и Тисину владу, а да је затим за опрост мањка у фондовима основао мађарско православно владичанство. Бечки *Цајџ* је ускоро донео вест да се не може тврдити да

²⁰ Приликом истраживања у Сент Андреји у Архиву Српске православне епархије будимске, наишли смо на свежањ исечака из пештаских новина које су писале о нестанку патријарха Лукијана. Иако се вести подударају са натписима из *Засџаве* и *Браника*, додајмо да је лист *Az Est* тврдио да је патријарх био замишљен и да није ни са ким разговарао и да је видно било да му је психа оболела. У истом листу дат је опис догађаја неколико дана раније када је патријарх пронађен без свести недалеко од хотела. У листу *Pesti Hirlap*, помни се писало о наведеном инциденту и више се инсистирало на тези о мистериозном мушкарцу и жени са којима се срео патријарх, што га је посебно узнемирило. Исто тако, приликом истраживања у Сент Андреји имали смо прилике да видимо слике тела унакаженог патријарха Лукијана Богдановића, баш као и слике са обдукције. И поред прилично непријатног призора делова тела патријарха, слике су објављене и код Ерцегана и код Петровића у наведеним књигама. За превод ових новинских чланака, као и докумената из Земљског архива, посебно смо захвални покојном пријатељу др Тибору Палу, који нас је током више разговора о патријарху Лукијану које смо имали приликом истраживања у Будимпешти подржавао да завршимо овај рад који је стајао у рукопису од лета 2008.

²¹ АСАНУК, МПА, А, 319/ 1913.

²² Иначе је одлуком патријарха Лукијана од 6. септембра 1910. његов брат др Милош Богдановић имао право да располаже његовим личним средствима у висини 100 000 круна, која су депонована у Српској банци (АСАНУК, МПА, А, препис 276/1913, 129/1914)

²³ Ипак Томић је константно обилазио чињеницу да и мађарска Независна странка (Кошутова), која је у то време била у блиским односима са Радикалном странком, није желела да им пружи подршку око избора Змејановића због неповерења. Такође, један од вођа радикала поменути Ђура Красојевић био је у врло присним и добрим односима са патријархом Лукијаном Богдановићем. (Лазар Ракић, *нав. дело*, 188)

је Лукијан убијен.²⁴

Синод је на својој седници донео тим поводом конфузну одлуку да се позове патријарх Богдановић да се врати у року од шест месеци и шест дана или ће у супротном бити биран нови поглавар Митрополије. Јаша Томић је поменуто стање окарактерисао као апсурдно, јер „патријарха полиција тражи као мртвог, а црква као живог”. Он је посебно сатирично критиковао тезу да су патријарха убила три мушкарца и једна жена, што се почело јављати као вест у дворским круговима у Карловцима.²⁵ У *Засџава* нису саопштене одлуке Синода у целости. За привременог управитеља именован је најстарији владика по посвећењу епископ пакрачки Мирон Николић. Он је добио сва овлашћења црквене природе која му припадају да управља Митрополијом до проналаска патријарха Лукијана. Одлука Синода морала се јавити свештеницима, уз обавезу да се у молитвама на литургији и даље помиње име патријарха Лукијана и да су свештеници у обавези да се моле за његово оздрављење. У прилогу је дат и текст молитве. Записник су потписали сви чланови Синода.²⁶

Одмах после тога појавила се вест да је настао прави лом у вези са патријарховом оставштином. Његови реални годишњи приходи били су преко 600 000 круна. Пештанска штампа је писала да извесна госпођа Милана Стојић потражује преко 200 000 круна, односно суму коју је позајмила Богдановићу уочи његовог пута у Бад Гаштајн. Иста госпођа Стојић потраживала је још 300 000 круна на име помоћи за васпитавање своје ћерке Вере.²⁷ Пештански листови такође су тврдили да није никаква тајна да је Лукијан био у врло присним односима са поменутом госпођом Стојић.²⁸ Београдска *Правда* је тим поводом донела вест да је патријарх Лукијан побегао у Америку и да је уједно нестала и 29-годишња сестра једног угарског високог званичника, која је распродала своју личну имовину. Томе је придодат податак да је патријарх узео 120 000 круна од кукуруза

²⁴ *Засџава*, бр 196, 31. август/ 13. септембар 1913; Исто, бр 197, 2/ 15. септембар 1913.

²⁵ Исто, бр 202, 7/ 20. септембра 1913.

²⁶ АСАНУК, МПА, А, 306/ 1913, седница 3/16. септембар 1913.

²⁷ Приликом истраживања у Државном архиву Мађарске у Будимпешти наишли смо на одређени број докумената везаних за жалбу поменуте госпође Милане Стојић. Она је у писмима председнику Владе Иштвану Тиси доказивала да је патријарх Лукијан од ње позајмио 200 000 круна и да је такође патријарх био дужан да води рачуна о Вери, односно да за случај његове смрти обавезу школовања и стипендирања Вере преузме држава. У прилогу Милана Стојић је дала читав низ рачуна за ствари које она купила или добила од Богдановића за сређивање куће или личне потребе, од шешира и скупоцених парфема до намештаја или књига. (MOL, K 26, 1914, dob. 998, dok. 702, 1902, 1908)

²⁸ *Засџава*, бр 205, 11/24. септембар 1913.

и 200 000 круна од госпође Стојић и после тога нестао.²⁹ Сличне вести о овом случају пренео је и самосталски *Србобран*. Они су тврдили да је патријарх био велики пријатељ и заштитник госпође Вере Стојић и њене ћерке Вере. Она је тврдила како се Богдановић јавио писмима из Карлових Вари у врло лошем стању. Такође, пре поласка у Гаштајн позајмио је од ње 200 000 круна, док је она лично потраживала још 300 000 за васпитање своје ћерке.³⁰

И либерали су се тих дана бавили приватном животом патријарха Богдановића. Њихов *Браник* је тврдио да су жене волеле патријарха и да се често виђао у друштву богатих и лепих жена у Пешти. Дословно се писало да је Лукијана „вукла свака сукња” те да је извесна пештанска глумица и дива Илка Палмаји, још док је патријарх био гимназијалац, „имала са њим интимне односе и купала се у шампањцу”. Иако је глумица порицала ту врсту везе са Богдановићем, либерали су инсистирали на истинитости своје приче.³¹ Они су и даље били против *Њусних лаж*и комесара Јовановића да су српски радикални елементи стајали иза убиства патријарха. *Србобран* је пренео сличну вест са напоменом да је Богдановић побегао у Америку.³²

Дана 22. септембра / 4. октобра 1913. владика горњокарловачки Михаило Грујић је и званично потврђен за администратора Митрополије. Радикали су одмах после тога напали Грујића да испод жита преговара са Владом око сазивања новог Сабора.³³ На исти начин су и либерали окарактерисали одлуку да се за администратора именује Грујић, правдајући став његовим лошим односом према Србима током велеиздајничког процеса. Они су посебно били кивни на формулацију у којој је стајало да је српска патријаршија била упражњена.³⁴

Именовање владике Грујића било је сасвим извесно, иако су либерали и радикали били против њега. Председник владе Иштван Тиса свакако је добро знао прилике на српској политичкој сцени пре доношења ове одлуке. Избегавање најстаријег по посвећењу владике Мирона Николића из Пакраца ишло је у прилог овој тези. Сасвим је извесно да Тиса није же-

²⁹ Исто, бр 217, 25. септембар / 8. октобар 1913; Аустроугарска амбасада у Вашингтону је јавила Министарству спољних послова две вести везане за Богдановића. Најпре да је на патријарха извршен атентат. Нешто касније се помињала личност под именом Туцић за коју су кливлендски Срби помислили да је Богдановић, о коме су генерално мислили да је плаћеник мађарске владе. (MOL, K26, 1914, dob. 998, dok 563)

³⁰ *Србобран*, бр 202, 10/ 23. септембар 1913.

³¹ *Браник*, бр 186, 21. септембар / 4. октобар 1913.

³² *Србобран*, бр 211, 20. септембар / 3. октобар 1913.

³³ АСАНУК, МПА, А, 319 / 1913; *Засјава*, бр 224, 3/16. октобра 1913.

³⁴ *Браник*, бр 197, 7/19. октобра 1913.

лео да ризикује јачање положаја радикала или било какву компликацију коју би могла изазвати вест о проналажењу тела или смрти патријарха Богдановића. Сам владика Михаило Грујић по ступању на место администратора је истакао да неће бити на страни политичких странака и да се као конзервативац увек залагао да се на прави начин уреде односи цркве и државе. Самосталци су тим поводом тврдили да је владика Грујић ипак преговарао са радикалима уз услов да се потпуно одстрани Јаша Томић у погледу уплива у црквене послове.³⁵ Они су ипак јавно изнели тврдњу да је епископ Грујић њихов „отворени противник и да је његово именовање свакако политички акт уперен против најјаче странке на Црквено-народном сабору”. Образложење у коме се бачки и вршачки владика третирају као слаби здрављем, а пакрачки као стар, самосталцима је изгледало неистинито и нереално.³⁶

Ускоро је у понедељак 13/26. октобра објављена вест да је несумњиво пронађено тело патријарха Богдановића. У првом некрологу објављеном у *Засџава*, наглашено је да је олако добио владичанску митру и да је слепо навикао да слуша све што Влада захтева. Из тог разлога он је нанео велику штету аутономији. „Веровао је да је срећа у новцу што му се касније осветило.” На концу је стајало да је „отишао богу на истину, али да се није прославио својим делима”. Либерали су у *Бранику* објавили да је свеједно да ли је патријарх извршио свесно или несвесно самоубиство, већ да је много значајније шта је иза себе оставио у цркви. Као слаб и неодлучан, давао је све шансе мађарској Влади да чини како жели и да је стално у чињењу држави пуштао леству ниже и ниже. Баш као и радикали, и Политови либерали су тврдили да је патријарха сустигло његово чињење на штету народа, „као што ће се десити са сваким будућим епископом и патријархом који буде чинио слично или исто”.³⁷

Патријархов леш је пронађен 26 километара од Гаштајна, обмотан око стуба омањег моста. Вода је у потпуности оскатила леш, од главе је остала доња вилица, по којој је идентификован. Велики део тела је био потпуно уништен. Пронађена је и ципела на десној ноzi.³⁸ Бечки прота Михаило Мишић је био задужен да пренесе његово тело у Будимпешту, а одатле у Карловце на сахрану. Јаша Томић је у свом ауторском чланку писао и о предстојећој сахрани патријарха Лукијана. Он је сматрао да ће народ бити

³⁵ *Србобран*, бр 218, 28. септембар / 11. октобар 1913.

³⁶ Исто, бр 222, 3/16. октобар 1913.

³⁷ *Засџава*, бр 233, 13/ 26. октобар 1913; *Браник*. бр 203, 15/28. октобар 1913; *Србобран*, бр 231, 14/27. октобар 1913.

³⁸ *Засџава*, бр 234, 15/28. октобар 1913.

ојачан и да се „већ чује да се јавио Бог”. Ипак, Томић је додао да патријарх није сâм одговоран за пропаст аутономије, већ и његови саветодавци и пријатељи. „Себичњаци, ласкавци и бедници, који данас жале патријарха”, нагласио је Томић.³⁹ Самосталци су унеколико другачије писали о смрти Карловачког патријарха. Помало подругљиво поручено је радикалима да њихови дописници могу да се врате из Бразила. Ипак, констатација да је смрћу патријарха Богдановића „Српство добило највише” врло је слична радикалским тоновима тих дана. Радикалима и Јаши Томићу је посебно замерано што су подржали на крају патријарха Лукијана 1908. јер су Кресојевић и Томић међу првима честитали избор, а за узврат им је у Пешти Богдановић врло често био од користи. Писање *Засџаве* о нестанку патријарха коментарисано је као недостојно, пакосно и кукавички, па и издајнички. „Крај и крах морала је био један од најпознатијих симбола *Засџаве*, па чак и када су у питању покојни патријарси”, била је порука политичких самосталских ривала из Загреба.⁴⁰

Сахрана карловачког патријарха описана је релативно опширно, уз констатацију да народ није дошао из целе митрополије и да је патријарх крив за урушавање аутономије. Опело је одслужио администратор Грујић уз саслужење владика Змејановића и Летића, једино је био одсутан владика Мирон пакрачки. Краља Петра на сахрани је представљао генерал Божа Јанковић. Патријарх Богдановић је сахрањен у Ваведењској цркви у Сремским Карловцима поред свог ујака патријарха Георгија Бранковића.⁴¹

Релативно помно и *Браник* је пренео детаље са сахране, описујући литургију и поворку која је уследила потом.⁴² У тексту *Шџа даље* Полит је подсећао да ниједан српски патријарх или митрополит није доживео судбину да се верници не могу опростити са њим и целивати тело, већ да буде сахрањен са остацима остатака унакаженог тела. Он је предлагао да се народу врати управљање црквом, пошто је очигледно епископат неспособан да реши проблеме који настају на релацији између Владе и верника. „Верници и грађани немају никакву заштиту од стране Владе и државе, а страначка политика често води цркву у њеним лутањима”, тврдио је Полит. Подсећање да протестантске заједнице у Угарској боље функционишу и да нема страначко-црквених проблема, био је *credo* овог чланка, који је завршен горком политичком опоменом да је стање досегло доњу критичну

³⁹ Исто, бр 238, 19. октобар / 1. новембар 1913.

⁴⁰ *Србобран*, бр 236, 21. октобар / 3. новембар 1913.

⁴¹ *Засџава*, бр 239, 21. октобра / 3. новембра 1913.

⁴² *Браник*, бр 208, 22. октобра / 4. новембра 1913.

тачку постојања Срба у монархији.⁴³ Либерали нису заобишли ни чињенцу да представник Србије на сахрани патријарха Богдановића генерал Божа Јанковић није сачекан и испоштован на начин како доликује. Он је боравио у Патријаршијском двору, али га администратор Грујић није одмах примио, већ чекао, па затим по свештенику јавио Јанковићу да је спреман да га дочека у салону. Јанковић је том приликом одговорио „заступник српског краља неће ићи на подворење једном епископу, већ да очекује да епископ дође до њега!” Исто тако, приликом саме литије представници римокатоличке цркве су пешачили, док су нижи чиновници Владе вожени фијакером.⁴⁴ Самостални извештач је унеколико другачије описао догађај тврдећи да се до задњег момента није знало ко је представник Краљевине Србије на сахрани и да ли ће бити представника, па стога генерал Јанковић није дочекан на адекватан начин.⁴⁵

Додајмо да је црквени лист *Бојословски гласник* (који је лично основао и помагао патријарх Богдановић – Г.В.) знатно мање писао о овим догађајима, али је умрлица са некрологом изразито симптоматична за црквено схватање и сагледавање ових догађаја. „Сјајан и успешан живот се завршио страшном и ужасном смрћу”, била је почетна мисао. „Нова крвава и дубока црта живота се урезала таквом смрћу.” Уследило је и питање – Зашто допустити Господ да нам мртав и унакажен, немо и речито покажеш изобличење нашег живота и поуку како страشان зна бити Господ у посети својој? Аутор некролога архијакон Иринеј Ћирић (каснији епископ бачки 1933–1955. један од најученијих српских владика, дугогодишњи члан Синода и члан комисије која је основала Екуменски покрет цркава. После Другог светског рата је често хапшен као изразити антикомуниста – Г.В.), врло сликовито и сугестивно је описивао личне особине покојног патријарха као смерне, уз велике и тешке обавезе и одговорност коју је имао и са трпљењем и смерношћу издржавао. Нападе на патријарха карактерисао је као недостојне, али није негирао да су га клеветали и пријатељи и непријатељи. Патријарх Богдановић уздиже се у овом некрологу на ниво трагичног, епског јунака кога су зла коб и завидни непријатељи довели до трагичног краја. Ћирић не прећуткује да је патријарх користио веронал, али сматра да није разлог за самоубиство, јер је његова соба била у беспрекорном стању, а ствари уредно сложене и брижљиво чуване.⁴⁶ Помно и брижљиво се анализира

⁴³ Исто, бр 210, 24. октобар / 6. новембар 1913.

⁴⁴ Исто, бр 212, 26. октобар / 8. новембар 1913.

⁴⁵ *Србодран*, бр 239, 24. октобар / 6. новембар 1913.

⁴⁶ Дејство веронала посебно је интересантно у овом погледу. Као барбитурат, лаички речено родоначелник ове врсте лекова, спадао је у ред психоактивних супстанци. Као депресор централног нервног система изазивао је успављивање и депресију. Уколико се веронал

околина места на коме се патријарх последњи пут налазио, готово математички се води рачуна о сваком детаљу, тако да се читаоцу скрене пажња да је немогуће да је неко намерно гурнуо патријарха јер би и сам био у опасности да падне са литице која је била висока. Детаљ да је део моста изнад брзе планинске реке био сломљен и да су близини нађене неке патријархове личне ствари, ишао је у прилог овој тези. Локални гостионичари су тврдили да су видели патријарха како сам пешачи у касним вечерњим сатима управо на поменутом месту. Посебно потресно описана је обдукција тела, смрскане главе умотане у бели чаршав, остатак доње вилице, затим ципела и део панталона, тело које се деформисало од воде и остаци браде који су сведочили о трагичном крају српског патријарха. Према опису, патријарх је потом обучен у архијерејску одежду златне боје, док је митра стављена изнад омофора на место где је била глава, а прво опело служили су прота бечки Михаило Мишић, прота Стеван Чампраг и архиђакон Иринеј. Тело је положено у ковчег, преливено вином и водом и потом је сандук затворен. Сутрадан је опело служио владика будимски Георгије Зубковић.⁴⁷

После тога су следили описи пута патријарховим посмртних остатака преко Будимпеште до Карловаца 17/ 30. октобра 1913. Сахрана је била 20. октобра / 2. новембра 1913. Са мноштвом детаља дат је опис најпре распореда опела, а потом и самог опела, које је служио владика вршачки Гаврило Змејановић. Није изостављен ни детаљ везан за неспоразум у вези са дочеком генерала Божидача Јанковића. У свом познатом и цитираном говору у штампи владика горњокарловачки Михаило се опростио од патријарха речима о тузи целе цркве и Синода, због смрти патријарха голубињег срца, напоменувши да је Божијим промислом патријарх напустио цркву у најтежем моменту. Владика Грујић је додао поред многобројних похвала и молитвених израза и да патријарх није учинио све што се од њега очекивало, али ипак јесте много учинио за школу, цркву и просвету.⁴⁸

После рата током 1922. у *Гласнику српске њаџријаршије* појавио се текст архимандрита Георгија Видицког који је садржао податке о томе да је патријарх Лукијан убијен. Видицки је препричао свој разговор са „неименованим министром угарске Владе“, који је сматрао да после великих

употребљавао дуже изазивао је зависност и захтевао веће дозе лека, што је узроковало и оштећење одређене функције мозга. Знатно предозирање вероналом могло је да изазове смрт.

⁴⁷ У списима Синода, нашли смо опис, у форми службене белешке, који је службено доставио епископ будимски Георгије Зубковић који је у великој мери подудара са текстом из *Бојословској Гласници* (АСАНУК, МПА, А, 366/1913)

⁴⁸ *Бојословски Гласник*, бр3-4, 1913, стр. 226-248.

победа српске војске, Срби у Аустроугарској морају имати нов узор и ослонац, „човека кога ће сматрати матицом окупљања, а да тај човек мора бити нови патријарх”. Из тог разлога Лукијан „мора да се повуче или нестане са лица земље”.⁴⁹ Архиђакон Иринеј Ђирић, поменули смо, сведочио је да је патријарх посебно био забринут после састанка са Иштваном Тисом, неколико недеља пре смрти, пошто је говорио врло неповољно и лоше о будућности Срба у Аустроугарској. У два писма (која је касније објавио Лазар Бабић), патријарх је писао о томе да је стално ухођен од неваљалаца и да нешто лично жели да саопшти цару. „Чудиш се сигурно да сам ја још овде, пре него што сам кренуо, добих шифрирану депешу од Т... бечког да моју пратњу отпустим и њих овде дочекам сам. Нужно је да нам је састанак без сведока. Секретара и мог Јохана послао сам кући и чекам те хуље да видим шта хоће, са каквим жељама опет долазе. Да је нешто крупно, то се види по њиховом тајанственом доласку. Ја ни на шта више не пристајем, нек ме баце у пензију ако смеду. Јуда нећу бити и нећу да ме мој народ куне. Камо среће да сам те послушао пре шест година. Сви су ме наговарали осим тебе, и отац и мати и брат радовали се, као да си осећао како ћу несрећан бити у садашњем положају. Ово писмо носим сам на пошту, не дам на хотел, јер сам приметио да ме неко стално прати, но те је свакако неки бањски детектив, он увек на више личности пази, а сигурно зна да ова два долазе. Ја сам приватно аудијенцију искао, дај Боже да ми план испадне за руком, о чему се онда ради казаћу усмено, незгодно је преко писма. Она двојица што долазе о том ништа не знају.”⁵⁰

Смрћу патријарха Лукијана Богдановића завршена је у великој мери заокружена целина двовековне историје Карловачке митрополије. Нов патријарх није изабран. Администратор Михаило Грујић је преминуо 6. марта 1914. За новог администратора је изабран владика пакрачки Мирон Николић. Избијањем Великог рата српска црква у Аустроугарској је прешла у стање пасивности и дефанзиве, што је чест случај за поимање црквене дужности и реалне политике кроз вишевековну праксу. Стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Карловачка митрополија је ушла у састав обновљене патријаршије. Састав епископата из 1913. у великој мери је дочекао крај рата. Владика бачки Митрофан Шевић је умро пре краја рата

⁴⁹ Видицки је иначе био у лошим односима са патријархом, који му је онемогућио избор за будимског епископа, а на његово место је изабран Георгије Зубковић. (*Гласник српске патријаршије*, 1922, 341-342)

⁵⁰ Лазар Бабић, *Патријарх Лукијан Богдановић*, Православље 1976, број 220 и 225-226; Лазар Ракић, *Јаша Томић*, 189 (исти подаци, уз додатак да је Бабић сумњао да је Аустроугарској сметао Богдановић уочи рата са Србијом. Секретар патријарха Лаза Секулић први тврдио да ће без обзира на резултат обдукције у којој нису нађени трагови насилне смрти, коначан суд рећи тајни архив бечке полиције.)

јануара 1918. Владика пакрачки Мирон Николић (рођен 1845) је живео чак до фебруара 1941. Сахрањен је у Пакрацу, а гробница му је девастирана од усташа. Владика темишварски Георгије Летић (први владика банатски) живео је до 1935. године, а сматран је једним од најугледнијих епископа. Администрирао је митрополијом до уједињења 1919–1920. Био је један од кључних епископа приликом писања Устава СПЦ и стални члан Светог Синода током дугог низа година. Георгије Зубковић будимски је преминуо тек априла 1951. Два пута је био кандидат за српског патријарха (1938. и 1950). Познати радикалски владика Гаврило Змејановић је умировљен године 1920. по својој молби, а преминуо је 1932. Викарни епископ Иларион Зеремски је 1919. био члан српске мировне делегације на Париској конференцији. Године 1920. је изабран за епископа Горњокарловачке епархије. Умро је 1931, а сахрањен је у Плашком. Његов гроб је такође девастиран од стране усташа.⁵¹ Епископи Карловачке митрополије наставили су да имају значајну улогу у животу српске цркве у Краљевини СХС/ Југославији. Прича о смрти патријарха Лукијана Богдановића завршена је анализом обдукције његовог тела. Трагичност бремена тешког патријарашког достојанства и крах српске аутономије били су слика Срба у Аустроугарској у предвечерје Великог рата.

DISAPPEARANCE AND DEATH OF THE PATRIARCH LUCIAN BOGDANOVIĆ IN THE VOJVODINA POLITICAL PUBLIC

Summary:

From the moment of his controversial election in 1908, Lucian Bogdanović, the last patriarch of Karlovci, came into focus of the political and religious public. His unusual appearance, the manners of a Pest aristocrat, on the one hand, and his accommodating disposition when it came to the requirements of the Government, on the other, made him a distinguished target of political attacks. From the time of his disappearance to the news about the discovery of his body, the Serbian political parties in the Austro-Hungarian Empire constantly wrote

⁵¹ *Српски биографски речник*, том 5, Летић Георгије, стр 590; *Српски биографски речник*, том 3, Нови Сад, 2007, 873-874, 902-903, 923; Сава епископ шумадијски, *Српски јерарси*, Београд, 1996, 120-122, 196, 319-320, 321-322, 331.

about and commented on the motives and manner of his mysterious and tragic demise. As a result, the death of the last patriarch of Karlovci was very often mystified and shrouded in mystery and intrigue, created and spread mostly as a daily political bickering of the Serbian parties on the eve of the Great War.

УДК: 94(=163.41)(497.6)"1914/1918"
341.322.5(=163.41)(497.6)"1914/1918"
271.222(497.11)-725-674.5"1914/1918"

Мр Боривоје Милошевић
виши асистент
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
milosevic977@gmail.com

ПРОГОН ПРАВОСЛАВНОГ СВЕШТЕНСТВА БОСАНСКЕ КРАЈИНЕ У ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

Апстракт: У раздобљу од 1914. до 1918. српска црква са свештенством у Босни и Херцеговини је по цијену великих људских и материјалних жртава слиједила национални идеал ослобођења и уједињења српства. Због традиционално великог угледа који су уживали у народу, свештенички сталеж је током рата био изложен низу репресалија. Аустроугарска управа је током Првог свјетског рата у Босни и Херцеговини организовала низ велеиздајничких судских процеса, у чијој се основи налазила намјера власти да уништи све српске националне организације и њихове истакнуте представнике. Православна црква и њено свештенство су третирани као основа противдржавне пропаганде у Босни, Херцеговини и Далмацији. Број свештеника који су се током рата нашли на оптуженичком клупама, у интернацији или логорима, илуструје значај и улогу српске цркве у том раздобљу. У раду је приказано страдање православног свештенства на простору Босанске Крајине, гдје су уз источну Херцеговину, злочини над свештенством били најтежи, и најалост, још увијек недовољно историографски обрађени.

Кључне ријечи: Први свјетски рат, Босанска Крајина, православно свештенство, логори, таоци, велеиздајнички процеси.

* * *

Злочини над Србима у Босни и Херцеговини током Првог свјетског рата имали су размјере геноцида спровођеног низом радњи, од физичког

истребљења, депортација у концентрационе логоре, насилних мобилизација, до узимања народних првака у таоце. Обрачун са Србима наступио је непосредно послје Видовданског атентата у атмосфери антисрпске хистерије, а наставио се у наредним мјесецима забраном или укидањем свих српских националних, политичких и културних удружења, друштава или раније гарантованих права. Сматрајући црквено-школску аутономију за опасно оружје „великосрпства“, земаљски поглавар Стјепан Саркотић је наредио њену суспензију. Аустроугарске власти су наглашавале како је „српско-православна црквено-школска аутономија постала у току свога скоро десетогодишњег постојања непријатељска организација у властитој земљи, грудобран радикалног српства, опако политичко средство борбе“.¹ Најављујући прогоне српских свештеника у Босни и Херцеговини, Саркотић је истакао како је „свештенство, позвано да његује душу народа, отровало ту душу, а учитељство, коме је било повјерено васпитање духа — тај дух, (...)“.² Уредба о укидању српско-православних конфесионалних школа донесена је 25. децембра 1914.³ На удару је било и ћирилично писмо које је 10. новембра 1915. стављено ван употребе у јавном животу.⁴ Саркотић је ћирилицу означио страним тијелом Истока у борбеној зони Запада.⁵ Наредбом Земаљске владе од 15. јануара 1915. настава у комуналним основним школама за дјецу свих конфесија почињала је обавезном молитвом за побједу царског оружја у рату.⁶ Власти су израз српско-православни замјениле са источно-православни, очекујући да ће на тај начин православна црква изгубити своје национално обиљежје. Са захтјевом да се укине национално име цркве и њених институција, тражена је и забрана употребе црвено-плаво-бијеле црквене заставе са образложењем да јача српски сепаратизам.⁷ Власти су истовремено појачале надзор над еконо-

¹ Б. Маџар, М. Папић, *Полиџика и Српска православна црква у Босни и Херцеговини 1878–1945*, Бањалука, 2005, 154.

² *Bosnische Post*, Сарајево, бр. 40, 14. фебруар 1915.

³ Премда је одлуком Заједничког министарства финансија предвиђено да српско-православне школе остану до даље затворене, ученицима из тих школа је омогућено да се упишу у комуналне основне школе уколико је у њима било мјеста; прим. Б. М.

⁴ У једном допису из Приједора се каже како су у том мјесту власти у српској основној школи копали ћирилична слова из зида, јер их нису могли премазати, а са неких кућа су ископали и ћириличне спомен-плоче; *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu – 1915*, Сарајево, 1916, 269; *Школски гласник*, Сарајево, год. VI, 31. децембар 1915, 223–224; Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918*, Банјалука, 2011, 229.

⁵ М. Екмечић, *Рајни циљеви Србије 1914*, Београд, 1990, 178.

⁶ *Школски гласник*, Сарајево, год. VI, 15. фебруар 1915, 41–42.

⁷ Ђ. Микић, *nav. djelo*, 226.

мијом српске цркве – имањима, фондовима и задужбинама, те распустиле свештеничко удружење. Црквеним личностима је забрањено да примају поклоне из иностранства, осим оних из Аустроугарске.⁸ Оскар Поћорек је драконске мјере против Срба објаснио чињеницом „да нити један слој српског народа није прихватио хабзбуршку државу, укључујући ту и православну цркву“.⁹

Православно свештјенство у таоцима

Аустроугарске власти су већ почетком првих ратних операција против Србије предузеле широку акцију узимања талаца и интернирања сумњивих лица у Босни и Херцеговини. Командама трупа дате су наредбе да „оне особе које су политички непоуздане и сумњиве лише слободе и да буду чуване као ратни заробљеници“.¹⁰ Довољно је било прстом показати на некога и изговорити двије оптужујуће ријечи – политички сумњив (*politisch verdachtig*), па да човјек, често ни крив ни дужан, буде поведен на пут патњи, па и у саму смрт.¹¹ За таоце су, према раније утврђеним списковима, узимани углавном српски политичари, јавни и културни радници, угледни сељаци, а нарочито народна интелигенција – свештеници и учитељи, које су власти сматрале најопаснијима.¹² Таоци су стављани уз жељезничке објекте, мостове, тунеле, на возове и уз важније комуникације.

Окружна област Бања Лука је већ 8. јула 1914. упутила допис котарској испостави у Козарцу код Приједора да посебно треба припазити на понашање православног свештеника Николе Прокопића.¹³ Власти у Бањој

⁸ Земаљска влада је добила право да управља имовином српско-православних аутономних црквених власти, њихових уреда, завода и фондова. За набавку црквених књига, икона и сл. са других подручја, осим Аустроугарске, требало је најприје добити дозволу надлежних власти; А БиХ, ЗВ, Пр. бр. 6743, 3. јул 1916; *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu – 1916*, Сарајево, 1917, 147–150.

⁹ М. Екмечић, *Дуго крешање између клања и орања. Историја Срба у новом веку 1492–1992*, Београд, 2007, 344.

¹⁰ В. Ђоровић, *Црна књија. Пајћење Срба Босне и Херцеговине за време Свештјенској раја 1914–1918*, Београд-Сарајево, 1920, 53.

¹¹ *Глас*, Бања Лука, бр. 4628, 5. фебруар 1986.

¹² Војне власти издале су наредбу да се по општинама направе спискови православних свештеника уз „уношење оцјене понашања“ (сумњиви, таоци, напустили мјесто боравка и сл); Душан Берић, *Народна интелигенција – свештјеници и учитељи на велеиздајничким процесима у Босни и Херцеговини 1914–1918*, Зборник Матице српске за историју 35 (1987), 52.

¹³ АРС, Фонд Kreisbehörde, Бања Лука, Пр. бр. 727, 8. јул 1914.

Луци саслушавале су свештеника Младена Поповића из Скендер Вакуфа, осумњиченог да је са сељацима дискутовао о атентату у Сарајеву, а потом пуцао из револвера.¹⁴ Свештеници Младен Поповић, Коста Чавић из Масловара и Душан Млађеновић из Котор Вароши оптужени су да су одржавали сумњиве састанке са војним резервистима. Након претреса станова, Чавић и Млађеновић су приведени у Бању Луку. Архивски подаци говоре да је Младен Поповић крајем августа депортован у Мађарску.¹⁵ Већ 25. јула 1914. ухапшен је и мучен, а потом у близини Дервенте убијен парох из Осјечана Ђорђе Петровић.¹⁶

Од узимања талаца нису остали поштеђени ни они крајеви који су били изван директних ратних операција, попут Бањалучког и Бихаћког округа у унутрашњости земље. За таоце су у варцарвакуфском котару узети сви православни свештеници, па је око 19 000 православних житеља остало без свог духовника. Зато се котарски предстојник залагао да се на слободу пусти бар свештеник Јован Берић Протић из Бараћа како у парохијама не би потпуно стало вршење вјерских обреда. Земаљска влада такође је затражила да се вјерски послови и редовно вођење матичних књига ни пошто не поремете.¹⁷ Крајем јула 1914. из приједорског краја за таоце су узети свештеници Душан Зеленика, Милан Боројевић, Перо Радетић и Цвјетко Пејичић.¹⁸ Истовремено су у селима код Бање Луке у таоце одведени свештеници Илија Живковић, Пејо Шукало, Лука Врањешевевић, те извјесни Иванковић и Стојнић.¹⁹ Котарска испостава Оџак је 29. јула 1914. упутила Окружној области Бања Лука записник о саслушању свештеника Михајла Ристића из Доње Дубице, који је био на Видовданској прослави на Косову Пољу 28. јуна 1914. Ристић је изјавио да је Скопље љепше од Сарајева и да се, чим је чуо за атентат, одмах вратио у Босну.²⁰ Као сумњиве личности за таоце су у Грахову узети попови Никола Скорић из Пећи и Никола Ђу-

¹⁴ Исто, Пр. бр. 814, 28. јул 1914.

¹⁵ Исто, Пр. бр. 1323, 21. август 1914.

¹⁶ Петровић је након завршених пет разреда сарајевске гимназије уписао богословију у Рељеву. Снажно се залагао за развој просвјете, обнову цркава, покретање земљорадничких задруга, пјевачких и тамбурашких друштава. Због тога је већ уочи рата био под присмотром аустроугарских власти; Ј. С. Радојчић, *Срби заједно од Дунава и Дрине*, књ. III, Нови Сад, 2009, 12–13.

¹⁷ Ђ. Микић, *нав. дјело*, 93.

¹⁸ АРС, Фонд Kreisbehörde, Бања Лука, Пр. бр. 487, Котарски уред у Приједору – пуковнику Шницлеру, Приједор, 30. јули 1914.

¹⁹ Исто, Пр. бр. 454, 31. јули 1914.

²⁰ Исто, Пр. бр. 1077, 6. август 1914.

рић из Обљаја.²¹ У Прњаворском котару су ухапшени свештеници Душан Цабић, Ђорђе Умичевић и Јовица Јовановић.²²

Један доушник из околине Бање Луке описао је крајем августа 1914. расположење које влада међу Србима. Сви су са одушевљењем чекали да српска војска дође у Босну и да ће се они радо придружити браћи да са њима пролијевају крв за своју вјеру. Србима је било жао што су њихове народне вође позатваране. Преносили су се гласови да су сви православни свештеници похапшени, па ће се народ сада приморавати да прелази у римокатоличку вјеру.²³

У Српцу је за таоца узет свештеник Милан Радукић, који је потом интерниран у Босански Брод.²⁴ Иста судбина задесила је и босанско-бродског протојереја Симу Поповића који је као талац пратио возове.²⁵ Бањалучког свештеника Јована Кнежевића власти су лишиле слободе одмах по избијању рата. Постављен је да чува и одговара за жељезничку пругу Босански Брод – Сарајево све до 1916. када је због болести стављен у кућни затвор.²⁶ Његов суграђанин парох Никола Костић је током рата боравио као талац на жељезничкој прузи у Приједору и на мосту на Уни, између Добљина и Волиње. Два пута је затваран у бањолучкој „Црној кући“ и тврђави Кастел.²⁷ Крупском пароху Станку Врањешеву

²¹ Ђорђе Микић, *нав. djelo*, 94.

²² АРС, Фонд Kreisbehörde, Бања Лука, Пр. бр. 1262, 17. август 1914.

²³ Исто, Пр. бр. 1432, 25. август 1914.

²⁴ Милан Радукић је рођен 1873. у Босанској Градишци. Пет разреда гимназије и Богословију је завршио у Београду. Рукоположен је 1899. и 1901. постављен за свештеника у Српцу – Босанском Свињару. Његовом иницијативом је саграђена православна црква у Српцу, а доцније и Српски дом. Са парохијанима је 1929. покренуо идеју за оснивање Здравствене задруге. Поред тога, снажно је помагао све културно-просвјетне установе, нарочито друштво „Просвјета“; *Врбаске новине*, Бања Лука, бр. 847, 1. новембар 1935; *Дрући Шемајизам Православне српске Миџројолије Бањалучке и Бихаћке за јодину 1911*, Бања Лука, 1912, 149; *III Шемајизам Српско-православне Ејархије Бањалучке и Бихаћке за јодину 1923*, Бања Лука, 1925, 59.

²⁵ Након два разреда гимназије, Поповић је уписао рељевску Богословију и завршио је 1877. У ђакона и презвитера рукоположен је 1891. Био је администратор парохије Босански Брод. За своје националне заслуге Поповић је 1912. одликован црвеним појасом, те орденима Св. Саве и Југословенске круне IV степена; *Врбаске новине*, Бања Лука, бр. 1205, 8. фебруар 1937; Ј. С. Радојчић, *нав. djelo*, књ. III, 240–241.

²⁶ *Врбаске новине*, Бања Лука, бр. 1130, 4. новембар 1936.

²⁷ Када је пораз Аустроугарске већ био на видику, у Бањој Луци је основано Народно вијеће, чији је Костић био предсједник. Дана 27. новембра 1918. по бањолучким улицама излијепљена је „Прокламација“, коју су потписали угледни Бањолучклани свих вјера, и којом се свечано проглашава да се „данашњим даном, вољом народа, Босна и Херцеговина сматра саставним и нераздроживим дијелом краљевине Србије, те да се подвргава једино

је суђено још 1889. године, а казну је издржавао у Бањој Луци. Почетком рата аустроугарске власти су га поново ухапсиле и као талац је више од четири мјесеца чувао карановачку ћуприју.²⁸ Угледни добојски парох Љубомир Дучић ухапшен је одмах после атентата у Сарајеву и узет за таоца, а на слободу је пуштен 1916.²⁹ За вријеме аустроугарске офанзиве на Србију 1914. парох из Палачковаца Јосиф Ракић је постављен за чувара моста на Сави код Брода. У Цазину и Кладуши затворено је или узето за таоце више политички сумњивих особа, а међу првима свештеник Никола Грбић.³⁰ Герзовачки парох Павле Убавић, активни учесник у раду многих српских националних организација, био је већ уочи рата у немилости власти. Почетком рата је отјеран као талац у Јајце гдје је присиљаван да ради тешке физичке послове. Укупно је три године провео по затворима у Сарајеву, Бихаћу и Бањој Луци.³¹ Убавић и свештеник Душан Бубњевић гоњени су и због тога што су се прије 1914. истицали својим ангажовањем у „Просвјети“.³² Због рада у „Просвјети“ на удару власти се нашао и добојски свештеник Михаило Васић. Његово хапшење правдано је тиме што је Васић у својој кући држао спис Томе А. Братића *Српско свештенство и његов рад у народу*.³³ Мучен и понижаван од стране аустроугарске војске језерски парох Саво Шкиљак душевно је оболио, а потом умро у сарајевској болници не дочекавши слободу.³⁴ Страдање кроз које је прошао на потресан начин је описао Владимир Ћоровић у *Црној књижи*.³⁵ Петровачки парох Владимир Кецман је због „нелојалног понашања према круни и властима“ током рата неколико пута саслушаван и затваран. Болест и интервенција петровачког хоџе Мухамеда Шехића

власти краља Петра I Карађорђевића и његовој влади у Београду; М. Јанковић, *Слобода и Југославија*, Београд, 1939, 64–65.

²⁸ АРС, Фонд Kreisbehörde, Бања Лука, Пр. бр. 1024, 3. август 1914.

²⁹ Ј. С. Радојчић, *нав. гјело*, књ. I, 1084.

³⁰ А БиХ, ЗВ, Пр. бр. 4.280, Цазин, 14. јануара 1915.

³¹ *Нови источник*, Сарајево, бр. 12, 1939, 399–400.

³² *Просвјеша*, Сарајево, бр. 8. и 9, 1/14. август 1913, 116.

³³ Ђ. Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука, 1995, 389.

³⁴ *Источник*, Сарајево, бр. 23, 1907, 489; *Српска црква*, Сарајево, бр. 4, 1919, 108–109.

³⁵ Поступке према пароху Шкиљку, од када је узет за таоца, Ћоровић је описао следећим ријечима: „Свештенику Сави Шкиљку из Језера код Јајца неколико пута су везали очи са напоменом да га воде на стрељање, псовали га, пунили пушке и онда командовали палбу не изводећи ништа, мучећи га том језовитом неизвјесношћу по неколико пута. Сиромах је човек полудио због тога и био одведен у сарајевску лудницу“; В. Ћоровић, *нав. гјело*, 76–77.

спасили су га од сигурног пута у Арад.³⁶ Бијес шуцкора на својој кожи је осјетио и приједорски парох Милан Боројевић.³⁷ Његовом суграђанину свештенику Сими Стојановићу, оцу Младена Стојановића, било је ограничено кретање.

Очигледно у намјери да заштити православно свештенство, митрополит бањолучко-бихаћки Василије Поповић упутио је августа 1914. окружницу православном свештенству своје епархије у којој од њих тражи да држе молитве за живот и здравље цара и призивају благослов Божији за побједу аустроугарског оружја. Истовремено је препоручено да се купе прилози за рањене војнике и њихове породице, а народу да се пријављује за посао његовања рањеника. Окружна област је ову окружницу прослиједила свим котарским уредима да обрате пажњу да ли свештеници извршавају горе-наведено.³⁸ Ухапшени Срби су приликом затварања и ислеђивања често били изложени малтретирању од стране локалног муслиманског или хрватског становништва, па је влада у Сарајеву 4. августа 1914. опоменула све котарске уреде на појаву да народне масе злостављају ухапшене Србе приликом њиховог спровођења у затвор. Пошто се нереди због ратног стања нису смјели дозволити, локалне власти су упозорене да са полицијом осигуравају транспорт ухапшеника.³⁹

Свештеници интернирани у логоре

Одмах после првих хапшења услиједила су масовна интернирања становништва у концентрационе логоре, најчешће у Арад, Шопроњак, Кечкемет и Нежидер. Аустроугарске власти организовале су у Добоју од 1915. до 1917. прихватни логор у који су допремани затвореници прије него што су депортовани даље ван граница земље. Ужаси у Добоју по много чему су превазилазили патње људи у другим казаматима.⁴⁰ Сличан транзитни ло-

³⁶ В. Д. Кецман, *Ријека живиша (Родослов Кецмана)*, Бања Лука, 1998, 36.

³⁷ Милан Боројевић је основну школу завршио у Приједору 1896, шесторазредну гимназију у Сарајеву 1902, а рељевску Богословију 1906. Исте године рукоположен је за свештеника и постављен на парохију маринску, у којој је радио наредних 15 година и подигао парохијски дом и цркву. Када је у Приједору 1895. основана „Српска читаоница“, Боројевић је постао њен перовођа; *Весник*, Београд, год. XXII, бр. 515–516, 1970, 14.

³⁸ АРС, Фонд Kreisbehörde, Бања Лука, Пр. бр. 1291, 18. август 1914.

³⁹ АРС, Фонд Kreisbehörde, Бања Лука, Пр. бр. 1108, 7. август 1914.

⁴⁰ „У добојском случају, у цјелини је остварен програм аустроугарске владе који је она у почетку рата ставила себи у задатак: једном заувјек скршити отпор српског племена, убити за сва времена свако национално осјећање његово, (...). Добојска трагедија је

гор постојао је и у Жегару код Бихаћа. Само кроз Арад прошло је око 45.000 људи, а велики број их је умро у самом логору од глади, исцрпљености и епидемија које су харале.⁴¹ Према подацима В. Ђоровића у том логору умрло је током рата више од 2.200 затвореника.⁴² О мучењима кроз које су пролазили логораши свједочио је парох Матија Поповић из Милића, ухапшен још у јулу 1914.⁴³ Поповић наводи како су затвореници завидјели својим друговима који су прије њих умирали или гинули.⁴⁴ Посебном инструкцијом логорским органима власти су тражиле „да се са свештеницима има поступати строжије него са осталима и да се на њих мора строго пазити“.⁴⁵ Већ 10. августа 1914. кренули су ка Араду први транспорти из Босне и Херцеговине у којима се налазио и велики број православних духовника. Земаљска Влада је 15. децембра 1914. обавјестила све окружне области у земљи да је у Араду кроз адаптацију оспособљено још 1 000 мјеста за интернирце, те од сада треба све политички сумњиве особе упућивати у Арад, а не у Бихаћ, преко Босанског Брода.⁴⁶

У логор Арад је међу првима спроведен куленвакуфски прота Петар Рађеновић. Свештеник Саво Божић, ухапшен одмах послје сарајевског атентата, спроведен је у Арад, одакле је успио побјећи. Смрт у овом казамату задесила је граховског пароха Илију Билбију. Угледни дубички свештеник и писац Славко Вујасиновић је укупно 17 мјесеци провео у заточеништву у родном граду и логору Жегар код Бихаћа.⁴⁷ Уз њега су као таоци за босанскоду-

по својим многобројним жртвама, по невиној крви која је усахла, по својој језивости, по циљу којем је принесена – наш највећи народни жртвеник за слободу“; Д. Паравач, *Добојски лојор (1915–1917)*, Добој, 1990, 19.

⁴¹ Логораши су у Араду били нагурани у уске, прљаве и хладне војничке баракe. Хигијенски услови били су веома лоши, па су људи масовно умирали од заразних болести, попут трбушног тифуса који је харао логором. Људи су испочетка храну добијали тек по једанпут на дан. С обзиром на масовну смртност, логораши су најчешће сахрањивани без обиљежја у масовне гробнице; В. Ђоровић, *нав. гјело*, 84–89.

⁴² *Исио*, 98.

⁴³ М. Поповић, *Из шамнице – усјомене из бањалучкој велеиздајничкој процеса 1914–1918. јодине*, Тузла, 1926.

⁴⁴ „За велеиздајнике смрт није значила губитак, већ добитак. Кад су им претили да ће их побити у затвору, ако виде да ће их српска војска ослободити, они су одговарали: „Нека само браћа дођу, па макар нас и поклане наши“, забиљежио је Поповић; *Исио*, 28.

⁴⁵ А БИХ, ПО, К-25а, бр. 417. Документ Положај Срба из Босне и Херцеговине, који су били интернирани у Араду (Угарска) 1914/1915. год.

⁴⁶ АРС, Фонд Kreisbehörde, Бања Лука, Пр. бр. 2803, 18. децембар 1914.

⁴⁷ Протин рођени брат Вељко Вујасиновић био је један од „велеиздајника“ у познатом Бањолучком процесу. Од 1909. радио је као професор у тузланској гимназији. На процесу у Бањој Луци осуђен је на 10 година затвора. У тренутку смрти 1934. вршио је дужност

бички срез били затворени свештеници Мирко Мацура, Љубомир Пећо и јеромонах Илија Кочић.⁴⁸ Истакнути јавни радник Босанске Крајине – протојереј Душан Кеџмановић је на дан објаве рата Србији ухапшен и затворен у тврђаву Кастел у Бањој Луци. Ратне године провео је заточен у логорима Арад, Нежидер, Шопроњек и Добој. Из Шопроњека је априла 1916. враћен кући, стављен у кућни притвор, а потом по наређењу земаљског поглавара Стјепана Саркотића интерниран у Добој.⁴⁹ По ослобађању из логора је добио строгу забрану вршења свештеничких дужности у парохији.⁵⁰ Приједорски свештеник Милош Крагуљевић, кога су власти сумњичиле као Кеџмановићевог експонента, пуних 19 мјесеци је провео у казаматима Арада и Нежидера. Четрнаест мјесеци у Араду је робовао парох Мирко Павић из Демироваца, код Костајнице. Због активног националног рада, исту судбину доживио је и угледни лусићки парох Јован Лазичић.⁵¹ Сански свештеник Марко Миљевић основао је још 1911. сеоску соколску чету, прву на подручју Босанске Крајине. Његов патриотизам донио му је судбину многих Срба у Аустроугарској, јер је међу првима депортован у Арад.⁵² Градишки свештеник и писац Милан Поповић већи дио рата провео је по аустроугарским казаматима, од чега највише времена у Араду.⁵³ Протојереј Милан Божић, родом из Гламоча, током рата је робијао више мјесеци у Травнику, Зеници и Араду.⁵⁴ Као симпатизер

директора Учитељске школе у Бањој Луци; С. Вујасиновић, *Срби као њицице*, Бања Лука, 1994, 107.

⁴⁸ *Истио*, 61.

⁴⁹ *Споменица православног свештеника – жртва фашистичког шерора и њалих у народно-ослободилачкој борби 1941–1945*, 89–90; Т. Кујача, *Илија Кеџмановић - живио и дјело*, Београд, 1999, 38.

⁵⁰ Уочи слома Монархије, Кеџмановић је постао члан Народног вијећа СХС и члан делегације за проглашење уједињења. Ушао је у Привремено народно представништво и Уставотворну скупштину. Припадао је Самосталној демократској странци. Од 1927. био је члан Извршног одбора Сељачко-демократске коалиције. Једно вријеме обављао је функцију потпредседника Удружења свештеника Босне и Херцеговине; *Весник*, Београд, год. VII, бр. 4, 1926, 4; Т. Кујача, *нав. дјело*, 38–39; В. Ђ. Ђурић, *Голоша Српске православне цркве 1941–1945*, Београд, 1997, 161.

⁵¹ *Нови источник*, Сарајево, бр. 11, 1934, 356–357.

⁵² *Врбаске новине*, Бања Лука, бр. 1396, 20. фебруар 1938.

⁵³ Поповић је 1899. свршио Богословију у Рељеву. Доста је писао о крајишким старинама за *Босанску вилу* и друге часописе. Усташе су га 29. јула 1941. одвеле у Лички Бушевић и тамо након мучења убиле; *Споменица православног свештеника, жртва фашистичког шерора и њалих у народноослободилачкој борби 1941–1945*, 119.

⁵⁴ По ослобођењу, Божић је радио као свештеник у болници у Сарајеву. Неколико пута је биран за народног посланика. Почетком јула 1941. усташке власти су га затвориле, а потом и погубиле у логору у Госпићу; П. Пузовић, *Српска православна епархија дабробосанска – Шемаизам*, Србиње-Фоча, 2004, 314–315.

„Младе Босне“ и члан Принципове групе, свештеник Јован С. Зечевић био је осуђен на казну од четири године тамнице, коју је издржавао у Бихаћу, Тузли и Зеници. Протојереј Никола Скакић из околине Босанског Грахова робовао је почетком рата у Ливну и Травнику, а потом је интерниран, прво у Арад, а онда у Нежидер.⁵⁵ Бистрички свештеник, публициста и пријатељ Петра Кочића, парох Никола Прокопић, још 1908. је ухапшен поводом афере „Мирише барут“ и осуђен на седам година затвора. Прокопићево страдање наставило се и за вријеме рата када је јануара 1915. у Бањој Луци осуђен на смрт вјешањем. Од извршења казне спасила га је интервенција адвоката Данила Димовића код Оскара Поћорека. Интерниран је у Арад у којем је остао све до 25. октобра 1917.⁵⁶ Како би га као истакнутог националног радника ућуткале и уклониле из јавног живота Крајине, власти су Прокопића покушале подмитити именованом за бањолучког епископа, што је он одбио.⁵⁷ Када је 1914. букнуо рат, некадашњи бањолучки парох Светислав Давидовић одмах је као нескривени руски симпатизер ухапшен, а потом је три године провео у интернацији у Плетерници, Нежидеру и Араду. У исти логор је са већом групом православних свештеника интерниран прибинички прота Стеван К. Душанић, у којем је био како сам пише „све до смрти цара Фрање Јосифа, када сам враћен у срез у апс, а затим у кућни притвор док рат није био 1918. завршен“.⁵⁸ Из породице Врањешевих у Араду су били затворени доброселски парох Јово Врањешевих и свештеник Илија

⁵⁵ Скакић је послје рата био парох у Илијашу, гдје је 1921. произведен за протојереја. Године 1932. прешао је за пароха у Сарајево. За вријеме Другог свјетског рата усташе су га затвориле у логор Цапраг, одакле је депортован у Србију; *Шемајизам источно-православне српске њаширјаршије*, Сремски Карловци, 1923, 120; П. Пузовић, *нав. гјело*, 480–481.

⁵⁶ Прокопићева национална и културна активност је почела 1907. када је постао један од блиских сарадника Петра Кочића. У вријеме покретања Кочићеве *Ошацибине* присуствовао је свим скупштинама у вези са покретањем листа. Прокопић је неко вријеме и уређивао *Ошацибину*, невјешто и помирљиво, о чему свједоче ријечи Петра Кочића: „Ти, попе, уређујеш лист као да је црквени орган. Деде, нек се оштрије пише“; В. Ћоровић, *нав. гјело*, 149–150; Б. Чубриловић, *Пејшар Кочић и његово доба*, Бања Лука-Загреб, 1934, 59–60; Д. Берић, *нав. рад*, 64; М. М. Вулин, *Кочићева Ошацибина*, књ. I, Сарајево, 1991, 283–284; *Друштво Шемајизам Православне српске Миштрополије Бањалучке и Бихаћке за јодину 1911*, Бања Лука, 1912, 35.

⁵⁷ Послје рата Прокопић се налазио на мјесту бистричког пароха. Живио је мирно и повучено све до избијања Другог свјетског рата. Када су усташке власти почеле са ликвидацијама и прогонима Срба, Прокопић је протјеран у Србију, гдје је у Аранђеловцу умро; Ј. С. Радојчић, *нав. гјело*, 311–312; *III Шемајизам Српско-православне Епархије Бањалучке и Бихаћке за јодину 1923*, Бања Лука, 1925, 8.

⁵⁸ Ј. Б. Душанић, *Хроника српског села у Босни (Прибиничић-Рејублика Српска)*, Београд, 2007, 104–105.

Врањешевих.⁵⁹ Описујући своја страдања, свештеник Стојан Тркулић из околине Јајца је навео како је травнички окружни предстојник Никола Долић „дигао у таоце, позатварао и интернирао скоро све српско-православне свештенике свога окружја; у нашем котару варцарском, није ни једнога свештеника оставио.“⁶⁰ Мучења и понижења из Арада успио је преживјети парох Коста Продановић родом из Травника, који се након рата вратио у своју родну парохију.⁶¹

Лист *Српска црква* из Сарајева објавио је 1919. списак православних свештеника Бањолучко-бихаћке епархије страдалих у току Првог свјетског рата, на којем се налазе имена 12 крајишких православних духовника са њиховом кратком биографијом.⁶² Осим Л. Тулибрковића који је умро 1915.

⁵⁹ Б. В. Врањешевих, *Српска села на сувој међи (од Ђорковаче до Пејрове јоре)*, Нови Сад, 2004, 188–190.

⁶⁰ Тркулић је марта 1930. саставио краћи извјештај о свом, те страдању још неколико свештеника из Босанске Крајине, који је послао проти Стевану Димитријевићу у Београд; М. Станић, *Пројан српских свештеника у Босни 1914. године*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 3 (2002), 233–245.

⁶¹ У свештеничко звање рукоположен је 1899. У дугогодишњој каријери био је свештеник у Приједору, Гламочу, Илијашу и најдуже у Травнику. Продановић је током аустроугарске владавине био под сталном присмотром; Ј. С. Радојчић, *нав. гјело*, књ. III, 307.

⁶² Џабић Лука, парох у Винској, рођен 1857. године, Богословију је завршио у Београду. Рукоположен за презвитера октобра 1880. Умро у Араду, у интернацији, 28. новембра 1914; Школник Душан, администратор парохије у Штрпцима, рођен 1882. Богословију је завршио у Рељеву. За ђакона је рукоположен 31. августа 1902, а за презвитера 1. септембра 1903. Оболио у Босанском Броду као талац и преминуо од посљедица те болести 14. децембра 1914; Хаџић Лука, парох турјачки, рођен 1872. Богословске науке завршио у Рељеву и рукоположен је за ђакона и презвитера 9. односно 16. фебруара 1897. Смрт га је затекла у Араду 30. децембра 1914. У логору је био подвргнут страховитим мучењима; Карановић Светозар, рођен 1883. Богословију завршио у Рељеву. Рат га је затекао као пароха босанскокостајничког, одакле је протјеран у Арад, гдје је умро 24. јануара 1915; Тулибрковић Лазар, рођен 1846. Рат га је затекао као пароха еминовачког. Умро у интернацији у Араду 12. марта 1915; Богуновић Миле, парох врелски, рођен 1856. Так је бањалучке Богословије. За ђакона и презвитера рукоположен 17. и 18. јула 1875. Преминуо у Араду 18. марта 1915; Стојнић Гаврило, игуман манастира Гомионица, рођен 1859. За ђакона је рукоположен 25. јануара, а за јеромонаха 5. маја 1879. Као талац на жељезничкој станици у Бањој Луци разболио се и умро 23. септембра 1915; Поповић Марко, парох у Подграцима, рођен 20. октобра 1871. Богословију је завршио у Београду. Рукоположен за ђакона и презвитера 1899. Након што је оболио у логору у Араду, пуштен је кући, гдје је и умро 25. децембра 1915; Станковић Јеврем, парох чечавски, рођен 1855. Годину дана био је ученик Васе Пелагића у Бањој Луци. Рукоположен за ђакона и презвитера 6. и 9. децембра 1890. Као истакнути национално-просвјетни радник, често прогањан и затваран од стране аустројских власти. Био интерниран у Араду. Умро 10. маја 1916; Умићевић Ђорђо, парох у Сводни, рођен 1885. Богословске науке завршио у Рељеву. Затваран и интерниран у Босанском Новом и Жегару код Бихаћа, гдје је и оболио. Умро 22. августа 1917. године; Попадић Миле, протопрезвитер кључки, рођен

године, прота Вид Марјановић у својим *Мемоарима* спомиње још тројицу свештеника умрлих у интернацији 1918: Милана Пејића, Ђорђа Марчетића и Косту Мајсторовића. Према истом извору у Араду су били заточени још и Милан Јовановић, Ђуро Грбић и Ђорђе Павић.⁶³ За разлику од њих, Перо Слијепчевић је навео имена 33 православна свештеника из Бањолучко-бихаћке епархије страдалих за вријеме рата, иако за већину не зна тачно мјесто или узрок смрти.⁶⁴

Колико је био снажан обрачун државе са православним свештенством, говори податак да је само током прве ратне године од укупно 343 православна свештеника у Босни и Херцеговини њих седам убијено, 56 ухапшено и подвргнуто судској истрази, а 156 осуђено, интернирано или задржано за таоце због политичке непоузданости.⁶⁵ Злочини над православним свештенством правдани су тиме да је њихов утицај на српски народ посебно велик, јер црква важи за основу националног развоја и јер је у турско вријеме имала улогу народног вође. Парохијско свештенство се према владином мишљењу у политичком и грађанском погледу сасвим компромитовало.⁶⁶ Забринут због жестоког обрачуна са православном црквом, бањолучко-бихаћки митрополит Василије Поповић је крајем 1914. изјавио да се мора престати са досадашњом праксом притисака, јер српска црква таква понижења није доживјела ни за вријеме турске власти.⁶⁷ Због замирања црквеног живота, митрополит Поповић је јула 1915. молио земаљску Владу да

1846. Похађао Пелагићеву Богословију у Бањој Луци. Прогањан од аустријских власти, дуже вријеме био је у бањолучкој тамници и сарајевском затвору. Умро учи ослобођења, 4. новембра 1918. Већи дио живота посветио подизању писмености и развоју школа. Тестаментом је оставио велики иметак кључкој српској црквеној општини; Ђорђевић Петар, парох љепенички, рођен 1873. Богословију је завршио у Рељеву. За ђакона и презвитера рукоположен 6. и 8. октобра 1895. Оболио као талац и умро 24. марта 1919. године; *Српска црква*, Сарајево, год. I, бр. 5–6, јул-август 1919, 153–154.

⁶³ Вид Ј. Марјановић, *Мемоари и љештојиси*, Београд, 1975, 89.

⁶⁴ Свештеници Бањолучко-бихаћке епархије умрли за вријеме рата: Лука Џабић, Душан Школник, Лука Хацић, Светозар Карановић, Лазар Ђулибрковић, Миле Богуновић, Гаврило Стојнић, Марко Поповић, Јеврем Станковић, Ђорђо Умићевић, Миле Х. Попадић, Јован Суботић, Коста Поповић, Василије Марјановић, Симо Павловић, Теодор Илић, Петар Гаковић, Илија Бубњевић, Стеван Кондић, Обрад Бањац, Петар Рађеновић, Лазар Ожеговић, Душан Поповић, Никола Грбић, Димитрије Ескић, Милан Пејић, Коста Мајсторовић, Младен Поповић, Душан Џабић, Ђорђе Марчетић, Љубомир Пећо, Јован Врањешевевић, Петар Ђорђевић; П. Слијепчевић, *Босна и Херцеговина у Свешком рају*, у: Напори Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење, Сарајево, 1929, 230–231.

⁶⁵ А БиХ, ЗВ, прес. бр. 13484/1914. Извјештај ЗВ упућен ЗМФ 12. октобра 1914.

⁶⁶ В. Madžar, *Suspendovanje srpske crkveno-školske autonomije*, у: Veleizdajnički proces u Banjaluci, Banjaluka, 1987, 165.

⁶⁷ А БиХ, ЗМФ, Пр. бр. 146, Sarajevo, 14. јануар 1915.

за царев рођендан ослободи бар оне интерниране свештенике за које су окружни и котарски предстојници дали приједлог.⁶⁸

Међу репресалијама над цивилним становништвом примијетна је и насилна мобилизација Срба, који су потом слати на фронт, често баш према Србији. У редовима тако мобилисаних лица налазио се и немали број православних свештеника из Крајине. У аустроугарску војску је непосредно послије Сарајевског атентата мобилисан оцачки парох Михаило Ристић. Кући се вратио тек по завршетку рата.⁶⁹ Власти су 1914. интернирале у Јајцу младог сарајевског богослова Милана Ракиту, а потом га 1915. мобилисале и послале на Руски фронт. Ракита је тамо 1917. доспио у заробљеништво и пријавио се као добровољац у српску војску са којом је учествовао у пробоју Солунског фронта.⁷⁰ Из исте породице у пробоју Солунског фронта је учествовао јајачки парох Михаило Ракита.⁷¹ Почетак Свјетског рата прота Миливој Јелић из Лијешћа код Босанског Брода је дочекао у затвору, гдје се налазио као симпатизер „Младе Босне“. Из затвора је мобилисан у војску у којој је остао све до слома Монархије.⁷² У бањолучки затвор је 1914. приведен палачковачки прота Илија Ракић, који је одатле депортован у Арад. Након годину дана у интернацији и он је регрутован у аустроугарску војску.

Крајишко свештеништво на велеиздајничким процесима

Најзначајније мјесто међу судским процесима одржаним током Првог свјетског рата у Босни и Херцеговини заузима Бањолучки велеиздајнички процес (3. новембар 1915 – 22. април 1916) против 156 лица, махом културних, политичких и јавних српских радника. Овим процесом се настојало доказати свјетској јавности да искључиву кривицу за избијање рата сноси Србија због своје политичке и културне пропаганде у Босни и Херцеговини.⁷³ Као главни носилац тих активности означена је организа-

⁶⁸ А БиХ, ЗВ, Пр. бр. 8013/1915. Представка бањалучко-бихаћког митрополита Василија Поповића од 1/14. јула 1915 упућена ЗВ.

⁶⁹ Ј. С. Радојчић, *нав. гјело*, књ. III, 461.

⁷⁰ *Алманах Српске православне цркве*, књ. I, Београд 1933, 68.

⁷¹ Михаило Ракита је био веома активан у свештеничком удружењу и Југословенском црвеном крсту. Био је ватрени заговорник југословенске идеје; Ј. С. Радојчић, *нав. гјело*, књ. III, 413.

⁷² *Весник*, Београд, бр. 8, 1. август 1965.

⁷³ S. Bandović, *Narodna odbrana i njena organizacija na Banjolučkom veleizdajničkom procesu*,

ција „Народна одбрана“. Наиме, од 156 оптужених на Бањолучком процесу, њих 123 је осумњичено да су били чланови и повјереници ове организације.⁷⁴ Покушавајући да оправда свој напад на Србију аустроугарске власти су истицале рад „Народне одбране“ као продужене руке српске спољне политике и једног од криваца за пропаганду чији је циљ био урушавање монархије. Главни доказни материјал на коме се заснивала оптужница биле су биљешке капетана Косте Тодоровића из војног округа у Лозници, пронађене по аустроугарском освајању тог мјеста. Тврдећи да су дешифровали Тодоровићеве шифре, суд је наводно дознао за имена Тодоровићевих помагача из Босне и Херцеговине који су терећени као велеиздајници.⁷⁵ Према наводима тужитеља, „Народна одбрана“ је имала циљ да силом отргне Босну и Херцеговину из оквира Аустроугарске и припоји је Србији.⁷⁶

На овом судском процесу укупно је оптужено 19 свештеника (тројица из Босанске Крајине), један доктор теологије и два богослова. У недостатку чврстих доказа власти су кривицу појединих православних свештеника тражиле и тамо гдје се она није могла пронаћи. Тако је Јован Обрадовић, свештеник из Доњег Вакуфа, оптужен, јер је јула 1914. тражио дозволу за одлазак у Србију да би присуствовао видовданским свечаностима на Косову.⁷⁷ На смрт вјешањем осуђено је 16 оптуженика, од којих четири свештеника. Остали су осуђени на казне робије од три до 20 година, а 53 лица су ослобођена.⁷⁸ Начин саопштења пресуде показао је велики презир према Српској православној цркви. Осуда је била прочитана на Велику суботу, 22. априла, уочи Васкрса. На изненађење аустроугарских власти, ни драконске пресуде нису сломили дух заточених Срба, који су већ на Васкрс у ходницима „Црне куће“ у Бањој Луци припремили свечано богослужење.⁷⁹

у: *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka, 1987, 179.

⁷⁴ И на другим велеиздајничким процесима вођеним против босанских Срба у том раздобљу, аустроугарске власти су оптужене и редовно сумњичене за рад у „Народној одбрани“. На процесу Дамјану Ђурици, од 38 оптужених, 32 су осумњичена као њени повјереници и чланови; М. Екмеčić, *Žalosna baština iz godine 1914*, у: *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka, 1987, 29–30.

⁷⁵ Тодоровић је са уношењем података у свој протокол започео послје анексионе кризе 1909, а посљедње биљешке носе датум 10. мај 1914. У списак су била уписана 243 лица као српски тајни повјереници, а међу њима су се налазили чланови „Народне одбране“, „Сокола“ и „Побратимства“; *Исић*, 24.

⁷⁶ *Оптужница државној одвјејништва у Бања Луци њрошив Васиља Грђића и друјова*, Бања Лука 19. августа 1915, 57.

⁷⁷ Ђ. Микић, *nav. djelo*, 296.

⁷⁸ П. Слијепчевић, *Босна и Херцеговина у Свешком рају*, 238.

⁷⁹ „У машти својој помиривши се са смртном казном, ја сам гледао у будућности Васкрс српског народа, (...) Рекли су нам после, да су се Бањалучанке и Бањалучани скупили

У Бањој Луци су се на оптуженичкој клупи нашли сљедећи православни духовници: Милан Петковић (осуђен на смрт), Симо Беговић (осуђен на смрт), Димитрије Јевђевић (осуђен на смрт), Матија Поповић (осуђен на смрт),⁸⁰ Коста Божић (осуђен на 16 година затвора), Васо Косорић (осуђен на 16 година затвора), Драго Урошевић (осуђен на 15 година затвора), Атанасије Косорић (осуђен на 15 година затвора), Душан Суботић (осуђен на 12 година затвора)⁸¹, Милан Кљајић (осуђен на осам година затвора)⁸², Васо Медан (осуђен на шест година затвора), Михајло Савић (ослобођен), Павле Катанић (ослобођен), Саво Савић (ослобођен), Марко С. Поповић (ослобођен), Јован Обрадовић (ослобођен), Павле Убавић (ослобођен),⁸³ Гавро Гаврић (ослобођен), Михајло Васић (ослобођен),⁸⁴ др Симеон Поповић (ослобођен)⁸⁵ и Мирко Максимовић (ослобођен).

око зидина Црне куће да слушају наше необично богослужење, прво после осуде на смрт. Сазнали смо и то, да су се наши целати снебивали и чудили да ми, њихово робље, певамо и да је песма наш одговор на њихову осуду на смрт и робију“; М. Поповић, *нав. дјело*, 37–38.

- ⁸⁰ Прота Матија Поповић је означен као један од стубова „Народне одбране“ у Босни и Херцеговини. Његово име је често спомињано у Тодоровићевим папирима. На терет му је стављано да је у вријеме кризе створене Балканским ратовима позивао аустроугарске војнике у покрајинама да остану мирни ријечима: „Не пуцајте на Србе, то су ваша браћа“; М. Топлица, *Бањалучки процес*, Питсбург, 1916, 32–33.
- ⁸¹ Душан Суботић је након завршене богословије рукоположен за свештеника 1906. и постављен за пароха у Ламинцима. Од 1912. до смрти службовао је у Градишци. На суђењу је признао да је основао Српску земљорадничку задругу у Ламинцима и Рогољима. Био је предсједник пододбора „Просвјете“, секретар Добротворне задруге „Српкиња“ и секретар црквено-школске општине, те члан Српског сокола. На Видовдан 1914. на слету у Бањој Луци је водио „Побратиме“ и „Соколе“. Суботић је тада одржао говор о косовској идеји; *Ойшужница*, 243–244; *III Шемаџизам Српско-православне Епархије Бањалучке и Бихаћке за годину 1923*, Бања Лука, 1925, 13.
- ⁸² Милан Кљајић је рођен 1891. у околини Босанске Дубице. На суђењу признао да му је Раде Ђурановић последије сваког повратка из Србије говорио о „Народној одбрани“, коју му је приказао као друштво које треба да ослободи Босну и Херцеговину. Позивао га је, наравно, да и сам постане члан те организације, на шта Кљајић није остао равнодушан; *Ойшужница*, 113.
- ⁸³ Павле Убавић је означен као Србин националиста, ревносни дописник *Српске ријечи и Народа*, који је међу народом агитовао за прикупљање новца за финансирање српских националних организација. Наводи се да је 1908. путовао у Будимпешту да протестује против анексије. Због недостатка доказа ослобођен је на процесу; *Ойшужница*, 132.
- ⁸⁴ Свештеник Михаило Васић је рођен 1871. у Босанској Градишци. Према извјештајима аустроугарских власти, истицао се као националиста, политички вођа добојских Срба, повјереник „Просвјете“ и Српске књижевне задруге у Београду. Путовао је 1904. на крунисање краља Петра у Београд. Од 1929. био је члан Црквеног суда Бањаолучке епархије; *Ойшужница*, 115; П. Пузовић, *нав. дјело*, 327–328.
- ⁸⁵ По изласку из затвора аустроугарске власти нису дозволиле Поповићу да ради као професор, па је постављен за привременог свештеника у Црном Лугу. Послије рата радио

Као наставак овог велеиздајничког процеса, а на основу сличног материјала, аустроугарске власти су октобра 1916. покренуле суђење дубичком свештенику Дамјану Ђурици. У оптужници се наводи да су Ђурица и другови криви за рад у организацији „Народна одбрана“, као повјереници и чланови у Босни и Херцеговини, сматрајући да је том друштву циљ да се насилним начином оствари сједињење Босне и Херцеговине са Србијом. На суђењу које је трајало од 23. октобра до 6. децембра 1916. осуђено је 19, а ослобођено 16 лица. Свештеници Дамјан Ђурица и Милан Божић осуђени су на по 16 година тешке тамнице.⁸⁶

За разлику од списка Косте Тодоровића, аустроугарске власти нису успјеле доћи у посјед извјештаја који је кочићевац Тоде Поповић 5. маја 1915. поднио српској влади у Нишу, а уз који је приложен списак крајишких родољуба на које се српска војска може ослонити у случају преласка у Босну и Херцеговину. Уз документ се налази прилог под називом „Организација аустроугарске власти у Босни и Херцеговини“.⁸⁷ На списку повјерљивих особа нашла су се имена учитеља, свештеника, трговаца, студената, ђака, сељака, па чак и домаћица.⁸⁸ Уз свако име дати су детаљни подаци о мјесту боравка, занимању, сродницима, а за села и насеља наведена је и удаљеност од града или значајнијег центра у километрима.⁸⁹ Међу именима се

је као вјероучитељ у Брчком и Сарајеву, од 1919. у Министарству вера у Београду, а од 1921. као професор Богословије у Призрену, чији ће ректор постати 1924. Још у вријеме аустроугарске управе, Велики црквени суд у Сарајеву га је 1908. и 1909. кандидовао за епископа (бањалучко-бихаћког и зворничко-тузланског), али власти ту кандидатуру нису хтјеле прихватити; Ј. С. Радојчић, *нав. гјело*, књ. III, 240.

⁸⁶ Дамјанов отац Дамуш био је истакнути устаник из Црних Потока у вријеме Босанског устанка 1875–1878. Ђурица је после завршене ниже гимназије похађао Богословију у Рељеву. Године 1904. рукоположен је за свештеника и постављен за пароха у Друговићима код Прњавора. Од 1922. радио је као парох у Босанском Кобашу. Пред усташким злочинима Ђурица се склонио у Србију. Након рата се вратио у Босански Кобаш у коме је пензионисан 1954; Ј. С. Радојчић, *нав. гјело*, књ. I, 1147–1148; С. Скоко, „*Просвјеша*“ на велеиздајничким процесима током Првој свјетској рати, у: Зборник радова Сто година „Просвјете“ и њених знаменитих личности, Билећа-Гацко, 2003, 422.

⁸⁷ На свега три странице дат је кратак и прецизан преглед административног и територијалног уређења Босне и Херцеговине, са посебним нагласком на улогу Заједничког министарства финансија и Земаљске владе у Сарајеву. Аутор је нагласио да се увођењем Устава није ништа промјенило у управи покрајинама јер је Сабор имао исувише мале компетенције; Архив Југославије (=АЈ), Фонд Јована Јовановића-Пижона, кутија 4, 183–194.

⁸⁸ Српска влада је овај извјештај одмах проследила министру војном, пуковнику Душану Стефановићу, који је са његовим садржајем упознао начелника штаба Српске врховне команде војводу Радомира Путника, а он га потом дао на увид шефу обавјештајног одјељења пуковнику Драгутину Димитријевићу Апису; прим. Б. М.

⁸⁹ АЈ, Београд, Фонд Јована Јовановића-Пижона, кутија 4, 183–194.

нашло чак 20 свештеника из Босанске Крајине.⁹⁰

Босанскохерцеговачка емиграција и влада Краљевине Србије предузеле су последице Бањолучког процеса опсежне дипломатске мјере како би велеиздајници осуђени на смрт били помиловани. У међувремену је ратна срећа на фронту окренула леђа Аустроугарској, што је била добра околност и за бањалучке осуђенике. Политичка ситуација у монархији, а прије свега смрт цара Фрање Јосифа и ступање на пријесто цара Карла, олакшали су рад на помиловању осуђених. Жеља новог владара била је да се представи у другачијем свјетлу у односу на претходника, а државу којом је владао као цивилизовану, демократску и хуману државу вриједна очувања.⁹¹ Цар Карло је 29. марта 1917. обавијестио Алфонса XIII да је помиловао 16 осуђених на смрт у Бањој Луци. Такву његову одлуку требало је схватити као гест милости, али и као доказ пријатељства према шпанском краљу.⁹² Ипак, умјесто да процес у Бањој Луци буде инструмент оправдања аустроугарске политике и започињања рата 1914. године, он се претворио у судско ругло и постао је згодан повод југословенској пропаганди да дискредитује власт, а Монархију прикаже као окрутну државу која се безобзирно обрачунавала са својим политичким противницима.⁹³

⁹⁰ Ради се о сљедећим свештеницима: Тодор Срдић из околине Босанског Петровца, Миле Поподић из Кључа, Душан Суботић из Босанске Градишке, Алекса Поповић из Добрљина, Петар Карановић из Велике Кладуше, Милан Латинковић из околине Босанског Петровца, Душан Млађеновић из Јаворана код Котор Вароши, Јеврем Станковић из Чечаве, Коста и Стево Душанић из Прибинића, тешањски парох Теодор Илић и његов син свештеник Саво Илић, Петар-Пејо Иванковић из Јошавке, Раде Милошевић из Пискавице, Светозар Шпирић из Козарца, Мирко Мацура из Кнежице, Лазар Ђулибрковић из Еминоваца, Светислав Давидовић из Старог Мајдана, Благоје Шиљековић из Приједора и Мирко Микулић из Дервенте; *Истио*.

⁹¹ D. Živojinović, *Pomilovanje osuđenih u banjolučkom procesu 1916–1917. godine*, u: Banja Luka u novijoj istoriji, Banja Luka, 1978, 192.

⁹² Исто, 190.

⁹³ Глас, Бања Лука, бр. 4642, 21. фебруар 1986.

PERSECUTION OF THE ORTHODOX CLERGY IN BOSANSKA KRAJINA IN THE FIRST WORLD WAR

Summary:

For years before the First World War Serbian priests and teachers in Bosnia and Herzegovina had been marked by the Austro-Hungarian authorities as holders of Great Serbian Propaganda. Traditionally they were considered as stakeholders of the national intelligence in the country and the basis of the Serbian national movement, which had ultimately caused them to be outlawry and brought them massive killing during the war. Beside the pure religious, Orthodox Church had marks of cultural and political organization, and for a long period of time it was a holder of almost all cultural and educational work with the people. The First World War had its religious side in the Balkans, especially visible in Bosnia and Herzegovina area. Relationship between the Catholics and the Orthodox had been worsened to ultimate limits, and Catholic Church in B&H and in Croatia had officially supported the military action of Austro-Hungary against Serbia and Serbian people in general. Out of 343 Orthodox priests in total in Bosnia and Herzegovina, 156 of them had been convicted only in the first year of the war, then interned or taken hostage as they were deemed as politically unreliable. Persecutions of the clergy was especially strong in Bosanska Krajina, the area where mostly Serbian people settled and where there was a strong rebellious tradition since the 19th century. Imprisonment, physical molesting, deportation and forced mobilization of the Orthodox clergy were almost a daily occurrence, mostly in the first two years of the war. Serbian priests along with teachers were central to a great court trial held in Banja Luka 1915-1916, the biggest one organized in Bosnia and Herzegovina during the First World War. At the same time, authorities were controlling all the property of the Orthodox Church and dismissed the priests' association. In the clash with the Orthodox clergy, the Austro-Hungarian administration readily used a very broad network of agents and spies whose reports, very often vague and superficial, deprived many Serbs of their liberty. Persecuted and politically disempowered in the war, the Orthodox clergy did not hide its pleasure when the Serbian army entered the country and brought long-awaited liberation. The Serbian clergy considered the union with Serbia as the highest national ideal so the end of the war, especially in Bosanska Krajina, was welcomed with great enthusiasm.

ΓΡΑΨΑ / UNPUBLISHED DOCUMENTS

Данко Леовац
истраживач сарадник
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
danko.leovac@f.bg.ac.rs

ИЗВЕШТАЈ БАРОНА ЛИВЕНА О СРБИЈИ (1840)¹

Апстракт: У раду је приказан извештај барона Вилхелма К. Ливена о Србији из 1840. године. Ливен је радио у више мисија у Цариграду, а 1841. године боравио је и у специјалној мисији у Србији. Важио је за официра који добро познаје ситуацију на Балкану и у Османском царству. У извештају је детаљно приказано стање у Кнежевини Србији након абдикације кнеза Милоша, у јуну 1839. године, ситуација за време Првог намесништва (1839–1840), те сукоби између намесника Аврама Петронијевића и Томе Вучића, са једне, и кнеза Михаила Обреновића, са друге стране. Посебан део извештаја посвећен је мисији Муса ефендије, турског комесара послатог из Цариграда, који је у Србији боравио од јула до октобра 1840. године.

Кључне речи: барон В. К. Ливен, кнез Михаило Обреновић, кнез Милош Обреновић, Тома Вучић Перишић, Аврам Петронијевић, Србија, Османско царство.

* * *

Након абдикације кнеза Милоша, у јуну 1839. године, изабрано је Намесништво, у саставу Аврама Петронијевића, Јеврема Обреновића и Томе Вучића Перишића. Земљом су управљали девет месеци, најпре у име болесног кнеза Милана, а потом у име одсутног кнеза Михаила.² Иако је

¹ Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја *Српска нација – интeгративни и дезинтeгративни процеси* (Ев. бр. 177014)

² Р. Љушић, Прво намесништво (1839–1840), Београд, 1995, 31.

руски утицај у овом периоду знатно порастао, Русија није рачунала на две важне ствари: прво, да уставобранитељи неће презати од сарадње са Турцима, без обзира на услове, и друго, да ће се унутрашње поделе у земљи између уставобранитеља и присталица династије Обреновић знатно продубити. Изгледа да нико од руских представника није бринуо, нити размишљао о томе какве последице може да изазове абдикација кнеза Милоша. Захваљујући утицају Аврама Петронијевића на Порти, турска влада је признала избор намесника, упркос непостојању правног основа за такву одлуку.³ Уставобранитељи су потом започели активне припреме за смену династије Обреновић и довођење на власт Карађорђевића. Резултат политичких сукоба и роварења против кнеза Михаила имао је за последицу губитак наследности кнежевског достојанства. Порта је лако искористила унутрашње борбе и у Берату кнезу Михаилу наглашено је да је изабран, пошто је наслеђивање по принципу првородства прекинуто смрћу кнеза Милана.⁴ Кнеза су, поред изборног положаја, посебно забринула писма великог везира Авраму Петронијевићу и Томи Вучићу Перишићу, којима су они практично постављени за његове саветнике.⁵ Овим потезима Порта се трудила да што више ограничи кнежеву власт и утицај династије Обреновић, па је руски конзул Вашћенко, по саветима из Петрограда, обећао подршку Русије кнезу Михаилу и пожелео му срећан повратак у Србију.⁶ Кнез је убрзо и одликован високим орденом Свете Ане првог степена.⁷ Русија је сада покушавала да исправи пут којим се кренуло 1838/39. године и да на неки начин помири сукобљене стране, јер су у Петрограду добро знали да би промена кнеза Михаила и неизвесност политичке борбе могли да угрозе руски утицај у Србији, посебно што је међу уставобранитељима било бројних противника Русије. И сам кнез је у руском цару видео заштитника и човека коме може да верује, па је у марту 1840. године писао један *Мемоар* Николају I, у коме је по тачкама изложио права која је, по његовом мишљењу присвојио Савет, а по Уставу су при-

³ Р. Ј. Поповић, *Аврам Пејронијевић (1791–1852)*, Београд, 2012, 124.

⁴ Берат кнезу Михаилу султан је потписао у септембру 1839. године, а посебан ферман, где се изричито помиње као „главни кнез” потписан је од стране султана 3. фебруара 1840. године. Прочитани су на Калемегдану 17. марта 1840. године. Российский государственный архив древних актов (=РГАДА), Ф. 3 (Разряд III), Оп. 1 (Дополнения), д. 8, л. 316–319; *Србске новине*, бр. 11, 16/28. марта 1840, 81–83.

⁵ *Србске новине*, бр. 11, 16/28. марта 1840, 83; Р. Ј. Поповић, *Аврам Пејронијевић*, 126–128.

⁶ Г. В. Вашћенко – кнезу Михаилу, 10/22. фебруар 1840, Архив Србије (=АС), Поклони и откупи (=ПО), к. 70, бр. 170.

⁷ АС, Министарство иностраних дела – инострано одељење (=МИД–И), 1840, I, 147; *Србске новине*, бр. 15, 13/25. април 1840, 113.

падала кнезу. Поред тога, кнез се руском цару жалио на поједине уставобранитеље (Тому Вучића Перишића, Лазара Симића, Лазара Теодоровића, Аврама Петронијевића, Стефана Стефановића и Илију Гарашанина), да желе да га лише власти у корист Карађорђевића.⁸

Нешто више од годину дана након именованја за кнежеве саветнике и интензивне борбе са кнезом, Петронијевић и Вучић су, 1. маја 1840. године, поднели оставке, а потом затражили заштиту београдског паше. Тај корак су образлагали непријатељским деловањем кнеза против њих.⁹ Након доласка Муса ефендије, Портиног комесара, рада Скупштине која је требало да разреши унутрашњу кризу и неуспелих преговора са кнезом, уставобранитељи су, заједно са турским изаслаником напустили земљу, средином октобра 1841. године. Један део уставобранитеља је остао у Видину, а други су отпутовали за Цариград.¹⁰ У овој фази унутрашњих сукоба у Србији, Русија је стала на страну кнеза, посебно негодујући због слања комесара из Цариграда, чиме се нарушавала аутономија Кнежевине.¹¹ Боравак уставобранитеља у Цариграду и питање њиховог повратка у Србију постали су предмет дипломатске игре између Порте и Петрограда. Велику улогу на том пољу остварио је барон Вилхелм К. Ливен, који је 25. марта 1840. године допутовао у Крагујевац. Један од циљева његове мисије био је да пронађе решење за помирење између кнеза Михаила и прогнаних уставобранитеља.¹²

Рукопис који објављујемо чува се у Руском државном архиву старих аката (Российский государственный архив древних актов), у фонду Ф. 3 (Разряд III) – *Дела, Оіносящиеся до внуітренней и внешней йолиітики России*, Оп. 1 (Дополнения), ед. хр. 8, л. 19–36. Рукопис није датиран, али се из текста документа може сазнати приближно време настанка. *Terminus post*

⁸ АС, ПО, к. 70, бр. 152.

⁹ Архив внешней политики Российской империи (=АВПРИ), Ф. 180 (Посольство в Константинополе), Оп. 517, д. 2688, л. 9, кнез Михаило – А. П. Бутењеву 27. априла / 9. маја 1840; АС, МИД–И, 1840, II, 38, Г. В. Вашћенко – кнезу Михаилу, 17/29. април 1840; Опширније о овом питању видети: Р. Ј. Поповић, *Аврам Пеітронијевић*, 128–133.

¹⁰ *Србске новине*, бр. 43, 19/31. октобар 1840, 409–410; Р. Ј. Поповић, *Аврам Пеітронијевић*, 133–137.

¹¹ АС, Илија Гарашанин (=ИГ), 50, А. П. Бутењев – кнезу Михаилу, 12/24. јун 1840.

¹² Вилхелм К. Ливен (1800–1880), руски барон и официр, бавио се топографијом, а прво искуство на Балкану остварио је за време руско–турског рата (1828–1829). Године 1833. био је члан специјалне руске мисије у Цариграду, поводом сукоба између Османског царства и Мехмеда Алије у Египту. Три године касније постао је ађутант цара Николаја I и као његов човек од поверења био ја важна фигура и специјални изасланик у мисијама у Србији, за време прве владавине кнеза Михаила (1839–1842) и након Вучићеве буне (1842).

quiet настанка документа је 16/28. август 1840. године, датум који се у тексту наводи као време једног од сусрета кнеза Михаила и Муса ефендије. У самом тексту се не наводи да је турски комесар отпутовао из Србије, већ само, да је за сада његова мисија неуспешна. Обзиром да је Муса ефендија отпутовао из Србије крајем октобра 1840. године, за *terminus ante quiet* узимамо управо то време. У самом тексту нисмо вршили веће интервенције, осим мањег усаглашавања са правописом савременог француског језика.

* * *

De la situation des affaires en Servie

Les derniers rapports du consul général Waschenko¹³ à nous annoncent que la Servie continue à être le théâtre de mouvements séditeux et de dissensions intérieurs qui y ont, depuis plusieurs mois, gravement compromis le repos et la sécurité publique.¹⁴ L'effervescence des esprits est au jour d'hui à son comble et peut avoir pour le pays des suites fâcheuses si l'on n'avise pas sans retard aux mesures que la situation actuelle des affaires de la Servie rend indispensables. Avant d'indiquer cependant les moyens qui semblent être les plus propres pour remédier au mal, il devient nécessaire de résumer ici la anarchie des évènements survenus dernièrement en Servie et de rechercher leur véritable origine.

Dans le courant de l'année dernière, après l'abdication du Prince Milosch¹⁵ et le décès de son fils aîné¹⁶, l'administration des affaires Serviennes à été confiée à une Régence temporaire¹⁷ composée des primats les plus notables

¹³ Герасим Васиљевич Вашћенко (1790–1850?), дипломата, политичар, саветник. У периоду 1817–1821. и 1826–1828. године службовао је у саставу руске мисије у Цариграду. У међувремену је био секретар Комисије у Одеси за помоћ грчким избеглицама (1821–1826). Био је руски конзул у Молдавији (1835–1837) и Оршави (1837–1838), а од 1838. до 1843. године први руски дипломатски представник у Србији, у рангу конзула. Потом је службовао у Оренбургу као председник *Привременој савеша за ујрављање унутрашњим делима вазалној кирјиској кајанаша* до 1847. године, а од 1847. до 1850. године био је руски генерални конзул у Једрену.

¹⁴ Односи се на унутрашње размирице и политичке сукобе између кнеза Михаила Обреновића и уставобранитеља, на првом месту Аврама Петронијевића и Томе Вучића Перишића.

¹⁵ Милош Обреновић, српски кнез у два периода 1815–1839. и 1858–1860. Прву владавину окончао је јуна 1839. године абдикацијом и одласком из земље.

¹⁶ Односи се на кнеза Милана Обреновића (1819–1839), најстаријег сина кнеза Милоша Обреновића, који је након очеве абдикације наследио престо, али је болестан врло брзо умро.

¹⁷ Након абдикације кнеза Милоша, у јуну 1839. године, изабрано је Намесништво, у саставу Аврама Петронијевића, Јеврема Обреновића и Томе Вучића Перишића. Земљом су

ноmmément de Jephrem Obrénowitch¹⁸, de Woutchitch Peritchic¹⁹ et d'Abraham Pétroniewitch²⁰. Le bon accord à régné pendant quelque temps parmi les membres de cette Régence et leur u permis de rétablir en Servie le repos et le calme que la révolution avait ébranlé. Mais bientôt une inimitié très prononcée se manifesta entre Jephrem et Woutchitch; guident chacun par des vues personnelles et un amour-propre déplacé, ils oublièrent les intérêts du pays et ne songèrent qu'a se former un parti. D'atte manière l'esprit de discorde, contenu d'abord au sein de la Régence, gagna le conseil Servian et se répandit parmi toutes, les classes du peuple. La nomination des Woutchitch et Pétroniewitch en qualité de conseillers supérieurs auprès du Prince Michel²¹, vint augmenter encore l'animosité de Jephrem contre ses adversaires, car c'est à leurs intrigues et au désir de l'éloigner des affaires du pays, qu'il attribua la nomination de ces deux personnages a une place de confiance auprès du jeune Prince. Ainsi, avant l'arrivée même de ce dernier en Servie, il y existait déjà deux factions principales qui agirait en secret pour nuire l'une a l'autre. Mais à ces éléments de discorde se joignirent encore les sourdes menées du vieux Milosch, qui malgré toutes ses protestations, ne cesse de nourrir l'espoir de se voir replacé à la tête du gouvernement Servian. Les nombreux émissaires, par courant le pays y répandaient des proclamations et des offres avantageuses uniquement dans le but de provoquer le retour du vieux Prince.

Cependant, avant l'arrivée du Prince Michel, les partis, bien qu'agites, restaient dans l'inaction; les mouvements populaires étaient réprimés et on espérait que la présence du nouveau chef assurerait au pays la jouissance de la tranquillité et du bien-être. Cet espoir ne tarda pas à être déçu. À peine âgé de 16 ans, et par conséquent de pourvu de toute expérience, Michel, dès son arrivée en Servie, se laissa exclusivement influencer par sa mère la Princesse

управљали девет месеци, најпре у име болесног кнеза Милана, а потом у име одсутног кнеза Михаила.

¹⁸ Јеврем Обреновић (1790–1856), најмлађи брат кнеза Милоша, био је посебно утицајан у Шабачкој нахији. Врхунац његове политичке каријере било је именовање за члана Првог намесништва (1839–1840).

¹⁹ Тома Вучић Перишић (1788–1859), војсковођа, војвода и један од најмоћнијих људи Кнежевине Србије прве половине 19. века. Био је један од првих сарадника кнеза Милоша, а потом један од његових највећих противника и један од најмоћнијих уставобранитеља.

²⁰ Аврам Петронијевић (1791–1852), државник, дипломата, председник владе и министар иностраних послова Кнежевине Србије. Био је један од најмоћнијих уставобранитеља.

²¹ Михаило Обреновић (1823–1868), кнез Србије у два периода 1839–1842. и 1860–1868; Porta се трудила да што више ограничи кнежеву власт и утицај династије Обреновић па је практично кнезу Михаилу у марту 1840. године именovala за главне саветнике Тому Вучића и Аврама Петронијевића.

Lubitza²² et son oncle Jephrem Obrenowitch; il témoigne une bienveillance marquée aux partisans de son père ; de son propre gré il accorda l'amnistie aux personnes condamnées judiciairement pour la participation au complot de Milosch et manifesta par contre une répugnance extrême pour les deux conseillers que la Porte Ottomane lui avait désignés. Après avoir échoué dans sa tentative à l'exercice simula de se réconcilier avec eux et provoqua même une réconciliation entre les principaux primats, qui promirent d'oublier leurs anciennes haine et de travailler en commun au bien de la patrie. Mais cette réconciliation, loin d'être sincère, n'a procuré à la Serbie qu'un calme apparent, car Jephrem doit avoir conçu depuis longtemps le projet de perdre ses ennemis pour s'emparer entièrement de la direction des affaires. Il s'est vu puissamment secondé par la princesse Lubitza, qui donna une nouvelle force aux menées de son mari, en mit tout en œuvre pour provoquer son rappel en Serbie et pour se venger de ses ennemis, Woutchitch, Pétroniewitch et leurs partisans. Tous les efforts du parti adverse furent donc réunis contre ces deux personnages; pour s'en débarrasser, on eut recours à un soulèvement populaire. Dans ce but, plusieurs émissaires de Jephrem et de la princesse Lubitza parcoururent la Serbie et cherchèrent à faire accréditer le bruit que le jeune prince Michel était entouré de dangers à Belgrade et privé par ses conseillers du libre exercice de son pouvoir ; qu'il désirait diminuer les impôts, mais que les Woutchitch et Pétroniewitch l'empêchaient de soulager les charges du peuple. De pareilles insinuations, habilement produites devant le peuple ignorant et crédule, ne tarderont point à produire l'effet désiré et prévu d'avance. Au mois d'Avril, les habitants de plusieurs districts prirent les armes et se portèrent en masse sur Belgrade, sous prétexte de délivrer le Prince, mais véritablement pour obtenir la destitution des deux conseillers, importuns au jeune chef Servien et surtout à ses entours. Les primats Woutchitch et Pétroniewitch alarmés des menaces que les insurgés proféraient contre eux et ne se croyant pas en sûreté au milieu de l'émeute se réfugièrent dans la forteresse de Belgrade et résignèrent leurs fonctions.²³ Leur démission fut aussitôt acceptée. Tel fut le premier résultat de l'insurrection; bientôt elle se propagea presque sur tous les points de la Serbie et porta partout le désordre et l'insubordination. Au milieu de ces événements, le Prince Michel restait dans l'inaction et par sa condescendance envers les insurgés semblait vouloir encourager leurs mouvements séditieux. Contrairement aux

²² Љубица Обреновић (1785–1843), жена кнеза Милоша Обреновића и прва кнегиња нововековна српске државе. Имала је велики политички утицај, посебно за време прве владавине кнеза Михаила (1839–1842).

²³ Нешто више од годину дана након именовања за кнежеве саветнике и интензивне борбе са кнезом, Петронијевић и Вучић су, 1. маја 1840. године, поднели оставке, а потом затражили заштиту београдског паше. Тај корак су образлагали непријатељским деловањем кнеза против њих.

avis de notre Consul General, il entra dans des pourparlers avec les paysans rassembles dans les environs de Belgrade ; au lieu de leur tenir un langage forme, il leur donna des promesses et écouta favorablement leurs demandes. Elles avaient principalement pour obéir: 1. le renvoi de Woutchitch et Pétroniewitch; 2. la diminution des impôts; 3. le rappel en Servie du vieux Milosch et 4. la translation a Kragouewatz du siège du gouvernement.

Cette dernière demande, conforme d'ailleurs aux vœux secrets du Prince Michel, tout bientôt accepte ; le Prince, sa mère et quelques membres du Conseil Servian se transportèrent a Kragouewatz, tardifs que la plus grande partie des primats refusèrent de les suivre et restèrent a Belgrade. Cette apposition aux ordres du Prince donna lieu a la nouvelle dissension ; d'un autre cote les cris en faveur du rappel du vieux Milosch se firent entendre avec plus de force qu'au commencement, sans que le gouvernement durant plusieurs mois, se décida a user de songea à accorder sa protection aux citoyens passibles aux ecclésiastiques mêmes qui voulaient s'opposer ou se tenir étrangers a la révolte. Aussi plus de 60 personnes de la classe seule des primats, molestées par la populace ou persécutées par ordre du gouvernement quittèrent leurs foyers et se retirent dans la forteresse de Belgrade pour se placer sous la sauvegarde des autorités Turques.

Informée de toutes ces particularités et après s'être concertée avec Mr de Bouténeff²⁴, la Porte Ottomane prit alors le parti d'envoyer en Servie un fonctionnaire, Moussa Effendi²⁵, en qualité de commissaire extraordinaire et de lui adjoindre le Mr Antich²⁶, Kapou-Kehaya Servian a Constantinople. Ces personnes furent chargées d'examiner impartialement les causes des désordres survenus en Servie et de fâcher d'y rétablir la tranquillité publique en réconciliant les différentes factions qui divisaient le pays. Une telle mission, salutaire dans son but et dépourvue de toute arrière-pensée, parut au Prince Michel une infraction aux privilèges et aux prérogatives de la Servie, il nia à la Porte tout droit de s'émissaire dans les luttes intérieures de cette contrée, lors même que la gouvernement local, soit par faiblesse soit par d'autres motifs

²⁴ Аполинариј П. Бутењев (1787–1866), дипломата, саветник и члан Државног савета Руске империје. Био је секретар руског конзулата у Цариграду (1816–1821), а од 1829. године, са кратким прекидом 1830. године, па све до 1843. године руски конзул у Цариграду. Потом је до 1855. године био руски посланик у Риму. Године 1856. наименован је за државног саветника и ту дужност је обављао до смрти.

²⁵ Портин комесар, који је требало да извиди ситуацију у Србији и покуша да измири кнеза и уставобранитеље. Након рада Скупштине која је требало да разреши унутрашњу кризу и неуспелих преговора са кнезом, уставобранитељи су, заједно са Муса ефендијом напустили земљу, средином октобра 1840. године. Један део уставобранитеља је остао у Видину, а други су отпутовали за Цариград.

²⁶ Јован Антић, капућехаја Кнежевине Србије у Цариграду (1839–1842).

ne pouvait pas les maîtriser. Aussi à l'arrivée de Moussa Effendi à Belgrade, Michel Obrenowitch refusa-t-il de se rendre auprès de lui avec les principaux dignitaires de la Serbie, en prétextant que toute la population de Kragouewatz et des environs l'y suivrait et qu'il ne saurait prendre sur lui la responsabilité de désordres qui pourvoient en être la conséquence.

Ce n'est qu'après de longs délais et à la suite d'une sommation itérative de Moussa Effendi, appuyée par le Consul General Waschenko, que le jeune Prince se décida à venir à Belgrade et contra en relation avec le commissaire Turc. Le montrant très modéré et anime uniquement du désir de s'acquitter avec succès de sa mission Moussa Effendi consentit à faire réunir une espèce d'assemblée publique (скупщина) et ayant fait la lecture du firman de la Porte, il posa à l'assemblée diverses questions relatives aux derniers événements et qui devaient éclaircir le véritable état des choses. Au lieu de répondre sur-le-champ, on demanda temps et on prépara au nom du peuple des réponses par écrit qui furent présentées au commissaire Turc. Ces pièces, dont nous venons de recevoir les copies, démontrent jusqu'à l'évidence que loin d'être l'expression fidèle des sentiments et des opinions du peuple, elles ont été faites sous l'influence des principaux promoteurs des troubles. Dans une de ces réponses, outre les graves accusations contre les primats Woutchitch, Pétroniewitch et plusieurs autres, outre la demande formelle de les exiler à jamais de la Serbie, les députés des paysans, les chefs de districts et les présidents des différents tribunaux, se livrent audacieusement à des inculpations envers la Porte Ottomane. Ils reprochent à la Cour Suzeraine l'infraction des droits assurés aux Serbiens et cillent comme des actes arbitraires ; la nomination des deux conseillers supérieurs auprès du Prince ; l'envoi en Serbie de Moussa Effendi comme commissaire extraordinaire et l'emploi du Mr Antich qui, en sa qualité de Kapou-Kehaya Servien, n'aurait dû accepter une mission quelconque sans l'autorisation de son gouvernement. À côté de ces récriminations inconvenantes et mal fondées, on remit plusieurs requêtes en faveur du vieux Milosch. En le représentant comme ayant été victime des cabales, on réclamait de la Porte le rappel de Milosch en Serbie pour être le tuteur de son fils.

Après avoir reçu tous les documents susmentionnés qui étaient destinés à établir la vérité, Moussa Effendi, agissant toujours dans un parfait accord avec le Consul General Waschenko, trouva moyen d'engager le Prince Michel à établir une commission spéciale pour examiner les griefs élevés à la charge des Mr Woutchitch, Pétroniewitch et consort et pour recevoir d'une autre part les justifications que ces derniers pourraient présenter. Les séances de cette commission devaient avoir lieu en présence du Prince, du commissaire Turc et de notre Consul General, de sorte que les accusés pouvaient espérer que justice leur serait rendue. Mais cette mesure a été paralysée par le gouvernement Servien

qui proclama publiquement les accusations dressées contre les Mr Woutchitch, Pétroniewitch et plusieurs autres et en faisant entendre qu'ils étaient reconnus comme coupables, annonça que la commission projetée aurait à s'occuper seulement de l'application des peines auxquelles ils seront condamnés. En dit figurant ainsi les intentions justes et correctes de Moussa Effendi, on s'attacha d'un autre cote a faire annonces les mesures coercitives et arbitraires qu'on se proposait d'adopter vis-à-vis des personnes susmentionnées, dans le cas ou elles ne comparaitraient pas devant la commission. Le voyant ainsi condamnés avant même d'être juges ; effrayés des menaces et craignant même pour la sûreté de leur vie, les Mr Woutchitch, Pétroniewitch et une vingtaine d'autres primats qui, a l'arrivée de Moussa Effendi avaient quitte la forteresse de Belgrade, y rentrèrent de nouveau, en se contentant de faire parvenir au commissaire Turc leurs justifications par écrit sur les forts qu'on leur attribuait. En même temps, plus de 30 paysans et artisans qui étaient venus porter plainte contre les dommages et les violences qu'ils ont éprouvés durant les dernier troubles se sont mis en route pour Constantinople dans l'espoir d'y obtenir la justice qu'on leur a constamment refusée dans leur partie.

De cette manière, la commission n'a pas pu procéder à une enquête que le Prince Michel et ses entours semblent avoir écartée a dessein, car si l'acte d'accusation, produit contre les principaux primats, leur impute de graves forts, la justification de ces derniers porte aussi plusieurs faits prouves qui tombent à la charge du Prince, de sa mère, de Jephrem Obrenowitch, du Mr Protich²⁷ et de nombre de personnes qui entourent le jeune chef Servian et jouissons de sa confiance. Sans admettre tous les chefs d'accusation diriges contre ces personnes, on y trouve cependant des preuves indubitables de la part qu'elles ont prise dans les derniers événements.

Après-avoir échoué dans sa tentative d'établir une enquête régulière et malgré les mauvaises dispositions qu'il rencontrait de la part du Prince Michel, le commissaire Turc a voulu tenter encore un effort. Après s'en être concerté avec le consul Waschenko et partageant entièrement la conviction de se dernier que la haire qui caisse entre la Prince Michel et les primats Servian indique plus haut, ne saurait être déracinée que par l'effet du tems, considérant d'un autre cote que la présence de ces primats en Servie pourrait occasionner des mouvements séditieux parmi le peuple, si crédule et si facile à soulever, Moussa Effendi se décida à faire au Prince Michel les propositions suivantes.

²⁷ Ђорђе Протић (1793–1857), секретар и председник Народног суда у Крагујевцу, члан Државног савета, министар унутрашњих послова за време прве владавине кнеза Милоша од 1834. до 1839. године, а потом и за време Првог намесништва (1839–1840). Доласком у земљу кнеза Михаила 1840. године именован је за кнежевског представника и министра иностраних дела (1840–1842). Након Вучићеве буне (1842) напустио је Србију и живео у изгнанству до 1857. године, када се вратио у Србију.

1. d'éloigner pour quelque tems de la Servie les Woutchitch, Pétroniewitch, Simitch et quatre autre primats.
2. de leur accorder des pensions comme une récompense de leurs anciens services.
3. de prendre sous la protection spéciale du gouvernement leurs familles et les biens-fonda qu'ils peuvent posséder en Servie.
4. d'accorder l'amnistie a toutes les autres personnes qui s'étaient retirées dans la forteresse de Belgrade et d'admettre au service autant que cela pourrait se faire, les employés qui se trouvaient parmi les proscrits.
5. d'observer strictement le règlement Servian et de s'en servir dans les affaires judiciaires.
6. de rétablir le siège du gouvernement soit à Belgrade soit à Topchidéré jusqu' a l'autorisation de la Porte de le transférer par à Kragouewatz.

Dans une entrevue avec Moussa Effendi, le 16 Aout, Michel Obrenowitch accéda pleinement a toutes ces propositions, en observant seulement que l'article 2 relatif aux pensions demandait a être soumis aux délibérations du Conseil. Du reste, il promit d'insister sur l'adoption de cette condition et protesta qu'il ne nourrissait aucun sentiment hostile contre les 7 primats susmentionnés, mais que ces derniers s'étaient attiré la haine du peuple.

Le Consul General Waschenko s'empressa de soutenir ces propositions comme les seules propres a mettre fin aux dissonions actuelles; il trouva le jeune Michel Obrenowitch dispose à les exécuter et recueillit de sa bouche les mêmes promesses que le commissaire Turc. Mais quelques jours après, le Prince a fait parvenir à ce dernier une réponse par écrit, dans laquelle il exigeait qu'aux personnes désignées à être éloignées de la Servie on ajoutât encore deux primats. En refusant la pension demandée pour eux, le Prince Michel éludait aussi de se prononcer catégoriquement sur tous les autres points convenus avec le commissaire Turc. Cette conduite du chef Servian combla la mesure de la patience et de la modération, dont Moussa Effendi a fait preuve depuis son arrivée en Servie. Convaincu de l'impossibilité de terminer cette affaire avec le concours du gouvernement Servian et de s'entendre avec lui-le commissaire Turc en refera à la Porte et attend ses directions ultérieures. De son côté le Prince Michel, après avoir si brusquement rompu la dernière négociation avec ce dignitaire, se mit en route pour Kragouewatz en se faisant suivre de tous les principaux primats Serviennes.

Sur ces entrefaites, une nouvelle révolte éclata dans les districts de Pojarewatz et de Semendrie ; plusieurs centaines de paysans armés se sont portés sur Topchidéré en annonçant hautement l'intention de mettre a mort tous les primats qui se trouvent auprès du Prince, de faire immédiatement rappeler de la Valachie le vieux Milosch et de donner une nouvelle forme au gouvernement.

Effraye de ce mouvement séditieux, Michel Obrenowitch se décida enfin d'user de la force armée contre les insurgés ; il a fait réunir un détachement de 1000 hommes qui alla à la rencontre des révoltés, s'empara de leurs chefs et dispersa les autres. Les individus arrêtés comme les plus coupables, portèrent des plaintes les plus amères contre les Jephrem Obrenowitch et Protich et leur reprochèrent hautement d'avoir induit le peuple en erreur et d'être la cause des troubles en Servie. Mais les papiers saisis sur les révoltés, tels que les proclamations et les lettres de Milosch et de la Princesse Lubitza, ainsi que les aveux des personnes mises aux arrêts, prouvent que sous les auspices de la mère du jeune Michel et par les soins de ses partisans les plus zélés, un complot a été formé dans le but de faire venir Milosch en Servie et qu'à cet effet on avait déjà fait tous les préparatifs nécessaires. Bien que le Prince Michel ait pris quelques dispositions pour égousser ce complot et faire une enquête sur les conjures, il est hors de doute que ces derniers n'encourront pas la punition méritée, via la part active qu'y a prise la Princesse Lubitza. Il paraît même certain que cette dame travaille aujourd'hui en faveur de son mari à l'insu et contre les intérêts de son fils et qu'elle enrôle partout des complices en éloignant soigneusement tous ceux qui pourraient s'opposer à ses desseins. Par cette raison Jephrem Obrenowitch et le Protich sont devenus aujourd'hui l'objet de sa haine et de ses persécutions. Le premier a même donné sa démission qui probablement sera acceptée, car sa place du Président du Conseil est ambitionnée par un protégé de la Princesse Lubitza. Le voyant ainsi abandonné par cette dernière et entraîné par la marche des choses plus loin qu'ils ne l'auraient peut-être désiré, les Jephrem Obrenowitch et Protich cherchent maintenant à se mettre à couvert de la responsabilité pour les troubles qu'ils ont eux-mêmes excités en grande partie. Dans ce but Jephrem a fait dire à Moussa Effendi pour l'entremise du Mr Antich, que d'après sa conviction la Servie ne saurait être tranquille tant que Milosch résidera en Valachie et sa femme restera auprès du Prince Michel et que le seul moyen de rétablir l'ordre et la sécurité dans le pays, serait d'éloigner ces deux personnages dans quelque endroit d'où ils ne pourraient exercer une influence occulte sur les affaires de la Servie. Du moment où cette mesure serait prise, Jephrem et Protich se chargent d'appaiser promptement le pays et de réconcilier le Prince avec les primats qu'on a vu lui rendre odieux. Ce même langage a été tenu par le Protich vis-à-vis du Consul General Waschenko; il lui avoua en outre que les seuls auteurs de la dernière insurrection, comme de celles qui l'ont précédées, l'étaient Milosch et sa femme. L'exactitude de cette déposition ne saurait être mise en doute ; mais il serait injuste d'attribuer uniquement aux menées de Milosch tous les désordres dont la Servie est encore le théâtre. La part que y a prise l'ancien chef Servien et les intrigues de sa femme sont manifestes; cependant la conduite du Prince Michel n'est pas non plus exempte de reproche. Dépourvu d'expérience et se

laissant conduire par les conseils perfides de ses entours ce jeune homme a, si non commencé, du moins fortement protégé la persécution entre prise contre les Woutchitch et Pétroniewitch par leurs ennemis déclarés Jephrem Obrenowitch, Protich et plusieurs autres. Cette persécution enveloppa ensuite les personnes auxquelles on ne songeait point d'abord; de sorte que la Servie se voit aujourd'hui en bulteaux dissensions intestines; privée des hommes les plus capables et les mieux intentionnés; et confiée à la direction d'un jeune Prince qui, tout en proclamant ses prétendus droits de dynastie n'est pas à même de calmer le pays.

Dans cet état de choses il serait d'une nécessité urgente d'adopter des mesures décisives que la situation actuelle des affaires en Servie réclame impérieusement. D'Après l'opinion du Consul General Waschenko il n'y a vue deux moyens de faire cesser en Servie l'esprit de discorde et d'y rétablir la tranquillité publique, savoir: ou bien d'obliger la Prince Michel a admettre au service les principaux primats, voues aujourd'hui à la persécution, mais qui sont connus par leur aptitude aux affaires et leurs bonnes intentions et qui ont rendu déjà de grands services a la partie; ou bien de les éloigner pour quelque temps de la Servie, en renvoyant aussi quelques uns de leurs adversaires qui, places aujourd'hui à la tête des affaires, s'adonnent aux intrigues et entretiennent le pays dans un état de troubles et d'agitation.

A cote de cette mesure se présente une autre, non moins indispensable pour le maintien de l'ordre et de la tranquillité en Servie. L'expérience n'a que trop prouvé que le vieux Milosch et sa femme, nonobstant toutes leurs protestations et les avis que le gouvernement impérial leur a fait plus d'une fois parvenir, n'abandonnent pas l'idée de se saisir de nouveau du pouvoir perdu. Aussi le Consul General Waschenko pense que pour le réponse et le bien de la Servie il est essentiel d'en éloigner sans retard la Princesse Lubitza et de faire transférer la résidence de Milosch de la Valachie dans un endroit quelque d'où il ne pourrait plus continuer ses coupables menées.

En soumettant au Ministère Imperial toutes ces considérations, fondées sur un examen approfondi et conscient de l'origine et de la marche des événements en Servie, le Consul General Waschenko observe que dans le cas ou Porte Ottomane serait disposée d'employer quelques nouvelles mesures dans le but de rétablir l'ordre et le calme dans le pays, ces mesures doivent être énergiques et toutes exceptionnelles, car vu la haine qui existe en Servie contre les Turcs, l'envoi d'un simple firman, défavorable au Prince Michel, ne saurait produire aucun résultat et pourrait par contre faire soulever le peuple pour s'opposer aux ordres du Sultan. Comme d'un autre cote tous les efforts de Moussa Effendi ont jusqu'ici échoués contre l'opinion fretté et le m'aurais vouloir du Prince Servian, il n'est guère probable que ces démarches ultérieures aient plus de succès. Cette supposition est d'autant plus fondée que le Consul

d'Autriche profitant des circonstances actuelles et désirant nuire a l'influence de la cour impériale en Servie, ne cesse d'insinuer au jeune Michel Obrenowitch que la Porte, au milieu de la crise du moment ne peut entre prendre contre la Servie rien de sérieux et que la Russie ne se décidera pas non plus d'intervenir dans les affaires Serviennes.

THE BARON LIVEN' REPORT ON THE SITUATION IN SERBIA (1840)

Summary:

In this paper we present the undated report of Baron Wilhelm K. Liven of Serbia from 1840. This Russian Officer worked in several missions in Istanbul, and in 1841 he visited Serbia in a special mission. He was known as an officer who knew the situation in the Balkans and the Ottoman Empire. The report shows in detail the state of the Principality of Serbia after the abdication of Prince Miloš Obrenović in June 1839, the situation during the first Regency (1839–1840), and conflicts between the governor Avram Petronijević and Toma Vučić, at one side, and Prince Mihailo Obrenović, at the other. A special section of the report is dedicated to a mission of Musa Effendi, a Turkish commissioner who was sent from Constantinople, and visited Serbia from July to October 1840.

A published manuscript was preserved in the Russian State Archive of Old Documents (*Российский государственный архив древних актов*), the Fund N° 3 (Part III) – Acts Related to Interior and Foreign Policy of Russia, Op. 1 (Additions), signature N° 8, pp. 19–36. The manuscript is not dated, but the text of the document could indicate an approximate time when it was written. *Terminus post quem* of the writing of the document is 16-28 August 1840, the date which is stated in the document as the time of a meeting of Prince Michael and Musa Effendi. The document does not give information whether the Turkish Commissioner departed from Serbia, but only that his mission had failed for that occasion. Since the Musa Effendi departed from Serbia in late October 1840, as *terminus ante quem* we can take precisely that time.

Др Милош Јагодић
ванредни професор
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
mjagodic@f.bg.ac.rs

БЕЛЕШКА НИКОЛЕ ПАШИЋА О СРПСКО–БУГАРСКОМ УГОВОРУ О САВЕЗУ 10. МАРТА 1912.

Апстракт: Рад садржи белешку Николе Пашића о крунском савету одржаном 10. марта 1912. поводом склапања српско-бугарског Уговора о савезу. У њој је садржано и образложено Пашићево негативно мишљење о уговорним одредбама које су се односиле на разграничење Србије и Бугарске у Македонији.

Кључне речи: Никола Пашић, Милован Миловановић, Србија, Бугарска, балкански ратови 1912–1913.

* * *

Историја склапања Уговора о савезу између Србије и Бугарске добро је позната. У октобру 1908. године Аустроугарска је анектирала Босну и Херцеговину. Србија се, уз руску подршку, опирала да призна свршени чин до марта 1909. Тај отпор је довео до ивице рата са Аустроугарском. Двојна монархија, међутим, анексијом није задовољила своје претензије на Балкану. Њен циљ је био Солун, а следећи корак ка њему могло је лако да буде запоседање Старе Србије. У том случају Србија би се нашла опкољена и њена независност би озбиљно била доведена у питање. Српска спољна политика морала је да нађе обезбеђење од претећег стиска свог северног суседа. Министар иностраних дела Србије Милован Миловановић видео

је излаз из незавидне ситуације у савезу са Бугарском и од 1909. г. је све своје снаге усмерио ка његовом склапању.

Миловановић је две године настојао да изведе приближавање Бугарској, али није наилазио на одзив са друге стране. Отоманизаторска политика младотурака и албански устанци 1910. и 1911, који су могли довести до интервенције Аустроугарске, изазивали су забринутост у Београду и у Софији. Коначно, у јесен 1911. Италија је напала Турску са циљем да јој преотме Триполис. Свима, па и политичарима у Бугарској, постало је јасно да се решење Источног питања неумитно приближило. Искуства из прошлости показала су да балканске државе саме нису биле у могућности да се носе са Турском. Србији и Црној Гори то није успело 1876. године, као ни Грчкој 1897. Потреба стварања Балканског савеза наметала се сама по себи.

Преговори о савезу између Србије и Бугарске почели су октобра 1911. и трајали су до марта 1912. Најспорнија питања била су везана за будуће разграничење две државе у Македонији. Миловановић је на споразум о савезу гледао као на услов независног опстанка саме Србије. Њиме је желео да обезбеди бугарску помоћ у случају аустроугарске агресије на Србију и излаз Србије на море. Да би то постигао, био је спреман на територијалне уступке у Македонији, јер без њих савез не би био могућ. Преговори су највећим делом вођени посредством српског посланика у Софији Мирослава Спалајковића. Споразум је склопљен 13. марта 1912; састојао се из Уговора о савезу и Тајног додатка. Уговором о савезу Србија и Бугарска су гарантовале међусобно целокупност територија и обавезивале се да са свом својом снагом притекну једна другој у помоћ у случају напада треће државе на једну од уговорних страна. Тиме је био постигнут први Миловановићев циљ. Тајни додаток је предвиђао офанзивни рат против Турске, уз знање Русије. Ослобођене територије биле су подељене у три зоне. Неспорна српска зона била је северно и западно од Шар-планине. Неспорна бугарска зона била је источно од Родопа и реке Струме. Између њих је била трећа зона. У њој је повучена линија разграничења у правцу североисток-југозапад од Криве Паланке до Струге. Територије источно од ње припале би Бугарској, а западно Србији. У случају да између уговорних страна ипак искрсне спор око разграничења након окончања рата, била је предвиђена арбитража руског цара. Одричући се Криве Паланке, Кратова, Велеса, Прилепа и Струге, Миловановић је усмерио правац српског ширења ка југозападу. Одредбе савеза даље су елабориране Војном конвенцијом закљученом 12. маја.¹

¹ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић, у: Порџреџи из новије српске историје*, Београд, 1997, 251–266; С. Скоко, *Други балкански рат 1913, књига прва*, Београд, 1968, 74–93, 365–399; *Историја српског народа VI-1*, Београд, 1983, 184–187.

Никола Пашић, шеф владајуће Радикалне странке, од 7. јула 1911. до 9. септембра 1912. није обављао ниједну државну функцију. Ипак, он је као најважнији политичар у земљи био упознат са током преговора и, као што је у науци одавно утврђено, није се слагао са територијалним концесијама учињеним са српске стране. Пашић није имао много поверења у искреност бугарске стране, посебно владара Фердинанда, а највише се противио уступању Криве Паланке и Кратова, стратегијски важних области, које је сматрао етнички српским. Он је, у крајњем случају, био спреман да прихвати неповољно разграничење само као последицу евентуалне руске арбитраже коју Србија објективно не би смела да одбије. Према Пашићу, српско-бугарска граница би требало да иде реком Брегалницом и од њеног ушћа линијом до Охрида. Међутим, Пашић није учинио ништа да осујети Миловановића у склапању уговора. Обарање Миловановића са власти у току преговора несумњиво би компромитовало Пашића и Србију у очима Русије, покровитељице српско–бугарског савеза. Стога је Пашић пустио Миловановића да ради и да сноси одговорност.²

Миловановићеви ставови о Уговору су подједнако значајни као Пашићеви. Први га је склапао, а други, стицајем историјских прилика, спроводио. У Историјској збирци Архива САНУ, у оквиру заоставштине Николе Пашића под сигнатуром бр. 14924-42, чува се његова својеручна белешка о састанку одржаном у двору, у присуству краља, 10. марта 1912. Том приликом су најважнији државни званичници упознати са коначном верзијом Уговора и донета је одлука да се он прихвати. Пашић је поновио своје неслагање са одредбама о разграничњу, нагласио Миловановићеву одговорност и изјавио да, због виших државних интереса, овај документ прихвата „против воље, а са уверењем да ће се моћи у току времена исправити оне погрешке које су учињене, а нарочито са Кривом Паланком и Кратовом“. Имајући у виду доцнији ток догађаја, ово важно Пашићево сведочанство, иначе само посредно и непотпуно познато у историографији³, доносимо у целини. У тексту извора нису учињене никакве измене, изузев што су скраћенице разрешене у угластим заградама.

² Д. Ђорђевић, *Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912. године*, Историјски часопис 9–10 (1959), 467–485.

³ *Исџо*, 479, напомена 27.

* * *

Белешка. Београд 26. фебр[уара]⁴ 1912.

Данас позвао ме је Њ[егово] В[еличанство] Краљ⁵ да одем к њему [у] 3 часа [и] 45 минута. Полазећи к њему, дође к мени Андра Ник[олић]⁶ и рече ми да је позват у двор у исто време. Заједно идемо и тамо су дошли још Милован⁷, Ст[епа] Степановић⁸, Путник⁹, Драшковић¹⁰ и Спалајковић¹¹. Краљ нам саопшти да је мин[истар] пред[седник] Милован дошао до споразума са Бугарском и да је пројектовао уговор о свему и замолио је Милована да изложи свој рад по том предмету, па да кажемо и ми своје мњење о томе споразуму.

Пре свега, Милован је прочитао уговор о савезу и затим изложио свој рад и ток преговора и даје своје мишљење да је уговор користан и да га треба усвојити.

Андра казао је да га треба примити, само је учинио примедбу да не ујемчава довољно бугарску помоћ против Аустрије.

⁴ По старом календару.

⁵ Петар Карађорђевић (1844–1921), краљ Србије (1903–1918) и Краљевине СХС (1918–1921).

⁶ Андра Николић (1853–1918), политичар; професор Београдске гимназије; министар просвете и црквених дела 1890–1891, 1891–1892, 1892, 1896–1897, 1904–1905, 1906–1907, 1907–1908, 1908, 1908–1909; министар иностраних дела 1893, 1903–1904; члан Државног савета од 1890; председник Народне скупштине 1909–1918.

⁷ Милован Миловановић (1863–1912), правник, државник; професор међународног и државног права на Великој школи од 1888; начелник Министарства иностраних дела 1890–1892, 1893–1894; министар правде 1896–1897; министар народне привреде 1901, 1901–1902; министар финансија 1902; министар иностраних дела 1908–1909, 1909, 1909–1911; председник владе и министар иностраних дела 1911–1912; посланик Србије у Букурешту и Риму.

⁸ Степа Степановић (1856–1929), генерал од 1907; министар војни 1908, 1911–1912; командант Друге српске армије у балканским ратовима и Првом светском рату 1912–1918; војвода од 1914.

⁹ Радомир Путник (1847–1917), генерал од 1903; министар војни 1904–1905, 1906–1907, 1907–1908, 1912 (од 4. јуна до 2. октобра 1912); начелник Главног генералштаба српске војске 1904–1912; начелник Штаба Врховне команде у балканским ратовима 1912–1913. и Првом светском рату 1914–1915; војвода од 1912.

¹⁰ Милорад Драшковић (1873–1921), политичар; министар народне привреде 1905–1906; министар грађевина 1914–1917; министар саобраћаја 1919–1920; министар унутрашњих дела 1920–1921;

¹¹ Мирослав Спалајковић (1869–1951), дипломата, политичар; конзул у Приштини 1904–1906; начелник Министарства иностраних дела 1906–1911; посланик у Софији 1911–1913; посланик у Петрограду 1913–1917; министар без портфеља 1920; посланик у Риму 1920–1924; посланик у Паризу 1924–1935.

Степа и Путник учинили су замерку што граница на северу није повучена са стратегичног гледишта, што је прешла вододелницу и спустила се повише Криве Паланке и Кратова, те на тај начин Бугарска отворила је свој пут према Скопљу – али, ако виши политички обзири говоре да треба имати споразум са Бугарском, онда они примају границу која је повучена.

Ја сам изложио своје мњење нешто опширније. Кад су преговори свршени и сада стојимо пред питањем примити или одбацити уговор, ми [смо] стављени у тежак положај да дајемо своје мњење. Мени се чини да смо много попустили, или управо рећи напустили неке српске крајеве, које нисмо смели напустити, па макар остали без уговора. Нарочито је много попушћено на северној страни и није требало ни у ком случају напустити крај Криве Паланке и кратовски, јер је напуштена природна граница, висока вододелница, која достиже до 2 000 метара и више и пристало се је на границу која нема оправдања ни с који[x] гледишта. Ту је требало запети и на томе ломити. Сад, кад је споразум утврђен, онда настаје питање шта ће настати ако одбацимо споразум. Кад одбацимо уговор, онда Бугари стоје оправдани спрам Русије и осталих Славена, а нама се може пребацити да смо све друге користи напустили ради малог краја, у коме не живи више од 20 хиљада људи. Бугарска би онда могла имати слободне руке да ступа с другима у споразуме, пошто је Србија одбацила споразум. Ја не би у преговорима дотле ишао, али кад је г[осподин] министар пристао, који је највише одговоран, онда ми не можемо одбацити постигнути резултат, кад нисмо одговорни за ток државне политике, и примићемо га против воље, а са уверењем да ће се моћи у току времена исправити оне погрешке које су учињене, а нарочито са Кривом Паланком и Кратовом. Трбало је затегнути у преговорима и Бугари би попустили, као што су попустили у границу идући Охридском језеру.

Србија може имати две политике. Једна би била да иде с Русијом и њеним савезницама, а друга је да иде с Аустријом и њеним савезницама. По моме уверењу, политика која се наслања на Русију и западне државе кориснија је за Србију, него она политика која би се наслањала на Аустрију.

Русија је напустила стару своју политику да се шири на Балкану, она иде сада само за тим да задобије прилазе Босфор и Дарданеле са Цариградом, а остале земље оставља Бугарској, Србији и Грчкој, наравно с Цр[ном] Гором.

NIKOLA PAŠIĆ'S NOTE ON ALLIANCE BETWEEN SERBIA AND BULGARIA MADE ON 10 MARCH 1912

Summary:

This paper contains the unpublished notes of Nikola Pašić, about a meeting of Serbia's main officials, convened by the King and held on 10 March 1912 in the Royal Court. On that occasion, the Prime Minister, Milovan Milovanović, informed the chief political and military figures about the final version of the Treaty of Alliance with Bulgaria. Nikola Pašić expressed his disagreement with the proposed delimitation in Macedonia, especially with ceding of Kratovo and Kriva Palanka to Bulgaria. Although unwillingly and with hope that these provisions could be changed in the future, Pašić voted for acceptance of the proposed text.

**ПОГЛЕДИ, КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ /
VIEWS, CRITICS AND REVIEWS**

Др Влада Станковић
ванредни професор
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
vladastankovic73@gmail.com

КОНТРОВЕРЗНЕ ТЕМЕ У ИСТОРИОГРАФИЈИ О СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ – НЕКОЛИКО ПРИМЕРА

Историјска наука у савременом свету, свету прожетом потребом за непосредном, моментуалном комуникацијом која је омогућена неслућеним развојем технологије, још увек тражи своје место унутар трансформисане академске средине, не успевајући да у потпуности покаже и потврди сопствени значај у надметању са новијим, наизглед практичнијм дисциплинама. Помало парадоксално, оспоравање значаја хуманистике, па тиме и историје, стоји у потпуној несразмери како са потребом људи да што више сазнају о „историји”, о сопственој и прошлости своје ближе и шире околине, тако и са употребама и злоупотребама историје у свакодневици политичких односа на свим нивоима. Својеврсни тријумф историје који је уследио с почетком новог stoleћа, евидентан у стварности данашњег света, променама и сложености политичких односа међу државама и нацијама, није зачудо проузроковао одговарајући одговор унутар саме историјске струке, помало још увек оптерећене схватањима о „крају историје”, које је обележило добар део друге половине претходног века. Док је тежња за преиспитивањем устаљених мишљења која великим делом потичу још из 19. века свеprisутна у самој науци, историчари не успевају увек да у потпуности изађу изван уских стручних кругова и да новим схватањима, погледима, истраживањима и питањима покажу и широси публици да ис-

торијска наука може својим развојем не само да прати снажну потребу за разумевањем и тумачењем прошлости, већ и да значајно доприноси правилнијем сагледавању и савремених прилика и појава. Управо из тих разлога, од посебне је важности да се нова сазнања преносе наставницима и професорима историје, оним историчарима који најчешће не учествују непосредно у научним истраживањима, али чији је значај неизмеран јер знање о прошлости и начине њеног сагледавања преносе ђацима, од којих у наредним нараштајима зависи развој и саме историјске науке, али и друштва чији су важан део.

Преиспитивање старијих ставова у науци непосредно са собом носи и појаву контроверзи, контроверзних мишљења и полемичко сучељавање различитих ставова. Зачудо, у савременој историографији о српском средњем веку ових појава има изузетно мало, посебно када са имају у виду бројне непознанице које са собом носи средњовековни период. Оскудица извора за ову епоху, хронични проблем читаве медијевистике, која изузетно ретко буде допуњена понеким ретким новим налазом, како материјалним тако и текстуалним, или новим, правилним издањем старих текстова, надомешта се у науци другачијим приступом темама, садржајнијим и комплекснијим проучавањем текстова и осталих извора, и новим питањима чија је улога да нагласе историјски контекст сваког појединачног податка, околности у којима су проучаване личности живеље и радиле, како би се и њихови поступци што правилније разумели. Због свог значаја за преносење нових знања о напредовању историјске науке наставницима професорима историје и, преко њих, ђацима (и студентима), преиспитивања и контроверзне представљају неопходни елемент струке и једини начин њеног развоја. Тим више чуди околност да о периоду средњовековне српске историје, формативној епохи укупног историјског развоја српског народа, одавно нема правих контроверзи у науци,¹ упркос обиљу непознаница и неопходности да се и кроз преиспитивања и отварања нових праваца истраживања дође и до комплексније слике о самим проблемима средњовековне српске историје и начинима њиховог сагледавања и разумевања. Несумњиво је да за њима потреба постоји, а велика заинтересованост за нова сазнања сразмерна је значају ове епохе у српској историји, и она је била јасна и на семинару за наставнике и професоре историје који је одржан 2. фебруара 2013. године на Филозофском факултету у Београду, на коме су, уз остале, били представљени и анализирани и примери из овог прилога.

Малобројност и проблематичност самих изворних података стоје у основи непоузданости појединих наших сазнања, али се тумачења исто-

¹ Уз изузетке који, ипак, остају исувише малобројни, или без правог одјека, попут Т. Живковић, *Gesta regum Sclavorum II. Коменџар*, Београд, 2009.

ријских догађаја, личности и појава образују и складу са ставовима историчара који их проучавају и, неретко, преовлађујућих идеолошких и теоријских постулата доба у коме раде. Иако је само по себи разумљиво да потпуна објективност није могућа, на исти начин као што се одавно у науци одустало од идеје да је достижно апсолутно тачно сазнати повест и догађаје *онако како су се одијрали*, потребно је сагледавати догађаје у њима својственом приликама, у настојању да се у великој мери избегне њихово тумачење погрешним мерилима, мерилима других епоха или различитих географских подручја.

Један од таквих примера односи се и на двоструко крштење Стефана Немање, оснивача династије Немањића и утемељитеља српске средњовековне државе. Као личност која је у потпуности одредила ток српске историје – не само током средњег века – Стефан Немања је увек, с правом, близу средишта интересовања у историографији о средњовековној Србији. Податке о животу свог оца оставили су у житијима светога Симеона његови синови, Сава и Стефан, која, упркос бројним разликама у намени, обиму, основним идејама и времену настанка доносе сагласне податке о рођењу свог оца у Рибници – за Саву у *Зеши на Рибници*, за Стефана, који је политички прецизан, у *Диоклиџији-Дукљи*, и о његовом *лашинском* крштењу, како изричито наводи само Немањин наследник.² Иако су оба Немањина сина сложна у тврдњи да је њихов отац касније у Расу, у црквих Светих Апостола Петра и Павла примио *грујо кршћење*, у модерној науци се јавило схватање да је Немања у Расу био само миропомазан (како то наводи само Сава, уз крштење) и да није постојала потреба за поновним ритуалом, због тога што источна и западна црква међусобно признају ову Свету Тајну. Ма колико ово гледиште било засновано на савременим односима две цркве, оно је у својој суштини антиисторично и по свему супротно не само изричитим подацима извора, већ и основним начелима и сензибилитету 12. века и граничних простора између Цариградске и Римске патријаршије на којима се овај симболички и политички важан догађај одиграо. Оба Немањина сина истичу значај и пресудну улогу епископа Раса, главног представника Охридске архиепископије и, преко ње, Цариградске цркве на српским просторима, у самом ритуалу, а политичка улога епископа Раса била је евидентна и приликом Немањиног повлачења са великожупанског престола и замонашења. Сам пак поступак, био је далеко важнији од питања личне побожности и припадности источној или западној цркви: у контексту потпуног повезивања са Цариградом и

² Савино житије, В. Ђоровић, *Сјиси св. Саве*, Београд – Ср. Карловци, 1923, 73; Стефаново житије, Т. Јовановић, Љ. Јухас-Георгијевска, *Стефан Првовенчани. Сабрана дела*, Београд, 1999, 18–20.

византијским светом Немање и његових наследника, *друго крштење* је представљало потврду његове изабраности за власт и укључивање у свет вредности које је Србија тог времена свесним избором делила најпре са Византинцима и византијским светом. Друго крштење представљало је симболичко преобраћење Стефана Немање и та двострукост је уводила потпуни, савршени склад у читав његов живот, како то истиче Сава, наглашавајући очева *два* крштења, *два* анђеоска образа (две монашке схимне) и *две* сахране, у Светој Гори и Студеници, на сличан начин као што ће генерацију касније Доментијан истицати јединство у *двојсѣву* светих Саве и Симеона у Савином житију.

Занимљиво је да ни Сава ни Стефан не наводе очево име, односно имена приликом приче о његовом рођењу и крштењу, што се не може објаснити правилима хагиографског жанра и потребом слављења светог Симеона, посебно имајући на уму политичност Стефановог животописа оца. И док се име Стефан може довести у везу са феноменом једне врсте владарског имена, посебно на просторима Дукље, као и касније са заштитником Немањића, светим архиђаконом и првомучеником Стефаном, дотле име Немања остаје и даље тајновито и недовољно објашњено. И док се, на једној страни, његово порекло тражи у словенском језику, грчки облик Немањиног имена Νεμάν-*Неман*, упућује на старозаветну причу (2 О царевима 5) о истоименом сиријском великашу који је оболео од лепре, али се прочистио и доживео преобраћење послушавши, након првобитног одбијања и двоумљења, пророка Јелисеја и његове савете. Попут старозаветног *Неман*-а тако је и Немања својим другим крштењем од руке *архијереја* Раса доживео преобраћење, које је предодредило читав његов даљи живот, али је променило и ток историје средњовековне Србије.

Повезивање са Византијом Стефана Немање и његових наследника представљало је прагматичну политичку одлуку, а од орођавања са самим царем, од краја 12. века и женидбе Стефана ћерком Алексија Анђела, српски владарски род био је укључен у сам врх византијске аристократије, како то посведочују и сами византијски аутори 13. столећа. У време доминације геста и симболике, брак је био потврда савезништва и блиских односа, а сродство са византијским царским родом у потпуности је мењало положај Стефана Немање и његових потомака на европској политичкој позорници тог доба. Тим чином је и српски владарски род укључен у једну *ћородицу владара*, свих међусобно повезаних испреплетеним рођачким нитима, која је настајала на Балкану од почетка 12. века снажном дипломатијом Цариграда и промишљеном политиком византијских царева, од Алексија Комнина (1081–1118) надаље. У таквој, новој стварности, и у свету у коме се догодило незамисливо падом Цариграда и Византије 1204. године у

руке крсташа, протекло је више од столећа пре него што се један Немањић поново ородио непосредно са царем, поставши царски зет. Након што је Стефан Немањић оженио свог првенца Радослава ћерком Теодора Анђела, тада најмоћнијег Византинца и за кратко цара (1224/7–1230), тек је краљ Милутин 1299. године успео да се браком са Симонидом укључи у најужи круг око владајућег цара. Милутинова тежња за сродством за византијским царем била је у потпуном сагласју са практичном политиком који су водили и његови преци и он сам, у првих четири и по деценије живота, пре него што је постао царски зет.

У временима у коме су рођачки односи били најважнији, и у коме је рођачка солидарност надјачавала „националне” или „државне” политике, на широком простору европског залеђа Цариграда у 12. и 13. веку створена је мрежа сродника која је систем владања и међусобне односе прилагодила сродничкој хијерархији. У таквом систему растао је и сазревао и краљ Милутин чији су бракови, неретко, изазивали контроверзе у науци и чији је број, уз варирање између четири и пет, утицао и на слику и суд о овом владару и негативан став према његовој личности. Овакав суд био је заснован на погрешном схватању Милутиновог вишеструког склапања брака, а посебно његове женидбе са петогодишњом царевихком Симонидом. Пренаглашавање броја бракова краља Милутина, одузимало је овим, у основи политичким одлукама, њихов прави смисао, а једна врста моралистичког прекора према поступку четрдесетпетогодишњег српског краља који се венчао четири деценије млађом царевом ћерком заклопио је сав значај овог поступка, али и разлога због којих су *обе стране* пристале на удају Симониде пуних седам година пре канонски дозвољеног узраста.³ Правилним сагледавањем изворних података и успостављањем правилног историјског контекста тог времена, долази се до јасније слике и прецизнијих, понекад и изненађујућих закључака:

- Сви бракови краља Милутина одисали су у потпуности политичком прагматичношћу и њиховим бољим разумевањем и исправнијим датованњем постају недвосмислено јасни и разлози за њихово склапање. Од измака седме деценије 13. века, када је као петнаестогодишњак верен малом ћерком византијског цара Михаила Палеолога чиме је требало да постане наследник очеве круне у Србији – до чега није дошло због великог потреса који је византијски цар изазвао склапањем уније са Римом 1274. године – сва три Милутинова брака пре женидбе Симонидом указивала су на промене равнотеже снага на просторима југоисточне и централне Европе.

³ Детаљније о времену краља Милутина, В. Станковић, *Краљ Милутиин*, Београд, 2012.

– Од првог брака са ћерком тесалијског господара Јована Анђела, са-мопроглашеног предводника отпора унији са Римом, преко другог са Јелисаветом Угарском, сестром Драгутинове жене Катарине у време око збацивања оца са престола, до склапања брака са бугарском принцезом Аном Тертер и тиме савеза са њеним оцем, новим бугарским царем, односно његовим монголским заштитницима који су у потпуности доминирали областима северно и јужно од доњег Дунава, *майа* Милутинових бракова оцртава и мапу политичке надмоћи оних са којима се српски краљ орођавао – укључујући и пример са Симонидом, у време када је снага монголске Златне хорде ослабила а њен утицај у Бугарској попутно пресахнуо смрћу Ногаја недуго након Милутиновог савеза са Византијом.

- Решеност српског краља да своје сродство са византијским царем – које византијски извори недвосмислено означавају као *јегинсѿво* Милутина са василевсом – потврди стварним, а не обећаним браком, указивало је како на важност овог поступка, тако и на опрез краља Милутина проистекао из искуства од пре три деценије, када се због узраста византијске царевићке брак није склопио, а затим до њега никад није ни дошло због промене политичких прилика. Свестан значаја *савеза* и *јегинсѿва* са царем које је остваривао, Милутин је истрајао у намери да се брак склопи и венчање свечано обави вођен политичким разлозима који су били јасни и самом цару, који је са подједнаком снагом радио на остварењу овог брака, упркос снажном отпору цариградског патријарха.

И последњи наведени пример показује неопходност правилног сагледавања историјског контекста у коме су се догађаји одвијали и одбацивање крутих, унапред постављених мишљења, која су заснована на предубеђењима разних врста, или на догматском слеђењу ставова претходника. Такав је случај и са схватањем о *ипредејтерминисаној* тежњи и краља Милутина, али посебно Стефана Душана ка *освајању* византијских земаља, условљеним одавно застарелим схватањима о *ексианзионистичким шежњама* српске властеле, којој се у одређеној идеолошкој матрици приписивао превелики утицај.⁴ Недовољно раздвајање нашег накнадног знања о историјским последицама деловања појединих личности од њихових конкретних поступака и особина времена у коме су живели, доводило је и до апсурдно наглашеног несагласја између историјских догађаја и ставова о непроменљивим и чврстим *освајачким намерама* српских владара. Сам наслов поглавља о Стефану Душану у *Историји српског народа* „Освајачка политика Стефана Душана” у потпуном је несагласју са околношћу да није

⁴ Посебно је проблематично што су такви ставови ушли у и даље последњи „приручник” српске средњовековне историје, *Историја српског народа I*, Београд, 1981, 437–448 (Милутин), 511–524 (Стефан Душан).

могуће – а тиме ни потребно – утврдити постојање било какве конзистентне политике будућег српског цара према Византији, све до великог грађанског рата у који је и сам био *йозван*, с пролећа 1342. године. Упркос томе, на првих девет страница овог поглавља које су посвећене времену до 1342. године реч *офанзива* се јавља четири пута (!), док се *освајање*, *освајачке шежње* и намере спомињу на чак седам места (!), иако, заправо, до тада није било ни најмање праве назнаке Душанове „офанзиве” према Византији и његових „освајања”. Схватање о Стефану Душану, Немањићу који је од најранијег детињства био најближе и најнепосредније укључен у византијски свет, као владару који је „унапред” знао да ће „освајати” византијске земље ни најмање не одговара поступцима овог владара, који су, попут дела његових предака, али и савременика, највећим делом били условљени околностима у којима су живели и њиховим, некад бурним и наглим променама.

Ваня Рачева

Главен асистент

Исторически факултет

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

vaniaracheva@abv.bg

**СЪРБИЯ В КРАЯ НА 20-те И НАЧАЛОТО НА 30-те ГОДИНИ
НА XIX ВЕК: ОТ ОСМАНСКИ ПАШАЛЪК КЪМ АВТОНОМНО
НАСЛЕДСТВЕНО КНЯЖЕСТВО
(Сборник с документи „Поречки магистрат“)**

Този кратък текст няма за цел да представи подробно моята версия на поставения в заглавието сериозен (и детайлно изследван от сръбската историография) проблем. Тук ще опитам да го рамкирам само на основата на богатата, (но и непълна) информация от един наскоро публикуван корпус от документи. Става дума за издание, осъществено през 2012 година по повод 60-годишнината от създаването на Историческия архив в град Неготин като отделна институция. Публикацията дължим на усилията на колегите от Неготин – историкът Никола Плавшич от „Музей Крайне“ и архивистката Александра Милованович. Става дума за така наречения *Прошокол мајисѝраѝа нахије Поречке (1828–1832)*¹ или *Прошокол на обѝцинскаѝа уѝрава на околия Пореч (1828–1832)*. „Протоколът“ се е пазел в „Музей Крайне“ в Неготин от основаването на институцията, по-точно от 1934 година.² Не е обнародван осем десетилетия, а и не е използван цялостно. Информация от някои от записите в протокола е цитирана от акад.

¹ *Прошокол мајисѝраѝа нахије Поречке (1828–1832)*, приређивачи текста Н. Плавшић, А. Миловановић, Неготин, 2012.

² *Прошокол мајисѝраѝа нахије Поречке*, 11.

Владимир Стојанчевич в негови публикации за Източна Сърбия.³ Когато преди шест-седем години научих за този корпус от документи по повод мои изследвания за българските служители на княз Милош Обренович (1815–1839, 1858–1860), той все още се съхраняваше в музея. Днес е предаден в архива на Неготин и е хронологически най-стария документ от XIX век в постъпленията му.⁴

Както е известно, днес селището Пореч не съществува – първо е преместено от остров на брега на река Дунав през 30-те години на XIX век, а след това е потопено и е изградено наново на близко място. Наречено е по името на рано починалия син и наследник на княз Милош – Милан Обренович (1819 – †1839): Милановац, а днес носи името Долен Милановец (Доњи Милановац). Намира се в Източна Сърбия на брега на реката, в окръг Бор, близо до Националния парк „Джердап“. Надолу от Пореч по Дунава в началото на XIX век са били разположени турските крепости Кладово

³ Академик Владимир Стојанчевич безспорно познава в детайли не само историята на този регион през XIX век, но и документалната база. През 1959 година в своя статия той пише: „Велика је културно-историјска штета што су уништени готово сви архиви у унутрашњости Србије који се односе на период прве владе кнеза Милоша. Док су у Западној Србији, у Ваљево, Ужицу и нешто у Шапцу може наћи од архивског материјала, архивски центри у источној Србији немају готово ништа од архивалија из времена кнеза Милоша. Све судске и административне регистратуре у Неготину, Зајечару и Гургусовцу (Књажевцу) уништиле су бугарске окупационе власти у Првом светском рату, а такође и црквене протоколе сем у четири-пет места. Иначе је познато да је администрација Србије под кнезом Милошем веома ревностно бележила све важније чињенице из друштвеног и политичког живота народа...“, вж. В. Стојанчевић, *Миџрације из Бујарске у Србију за време владе кнеза Милоша*, Срби и бугари 1804–1878. Чланци и расправе, Нови Сад, 1995, 105, бел. 11. (Твџрдението всџщност трџгва от Маринко Станојевић, *Прве јодине јо ослобођењу Црне Реке, (Исџоријско-архивске белешке и исџисци)*, Зборник прилога за познавање Тимочке Крајине, књ. 1, Београд, 1929, 96 и се отнася за „Протокол Зајечарског суда“). Констатацијата на акад. Стојанчевич за състоянието на документалната база в региона се оборва частично от самия него. Той изпользва в цитирания текст три метрични цџрковни книги, пазени тогава в „Градския музей на Неготин“, както и водения от Ст. Стојанович Тенка „Деловодни протокол рапората Тимочког Сердарства (за годину 1834–1835)“, съхраняван през 50-те години на XX век в Архив Српске академије наука, Београд, Инв. бр. 9737. В. Стојанчевић, *Миџрације из Бујарске у Србију*, 113, бел. 53, 119 и бел. 83; В. Стојанчевић, *Кнез Милош и Исџочна Србија 1833–1838*, Београд, 1957, 8–9, бел. 39–40, 11. От по-ранна студия на същия автор, публикувана през 1956 г., се вижда обаче, че в средата на 50-те години на XX век, когато и изготвя и защитава докторската си дисертация за Източна Сърбия през 1833–1838, Вл. Стојанчевич добре познава и активно изпользва разглеждания тук корпус от документи, наричайки го „Деловодник Пореча из 1828–1832“: В. Стојанчевић, *Исџочна Србија у џериоду Турске окуџације 1813–1832 џ.*, *Историјски часопис* 6 (1956), 109–138. При пџрвото му споменавање (в бел. 8 на с. 110) авторџт неточно отбелязва, че тогава той се съхранявал в „Градској државној архиви у Неготину“. Вж. повече: Вл. Стојанчевић, *Кнез Милош и Исџочна Србија*, 12, бел. 45, кџдето е посочено, че някои документи от „Протокола“ са изпользвани за пџрви пџт през 1932 година.

⁴ *Пройкокол маџисџрайа нахије Поречке*, 5, 11.

(Фетислам), Прахово и Видин. В близост до Пореч и на отсрещния бряг на реката е имало митница и карантинен пункт, които ще се окажат възлови звена от сюжета на много от съхранените и публикувани писма. В началото на 1816 г. Пореч е отнет от Видинския санджак и е придаден административно към Белградския. Съвсем близо до Пореч е бил и потопеният при изграждането на хидроцентралата „Джердап“ остров турска крепост Ада Кале или Оршовски остров.⁵ Този остров е заемал важно място при осъществяването на легалната и нелегалната връзка на княз Милош с негови представители и партньори във Влашко и/или с Русия, която е окупирала Дунавските княжества в периода 1828–1834 година. Играл е важна роля и при пренасяне на кореспонденцията му. Трябва да се допълни, че районът е бил също толкова стратегически важен и по време на Първото сръбско въстание (1804–1813) в епохата на Карагеорги Петрович (1762 – †1817) по аналогични причини.

За изкушените от сръбската история през първата половина на XIX век е видно, че местоположението на Пореч е една от предпоставките, щото публикуваният корпус от документи да буди интерес. Така наречения „Протокол“ е нещо като дневник на водената кореспонденция⁶ – вписвани са основно изходящи писма, малко от тях обаче са записани цялостно, а повечето като анотации или извадки от писмата на управителя на Пореч, назначен от името на княз Милош. Получатели на документите са различни нахийски кнезове, представители на турската власт в региона или във Видинския санджак, търговски или други партньори на Милош. Но една голяма част писма са адресирани лично до сръбския княз. Ако съдим по публикацията, то често вписванията или изобщо не са подписани, или са подписани с инициали и съвсем рядко с цялото име на автора. Ето примери: „Ди. Рад. и Ст.“, „Дим. Родо. и Стеф. Стеф.“, тоест „Ди.[митрије] Ра.[довић] и Стеф.[ан] [Стефановић]“; „покорни слуга и дост Јоксим Милосављевић“; „покорен слуга Стоян Симић“. Най-много писма обаче са с авторство на

⁵ Д. Милић, *Привредни развој Тимочке крајине њосле 1833. године*, Тимочка Крајина у XIX веку. Зборник радова, Књажевац, 1988, 67; Д. Григоров, *Крајаш на Османскајша империја, Чаушеску, елекџификацијаша и сџдбајша на еџин марџинален осџров*, История (София), 6 (2011), 39–59.

⁶ Не са много подобните деловодни протоколи и корпуси от документи от времето на княз Милош, които са обнародвани: Д. Вуловић, *Књажеска канцеларија, књ. 1: Нахија њожешка 1815–1839*, Београд, 1953; В. Крестић, Н. Петровић, *Проџокол кнеза Милоша Обреновића 1824–1825*, Београд, 1973; М. Маринковић, *Турска канцеларија кнеза Милоша Обреновича (1815–1839)*, Београд, 1999. Много важни документи и извадки от такива се сџдържат в ценното изследване на Михаило Гаврилович (1868–1934) за епохата на Милош Обренович: М. Гавриловић, *Милош Обреновић, књ. I (1813–1820)*, Београд, 1908; *Милош Обреновић, књ. II (1821–1826)*, Београд, 1909; *Милош Обреновић, књ. III (1827–1835)*, Београд, 1912.

представителя на видната поречка фамилия „Стефан Стефановић капетан“, известния по-късно като председател на Държавния съвет Стефан Стефановић Тенка (1797–1865). От 1825 до 1830 г. той е кнез на Поречка нахия, а след извършената от княз Милош административна реорганизация от 1830 до 1834 г. той е „капетан“ на Поречка Река.⁷

В „Протокола“ има и единични преписи на получени писма. Документацията започва от 13 март 1828 година и завършва точно една година преди инспирираното от Милош (през 1833 година) въстание в шестте нахии, обещани на Сръбското княжество по фермана от 1830, но още не предадени от Високата Порта, тоест последното вписване е от 12 май 1832 година (с. 13–293). Трябва обаче да се отбележи, че има месеци, в които записите не са пълни, както и немного, но цели периоди без нито едно писмо, въпреки последователната изходяща номерация. Това идва да подсказва, че документите не се водят (и решенията не се вземат) от колективна управа, а вероятно еднолично. И когато упълномощеното за това от сръбския княз лице временно отсъства от региона, то липсват и писма в „Протокола“. Разбира се, има и месеци, особено от времето на руско-турската война от 1828–1829 г., когато писма са изпращани и записвани всеки ден, а понякога вписванията са и повече от едно. Ако трябва да се обобща, то корпусът съдържа общо 1 344 писма или деловодни записки. От 1828 година те са 173 броя (с. 13–66), от 1829 година – 363 броя (с. 66–142). От 1830 година – 98 (с. 142–161), а от 1831 г. са най-много – 458, (с. 161–239). От последната 1832 година записите са 252 броя (с. 239–293). Вижда се, че възловата за сръбската автономия 1830 година е най-непълна.

Няколко думи за езика на оригинала. Според съставителите „Протоколът“ е писан на „славеносерпски“, с графика „отпреди Вуковата ортография“. Всъщност това се нуждае от допълнението, че текстът много зависи от грамотността на автора – езикът е изпъстрен с чуждици, включително турцизми, българизми и дори русизми, диалектни и остарели думи. Пунктуацията почти липсва, често отделни думи са изписани слято, а други са неправилно разделени, няма главни букви и т.н. Съставителите са приели академичния принцип да публикуват текста максимално близко до оригинала, но не навсякъде са спазили стриктно изискването да указват ясно в скоби направените от тях пояснения, промени или разчитания

⁷ За съжаление, съставителите на тома не са придружили изданието с подробни обяснителни бележки и идентифицирането на авторите на писмата, както и на много от споменатите личности изисква доста време и детайлни познания по сръбската история. Разбира се, изданието е снабдено с географски и предметен регистри (с. 386–400), както и с подробна анотация на документите (с. 293–385), които улесняват работата с корпуса. За Стефан Стефанович Тенка вж. М. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у Српској народа Новијега доба*, Београд, 1888, 673–675.

на съкратени думи. Смятам също, че при отпечатването част от текста е с осъвременен правопис, без обаче това да е навсякъде указано. Не е дадена информация за общото състояние на документа към момента на публикуване, за евентуалното наличие на неразчетен или изгубен текст. Съставителите пишат, че „Протоколът” не е цял, но не е указано какво липсва – начало или край (по-вероятно), защото документите са дадени с поредна номерация за всяка съответна календарна година.

Въпреки тези дребни пропуски, смея да твърдя, че публикуваният през 2012 година *Протокол мајстѝраша нахије Поречке* е уникален. На мен не ми е известна информация за запазен друг такъв корпус, за друг регион от Белградския пашалък, обхващащ точно тези важни за историята на сръбската автономия години. Въз основа на съдържанието на документите могат да се изяснят събития от хода на руско-турската война от 1828–1829 г., която донася политически промени на Балканите. Например може да се проследява разместване на турски и арнаутски войски в региона, да се коментират военните и административни мерки на османската власт спрямо местното население. Може да се изследва отражението на породената от руско-турската война политическа криза в Османската империя върху ежедневието на обикновените хора чрез информацията за неколккратно качване на цените и дори за глад. Могат да се намерят сведения включително за появилата се епидемия от чума. В „Протокола” се съдържа информация също и за разбягване и разместване на население⁸, за поява на разбойници и за опитите на властите (сръбски и турски) да се справят с тях. На основата на записите в „Протокола”, както и на други документи и изследвания, специално може да се коментират двете турско-руско-сръбски комисии за очертаване на сръбската граница от началото на 1830 и от началото на 1831 година и възникналите проблеми в тази връзка. Но това е направено в изследванията на акад. Владимир Стоянчевич,⁹ затова конкретно на изброените по-горе въпроси аз няма да се спирам.

Частичният проблем, който ме интересува в този текст, е свързан с проследяването на някои политически и социално-икономически механизми за легитимиране властта на княз Милош Обренович като алтернатива на турското управление – от една страна пред сънародниците му, и от друга, пред турските управляващи в някои съседни на Белградския пашалък територии, например пред властите във Видинския санджак.¹⁰

⁸ *Протокол мајстѝраша нахије Поречке*, 42, 62–63, 72, 89, 93–94 и други.

⁹ В. Стојанчевић, *Источна Србија у периоду Турске окупације 1813–1832 г.*, 110, 125–128, 130–131, 133–135.

¹⁰ Специално за сведенията относно Видинския санджак и тамошното население, съдържащи се в този корпус от документи, вж. В. Рачева, *Видин и региона до сѝраницѝ*.

Публикуваните материали обхващат две години преди и две години след издаването на Хатишерифа за сръбската автономия, което дава интересни посоки за интерпретиране на модела, по който сръбският княз налага едноличната си власт. А също дава основание да се постави и въпроса дали ферманът за сръбската автономия от 1830 година е изиграл решаваща роля за структурирането на тази власт, или по-скоро, каквото е и моето мнение, е легитимирал вече съществуващо положение на управление и властови структури в Сръбското княжество.

* * *

На следващите страници ще се спра накратко на поставените проблемни въпроси чрез интерпретация на информацията от публикуваните документи. Изводите си ще илюстрирам с податки от писмата в коментираното издание.

Първо: Документите дават, макар и непълна, информация за етническият състав не само на района около Пореч, но и за обширния Видински санджак. Съдържат също и интересни сведения относно стопанската изява на жителите и плащаните от тях данъци. От писмата може да се извади детайлна информация за начина на разпределяне на събираните данъци, за ежегодно изпращаните от Милош Обренович на местните управители в региона така наречени „харачки тефтери“, въз основа на които се прави последващо разпределение на вземанията от отделните данъкоплатци. Прави впечатление, че нахийските кнезе почти нямат думата в тези процеси, защото нормите за събираните данъци се спускат от назначения от Милош Обренович управител и в повечето случаи не подлежат на обсъждане. Ако обаче има жалби и несъгласия, те пак се отнасят за евентуален арбитраж до княза в резиденцията му чрез неговия чиновник, най-често това е Стефан Стефанович. За централизираната и контролирана от Милош стопанска активност¹¹ в Сръбското княжество още преди фермана за автономия от 1830 година говорят редица детайли от възникнали конфликти на местно ниво. Интересен е примерът от заформилата се преписка между управителя на Пореч и някои нахийски кнезе за разследване по повод простъпката на група анонимни пастири-номади, чиито кози са повредили „част от гората на княз Милош“, намираща се в „планината на

ше на „Прошокол на общинската уйрава на околия Пореч (1828–1832)“, Изследвания и материали за Видин и региона, т. 3, състав. П. Митев, В. Рачева, София, 2013 (под печат).

¹¹ За стопанските интереси на княз Милош в Източна Сърбия, за личните му имоти в отделни селища от региона и за финансовите приходи от разнообразните източници вж. В. Стојанчевић, *Кнез Милош и Източна Србија*, 209–213.

княз Милош”, защото собствениците са позволили на своите животни да се хранят с кората на дърветата през зимата без изричната санкция от управителя на Пореч.¹²

Второ: В корпуса писма се съдържа детайлна информация и за личния „бизнес” на княз Милош, който, както е широко известно, е един от малкото милионери сред християнските поданици на султана в Балканските му владения. Специално може да се проследяват операциите по вноса на сол от Влахия, за което княз Милош получава от руските главнокомандващи и конкретно от ген. Иван И. Дибич (1785–1831) монополно право за търговия по времето на руско-турската война и което право продължава да действа и след изтеглянето на руските власти от двете княжества през 1834 година. В документите се съдържат интересни сведения за неговите търговски партньори (и съперници). Чест герой на много от писмата е например Гица Опран,¹³ един от най-известните комисионери и търговци в региона. Изследователите ще намерят информация също и за интереса на сръбския княз към закупуване на големи имения във Влашко, така наречените мошии и др. На тази страна от нещата обаче няма да се спирам, защото историографията отдавна и подробно е установила и описала механизмите за натрупване на имането на Милош¹⁴ и е коментирала как финансовата му мощ влияе върху легитимирането именно в този период на едноличната му, (а скоро и наследствена) политическа власт, въпреки съпротивата на някои руски фактори за последното.

Трето: „Протоколът” на Поречкия магистрат обаче дава много по-интересна за моята тема информация относно това как сръбският княз гради отношенията на местно административно ниво с представителите на турската власт в съседните нахии и като цяло с тези във Видинския санджак. Има повече от достатъчно писма от петте години, които показват отношението на управителя на Пореч към дребните турски търговци и собственици, които образно казано търсят съдействието на Милош за всяка стока, която искат да купят и/или да продадат на територията на княжеството. Това важи и за така наречените „гръцки търговци” (разбирай православни балканци), които идват в Пореч с цел да преминат през карантинния пункт по посока Австрия, но нямат сръбски паспорти или се

¹² *Прошокол маїсїраїша нахије Поречке*, 66–67, 78, 94–95.

¹³ *Прошокол маїсїраїша нахије Поречке*, 60, 62–63, 66–70, 75, 92, 113, 119, 121, 124, 130 и мн. др.

¹⁴ Данните от *Прошокола* могат да допълнят натрупаните изследвания, вж. напр.: Д. Милић, *Букурешка аїенция и срїско-влашка їѓрїовина сољу*, *Историјски часопис*, 17 (1971); J. D. Dărdală, *Moșiiile dinastiilor sârbești în România*, *Revista istorică română* (București), vol. XVI, fasc. III (1946); S. Jancovici, *Din legăturile lui Miloș Obrenović cu Țara Românească*, *Romanoslavica* (București), 5 (1962).

явяват стопански или финансови конкуренти. В резултат на това се оформя преписка с княз Милош какви мита да им бъдат взети и дали изобщо да бъдат пропуснати оттук, или да бъдат върнати да минат границата през митницата във Видин.¹⁵

Съвсем различно обаче е демонстрираното отношение към турските представители на властта в региона: с тях се преговаря на друго ниво, те често са толерирани и подкупвани с жестове и подаръци, включително и с „дребни“ услуги за спешно залавяне на бегълци, за съдействие по наследствени и имуществени спорове, независимо от това на чия страна е справедливостта. Дипломацията на Милош и неговите лични чиновници експериментират „творчески“, когато срещат по-особена съпротива и авторитет, какъвто е случаят с пашата на Ада кале, който често пречи или умишлено бави пропускането на лодките, натоварени със сол. От същият представител на турската власт често зависи сигурното преминаване на различните куриери, които чиновникът на Милош Стефан Тенка непрестанно праща или посреща към и от Влахия. Документите са толкова много, че е излишно да бъдат цитирани отделни примери.

Интересни са и отношенията на властите в Пореч с турските чиновници, с които сръбският княз има постоянен или епизодичен личен бизнес – има такива примери за пашата на Видин. Там княз Милош дори изпраща специални чиновници докато сделките бъдат финализирани (такъв през лятото на 1829 година е Аврам Петрониевич, заменен след това от Дмитрий Радович).¹⁶

И четвърто: Не на последно място по важност ще отбележа още един проблем, който показва как турската власт в Белградския пашалък се трансформира бавно, но необратимо в християнска княжеска власт. Става дума за вярната преценка на княз Милош за това, колко е важно да има постоянна и бърза връзка (особено за нивото на комуникации през втората четвърт на XIX век) със своите представители във Влашко, най-вече с тези в Букурещ. Това особено проличава по време на руско-турската война, когато пътуванията замират или са блокирани в определени периоди, включително и защото активно са препятствани от австрийските и от турските власти, но и поради обективни чисто военни обстоятелства. Дори и при такива условия, както е видно от публикуваните документи, Милош успява да изпраща (а и да получава) доста редовно писма, пакети

¹⁵ *Прошколо мајисџраша нахије Поречке*, 75, 95, 101.

¹⁶ *Прошколо мајисџраша нахије Поречке*, 104, 107–110, 112, 114, 116, 119, 122 и други. По време на руско-турската война Видински управител е Ибрахим паша, сменен скоро от Изет паша. Още акад. Стоянчевич отбелязва близките отношения между сръбския княз и Видинския управител, но признава, че те не са познати в детайли: Вл. Стојанчевић, *Источна Србија у њериоду Турске окупације*, 127.

и подаръци, като понякога по-важни се оказват устните новини, които куриерите носят. Новините за развитието на руското напредване отвъд Дунав по посока Одрин, особено през 1829 година, позволяват на сръбския княз да формулира адекватно своята стратегия с цел получаване максимални изгоди за сръбската автономия и за своята наследствена княжеска власт при предстоящите преговори. Как става това?

Едно от условията е поддържането на агентурната мрежа, за което той не щади нито средства, нито време. За издръжката на пощенски станции и добри коне, както и за заплати се отделя голям, практически безотчетен фонд за извънредни плащания и подкупи. От една страна, това са агентите и служителите на Милош във Влашко и прашаните такива в Русия или при Главния щаб на действащата Дунавска армия. Сред тях, както е известно, има и българи, напр. габровецът Димитър Мустаков или банскалията Михаил Герман.¹⁷ За първия в „Протокола“ има достатъчно споменавания от годините 1831–1832, но на подробностите няма да се спирам тук.

От друга страна обаче е агентурната мрежа на местно ниво, която чрез този корпус от писма изпъква много ясно. Детайлно чрез многобройни записи може да се проследи например как управителят на Пореч почти ежеседмично разпраща свои доверени лица под прикритие най-често като търговци, за да събират (и/или разпространяват) информация, да потвърждават или отхвърлят слухове. Често с такива задачи са натоварени обикновени жители на Неготин или други селища от Видинския пашалък. Тази дейност е особено необходима и активна по време на двегодишната руско-турска война, както и в навечерието и по време на обиколките на смесените руско-турско-сръбски комисии, натоварени с очертаването на сръбско-турската граница в района на Тимошко.

Понякога в позицията на „агенти“ или дори платени служители на Милош Обренович се оказват и високопоставени длъжностни лица, служители на Австрийската империя. Такъв е напр. началникът на граничния австрийски кордон „майор Йович“ (по произход от австрийските сърби). Той е в течение на много от тайните пресичания на границата от страна на куриерите, циркулиращи от името на Милош. И тъй като и мълчаливото бездействие си има цена, в „Протокола“ са отлежали забавни документи,

¹⁷ В. Караџић, *Михаило Теодоровић Герман*, Животи српских војвода и других знаменитих срба, Београд, 1961, 208–210; Й. Иванов, *Михаил Герман*, Избрани произведения, т. 1, София, 1982, 188–191; В. Рачева, *За един „ајенџ“ на княз Милош Обренович. Или щрих ош њолиџическаџа кариера на Димитџър Мусџаков*, Балканските измерения на фамилията Мустакови. Сборник с материали от международна научна конференция Габрово, 18–19 септември 2007 г., София, 2008, 200–238; Н. Плавшић, *Димитџр Иванович Мусџаков – ајенџ и савешник кнеза Милоша и Књажеско-срџске ајенџије у Букурешџу*, Балканските измерения на фамилията Мустакови, 194–199.

които разказват интересна история за обзавеждането на австрийския чиновник с цяла ферма от отбрани кози, волове и крави, които Милош Обренович лично му „подарява”, подбирайки ги в продължение на месеци чрез Ст. Стефанович от частните стопанствата на населението в граничните нахии. В замяна майорът се нагърбва и с функции по осигуряване на прехраната на фамилията на Милош, когато те отиват на бани и почивка оттатък границата. За целта майорът създава и се грижи в продължение на повече от месец за цяло стопанство от пернати и други животни. В същото време, за да не буди съмнение това сътрудничество, периодично управителят на Пореч публично и писмено се жалва на началството на майора от скруполюзността му при изпълнение на служебните задължения.¹⁸

Но на тази идилия обаче е сложен край, когато в разгара на руското напредване на ген. Иван И. Дибич в Източна България през лятото на 1829 г. на карантинния пункт в Оршова е назначен нов много „съмнителен” директор, който започва да прави проблем на „търговията”. Веднага след като научава за това, Поречкият управител нарежда на търговеца Николчо Ценович, който движи нещата на място, да „гледате буди којим начином са знаѐм гос. мајоровим залепити му очи са 20 или 30 дуката које ћу вам одма на искање послати само да неби пакост чинио нама”.¹⁹ Нещата обаче се протакат, „мизата” се вдига на 50 дуката, налага се дори да се търси резервен вариант за сигурно пращане и получаване на пратки и информация...

* * *

Доказателствата, позволяващи исторически анализ на десетилетието в края на 20-те и началото на 30-те години на XIX век, когато се изгражда и утвърждава сръбската политическа автономия, са много в разглеждания тук корпус от документи. Но и посочените дотук частични казуси са достатъчни, за да илюстрират безспорните умения на самоукия сръбски политик княз Милош Обренович.

Проїокол маїсїраїа нахије Поречке (1828–1832) е уникален и поради възможността тези наблюдения да се сравняват с информацията за механизмите на изграждане на преходна национална власт чрез съдържанието на писмата в друг подобен за сръбските земи документ. Става въпрос обаче за района на Шабац и за времето на Първото сръбско въстание, като оцеле-

¹⁸ *Проїокол маїсїраїа нахије Поречке*, 105–108, 110–112, 128 и други.

¹⁹ *Проїокол маїсїраїа нахије Поречке*, 105–106, 108, 115.

лите записи са за годините от 1808 до 1812 включително,²⁰ когато властта в Белградския пашалък е концентрирана около личността на Карагеорги и неговите войводи. Това е времето, когато през 1811 г. тогавашният сръбски вожд прокарва административна реформа, която цели ограничаване властта на така наречените големи (Велики) войводи. Макар Шабац да е със своя специфика и да се намира в противоположна на Пореч посока (на р. Сава), евентуалното сравнително интерпретиране на двата корпуса от документи прави възможни паралелите за социално-икономическите, политическите и културните трансформации в Сръбското княжество, територия, съседна на българските земи. И то в епоха, която създава прецедент за изграждане на християнско автономно княжество в границите на централизираната монархия на султан Махмуд II (1808–1839).

²⁰ *Пројџокол и Рејџисџар Шабачкој Мајџсџрајџа од 1808 до 1812. јодине*, приредно Радомир Ј. Поповић, Београд, 2010, 336 с. Книгата е представена от Александра Вулегић, вж. Српске студије, књ. 1 (2010), Београд, 2010, 329–330.

Историја Балкан: Век деветнаестог (до Кримске войни),
ответственный редактор В. Н. Виноградов, Красанд, Москва, 2012, 496.

У домаћој, али и историографији осталих балканских народа, ретко се можемо сусрести са синтезама историје Балкана. Такав посао изискује много труда и рада и готово је немогуће да само један историчар обухвати цео тај задатак. Као појединачне примере можемо навести студије Димитрија Ђорђевића, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд, 1995. и Стевана К. Павловића, *Историја Балкана*, Београд, 2001. Писање историје Балкана свакако захтева ангажовање историчара из свих балканских држава. Нажалост, тај посао је чак и данас врло тешко остварив, не само због техничких и финансијских питања, већ и због питања међусобне сарадње. Тежина наслеђа 20. века је изгледа и данас кочница већој институционалној сарадњи, па су везе историчара из Србије са колегама из Бугарске, Грчке, Црне Горе, Румуније, Албаније, Босне и Херцеговине и Хрватске најчешће на основу личних контаката и познанстава. Питања заједничких пројеката сачекаће неко друго време. Уколико погледамо историографију деветнаестовековних, али и данашњих „великих сила”, није тешко закључити да се питањима историје Балкана највише бавила руска историографија. Тај поглед изван, из престонице некадашње царске Русије или престонице данашње Руске федерације, свакако пружа посебну драж домаћим историцима и вредан је пажње.

Књига *Историја Балкана. Деветнаестог век (док Кримској рајна)* представља дело најеминентнијих савремених руских историчара, попут Владилена Н. Виноградова, Ирине Ф. Макарове, Григорија Л. Арша, Јурија П. Аншакова, Александра В. Карасјова и Елене К. Вјаземскаје. Ова монографија групе аутора садржи систематски приказ економског, социјалног, политичког и културног развоја балканских народа (Срба, Бугара, Румуна, Грка и Албанаца), етапе њихове ослободилачке борбе против Османског царства и стремљења ка стварању независних држава. За граничне године узети су Наполеонови ратови и Кримски рат, као две важне прекретнице

складне целине читаоци добијају пун увид у историју Балкана. Унутрашња подела целина, где је историја Балкана обрађена по појединим државама или народима, држи пажњу и омогућава формирање потпуне слике о једном историјском простору. Можда је једина мањкавост књиге у томе што аутори у појединим деловима, попут оних о историји Србије, нису искористили сва дела српске историографије са краја 20. и прве деценије 21. века. Дело пред нама намењено је историчарима, политиколозима, али и широј читалачкој публици, заинтересованој да се упозна са историјом Балкана у првој половини 19. века.

Данко Леовац

Историја и значај Призренске богословије, (поводом 140. годишњице од оснивања), Зборник радова са научног скупа одржаног у Нишу, 31. октобра – 1. новембра 2011, Филозофски факултет Ниш, Призренска богословија Св. Кирила и Методија Ниш, Центар за црквене студије Ниш, Ниш, 2013, 205.

У својој дугој историји Богословија је на различите начине обележавала јубилеје. Двадесетпетогодишњицу рада (1896) прославила је веома скромно, иако се тадашњи ректор архимандрит Иларион Весић залагао да се јубилеј прослави како приличи „Матици православних Срба у Отоманској империји“, како је називао Богословију. Митрополит Донисије (Петровић) је био против помпезне прославе. Био је у страху „...да штета према данашњим приликама не премаши корист, могла би довести и сам Завод у незгодан положај код разузданих Арнаута и њихових бесних поглавица“, констатовао је митрополит. Том приликом савет Богословије је поверио Милану Гајићу, наставнику школе, да изради Споменицу о двадесетпетогодишњици рада Завода, што је он и учинио. Богословија није прославила четрдесетогодишњицу постојања (1911) због нестабилних политичких прилика. Велики јубилеј, педесет година рада прве српске средње школе у Старој Србији из објективних разлога није прослављен 1921. већ следеће 1922. године. Прослављена је веома свечано, три дана је славио цео Призрен са многим угледним званицама из целе земље. Вечном добротвору Сими Игуманову је подигнут споменик. Петар Костић, наставник и ректор ове школе, један од најзначајнијих Призренаца свих времена, зналачки и са стилем написао је *Споменицу ђедесетогодишњице ђризренске богословско-учишњелске школе 1871–1921*. Богословија је 1971. прославила стогодишњицу рада онако како су то прилике у комунистичкој Југославији допуштале. Одржана је Свечана академија 31. октобра 1971. године, на којој је надахнуто говорио Милутин Тимотијевић, професор Богословије. Та беседа, *Српска ђправославна Богословија у Призрену* – поводом њене стогодишњице, објављена је у *Гласнику српске ђправославне цркве* за 1972. годину. У свом највећем сјају Богословија је 1996. дочекала и прославила 125 година постојања, у старим

објектима али отменом духу „као стара дама“ и новоизграђеним зградама које су задовољавале све принципе модерне савремене наставе. Те године организован је и научни скуп „Иван Степанович Јастребов“ а радови са скупа објављени су у истоименом Зборнику. Нажалост, три године касније, 1999. године протерана је из свог завичајног места а пет година касније све те зграде су биле девастиране и спаљене. Призренска богословија је пресељена у Ниш где је наставила да живи. Захваљујући дубокоумном завету свога великог добротвора Симе Игуманова добила је нови кров над главом, велелепно здање подигнуто материјалним средствима вечног Игуманова. У том здању „Светог Кирила и Методија“ одржан је научни скуп поводом 140 година рада Богословије. Скуп је реализован у заједничкој организацији са Филозофским факултетом у Нишу и Центром за црквене студије из Ниша. Инспиратор овог скупа био је Приштинац, др Славиша Недељковић, професор Филозофског факултета у Нишу. Скуп је бираним речима отворио прото-ставрофор Милутин Тимотијевић, дугогодишњи ректор Богословије. Књига *Православна Српска бојословија у Призрену (1871–1890)*, ауторке мр Александре Марковић Новаков, том приликом је угледала светлост дана.

Овај зборник радова, иако невелик по обиму, дао је значајан допринос у осветљавању рада и живота ове школе. Објављено је 15 радова научних радника. У њиховим текстовима обрађени су како историјат школе тако и улога значајних личности које су на рад Богословије оставиле неизбрисив траг како Ивана Степановича Јастребова, руског конзула у Призрену тако и Љубомира Ковачевића, дугогодишњег тудора ове школе. Поједини радови посвећени су ректорима и професорима ове школе: Стеви Димитријевићу, Ђорђу Ст. Камперелићу, Арсенију Живку Бранковићу као и рашко-призренским митрополитима Мелетију, Дионисију и Нићифору. Своје место нашао је и један ученик школе а приказана је и знаменита библиотека Богословије.

Др Недељко Радосављевић се у свом раду осврнуо на *Црквене прилике у Старој Србији од укидања Пећке патријаршије до Велике источне кризе (1766–1878)*, (стр. 9–29). Иако се овај рад бави црквеним приликама сто година пре оснивања Богословије, он нас на веома прецизан начин уводи у проблематику црквених односа, указује нам на значај Васељенске патријаршије, говори о односу османских власти и Арбанаса према Србима. У раду *Призренска бојословија и национални рад Србије на Косову и Метохији од 1871. до 1876. године* (стр. 29–41) др Славиша Недељковић указује на важну чињеницу да се Богословија од свог оснивања налазила под надзором српске владе. На основу до сада необјављене архивске грађе Недељковић констатује: основана као институција која ће школовати свештенике и

учитеље она је прерасла у главни центар политичке и културно-просветне делатности Кнежевине а касније и Краљевине Србије у српским земљама под Турцима. Мр Александра Новаков је у тексту *Митрополији рашко-џризенских, сведоци рада Призренске бојословије у Османском царству* (стр. 41–67) сагледала њихов позитиван и негативан допринос према Богословији. У питању су три митрополита: Мелетије, Дионисије и Нићифор. Подсетила је да су митрополити у Османском царству осим духовне имали и световну власт, због тога су били веома важни чиниоци по питању српске просвете. Тежиште њеног рада је истраживање односа како управе Богословије према митрополитима тако и њихов однос према школи. На основу извештаја енглеских конзула професор Александар Раствојић у тексту *Пројекти професора Призренске бојословије у извештајима енглеских конзула* (стр. 67–75) анализира судбину наставника који су се нашли под снажним притиском и ударом турских власти. Осврнуо се на бројне документе британских дипломатских представника како у Призрену тако и на Балкану уопште. Професорка Ирена Арсић у раду *Јастребов у Дубровнику* (стр. 75–87) говори о његовом односу и бризи према призренским Србима и Богословији у времену када тамо није живео. Ауторка је на основу архивске грађе проучила настојање Јастребова да из далеког Дубровника помогне Богословији како би она несметано функционисала и уопште опстала у тешком времену Велике источне кризе. Да би илустровала оно о чему је говорила, ауторка Арсић је објавила и неколико писама у којима се неспорно види велика улога коју је Јастребов имао. Архивски саветник Љубодраг Поповић је на основу личног фонда Љубомира Ковачевића успео да реконструише његову улогу и не мали значај који је имао у раду Богословије. У раду *Љубомир Ковачевић и Призренска бојословија 1871–1914*. (стр. 87–93) анализирана је његова дугогодишња преписка са ректорима и наставницима Богословије. Поповић закључује да је Ковачевић дао велики допринос као татор Фонда Симе Игуманова. Осим обимне преписке у Фонду се налазе и значајни документи као нпр. „Пројекат устројства Богословије“, „Пројекат правила о уређењу Призренске српске православне богословије“... Прилог архивског саветника Мирослава Видосављевић *Рада џризенске бојословије у џрвим годинама ослобођења (1912–1915)*, (стр. 93–107) је веома занимљив и препун значајних чињеница о ослобођењу Призрена након 457 година турске власти. Непосредно пре ослобођења ученици Богословије су са професором Војиславом Катићем отишли својим кућама. Видосављевић описује тај веома дуг пут којим су ученици морали прећи. Ишли су преко Солуна, бродом до Трста а из Трста до Загреба у Београд. Наставници Призренци су остали у граду као и ректор Димитријевић који је поздравио српску војску као и Призренце у цркви Светог Ђорђа. Говор

је започео речима: „Ослобођени моји Призренци“... Др Владан Виријевић је на основу необјављене архивске грађе и релевантне литературе написао врло прецизан рад *Обнова рада Призренске бојословије након Првој светској рати* (стр. 107–113). Посебан акценат је стављен на нанетој ратној штети, како аутор каже: „У периоду од 16. новембра 1915. године до ослобођења бугарске власти су систематским мерама уништавале овај национални светионик“. Бугари су палили и опљачкали библиотеку, наставне збирке, музичке инструменте, уметничке слике, школски намештај. У потпуно девастираним зградама настава након рата није могла да отпочне. Иако су ученици уписани 1. априла 1919, Богословија је почела са радом тек 26. маја 1919. године, открива нам Виријевић. Драгиша Бојовић је писао о *Призренској бојословији и сџаром Колашину* (стр.113–121), о ученицима и професорима из тога краја, посебно се осврнуо на Григорија Божовића, ученика и касније суплента Богословије. Константовао је да су ти ученици оставили дубок траг у колашинској просвети, али и у другим крајевима наставили свету мисију образовања и васпитања ученика. Професорка Божица Младеновић говори о *Димијрију Димијријевићу, ученику Призренске бојословије* (121–133). Веома успешно је приказала лик и дело ученика Димитријевића. Био је свештеник, учитељ, четник и четнички војвода. Осветлила је његову улогу у Топличком устанку где је био бескомпромисан борац и предводник народа. Његов животни пут се завршио трагично. На основу историјско-социолошке анализе Иван Ристић је у раду: *Бојословија у новој држави, социјална сџруктура и свакодневни животи ученика бојословије 1919–1929*, (стр.133–141) на један другачији начин анализирао социјалну структуру ученика. Проучавајући друштвено-економски статус долази до података о друштвено-политичком амбијенту шире заједнице. Табеларно и по годинама приказана је бројчана заступљеност ученика по пореклу и занимању родитеља. Највише је било деце земљорадника, више од 50% а осталих много мање (деца занатлија, свештеника, чиновника, трговаца и служитеља). Милорад Филић, у раду *Ђорђе Сџ. Камперелић* (стр. 141–159) приказао је живот наставника, протојереја и националног радника од рођења до смрти. Осврнуо се на породицу Камперелић, његово школовање, рад у Богословији и њега као јединог наставника у школи, на хапшење и осуду на робију, долазак у Србију, свештенички положај, заробљеништво у Бугарској, повратак у завичај... На крају рада аутор је навео сва одликовања и признања које је Камперелић добио. У огледу *Ректор и професор Призренске бојословије Арсеније Живко Бранковић, знаменисти војак и сарадник Сџевана Мокрањца* (стр. 159–169) Ђорђа Перића дат је портрет ректора и професора Призренске богословије архимандрита Арсенија. Посебну пажњу је посветио Бранковићу као одличном познава-

оцу српског црквеног певања и истакнутог појца у раду са композитором Стеваном Ст. Мокрањцем, на стварању уџбеника *Празничної ѿјања. Крашак ѿриказ ѿроше Сшевана М. Димишријевић 1856–1953*. (стр.169–187) из пера Зорице Пелеш даје јасну представу о раду и животу овог заслужног просветног и културног прегаоца. Ауторка је хронолошки веома концизно по годинама представила Димитријевићев животни пут. Припадао је плејади српских великана који су одиграли велику улогу у очувању Српске православне цркве вршећи неуморно своју научну, културну и просветну мисију, истиче ауторка. Подсећа да је он био професор петорици српских патријарха: Варнави, Гаврилу Дожићу, Герману, Павлу и Иринеју. Уз текст су објављени и врло занимљиви прилози. Један од прилога је писмо које је прота Стеван послао Контролној комисији Народне Републике Србије а тиче се Задужбине Симе Игуманова. Ана Савић је у раду *Библиошека ѿризенске боѿсловије* (стр. 187–205) покушала да реконструише рад и развој библиотеке од њеног оснивања 1871. до 1999. године. У раду се говори и о Бачкој библиотеци Призренске богословије. Значај библиотеке Призренске богословије је многострук, јер она означава и почетак развоја школских библиотека међу Србима у Старој Србији, констатовала је ауторка. Подсетила је и да је Богословија и преко библиотеке остваривала своју мисију...

Овај Зборник радова посвећен 140. годишњици рада Богословије биће незаобилазно штиво свима који буду желели да се информишу о раду ове установе, а од посебне важности биће онима који се баве истраживањем не само историјатом Богословије већ и Старе Србије.

Александра Новаков

**Милош Јагодић, Нови крајеви Србије (1912-1915), Филозофски факултет
Универзитета у Београду, Београд, 2013, 601.**

Најновија монографија др Милоша Јагодића, ванредног професора на катедри за Историју српског народа у Новом веку Филозофског факултета Универзитета у Београду, посвећена је до сада углавном неистраженим сегментима историје Старе Србије и Македоније у време балканских ратова и непосредно после њих. Фокус досадашњих истраживања је готово увек био усмерен на војну и дипломатску историју ових области, док је у овом случају пажња посвећена питањима унутрашње политике, управно-правних, економских, демографских, просветних и других прилика који су до сада представљали углавном необрађене теме.

Књига је омеђена на период од ослобођења поменутих области 1912. све до окупације Србије у Првом светском рату 1915. Материја је распоређена у 18 тематских целина: *Дипломаџија и извори, Правни оквир, Административна њодела, Сџановништво, Полицијски чиновници, Ојшџине, Судсџиво, Војска, Изазови безбедносџи, Миџрације, Аџрарни односи, Саобраћај, Привреда, Царина, Порез, Цене, Просвеџа и кулџура, Верске орџанизације*. Главни резултати и нова сазнања су сажето презентовани у закључку писаном на српском и енглеском језику. Дело садржи и целокупан списак коришћених извора и литературе, именски и географски регистар као и прилог од неколико географских карата и илустрација. Текст је праћен великим бројем табела и графикона који омогућују да се на лакши и прегледнији начин представе обрађени статистички подаци и тумачења истих. Од укупног броја коришћених извора истиче се импресивна количина необјављене грађе из српских архива.

Аутор на веома јасан, ненаметљив начин успева да анализира и читаоцу презентује готово све области унутрашњег живота нових крајева Србије. Уводни делови су посвећени бољем упознавању општих прилика и околности у датом периоду, као и анализи статусних и управно-правних решења предвиђеним за новоослобођене области. Краљевина Србија је инкорпорацијом поменутих крајева увећала територију за 39309 км²

(81,4%) док је број становника отприлике удвостручен. Власти су од самог почетка настојале усагласити административни и правни систем у старим и новим крајевима али до потпуне интеграције и изједначења статуса, како аутор истиче, никада није дошло због великог броја фактора који су реметили овај процес. Нови крајеви су све до балканских ратова, по свим аспектима, били прилагођени систему Османског царства. Српске власти су заступале мишљење да је за потпуну интеграцију нових територија и становништва, у уставно-правни систем Краљевине Србије, био потребан дужи временски период постепеног привикавања на нове околности, институције и права. Због тога на нове области није било проширено важење српског устава нити су била примењивана самоуправна и бирачка права. Избијање Првог светског рата спречило је и доношење одговарајућег закона о присаједињењу у скупштини. Влада је новим крајевима управљала путем уредби. Декретом су постављани сви виши службеници у новооснованим окрузима и срезовима, а председнике општина именовала је средња власт. Временом, поједини закони Краљевине Србије су ступали на снагу и на овим подручјима, али не увек у целини. Овакав поступак власти био је условљен у потпуности другачијим, и остатку Србије неприлагођеним, приликама у новим крајевима. Осим недостатка свести о грађанским правима и обавезама код становништва, велике потешкоће за успешну интеграцију је представљало и нерешено аграрно питање. Због веома компликованих и замршених земљопоседничких односа није било могуће унифицирати порески систем и применити постојећа законска решења. Етничка и верска структура била је знатно хетерогенија него у остатку Србије. Поред Срба, на поменутом подручју је живео и велики број Албанаца, Турака и Бугара. Велики удео у становништву чинили су и муслимани. Чифчије су били преваходно хришћани, а аге и бегови муслимани. Аграрно питање стога није имало само социјални карактер, већ је умногоме представљало саставни део међуверских односа. Односи између разних етничких и верских заједница, су у фокусу ауторовог опажања, и прожимају се кроз готово сва поглавља пошто битно утичу на све сегменте живота. Указано је на постојање одређених резерви које су српске власти имале у односу на лојалност муслиманског и несрпског становништва као и бојазан од могућих међунационалних напетости и конфликта. Влада се због тога определила за приступ постепеног привикавања на нове прилике и политику верске и националне равноправности и толеранције. Аутор констатује да српске власти нису спроводиле политику притисака на несрпско становништво или подржавале исељење истог ван граница Србије. Забележена миграциона кретања, одређеног броја муслимана смером ка Османском царству, су протумачена као лично опредељење исељеника који нису хтели

да наставе живот у већински хришћанској држави и као последицу губљења привилегованог статуса који су уживали у Отоманској империји. Планирана колонизација, која због избијања Првог светског рата никада није спроведена, била је условљена слабијом насељеношћу у новим крајевима и реалним потребама сељака из читаве Србије. Питање компетентности и добронамерности успостављене администрације је често било предмет контроверзи у српској јавности и историографији. Аутор констатује да је често истицана корумпираност и неспособност државних службеника била више плод пропагандног рата одређених политичких струја у српској престоници него реалан одраз стања на терену.

Анализа економских параметара открива претежно аграрну структуру привреде која је испрва била оријентисана ка југу и Солуну. Временом, привредна повезаност са остатком Србије постаје све јача, али је тај процес веома спор. Један од главних проблема, за успостављање једнственог привредног окружења у читавој Србији, представља неквалитетна и скромна инфраструктура у новим областима, која је, такође, била превасходно усмерена према остатку Османског царства. Описани су и многобројни други процеси попут кретања цена, успостављања поштанског саобраћаја или регулисања војне обавезе. Сви аспекти живота, неопходни да се сагледа општа ситуација на одређеном простору, анализирани су и представљени на пријемчив начин.

Дело читаоцу на веома једноставан и прегледан начин омогућује увид у комплетан развој унутрашњег живота у новоослобођеним областима. Одабрани тематски приступ, и распоред излагања материје, омогућују да се поједина поглавља читају и користе засебно, а да притом структура књиге као целине није нарушена. Језички и стилски, текст је прилагођен не само стручној јавности већ и знатно широј публици. Попуњавајући многобројне празнине у нашем сазнању о једној веома занимљивој и важној теми у турбулентном периоду српске историје, књига представља значајан допринос српској историографији. За све будуће истраживаче поменутих простора, али и за ширу заинтересовану јавност, ова монографија представља незаобилазно штиво.

Нино Делић

**Владимир Јовановић, *Тајна полиција Кнежевине Србије (полициско насиље и управљачке институције у Србији 19. века)*,
Историјски институт, Београд, 2012, 185.**

Почетак модерне епохе, крајем 18. века, обележили су грађански ратови, револуције и рушење монархијског уређења, на шта је монархија реаговала стварањем служби државне безбедности, механизма за заштиту поретка. Појава политичке полиције може се пратити и на простору Балкана, па и у Србији 19. века, где се поклапала са функционисањем сличних институција код других европских држава. Владимир Јовановић, научни сарадник Историјског института у Београду, чија је ужа специјалност, између осталог, друштвена историја, функционисање полиције, институције затвора и Министарства унутрашњих послова уопште у српској држави 19. века, монографијом која је пред нама даје први целовити приказ настанка, развоја и рада тајне полиције у првом столећу постојања нововековне Србије. Раније је ова тема делом обрађивана у радовима Радоша Љушића, Јована Милићевића и Владимира Стојанчевића, која се односе на Први српски устанак, прву владу кнеза Милоша Обреновића, период уставобранитеља и владавину Обреновића, попут, на пример, књиге Владимира Стојанчевића *Обавештајна служба у Карађорђевој и Милошевој Србији*.

Књига Владимира Јовановића састоји се од *Увода*, две веће целине (*Почеци службе безбедности у Србији* и *Тајна полиција династије Обреновића*), у оквиру којих су издвојена поглавља, и *Закључка*. У *Уводу* аутор говори о институцији тајне полиције у Европи крајем 18. века, као и о њеној појави у Србији, почетком 19. века, дефинише вид њеног рада и функционисања уопште, те говори о карактеру изворне грађе и литературе, на основу којих је дело написано.

У оквиру прве веће целине, *Почеци службе безбедности у Србији*, најпре је у посебном поглављу описан и сагледан са различитих аспеката карактер личне владе војводе Карађорђа, која се развијала и дефинисала током Првог српског устанка. У овом поглављу акценат је на раду државних органа на уништавању различитих противника поретка и казненој политици у устаничкој Србији. У другом поглављу, у којем је представљено самодр-

жавље Милоша Обреновића, истиче се сличност у облицима управе и безбедносним техникама Карађорђа и Милоша. Описују се стварање култа личности кнеза Милоша као средства јачања политичког утицаја, дељење правде и одлучивање о судбини појединца, централизација, полицијска држава, телесна казна, унутрашња власт, као обележја Милошеве личне власти, а уједно и као наслеђе устаничке државе. У том смислу представљени су обрачун са Павлом Цукићем, Петром Молером и Симом Марковићем, убиство Карађорђа, Младена Миловановића, обрачун са учесницима буне Милоја Ђака 1825. и Чарапићеве буне 1826. године итд. Наводи се и доношење главних прописа којима је регулисана полицијска власт.

Следеће поглавље посвећено је уставобранитељској полицијској држави. Аутор прво дефинише темеље уставобранитељске власти, засноване на Уставу из 1838. године и пребацивању политичке моћи са монарха на чиновништво. Збацивањем кнеза Михаила Обреновића и избором Александра Карађорђевића, промене на престолу и борбе династија око власти постале су полицијска свакодневица, у унутрашњости је владало безвлашће, а кулминација је уследила Рајовићевом завером 1843. и Катанском буном 1844. године, те аутор описује механизам обрачуна власти са побуњеницима. Притисак власти на противнике режима није престајао до краја владавине уставобранитеља 1858. године, а огледао се у окрутном поступању са осуђенима у великим логорима, радиштима, масовном смештају у јаме, подруме или турске куле. Посебно се истичу место Гургусовачке куле у полицијском систему, рад Илије Гарашанина на јачању полиције и организацији рушења култа Милоша и Обреновића уопште, те начин функционисања полицијског поступка и рад тајних агената. Дат је осврт и на Тенкину заверу 1857. године.

Друга већа целина, посвећена тајној полицији династије Обреновић, почиње поглављем о просвећеном апсолутизму Михаила Обреновића. У њему је, после осврта на другу владу кнеза Милоша, представљен програм преуређења државне управе кнеза Михаила, који је ишао паралелно са планом остварења националног уједињења. Циљ је био концентрисање потпуне власти у рукама монарха, без уплитања елемената у Савету и Скупштини, уз обрачун са уставобранитељским установама. Истиче се значај Преображенске скупштине 1861. и доношења Казненог законика 1860. године, као и *Правила о домаћем раду у казним заводима, Закона о ванредном стању и њреком суду за њоједине округе* и других прописа, те улога министра Николе Христића у режиму кнеза Михаила и гашење Мајсторовићеве завере, која је за последицу имала политички скандал познат као *Њройаси Великој суда* 1864. године.

У следећем поглављу аутор се бави Топчидерским атентатом на кнеза Михаила 1868. године и његовим последицама, проглашењем Милана Об-

реновића за наследника и режимом Намесништва, те процесом истраге убиства кнеза Михаила. У време Намесништва, уз доминатну улогу Милоја Блазнавца, постојале су три тајне полиције, а Блазнавац је управљао једном од њих. Јован Ристић је ширио утицај на цивилну администрацију и на полицијску струку, преко Радивоја Милојковића.

После доношења Устава из 1869. године, у којем се, према аутору, огледала беспопштедна политичка борба у Србији, иза уставних чланова крила се полицијска држава, која је своје послове обављала преко министра полиције, Радивоја Милојковића, треће по важности личности у Србији после Блазнавца и Ристића. Аутор пореди полицијске вештине Милојковића и Христића, уз констатацију да је сличне ресурсе и могућности Милојковић боље користио. Уследио је обрачун са карађорђевцима, конзервативцима и социјалистима, а кроз сва дешавања аутор даје изнијансиран портрет Радивоја Милојковића. Прогласом пунолетства Милана Обреновића и смрћу Блазнавца 1873. године, режим из 1868. био је „мртав“.

У следећем поглављу, под називом *Државни шероризам у име очувања ѿорейка*, аутор описује безобзирност Ристића и Милојковића, које је 1876. године Милан Обреновић вратио на позиције, према политичким противницима, уз додатне мере притиска и појачање рада безбедносног механизма. Дат је пресек појава и гушења побуна и судских процеса тога времена.

На крају, аутор износи закључке. Насиље је било обележје српске политичке културе током читавог 19. века и легитимно средство одбране у обрачуну са противником. Тајна полиција у рукама јаког монарха представљала је темељ ауторитета личне власти. У рукама неумешних владара представљала је претњу по сâм поредак, стварајући само лажан осећај сигурности. Државна машинерија којом није управљао непосредно монарх, већ политичке фигуре у позадини режима, означила је нову епоху у историји тајне полиције. Уместо борбе са бунама, рад полицијских агената се преносио на вароши, јавна гласила и кафанске полемике. Тајна полиција је после 1868. године главног политичког противника монархије видела међу професионалним политичким агитаторима из редова грађанства. Тајна полиција Кнежевине Србије, из које је настала савршенија политичка полиција Краљевине Србије, била је претеча Службе државне безбедности Краљевине Србије, основане 1916. године у изгнанству.

Књигу одликује јасноћа и лепота стила, уравнотеженост и добра структура поглавља, уз корисне илустрације. Представља важан искорак на једном новом пољу српске историографије, дело занимљиво, како историчарима, тако и широј читалачкој публици.

Мирослав Поповић

Душко М. Ковачевић, *Русија у међународним односима 1856–1894. Од Кримској рајџа до савеза са Француском*, Службени гласник, Београд, 2012, 219.

С обзиром на то колики је утицај Русија имала на обнову српске државности у 19. веку и целокупну њену политику у Источном питању, данас се у Србији релативно мали број истраживача бави руско-српским односима и руском историјом. Један од њих, поред Николе Поповића, Славенка Терзића, Мирослава Јовановића (оснивач Центра за руске студије при Филозофском факултету у Београду) Саве Живанова је и Душко Ковачевић чија књига *Србија и Русија 1878–1889. Од Берлинској конгреса до абдикације краља Милана* (2003) представља важан историографски допринос у осветљавању српско-руских односа у једном преломном историјском разодбљу.

Нова Ковачевићева књига *Русија у међународним односима 1856–1894.* из руског угла сагледава дипломатску историју Европе и Азије у наведеном периоду. Књига је подељена на две, по обиму, неједнаке целине. У првом делу (стр. 17–173) насловљеном *Европски проблеми*, аутор је у разуђеним поглављима и потпоглављима приказао и насловима издвојио најважније етапе кроз које је пролазила Руска империја од пораза у Кримском рату 1856. до коначног уобличавања савеза са Француском 1894. године (*Од Кримској рајџа до Савеза три цара, Источна криза 1875–1878, Међународни односи осамдесетих година, Руско–француски савез*). У другом делу књиге *Централна Азија и Далеки Исток* (стр. 173–219) објашњени су најважнији донети руске политике у том, за њу изузетно важном, геостратешком простору (*Руска војска у Централној Азији, Освајање Централне Азије, Односи са Кином, „Ошварање“ Јајана. Односи са Корејом, Руски поседи у Америци*). Аутор у предговору истиче да је студија писана на основу архивске грађе до које је дошао током истраживања у Москви, а пажљивим читањем напомена учачамо да је и коришћена богата литература руске провинијенције ауторâ Татишчева, Манфреда, Гелера, Нарочницког, Кињапина и других, те *Историја сиолне војска Русије. Друа воловина* је објављена 1997. године.

У српској историографији о односима великих сила у Источном питању бавили су се Васиљ Поповић, Војислав Вучковић, Милорад Екмечић, Чедо-

мир Попов... Новина коју доноси ова Ковачевићева књига је боље и јасније сагледавање руске спољнополитичке позиције у другој половини 19. века, која је више него икад пре у руској повести била условљена унутрашњим економским, војним и политичким чиниоцима, пошто је Русија према речима аутора од 1860. до 1880. године преживела две политичке кризе: прву 1859–1861. из које су произашле реформе и другу 1878–1882. када је тријумф однела реакција цара Александра III. Истичући, дакле, међусобну условљеност унутрашње и спољне политике, Ковачевић је, ипак, акценат ставио на међународна ограничења која су спутавала Русију да оствари крајње циљеве своје империјалне политике – овладавање мореузима и излазак на „топла мора“. Читањем ове књиге стиче се утисак да је конфротација Русије са западноевропским државама у овом периоду проистицала из цивилизацијског отклона великих европских држава према настојањима Русије да им се приближи, односно да оствари снажнији утицај на политичка збивања на европском континенту. У том контексту требало би посматрати међународну изолацију Русије у Европи од Париског мира 1856. до 1870. те у време Берлинског конгреса 1878. године. У потрази за поузданим европским савезником руска дипломатија је после 1856. лутала од Француске (веома кратко), па до Пруске (Немачке) и Аустроугарске (1876/77). Коначно, Русија је 1891. склопила уговор, а 1894. војну конвенцију с Француском, што је према Ковачевићу био темељни заокрет у дотадашњој царистичкој спољној политици, будући се одустало од сарадње са Немачком и Аустроугарском. Аутор је ту своју оцену илустровао речима руског министра спољних послова Гирса који је учи потписивања војне конвенције са Француском 1894. изјавио: „Ја молим Господа Бога да задржи моју руку, јер ће упркос свим претпоставкама, упркос мом разуму, тај савез постати погубан за Русију“. У другом делу књиге, Ковачевић руску пенетрацију на простор Кавказа, Централне Азије и Далеког истока прати кроз кратки историјски осврт почев од 1829, истичући да је затварање врата у Европи гурнуло Русију да од 1856. интензивније продире на простор централне Азије и Далеког истока. Русија се после продаје Аљаске Сједињеним америчким државама 1864. године коначно дефинисала као евроазијска сила.

Ковачевићева књига *Русија у међународним односима 1856–1894.* жанровски и стилски спада у класична историографска остварења у којима је, нажалост, оскудевала српска историографија и умногome ће допринети разумевању међународног положаја Русије у другој половини 19. века, а с тим у вези и менама руске спољне политике према Србији и другим балканским државама и народима. Из неког разлога, изостављени су регистри који би књигу учинили употребљивијом.

Радомир Ј. Поповић

Радош Љушић, *Кнегиња Љубица*, Завод за уџбенике, Београд, 2013, 243.

Радош Љушић одавно прикупља архивску грађу за писање монографије о династији Обреновић. Као део тог замашног пројекта до сада су објављене биографије Милана Обреновића (1995) и кнегиње Љубице (1997). Шеснаест година после првог издања биографије кнегиње Љубице изашло је и друго, допуњено издање. Ново издање садржи два нова поглавља која обрађују смрт кнеза Милана и кнегињино учешће у Вучићевој буни 1842. и њено изгнанство из Србије. Тако је у овом издању свеобухватније представљено кнегињино учешће у бурним политичким збивањима која су уследила након одласка кнеза Милоша из Србије 1839. године. Увид у до сада некоришћену грађу, првенствено кнегињину преписку, омогућио је аутору и да боље сагледа и представи кнегињину личност. За разлику од првог, ново издање биографије кнегиње Љубице је луксузно, опремљено бројним илустрацијама у боји. Књига је посвећена Дражмиру Марушићу који је својевремено као председник Општине Горњи Милановац дао велики допринос обнављању замрлог сећања на обреновићевску традицију у рудничко-таковском крају.

Животом и радом кнегиње Љубице до сада су се подробније бавили само Драгослав Страњаковић и Милева Алимпић. Страњаковић је кнегињину биографију написао после јавног предавања у Коларчевој задужбини, а поводом прославе четрдесетогодишњице рада Друштва Кнегиње Љубице. Биографија из пера Милеве Алимпић, која је била у сродству са кнегињом, садржи велики број података из породичне традиције и до сада је била недовољно запажена и коришћена у историографији.

Приликом писања кнегињине биографије аутор се углавном држао принципа хронолошког представљања догађаја, а унутар таквог излагања посебна пажња је поклоњена појединим тематским целинама. Као што је то случај и са знатним бројем других личности из тог периода, историјски извори који се односе на први део кнегињиног живота су прилично оскудни, па га је било теже веродостојно реконструисати. За други део кнегињиног живота извори су знатно бројнији што је омогућило да се он детаљније

представи. Раздвојеност кнеза и кнегиње током последњих година њеног живота условила је постојање обимне међусобне преписке супружника, која је у великој мери сачувана, што је аутору омогућило да стекне добар увид у последњи период кнегињиног живота и рада.

Историја кнегиње Љубице је историја обичне жене из народа којој је судбина доделила да постане прва српска кнегиња у новом веку. Поред традиционалних женских улога – супруге, мајке и домаћице, Љубица Обреновић се нашла и у улози кнегиње за коју није била одгајана нити припремана. Поједини догађаји из њеног живота, као што су храбро држање за време битке на Љубићу 1815. и убиство кнежеве љубавнице Петрије, створили су код савременика, а још више код потоњих генерација, утисак о кнегињи као о храброј и одважној жени. Њено учешће у политичким збивањима непосредно пред абдикацију кнеза Милоша и за време владавине њихових синова, Милана и Михаила, показало је, међутим, да се у сложеним и често закулисним политичким играма и борбама није увек најбоље сналазила. Њено политичко деловање је у великој мери било обојено њеним емотивним стањем и расположењем. Када је приступила уставобранитељској опозицији, то је чинила јер је била повређена као супруга. Иако њен циљ није био да се кнез Милош лиши престола, већ да се ограничи његова апсолутистичка владавина, у тренутку када су уставобранитељи прешли ту црту, она више није била у стању да их заустави. Када је на обали Саве испраћала свог мужа и млађег сина, било јој је јасно да је њиховом одласку из земље и сама допринела. Сва потоња њена делатност била је усмерена на повратак кнеза Милоша на власт. За време Михаилове владавине, својим настојањима на повратку кнеза Милоша, слабила је синовљеву позицију. Желећи да мужа врати на власт, она је радила против свог сина, иако му је као мајка била бескрајно одана. Таквом делатношћу она је посредно помогла кнежеве противнике, непријатеље династије, да протерају Обреновиће из Србије 1842. године. Са тим сазнањем и великим душевним оптерећењем је и умрла следеће године.

У овом издању кнегињине биографије аутор је велику пажњу посветио анализи слике Јована Исаиловића Млађег *Кнез Милан Обреновић II на одру* и цртежу с истим мотивом који се налази у заоставштини Анастаса Јовановића. Слика *Кнез Милан Обреновић II на одру*, коју је наручила кнегиња, први је визуелни документ настао с циљем да покаже да је наслеђивање престола најважније династијско питање. Фунерални групни портрет Обреновића с јасном идеолошком династијском поруком о праву наслеђивања престола, врстан је пример глорификације династије и коришћења уметности у владарској идеологији новог века. Политичка ангажованост слике је неспорна, будући да је циљ сликара, односно наручиоца портрета

(кнегиње) био да ликовном представом покаже значај наследства престола у породици Обреновић, отвореним кнез Милановом смрћу.

Ова слика недвосмислено говори о значају породице владара и њеној политичкој улози и употреби у изградњи владарске, династијске и државне идеологије. Кнез Милош је смишљено радио не само на грађењу свога култа, већ и култа своје породице, тј. владарског дома. У црквеним молитвама, државним церемонијама и писмима кнежевих поданика помињан је не само „пресветли књаз“, већ и његова породица – „пресветла српска мајка Љубица, наследници бегови Милан и Михаило с целим светлејшчим домом и племеном преславним Обреновића“. Смишљено грађење култа породице било је у функцији добијања наследне кнежевске власти и, посредно, изградње и јачања државе. Иако је кнез рано почео да запоставља своју супругу и да тражи друштво других жена, никада није помишљао на развод брака. Мада су поједине кнежеве милоснице успевале да за себе привремено приграбе и друштвену моћ, утицај тих, тзв. *малих јосићођа*, никада није угрозио позицију кнегиње, која је једина носила незваничну титулу *велике јосићође*. За разлику од кнеза Милоша, његови наследници на престолу Србије нису успели да свој породични живот ставе у функцију општег, државног интереса и то је, у значајној мери, определило судбину династије Обреновић. Развод брака је у великој мери допринео абдикацији краља Милана. Неспособност да свој породични и приватни живот подреди општем, државном интересу коштала га је престола. Његовог сина и наследника та неспособност је коштала и престола и живота.

У овом издању кнегињине биографије аутор је у већој мери користио њену преписку. Нарочито је интересантна преписка коју је водила са супругом, од којег је знатан део живота провела раздвојено. С обзиром на то да су обоје били неписмени, преписка је вођена преко писара, па није могла да буде исувише интимна. И поред тога, у њој повремено избијају осећања, као што је кнегињина повређеност због занемаривања од стране супруга. Један од кнегињиних израза из те преписке – *срце њуно шрња*, аутор је употребио и за наслов последњег поглавља у књизи. Током последњих година кнегињиног живота, њена огорченост због изневерености као супруге је лагано усахла, а у међусобној преписци преовладава осећање пријатељства и међусобне привржености.

По оцени аутора, кнегиња је била најуспешнија у улози мајке. У улози супруге била је често понижена од стране мужа, док је своју политичку улогу недовољно вешто играла. Од свих супруга српских владара 19. века, она је остала у најлепшој успомени потомака.

Александра Вулетић

Дејан Микавица, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Историја Срба у Црној Гори 1496–1918*, Прометеј, Ин4с портал, Нови Сад, 2013, 314.

У данашње време нема много научних дела објављених на простору Србије а која се баве историјом Црне Горе. Оних која би се стручно и квалификовано, у форми научне синтезе, бавила читавим периодом нововековне историје Срба у Црној Гори (од средњег века до настанка Краљевства СХС), слободно се може рећи да нема уопште. Књига из пера тројице историчара са новосадског Филозофског факултета *Историја Срба у Црној Гори 1496—1918*, тим пре својим насловом буди пажњу читаоца, и то не само онога који је личним везама упућен на ову тематику. Аутори су се одважили да се позабаве овом озбиљном темом која би, својом хронолошком разуђеношћу од преко четири века, за свакога представљала значајан еснафски изазов.

Посебан мотив за писање и објављивање ове књиге баш у 2013. њени аутори пронашли су у чињеници да се ове године обележава двестогодишњица рођења Петра II Петровића Његоша, што је, уз специфичност политичког тренутка данашњице, целокупном историографском приступу дало особен печат. Писци су се трудили да на основу научних критеријума и доказивих сазнања стану на пут догматском и некритичком мишљењу о историји црногорских Срба. Ово тим пре, због тога што поменути народ, како се истиче у *Речи умесџо њреговора* (стр. 7—8), у не тако давној прошлости „баштинећи традицију српске средњовековне државности“ није могао да замисли како ће у новим историјским околностима „бити изложен поступцима којима се нарушава и ниподаштава његов национални идентитет и одузима његово државотворно право“. Аутори су настојали да испуне свој део научне обавезе према народу чија се државност оспорава управо на оним просторима на којима је формирао државу и у земљама на које је традиционално полагао етничко и историјско право. Ова књига која је рађена на основу расположиве архивске грађе и научне литературе представља историографску синтезу и као прворазредно уџбеничко штиво треба да помогне у успешнијем савладавању захтевног универзитетског градива које се обрађује у оквиру наставног процеса.

У *Уводу* (стр. 9—16) дат је језгровит, али и садржајан приказ историјских дешавања на простору Црне Горе од раног средњег века, тј. од насељавања словенских племена у VII веку до нестанка средњовековне зетске државе Ђурђа Црнојевића 1496. године.

Књига је у свом централном делу подељена на три главне и носеће целине — поглавља, а она у неколико потпоглавља што омогућава да се целокупан садржај лакше разуме и систематичније усвоји. Критеријум који је примењен приликом ове поделе је хронолошки и темељи се на преломним догађајима из историје Црне Горе чиме усвојена концепција добија своју логичну и практичну форму.

Прво поглавље носи наслов *Племена и народ 1496—1784* (стр. 17—128). У овом сегменту публикације изнети су подаци о топониму Црна Гора и његовом постепеном предоминантном коришћењу уместо топонима Зета. Представљене су, такође, чињенице о територији и границама Црне Горе, као и оне о начину на који су границе, сходно историјским околностима, мењане у новом веку. Појашњено је унутрашње административно уређење и специфичност црногорског друштва која се огледа у племенској организацији заснованој, готово до данашњих дана, на чврстим патријархалним односима. Почетком новог века наступио је период османске власти, а снажан отпор непокорних црногорских племена био је свеприсутна појава узрокована веома често тешком друштвено-економском ситуацијом. Односи са Турцима су се додатно компликовали услед снажног утицаја Млетачке републике која је на овим просторима настојала да прошири или учврсти своје политичке и економске утицаје и интересе, те због тога често ратовала са Османским царством. У току Кандијског рата (1645—1669) успостављено је савезништво у Црној Гори, Брдима и Херцеговини с Млетачком републиком. Ова тенденција наставила се све до првих деценија XVIII века о чему је детаљно излагано у засебном потпоглављу. Истакнута је и значајна улога тадашњих управитеља Цетињске митрополије владике Данила и владике Василија. Прва половина и средина XVIII века протекле су у ратовима и сеобама, а потом су уследили позната епизода са Шћепаном Малим и успон Гувернадурства. У овом периоду јавља се изражена тежња за изградњом независне државе, што је временом постала мисао водиља за харизматичне цетињске митрополите и утицајне световне личности.

У поглављу *Сиварање државе у Црној Гори 1784—1860* (стр. 129—198), које започиње годином рукоположења оснивача српске државе на овим просторима Петра I Петровића за владика, врло студиозно се приказује један од најзначајнијих периода нововековне историје Срба у Црној Гори. Изнете су чињенице о знаменитим црногорским победама над Турцима у биткама на Мартинићима и Крусима 1796. и законодавној делатности,

што је све у знатнијем обиму допринело јачању државне организације и учвршћењу централне власти црногорских Срба. Детаљно је анализирана и спољна политика Црне Горе у овом периоду, при чему, као и током целог новог века, значајну улогу играју односи са руским царством. Посебан акценат стављен је на доба Петра II Петровића Његоша када је настављено са институционалним уређивањем државе и учвршћивањем владарског ауторитета. Иако је Његош постизање националне слободе видео у снажној, херојској и пожртвованој борби српског народа, он је спроводио реалистичну политику која је била прилагођена друштвено-политичким околностима. Ово се односи, како на учестале сукобе с Турцима у пограничним областима, тако и на владичина настојања да обезбеди што бољи спољнополитички положај за своју земљу. Наравно, дужна пажња посвећена је и Његошевој чувеној књижевној делатности која га је сврстала међу бесмртнике српске поезије и књижевности уопште. Представљена је и владавина књаза Данила која је по свом карактеру била аутократска, али од суштинске важности за прелазак са теократског на монархистички облик владања.

Поглавље *Доба Николе I Петровића Његоша (1860—1918)* (стр. 199—288), приказује на детаљан и научно образложен начин читаву епоху обележену деловањем једног од најистакнутијих српских владара на простору Црне Горе. Сам почетак Николине владавине обележио је снажан устанак у Херцеговини 1860—1862. Током овог устанка Црна Гора је била уведена у тешки и немилосрдни рат, а после његовог окончања уследила је активност на склапању савеза са Србијом кнеза Михаила. Државне снаге ангажоване су на унутрашњим реформама које су се односиле на Сенат, финансије, војску, просвету, урбанизацију. Све је ово условило да се постепено пређе пут од патријархалног друштва до модерне националне и грађанске државе. У ово време Црна Гора је уживала велики углед у целокупном српству, а овај углед је с правом задржан и после њеног храброг држања у Великој источној кризи 1875—1878. У посебном потпоглављу изложене су дипломатске и војне активности црногорских Срба током поменуто кризе, а посебну пажњу читаоца може да побуди опис ратних дешавања и сукоба с разним турским војскама — антологијске битке на Вучјем долу, Фундини и др. Пошто је на Берлинском конгресу 1878. године Црна Гора добила независност и проширење територија, чекала су је искушења у виду дефинитивног разграничења с Турском, устанка у Херцеговини 1882. и успостављања нових дипломатских представништава. Нарочити значај имали су и увек специфични односи са Србијом. Упоредо су текли и процеси демократизације и реформисања унутрашњег уређења српске државе у Црној Гори, али искључиво у оквирима који су били прихватљиви за књаза

Николу, јер је он показивао одлике истинског самодршца и апсолутисте. У том контексту значајни су доношење Устава 1905. и проглашење Црне Горе за краљевину 1910. године. Књаз, и потоњи краљ, током своје владавине водио је активну националну политику и био дубоко свестан општег уверења у српској политичкој јавности да је његова држава етички и витешки наузорнији део српског народа. Читалац је у овом сегменту књиге упознат и са догађајима током балканских ратова и Првог светског рата посматраним из угла Црне Горе. Ова дешавања кулминирала су војним сломом 1916. и абдикацијом краља Николе што је, између осталог, 1918. године довело до стварања југословенске државе.

Закључак (стр. 289—291) на ефектан и концизан начин сумира научне резултате које су аутори изложили у овој књизи. Дело које је пред нама опремљено је, како то озбиљном научном подухвату и доликује, занимљивим, корисним и са укусом одабраним прилозима и илустрацијама. Поред списка црногорско-приморских митрополита и две историјске карте, ту су и портрети митрополита Петра I, Петра II, књаза Данила, краља Николе и митрополита Митрофана Бана. Именски регистар и славни стихови (из *Горској вијенца* и песме *Онамо, 'намо*) на унутрашњим страницама корица употпуњују позитивну слику о овој публикацији. Истичемо и знатан број напомена (фуснота) — 652, као и број од чак 8 рецензената, реномираних познавалаца српске историје у новом веку. Стил писања и формулација реченице су јасни и разумљиви, не губећи тиме на стручној тежини и озбиљности израза. Може се констатовати да је целокупан текст у довољној мери уједначен, са тек понеким детаљем који указује на степен стручног искуства одређеног аутора.

Из свега горенаведеног логично је донети закључак да ову књигу радо препоручујемо не само стручној јавности као уџбеничку литературу, већ и оној широј као синтетички зборник проверених, а неопходних податка о историји Црне Горе у новом веку. Сматрамо да су аутори испунили један од својих најважнијих циљева и одужили се за сав онај суштински позитиван допринос црногорских Срба свеколиком напретку нашег народа, поготово у одржавању и подстицању националне слободарске мисли у изузетно тешким историјским околностима и тренуцима.

Драган Тубић

*Москва–Србија, Белград–Россија : сборник докуменџов и маџериалов,
Том 3: Общесџвенно-џолиџические и кулџурные связи 1878–1917.
џџ. / Москва–Србија, Беоџрад–Русија: докуменџа и маџеријали, Том 3:
Друшџвено-џолиџичке и кулџурне везе 1878–1917, авџоры-составители/
приреџивачи А. Л. Шемякин, Е. В. Иванова, М. Перишић, А. Тимофејев,
Г. Милорадовић, Архив Србије – Главное архивное управление города
Москвы, Москва–Белград / Москва–Београд, 2012, 703.*

Као резултат заједничког пројекта Главне архивске управе града Москве и Архива Србије, изашао је трећи том пројекта едиције докумената *Москва–Србија, Беоџрад–Русија*, који обухвата период руско-српских односа од стицања независности Кнежевине Србије 1878. до почетка 1917. године, када је срушена руска империја. Тиме је пројекат заокружио прву логичну целину у историји међусобних односа, који обухвата епоху државне припреме (1509–1804), препорода (1804–1878) и изградње нове српске државности (1878–1918). Први том је изашао 2009. г., други 2011. а трећи 2012. године. Зборник садржи документа службене и личне преписке, новинске репортаже, сведочанства дневника и путописних белешки.

У предговору Михаила Горинаова истакнути су хронолошки оквири пројекта ове едиције докумената, његов значај и одјек у јавности. У првом уводном тексту „*Славянская Москва“ и независимая Србија в 1878–1917 џ.* А. Л. Шемјакина, истиче се да је Москва представљала иницијатора српског питања у друштвеном и политичком мњењу Русије, да је 1878. година била гранична не само за Кнежевину Србију, већ и за „славенофилску“ Москву, те се даље описује, у руско-српском контексту, какви су људи и структуре дошли и деловали при Московском комитету, те његовом односу према Србима и Јужним Словенима. У наставку Е. В. Иванова говори о карактеру и садржају руских докумената који су ушли у састав зборника, њиховом распореду у целине, те архивским фондовима њихове провенијенције.

Други уводни текст Горана Милорадовића посвећен је односима Србије и Русије после стицања независности Србије у периоду 1878–1917. Истиче се да је то период омеђен ратовима, пун потреса услед снажних политичких криза у вези са уједињењем Бугарске, Мајским превратом и анексијом

Босне и Херцеговине. У руско-српским односима то је по први пут време у коме се радило о односима двеју суверених држава, које имају формални оквир и легитимитет. Такође, аутор даје осврт на карактер, садржај и распоред архивске грађе у Зборнику која је српске провенијенције.

Алексеј Тимофејев у тексту о карактеру културних и економских веза Русије и Србије 1878–1917. г., чији је преглед укратко изложен, истиче да су политички односи Србије и Русије у том периоду директно зависили од састава српских влада и промене у утицају русофилских странака, либерала и радикала, али да се црквена, културна и економска сарадња двеју држава није поклапала са карактером политичких односа. У овим процесима је предњачила Москва као традиционални носилац културног живота Русије.

Први део Зборника чини архивска грађа руске провенијенције. Прва целина првог дѐла посвећена је друштвено-политичким и трговачким везама Србије и Русије, са поглављима о „новом курсу“ у Србији из перспективе Московљанина П. А. Кулаковског (у питању су његови погледи о српској независности), затим о друштвеном и политичком контексту веза Москве и независне Србије, а последња глава у целини односи се на покушаје успостављања узајамних трговачких контаката. Друга целина Зборника са руским документима посвећена је црквеним односима, а трећа образовању и култури. Прво поглавље треће целине садржи сведочанства о боравку П. А. Кулаковског у Београду, а друга о српским студентима у Москви. Четврту целину чини грађа која се односи на заједништво Србије и Русије у ратним годинама, са поглављима о руским споменицима у долини Мораве и односима Москве и Србије у време оба балканска и Првом светском рату.

Архивска грађа српских збирки представља други део Зборника. Грађа је распоређена у пет поглавља, посвећених дипломатским и политичким односима, војној сарадњи, добровољачком покрету и помоћи рањеницама и избеглицама, покушајима успостављања економске сарадње, културним и просветним односима, те црквеним везама. А. Рафаиловић је аутор табеларних приказа података о учесницима српско-руске дипломатске, војне и просветне сарадње, припремљених на основу Календара са шематизмом Кнежевине/Краљевине Србије, а празнине су допуњене на основу грађе Архива Србије и представљају вредан допринос квалитету и вредности Зборника. На крају је дат списак докумената са њиховим кратким садржајем и именски регистар. Књига је пропраћена вредним фотографијама и илустрацијама, што доприноси њеном укупном квалитету, како у научно-документарном тако и у техничко-естетском смислу. Осим тога, она представља сјајан наставак едиције која је већ имала одјека у интелектуалној и широј јавности и одлична је основа за нова истраживања руско-српских односа, као и за будућу сарадњу архивских и научних институција Србије и Русије.

Мирослав Поповић

Славенко Терзић, *Стара Србија (19-20. век), Драма једне цивилизације, Рашка Обласћ, Косово и Метохија, Скојско-џејовска обласћ, Православна реч – Историјски институт, Нови Сад – Београд, 2012, 662.*

Монографија др Славенка Терзића, научног саветника Историјског института, бави се историјом Старе Србије, односно Рашке области, Косова и Метохије и Скопско-тетовске области. Област Старе Србије, као што аутор у предговору наводи, посматрана је као централна област српске државне, духовне и културне баштине, односно као окосница српског државног и духовног развоја, па је поднасловом „Драма једне цивилизације“ уоквирена садржина – опис страдања српског етноса и културне, духовне и историјске баштине на некадашњем централном српском државном простору. Хронолошки оквир одређен је у самом наслову, монографија се бави историјом Старе Србије у 19. и 20 веку.

Књига је подељена на двадесет три поглавља, од којих свако третира посебну хронолошку или тематску целину из историје Старе Србије или тему која је непосредно везана за судбину овог простора. Поглавља нису поређана по строгом хронолошком реду, већ је њихово устројство више диктирала сама материја. Прво, друго, седмо, деветнаесто, двадесето и двадесет и треће поглавље, не баве се политичком историјом већ третирају друга важна питања, која више улазе у домен друштвене историје, историјске демографије и историје идеја. Одмах на почетку треба истаћи да је за истраживаче најинтересантније прво поглавље, јер се бави настанком појма Стара Србија и границама ове области у схватању Срба и других, за ове области мање или више заинтересованих, држава и народа. Друго поглавље анализира значај косовског мита и идеје у српском ослободилачком покрету у 19. и 20. веку, као и у изградњи националног и културног идентитета српског народа. Седмо, деветнаесто, двадесето и двадесет и треће поглавље баве се друштвеним, верским, просветним и политичким приликама у којима су живели Срби у Старој Србији, као и етничким процесима и етничком и демографском сликом простора. Поглавља пето и шесто баве се политиком Србије према Србима у Старој Србији и одно-

сима српске државе са Албанцима пре ослобођења ових области 1912. године, док је седмо, а делимично и треће поглавље посвећено политици Аустро–Угарске на овим просторима и њеним политичко-пропагандним акцијама у 19. и почетком 20. века. Остала поглавља третирају питања из политичке историје, Балканске ратове, Први и Други светски рат, те политику КПЈ према Старој Србији, односно последњих 60 година разних видова обесрбљивања ове области.

Књига је написана на основу необјављене архивске грађе српског, руског и македонског порекла, објављене архивске грађе, извора и литературе, српске, руске, немачке, британске, француске, бугарске и македонске провинијенције. Ипак, приметно је да је при писању књиге највише коришћена литература и објављени документарни и наративни извори док је архивска грађа ређе заступљена. Монографија је богато опскрбљена географским картама, фотографијама и скицама, иначе одлично одабраним и добро распоређеним у односу на текст поред кога се налазе.

Монографија о Старој Србији др Славенка Терзића је првенствено намењена широј читалачкој публици, али је значајна и за истраживаче, будући да отвара многа питања везана за историју ове области и српског народа уопште у задња два века. Истраживачи могу у готово сваком поглављу ове књиге наћи отворено питање коме се може посветити по једна стручна монографија.

Урош Шешум

Недељко Радосављевић, *Сѣара црква у Миличиници. Књиѣ ѣрихода и расхода 1846–1863*, Историјски институт – Међуопштински историјски архив Ваљево, Београд, 2012, 152.

Као што и сѣм приређивач и аутор уводне студије др Недељко Радосављевић наводи, „истраживање историје православне цркве“ под утицајем разноврсних чинилаца „умногоме је ограничено недостатком прворазредних историјских извора“. У том смислу, критички приказ *Књиѣ ѣрихода и расхода* цркве Светог Великомученика Георгија у Миличиници представља важан допринос проучавању наше црквене историје.

Поред предговора и уводне студије, издање садржи критички обрађен текст *Књиѣ ѣрихода и расхода*, фототипски прилог, резиме на енглеском језику, списак коришћених извора и литературе, као и регистре личних имена, географских појмова и институција. Уводна студија и *Књиѣ* праћени су библиографским, експликативним и компаративним коментарима приређивача.

На почетку уводне студије аутор детаљно претреса начин градње, унутрашње и спољне карактеристике цркве у Миличиници, која спада у најстарију грађевину ове врсте на којој су неимари у изради кровне конструкције пратили сложену заобљену основу храма. Уз коришћење меродавних извора и литературе, прати се историјат овог објекта током више од два века његовог трајања, чија је још једна карактеристика да, за разлику од многих старих црквених објеката, није рушен приликом изградње новог храма. Као један од „најуспелијих примера“ делатности осаћанске неимарске школе, он такође спада у групу ретких цркви брвнара за које се тачно зна време настанка, имена неимара и локалног свештеника. При њој, како се наводи, отворена је 1824. и једна од најстаријих школа у Кнежевини Србији.

У наставку, приређивач је описао основне спољашње карактеристике *Књиѣ ѣрихода и расхода*, идентификовао личности које се у њој помињу и анализирао ортографске и правописне одлике текста. Посебна пажња посвећена је сигилографској анализи – облику, величини, представама

и одређивању власништва над печатима који се у њој јављају. Податке из извора Радосављевић је представио графички, путем табела прихода, укупног капитала и расхода цркве. Детаљно је анализирана структура прихода и расхода по ставкама, а свођењем рачуна утврђен је огроман раст прихода и укупног капитала цркве, чије су разлози у порасту економске моћи становништва, реорганизацији црквене управе и увећању имовине цркве путем камата на позајмљен новац и прихода од издавања црквеног земљишта, воденице, механе и дућана.

Текст рукописа *Књије њрихода и расхода*, због лакшег разумевања, транскрибован је на савремен српски правопис, уз очување језика на коме је настао. Због прегледности, *Књија* је представљена у форми табеле са пет колона, као што је то рађено и у оригиналу. Прва колона је за дан, друга за месец, потом иде „наименованије од кога и шта је добивено“, док су последње две резервисане за новац, тј. гроше и паре. Приређивач је скраћенице у тексту допунио деловима који недостају, док је нечитке или оштећене речи означио и објаснио разлоге нејасности у пропратном научном апарату. Места резервисана за печате означена су словима МП.

Књија обухвата период 1846–1863. г. и садржи 56 страна, с тим што недостаје неколико листова за обрачунску 1854/55. годину. Водила су је три свештеника, те постоје разлике у навођењу прилога, који су у почетку дати појединачно, а касније у општој форми или сумарно по месецима. На крају сваког обрачунског периода (падао је 1. новембра) дат је збирни рачун, који су, поред свештених лица, потписивала и печатом оверавала одговорна световна лица, најчешће председник и чланови Примителног суда, срески начелник и писар.

Фототипски прилог целокупног текста *Књије* омогућава читаоцима да се увере у веродостојност критичког издања приређивача, али има као сврху и аутентичност, пошто се у њему јасно могу видети разлике у вођењу рачуна, изглед текста, потписа и печата, али и оштећења, поједини нејасни делови рукописа итд. Објављивање извора врло је важно и због његовог чувања и конзервације, пошто је објављивањем у овом облику заштићено од даље употребе и евентуалних нових оштећења.

Због непосредног начина настанка, као резултат практичне потребе, *Књија њрихода и расхода* цркве у Миличиници представља прворазредни историјски извор. Један од ретких протокола цркве у Србији, на овај начин вођен и чуван, рачунска књига храма Светог Великомученика Георгија има вредност не само за упознавање са историјом овог сакралног објекта, већ може послужити и као пример начина функционисања економије цркве и упознавање са црквеним животом у Србији 19. века уопште.

Мирослав Радивојевић

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Радови које аутори шаљу за објављивање у часопису *Српске студије* морају бити оригинални, до сада необјављени или послати за објављивање у друге часописе. Радови могу бити написани на српском, руском или енглеском језику. Молимо Вас да шаљете своје радове у Word формату у форми attachmenta на email адресу: serbian.studies@gmail.com. Редакција шаље потврду о пријему текста, а затим се радови прослеђују рецензентима. Две позитивне рецензије, састављене према одређеном обрасцу за рецензенте неопходне су да би текст био штампан.

Наша препорука је да чланци садрже од 6.000 до 12.000 речи, а прикази књига од 800 до 1.500 речи. Неопходно је да пошаљете и апстракт до 200 речи и кључне речи, до осам појмова. Уз рад је неопходно послати и резиме на енглеском језику, до 2.000 речи. Библиографија се не наводи на крају радова, јер се детаљне референце дају у фуснотама (за детаље око навођења видети даљи текст). Молимо Вас да сва питања шаљете на email адресу: serbian.studies@gmail.com.

Аутори се моле да поштују следећа упутства приликом припреме текста:

Име и презиме аутора, место запослења и email адреса наводе се у следећем формату: times new roman 12 pt, обичним словима, у горњем левом углу, без прореда. Испод места запослења остаје једна слободна линија (14 pt).

Назив рада наводи се у следећем формату: times new roman 14 pt, великим словима, болдовано, на средини стране, проред 1,5. Испод назива рада остаје једна слободна линија (14 pt).

Апстракт (сажетак) наводи се у следећем формату: times new roman 12 pt, обичним словима, без прореда. Између апстракта и кључних речи остаје једна слободна линија (12 pt).

Кључне речи наводе се у формату: times new roman 12 pt, обичним словима. Наводи се до 8 кључних речи (или група речи). Између кључних речи и текста чланка остају три слободне линије (3' 12 pt), са три звездице (***) у другој слободној линији.

Главни текст чланка наводи се у следећем формату: times new roman 12 pt, обичним словима, са опцијом justify и проредом 1,5.

Наслови и поднаслови наводе се у формату: times new roman 12 pt, курзивом, болдовано, са проредом 1,5. Наслове и поднаслове не треба нумерисати.

Наслов рада у резимеу треба да буде у следећем формату: times new roman 12 pt, великим словима, болдовано, без прореда. Између наслова рада у резимеу и текста резимеа треба да буду три слободне линије (3' 12 pt), са текстом *Summary*: у другој слободној линији. Текст резимеа наводи се у формату: times new roman 10 pt, обичним словима, са опцијом justify, без прореда.

Бројеви страна се наводе у доњем десном углу

Молимо Вас такође, да пажљиво прочитате следећа упутства за напомене: фусноте треба да буду означене бројевима у тексту који следе ПОСЛе ознака за интерпункцију.

Странице се наводе у стилу: 1–9, 11–19, 20–29, 100–109.

У првој фусноти се даје пуна референца рада, са могућношћу давања скраћенице која ће бити коришћена касније. Референце треба да буду наведене по следећим примерима:

Посебна издања: име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, наслов дела курзивом (италик), место издања и година издања, са запетом између. Цитиране странице пишу се на крају без скраћене ознаке за страну.

Пример: Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд, 2008, 62–66.

Радови у часописима: име аутора иницијалом, размак до презимена, наслов рада курзивом, име часописа (пун или са скраћеницом), место издања (по потреби), број (арапским цифрама), година у загради и цитирана страна.

Пример: С. Рајић, *Из оставишине краља Александра Обреновића*, Мешовита грађа, 31 (2010), 309–323; М. Јагодић, *Крајујевац у другој половини 19. века у свейлу сѣаишѣике*, Историјски часопис, 59 (2010), 321–340.

Чланак у зборнику радова: име аутора иницијалом, размак до презимена, наслов рада курзивом, наслов зборника, место издања и година и цитирана страна.

Пример: Р. Љушић, *Досељавања, исељавања и људици сџановнишџва у ново-вековној Срдији (1804–1918)*, Сеобе српског народа од XIV до XX века. Зборник радова посвећен тристагодишњици велике сеобе Срба, Београд, 1990, 78.

Објављени извори: име аутора иницијалом, размак до презимена, наслов рада курзивом, име и презиме приређивача, место издања и година и цитирана страна.

Пример: М. Пироћанац, *Белешке*, приредила С. Рајић, Београд, 2004, 464.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Contributors should note that material submitted for publication to the journal *Serbian studies* must be original, must not have already appeared in another publication and must not be submitted for publication elsewhere while under consideration by the journal. Contributions can be written in Serbian, russian or english language. Please submit your texts in Word format in the form of an email attachment to the email address: serbian.studies@gmail.com. every author receives a mail confirming its reception, and then they are distributed to peerreviewers. two positive reviews, made according to peerreviewing pattern, are prerequisites for publishing.

Our recommended length of main articles is 6.000 to 12.000 words, and for book reviews approximately 800 to 1.500 words. an abstract of up to 200 words and key words of up to eight words is also required. Summary in Serbian or language other than english, of up to 2.000 words is also required. use footnotes and not endnotes. no bibliography in the end of the manuscript, as full details of reference should be given in footnotes (for referencing style, see below). Please address all submissions to the email address: serbian.studies@gmail.com.

Authors are asked to observe the following guidelines when preparing their text:

The *name of author(s)* and *Authors' affiliation* has the following format: times new roman 12 pt., regular, in the top left corner, single spacing. under the affiliation, there is left a free line (14 pt.).

The *title of the paper* has the following format: times new roman 14 pt., capital letters, bold, centered along the page, 1,5 spacing. under the title, there is left a free line (14 pt.).

The *Abstract* text format is: times new roman, 12 pt., regular, single spacing. between the abstract and the key words, there will be left a free line (12 pt.).

The *Key words* text format is: times new roman 12 pt., regular. there will be written up to 6 significant key words (or groups of words). between the key words and the text of the article, there will be left three free lines (3' 12 pt.), with the three star (***) in the second free line.

The *Main text* of article has the following format: times new roman 12 pt., regular, justify along the page, 1,5 spacing.

Headings and subheadings text format is: times new roman 12 pt., italic, bold, 1,5 spacing. Headings and subheadings should be left unnumbered.

The *title of the summary* has the following format: times new roman 12 pt., capital letters, regular, bold, single spacing. between the title of the summary and the text of the summary, there will be left three free lines (3 ' 12 pt.), with the word *Summary* in the second free line. the summary text format is: times new roman 10 pt., regular, justify along the page, single spacing.

Number pages consecutively in the bottom righthand corner

Please also observe carefully the following requirements for notes and references:

Notes should be indicated by numbers subscribed **AFTER** punctuation.

Page ranges follow the style: 19, 1119, 2029, and 100109.

Give full reference of the work you have quoted in the first relevant footnote, accompanied by abbreviations to be used later. references should be listed as follows:

For a book: reference should consist of initials and last name of author(s), title of book (italicized), place and year of publication of book, with a comma between. the cited pages are written at the end without the abbreviation for the page.

For example: L. Guymer, *Curing the Sick Man: Sir Henry Bulwer and the Ottoman Empire 1858–1865*, dordrecht, 2011, 155–158.

For a journal article: reference should consist of initials and last name of author(s), title of article (italicized), title of journal (full or abbreviated name), place of publication (as needed), number (arabic numerals), year of publication in brackets and cited pages.

For example: H. temperley, *The Treaty of Paris of 1856 and Its Execution*, Journal of Modern History, Vol. 4, no. 3 (1932), 387–414.

For an article in Proceedings: reference should consist of initials and last name of author(s), title of article (italicized), the title of the Proceedings, place and year of publication of book, with a comma between and cited pages.

For example: G. r. berridge, *Dragomans and Oriental Secretaries in the British Embassy in Istanbul*, Ottoman diplomacy – Conventional or unconventional, Houndmills, basingstoke, Hampshire and new York, 2004, 151–166.

For a published sources: reference should consist of initials and last name of author(s), title of the work (italicized), initials and last name of editor(s), place and year of publication of book, with a comma between and cited pages.

For example: *The Parliamentary Diaries of Sir John Trelawny 1858–1865*, ed. t. a. Jenkins, London, 1990, 258.

Рецензенти / Reviewers

Др Душко Ковачевић
Др Божица Младеновић
Др Дејан Микавица
Др Бојана Миљковић Катић
Др Александра Вулетић
Др Радомир Ј. Поповић
Др Александар Животић
Др Мирослав Пешић
Мр Небојша Шулетић
МА Ненад Нинковић

СРПСКЕ СТУДИЈЕ
SERBIAN STUDIES

Књ. 4, 2013 / Vol. 4, 2013

Издавач

Центар за српске студије,
Филозофски факултет, Одељење за историју,
Чика Љубина 18–20, 11000 Београд
email: serbian.studies@gmail.com

is@f.bg.ac.rs

Телефон: +381113206270

Лектура

Марија Радовић

Превод резимеа

Марија Ђорђевић

Компјутерска припрема

Горан Скакић

Штампа

„Планета Принт”, Београд

Тираж

500

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94 (=163.41)

СРПСКЕ СТУДИЈЕ = Serbian Studies /
главни и одговорни уредник Радош Љушић . -
Књ. 1 = Vol. 1 (2010) . . - Београд : Центар за
српске студије, Филозофски факултет, 2011 -
(Београд:Планета Принт). - 24 cm
годишње

ISSN 2217-5687 = СРПСКЕ СТУДИЈЕ
COBISS.SR-ID 183613964